

વિનોદ વિકાર

ધનસુખલાલ મહેતા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૨૩૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ વિનોદ વિદ્યાર

વિષય

ૐ

વિનોદ વિહાર.

[સચિત્ર]

(શ્રી હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબારિયા
એમ. એ., એલએલ. બી.
એમના પ્રવેશક સહિત.)

લેખક:—

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,
હું, સરલા અને મિત્રમંડળ. અસાધારણ અનુભવ અને
બીજી વાતો (હાસ્યકથા મંજરી ભાગ ૨ નો)
મૂલના ભાગ અને બિચારો, મેટરલિંગના
નિબંધો વગેરેના લેખક, મુંબાઈ.

પ્રકાશક:—

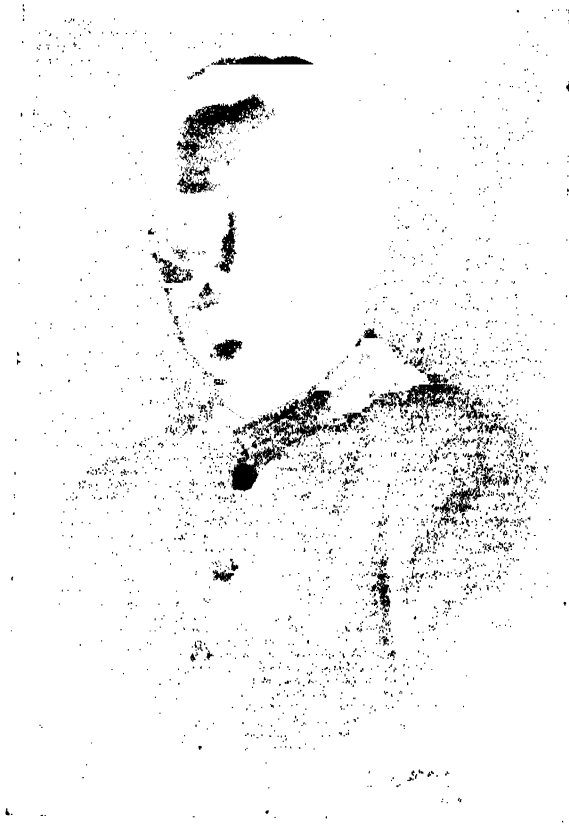
આર. આર. શેઠની કું.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
કેશવ બાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ. ૨.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

અંતરવામિત્વના સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

અમદાવાદ-ધી “ ડાયમંડ જ્યુબિલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
 પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું અને
 આર. આર. શેઠની કાં. મુંબઈ, તરફથી બુરાલાલ ર. શેઠે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

વડિલ બંધુ ત્રિપુટિ

શ્રી. જયસુખલાલ મહેતા, એમ. એ.,

સ્વ. શ્રી. રણજીતરામ મહેતા, બી. એ.,

શ્રી. ગદુલાલ ધુ, બી. એ.,

એમને

સવિનય, સસ્નેહ

અર્પણ.

પ્રવેશક

શ્રીયુત ધનસુખલાલની કૃતિઓ લગભગ વીશ-બાવીશ વર્ષ થયાં ગુજરાતના વાચકો આગળ રજુ થયા કરી છે એટલે તેમની પ્રાથમિક પિછાન આપવાની રહેતી નથી. હાસ્યકથામંજરી, હું, સરલા અને મિત્રમંડળ, બિચારો અને બૂલનો ભોગ ઉપરાંત સંભાવિત માસિકોમાં અવારનવાર આવતા તેમના લેખોથી ગુજરાતી વાચકવર્ગ પરિચિતજ છે. આ સંગ્રહ બહાર પડે છે તે પહેલાં પણ તેમની કૃતિ અને તેમની કળા સારી પેઠે સુશ્રુત થઈ ચૂકી છે અને સ્વ. રમણભાઈ પછીના મર્મવિનોદી લેખકોમાં શ્રી. ધનસુખલાલનું સ્થાન ઉંચું છે એમ તો નવલિકાસંગ્રહકાર શ્રી રામચંદ્ર શુક્લે જણાવી પણ દીધું છે. તેઓ પોતાના સંગ્રહમાંના લેખકોની પિછાન આપતાં પા. ૧૨૧ મે લખે છે “હાસ્યરસના લેખો લખવામાં પ્રથમ પંક્તિએ ખીરાજનાર આ ભાઈ (ધનસુખલાલ) છે. ભદ્રંભદ્ર તથા હાસ્યમંદિરમાં જે હાસ્યરસનો ચિતાર આપણે જોઈએ તે ઉત્તમ કોટિનો છે, અને એ પ્રકારને અનુસરનાર મર્મવિદ્ધ ધનસુખલાલ છે.” શ્રી ધનસુખલાલના લખાણમાં વ્યાપી રહેલો ‘હાસ્યરસ’ ભદ્રંભદ્ર તથા હાસ્યમંદિરમાંના હાસ્યરસના ચિતારથી ઘણીઘણી વિગતોમાં જૂદો પડે છે, તોપણ તે ખરેખર સ્વ. રમણભાઈના હાસ્યરસના ચિતાર જેટલોજ ઉત્તમ કોટિનો છે, એમાં તો કશોજ શક નથી. આ સંગ્રહમાંજ કનૈયાલાલની કલા પા. ૮૭, સંભાનો અહેવાલ પા. ૧૨૮, સાચાં ભાષણો પા. ૭૫ કે સંપેતરાં પા. ૫૯ પરથી આપણે જોઈ શકીએ કે કેટલાક ‘સ્વ’માં વધારે પડતો પણ તદ્દન ખોટો વિશ્વાસ રાખી, ખીજનું કામ અગાડનારા, અને છતાં તે પોતે ધ્વજાડ્યું છે એમ નહિ માનનારા મનુષ્યવિશેષોને આપણી પાસે જેવી સરળતાથી અને સચોટ અસરથી સ્વ. રમણભાઈ ખડા કરી શકતા, તેવીજ રીતે શ્રી ધનસુખલાલ પણ કરી શકે છે; જે

ચિત્ર તે દોરે છે તે આપણી આગળ આગ્રેહ્ય ખડું થાય છે; તેવા મનુષ્યવિશેષ કેટલા હાસ્યપાત્ર છે તે બરાબર બતાવી આપે છે, પણ છતાં કોઈ પણ અમુક વ્યક્તિ તરફ આપણામાં અણુમત્રો કે તિરસ્કાર પેદા થતો હોય એમ લવલેશ પણ લાગતું નથી. સ્વ. રમણુભાઈમાં એ કળા ઉંચી પ્રતિની હતી એમ તેમના સધળા વાંચનારાઓ અને પ્રશંસકો જાણે છે; શ્રી ધનસુખલાલમાં પણ તે કળા અજબ સફળતા મેળવી શકી છે એમ બતાવનારા ધણા પ્રસંગો આપણને મળી આવે છે. આ ઉપરાંત એક વધુ વાત. સ્વ. રમણુભાઈના કરતાં શ્રી ધનસુખલાલ એક વાતમાં તો સારી પેઠે આગળ વધે છે.

સ્વ. રમણુભાઈના હાસ્યપ્રસંગો અને હાસ્યકારણ થતાં પાત્રો સામાન્ય જનતામાંના નથી કે જીવનના નિત્યના પ્રસંગોમાં આપણા સમાગમમાં આવનારાં નથી, પણ તે ખાસ સમુદાયમાંથી અને પ્રસંગોમાંથી ચુંટી કાઢવામાં આવ્યાં છે. સ્વ. રમણુભાઈનું ભદ્રંભદ્ર લો. અમુક સમુદાય, એવા દ્રઢ અને મક્કમ વિચારોથી પોતાના જીવનને ઘડી રહેલ જણાય છે કે તેમના-તે ખાસ સમુદાયના-ખાસ જીવનમાં પેસી ગયેલી જીવનઘાટી કેટલી બધી અણુગતી છે, કેટલી બધી અસ્વીકાર્ય છે, કેટલી બધી એકતરફી છે, કેટલી બધી વિષમતા ઉત્પન્ન કરનારી છે એ બતાવવા સ્વ. રમણુભાઈ પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમની હાસ્યપાત્ર વર્તણૂકને સફળતાથી ચીતરી, લોકસમસ્તમાં તેમના જીવનને હાસ્યકારણ બનાવી મૂકે છે. આમ કરવાની કળા બધાને હાથ આવતી નથી. સ્વ. રમણુભાઈને તે કળા સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી અને તેથી તેઓએ એવા એવા ધણા ખાસ પ્રસંગો આપણી આગળ રજુ કરી તેમને આપણી વચ્ચે ચિરંજીવ બનાવી દીધા છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’, ‘પાટીઆં વાંચનારા’, ‘આંજણી’ વગેરે વાંચતાં આપણે અવસ્થ માનીએ છીએ કે જે રીતનું લખાણ છે તેજ રીતનું વર્તન જીવનમાં કરનારા જવલ્લેજ છે-જીજીજ મળે છે; જ્યાં ત્યાં તે આપણને મળી આવતા નથી. જીવનના સતત વહી રહેતા પ્રવાહમાં તેવા પરપોટાઓ

નથી હોતા એમ નહિ; કોઇ કોઈ મળી આવે છે, અને આમેદૂખ તેવાજ નહિ, પણ અમુક અમુક અંશે તેમને મળતા પરપોટાઓ તો વારંવાર નજરે તરે છે; તેમ હોવા છતાં તે માત્ર પરપોટાજ છે; પરંતુ જીવનના પ્રવાહના સતત વહેનમાં માલમ પડતી તરંગ-લહરી નથી.

આમ સ્વ. રમણભાઈ જ્યારે એક સમુદાયના કે ખાસ પ્રસંગના જીવનને હાસ્યકારણ બનાવે છે ત્યારે શ્રી ધનસુખલાલ જનસમાજના સતત વહેતા જીવનપ્રવાહની તરંગ લહરીમાંની એકાદને બતાવી, તેમાં રહેલો મર્મવિનોદપ્રદ અંશ પ્રકટ કરે છે. સંસારની ઉપાધિ, રવિવારની રજા, જગતકર, કાપડિયાની દુકાને, મગનભાઈની વાત; એ આ સંગ્રહમાંનીજ વાતો લઈને જરા જોઈશું તો જણાશે કે સંસારની ઉપાધિમાંના પ્રસંગ એક કે બીજી રીતે ઘણાં ઘણાં ઘરોમાં અનુભવાયા હશે; રવિવારની રજાને પ્રસંગ પણ મુંઝાઈના પરામાં જીવન ગાળનારી જનતાના સામાન્ય અનુભવની વાત છે; જગતકર જેવા વિરલાઓ ઘડી ઘડીમાં તમે જોઈ શકશો; કાપડિયાની દુકાને માત્ર પૂછવા ખાતરજ ચડનારા, કે પોતાને થોડો વખત ગાળવો છે માટેજ પૂછનારા રોજોરોજ મળી આવશે અને મગનભાઈની પેઢે પોતાની વાત કહેતાં કહેતાં નહિ થાકનારા ઘણા ભાઈઓ દરેક મિત્ર-મંડળમાં ઉઘાડી અને ખાનગી ટીકાને પાત્ર થયા કરતા હશે.

સંસારના હમેશના જીવનમાં એક ઉડો, કોઇવાર ગંભીર કે કોઇવાર હલકો, પણ અચૂક મર્મવિનોદી પ્રવાહ ચાલુ રહેલો છે; તે પ્રવાહને શોધી કાઢી, પ્રવાહમાંની સર્વસામાન્ય તરંગ લહરીમાંથી મર્મવિનોદી અંશ તારવી કાઢી, સફળ અને રસભરી રીતે તેને પ્રકટ સ્વરૂપે બતાવી તે તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચવું એ કાર્ય એક પ્રભુદત શક્તિવાળી અને મર્મવિનોદભર દ્રષ્ટિવાળાથીજ થઈ શકે છે. શ્રી ધનસુખલાલમાં આ જાતની દ્રષ્ટિ ઉંચી પ્રતિની છે. એ દ્રષ્ટિની કદર હજી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કે ગુજરાતી વાચકોમાં થઈ હોય

એમ લાગતું નથી. એવી દ્રષ્ટિવાળા લેખકો ગુજરાતમાં નથી થયા એવું નથી. આ દ્રષ્ટિ પ્રેમાનંદના મામેરામાં ઠેકઠેકાણે જોઈ શકાય છે; નવલરામમાં ક્યાંક ક્યાંક દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; શ્રી. મુનશીના 'ગોમતિ દાદાનું ગૌરવ'માં અને મસ્તકકીરના 'પાપાનગરના પોઆ'માં આ દ્રષ્ટિની હાજરી જાણી શકાય છે; છતાં પણ હરહમેશના સામાન્ય જીવનના પ્રસંગમાં મર્મવિનોદી અંશો ઘણી ઘણી વાર મालુમ પડે છે એ હકીકત તરફ ગુજરાતી લેખકોની નજર હજી ગઈ જણાતી નથી, અને ઉપર ગણાવ્યા તેવા કોઈ કોઈની નજર તે તરફ ગઈ છે તો તેની કદર જોઈએ તેવી થઈ નથી એમ લાગી આવે છે.

શ્રી ધનસુખલાલના લખાણ પરથી એક બીજી વાત પણ તારવી કાઢવાની જરૂર છે. આજ સુધી એમજ મનાયું છે કે હાસ્યરસના લખાણ કાંઈક વિચિત્ર, કાંઈક દોષરૂપ, કાંઈક અધુરું કે કાંઈક કઠંગું અણધાર્યું અને અણધટતું હોય તોજ ઉદ્ભવ પામે. સ્વ. રમણભાઈનાં લખાણોમાં જોઈશું તો ક્યાંક કાંઈક વિચિત્ર, દોષરૂપ, ટીકા કરવા લાયક, અધુરું કે કઠંગું લાગવાને લીધેજ લખાણોની પ્રવૃત્તિ થયેલી માલુમ પડશે.

સાદા સામાન્ય પ્રસંગો—જે હરહમેશ બન્યા કરતા હોય તેવા—માંથી મર્મવિનોદી અંશ શોધી કાઢી, તેને આનંદ આપનાર અને રસ જમાવનાર બનાવવો એ મર્મવિનોદી લેખકની ખાસ ખૂબી ગણાવી જોઈએ. તેવી ખૂબી ગુજરાતમાં આજસુધી જો કોઈએ જણાવી હોય તો તેમાં પહેલા આવે સ્વ. નવલરામ અને બીજા આવે આ સંગ્રહના લેખક શ્રી ધનસુખલાલ. ટ્રેનમાં પા. ૪૦, સંપેતરાં પા. ૫૯, પરાંપકારનું પરિણામ પા. ૬૪, ચાલુ જમાનો પા. ૭૧, સિંહ કે શિયાળ પા. ૧૦૭ વગેરેમાં સામાન્ય પ્રસંગોમાંથી પણ કોઈ કોઈ વાર કેવા મર્મવિનોદી અંશો મળ્યા આવે છે એ શ્રી ધનસુખલાલે સરસ રીતે બતાવ્યું છે. નાનાં છોકરાંને હસાવવા માટે આળા કરવા, ગાલ પુલાવવા, નાક બતાવવું વગેરે કરવામાં આવે છે તેમ મોટા

માણસોને હસાવવા કાંઈ ચાળા કે ખાસ ચેષ્ટાઓ જરૂરનાં થઈ પડે છે એ ખરું છે. પરંતુ તે તો જ્યાં અદૃહાસ્યના કડાકા કરાવવા હોય ત્યાં જરૂરનાં જણાય. લખાણમાં અદૃહાસ્યના પ્રસંગો લાવે એ હાસ્ય રસિક લખનાર ગણાય તેની ના નહિ, પણ જે ગંભીરતાથી, શાંતિ ભર્યાં વાતાવરણમાં, સામાન્ય પ્રસંગોની હાસ્યમયતા પ્રદર્શિત કરે અને મોઢાંના ખડખડાટ હાસ્ય નહિ, પણ દિલના વિસ્મય ભર્યાં સ્મિત હાસ્ય વહેવરાવે તે પણ ઉંચી જાતનોજ હાસ્યરસિક લેખક ગણાય એમાં કોઈને શંકા હોવી જોઈએ નહિ. હાસ્યરસના લખાણોમાં હસાવે તેવાં લખાણો કરતાં સ્મિત કરાવે અને મર્મને રમાડે અને કાયમનો વિનોદ આપે તેવાં લખાણો વધારે કિંમતી ગણાય છે એ જ્ઞાન ગુજરાતને હજી તો મેળવવાનું છે એમજ લાગે છે. આવાં લખાણ જેને ‘મર્મવિનોદી’ (Humorous) કહી શકાય તેવાના લખનાર (Humorist—મર્મવિનોદી લેખક) ગુજરાતમાં હજી ઘણા થોડાજ પ્રમાણમાં છે. તેવા લેખકોમાં અગ્રસ્થાને ગણાવા જેવી શ્રી ધનસુખલાલમાં લાયકાત છે એમ આ સંગ્રહ વાંચનાર સ્વીકારી શકશે એમ ખાતરી છે.

નિર્દોષ આનંદ આપનારા પ્રસંગો ઉપજવી કાઢવાની તેમની કળા એ શ્રી ધનસુખલાલમાં ત્રીજી ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત છે. ચર્ચ-ગેટથી ગ્રાંટરોડ પા. ૩૫, આપની જુદી પા. ૪૬, કેમ? પા. ૧૧૨, છોકરાની છબી પા. ૧૩૨ વગેરે પ્રસંગો જોઈશું તો વિનોદ અને ગમ્મત ખાતરજ ઉપજવી કાઢેલા તે પ્રસંગો લાગશે. નથી તેમાં કોઈની વિચિત્રતાનું વર્ણન, નથી કોઈ પર ટીકા, નથી કાંઈ ખાસ ઉદ્દેશ કે ખાસ ધ્યેય—માત્ર આનંદની ખાતર આનંદ; વાચકોને વિનોદ ભર્યાં વાતાવરણમાં બે ઘડી ગમ્મત આપવી એજ ઉદ્દેશ—તદ્દન નિર્દોષ, અને છતાં અસંભવિત તો નહિજ. ‘સાહિત્ય’માં નારદ તપ-સ્તુસથી લખનારા ગૃહસ્થે આવી કેટલીક વાતો લખી છે; તેમાંની ‘નવલિકા સંગ્રહ’ માં શ્રી શુકલે ‘હું’ કેમ પરણ્યો ?’ એ લીધી છે.

તે વાતો જેમ એકલા નિર્દોષ આનંદ માટેજ લખાયેલી છે તેમજ શ્રી ધનસુખલાલની પણ કેટલીક વાતો લખાયેલી છે. વાર્તા છે છતાં તે સામાન્ય કથા કે વાર્તા હોય તેવી નથી. વિનોદ અને આનંદ આપવા માટે યોજાયેલી તે વાતો વાચકને હળવો બનાવે છે, આનંદી બનાવે છે, બે ઘડી આનંદ આપે છે અને બસ તેટલોજ તેનો ઉપ-યોગ અને તેટલામાંજ તેની સફળતા.

આવા મર્મવિનોદી લખાણમાં ગંભીર વિચારને પણ શ્રી ધનસુખલાલ સ્થાન આપી શકે છે. લાગણી, ચિંતનથી પરિણમતો આવેશ, અને આંદોલનોના અનુભવો તેમાં લખી, તે તે પ્રસંગને મર્મવિનોદી બનાવી, મર્મવિનોદને ગંભીર અને ગંભીરતાને મર્મવિનોદી બનાવવાની સફળ કળા પણ શ્રી ધનસુખલાલમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ‘પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા’ એ અમુક અંશે આવી જાતની વાત છે અને અન્યત્ર પ્રકટ થયેલ તેમની ‘બીજવર’ તેમજ ‘ભૂતના ભડકા’ એ કૃતિઓ ગંભીર ચિંતનાત્મક પ્રસંગોને કેવી ગંભીર રીતે મર્મવિનોદી બનાવી શકે છે એ બતાવી આપે છે. બરા મર્મવિનોદી લેખકનેજ આવી કળા સિદ્ધ થઈ શકે છે. ગંભીર પ્રસંગની ગંભીરતાને બરાબર જાળવી રાખી, તેના ચિંતાભર્યા ચિંતનાત્મક અંશોને મર્મવિનોદી બનાવવામાં જે મર્યાદા અને અંકુશ જોઈએ તે શ્રી ધનસુખલાલની કળાને સુલભ છે અને તેથીજ એવાં લખાણને પણ તે સર્વ રીતે સફળ બનાવી શકે છે.

શ્રી ધનસુખલાલ પ્રસંગોત્પન્ન મર્મવિનોદ નહિ, પણ સ્વભાવગત મર્મવિનોદ જોઈ શકે છે, અને તેથીજ તેઓ સર્વના અનુભવમાં લગભગ હમેશાં આવ્યા કરતા જીવન પ્રસંગોમાંથી, મર્મવિનોદી ભાગ તારવી કાઢી આપણી આગળ રજુ કરે છે. હાસ્યરસના જુદા જુદા અંગોમાં, આ મર્મવિનોદને પકડી કાઢવાનું અંગ બહુજ સૂક્ષ્મ છે પણ તેની સાથે બહુ કિંમતી છે. હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવવા માટે, હાસ્યોત્પાદક અંશો પ્રકટ કરાવવા માટે, જગતમાંની વિચિત્રતાઓને

તે હાસ્યમય અને તેવી રીતે પૃથગ્જનની આગળ રજુ કરવા માટે, દરેક લેખકને પહેલાં તો મર્મવિનોદી બિન્દુઓને જોઈ જાણી લેવા માટે, અત્યંત ઝીણી, વિવેક ભરી, અંતઃપ્રવેશી નજર જોઈએ; તે નજર હોય તો તેટલાથીજ કાંઈ સફળતા મળી જતી નથી. તે મર્મવિનોદી બિન્દુને બરાબર દોરી બતાવવા માટે ચિત્રકારની રેખાઓને સ્પષ્ટપણે ચીતરવાની કળા જોઈએ; સ્પષ્ટ, બહાર પડતી રેખાઓને બરાબર દોરી હોય, તો પણ જો આગળ પાછળની બોં જોઈએ તેવી તૈયાર ન હોય, તો જોનારાઓના પર ધારેલી અસર થઈ શકતી નથી; અને આવા સમગ્રચિત્રને દોરવામાં જે સબ્યતાની, વિવેકની, ભાષા શુદ્ધિની, ભાષા પ્રૌઢિની, અને જનસ્વભાવની ઉચ્ચ ભાવનાઓને વળગી રહેવાની ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધિ જોઈએ તે બધી સામગ્રી ન હોય તો મર્મવિનોદી બિન્દુઓનું દર્શન કે જ્ઞાન સફળ રીતે મર્મવિનોદી લેખમાં કે મર્મવિનોદી ચિત્રમાં ઉતરતું નથી, અને પરિણામે ધારેલી અસરવાળો શિષ્ટ લેખ જગતને મળતો નથી. આપણા હમણાં હમણાં ખેડાતા આ પ્રકારના સાહિત્યમાં આવા દાખલાઓ આપણને વખતો વખત મળી આવે છે. ‘દેવોને ખુદ્દા પત્રો’ ના લખનારમાં, જીવનમાંના મર્મવિનોદી બિન્દુઓને પકડી કાઢવા જેવી ઝીણી અને અંતઃપ્રવેશી નજર આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પરંતુ વિવેક અને મર્મોદાઓના સંસ્કાર અને તેવા સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થતી શિષ્ટતા નહિ હોવાને લીધે તે પત્રો આપણે હાથમાં લઈએ, વાંચી જઈએ, પણ એક નિસાસા સાથેજ તે મૂકી દઈએ છીએ, અને પ્રભુદત સૂક્ષ્મ નજરના ઝીજને યોગ્ય ખેતર અને સંસ્કારી ખાતર નહિ મળવાથી અસંતોષકારક રીતે ઉગેલું જોઈને આપણે નિરાશ થઈએ છીએ.

મર્મવિનોદી લખાણ મનુષ્ય સ્વભાવના વિચિત્રપણાની વિરૂપતાથી થાય છે એવું કાંઈ નથી. મનુષ્ય સ્વભાવની સાધારણ દશામાં પણ મર્મવિનોદી વલણો પુષ્કળ પ્રમાણમાં વસી રહેલાં હોય છે, પણ સામાન્ય માણસની દ્રષ્ટિ તે વલણો જોઈ શકતી નથી—કાંઈ કાંઈ

દ્રષ્ટિ તે વલણો જોઇ શકે પણ તેને મૂર્તસ્વરૂપમાં પ્રકટ કરી શકતી નથી; કોઈ કોઈ દ્રષ્ટિ જુઓ, અને મૂર્તસ્વરૂપમાં ઉતારી પણ શકે, પણ તે સ્વરૂપને શિષ્ટ અને સફળ અવતાર આપી શકતી નથી. જેમ કવિઓ જગતમાં વ્યાપ્ત સૌંદર્ય અને રસપ્રચુર પ્રસંગોને પોતાની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી જોઇ લઈ, કલ્પનામિશ્રિત રંગોથી તેને આબેહૂય કરી, પોતાની સંસ્કારી ભાષામાં જગત આગળ રજુ કરે છે, તેમજ મર્મવિનોદી લેખકો પણ મર્મવિનોદી અંશોને જોઇ લઈ, આગળ પાછળની અનુકૂળ ભોં તૈયાર કરી, તે અંશોને શુભ સંસ્કારથી વિશુદ્ધ કરી, વિવેકની મર્યાદાથી આબેહૂય અને રચિત સ્વરૂપમાં જગત આગળ રજુ કરે છે. જેમ સંસ્કાર અને પ્રતિભાના પ્રમાણમાં કવિની સફળતા અને ઉચ્ચ વા નીચ ભૂમિકા ગણાય છે તેમજ મર્મવિનોદી લેખકોમાં સંસ્કાર અને વિવેકદ્રષ્ટિની સમજ પ્રમાણે તેમની ઉચ્ચ વા નીચ કોટિમાં ગણતરી થાય છે. શ્રી ધનસુખલાલની આ દ્રષ્ટિનો ઉદ્દેશ્ય આગળ કરવામાં આવ્યો છે; દ્રેનમાં અમુક અમુક વ્યક્તિઓ ભેગી થાય, દરેક જણ પોતપોતાની વાતમાં અત્યંત ઉમ્મ લાગે, પણ ખીજના દ્રષ્ટિબિન્દુની વાત તો જરાયે લક્ષમાં લઈ ન શકે, અને છતાં દરેક જણ પોતપોતાને અત્યંત વિચારશીલ અને તટસ્થ માને તેવું, તેમજ આચરણમાં આચરવું કાંઈ અને મોંએથી બોલવું કાંઈ એ મનુષ્ય સ્વભાવના દર્શન આપણને રોજે રોજ થયા કરે છે. પરંતુ તેવા પ્રસંગને મૂર્તસ્વરૂપ આપી વાચક આગળ રજુ કરવામાં જે યોગ્યતા અને જે શક્તિ જોઈએ તે કાંઈ બધામાં હોતી નથી. જેમનામાં તેવી શક્તિ હોય તે મર્મવિનોદી લેખક તરીકે બહાર પડી શકે છે. શ્રી ધનસુખલાલ આવા આવા પ્રસંગોને ઝીણી વિવેકબુદ્ધિથી પારખી કાઢી, તેને ચિરંજીવ સ્વરૂપ આપી, વાચક આગળ ખડા કરે છે અને આમ કરતાં એક સફળ મર્મવિનોદી લેખક તરીકે માન પામે છે.

મનુષ્ય સ્વભાવમાં અમુક જાતની વિચિત્રતાઓ પણ બરેલી

છે, અને તે વિચિત્રતાની વિરૂપતાને આપણી નજર આગળ ખડી કરી, અમુક વ્યક્તિ અમુક વખતે અમુક રીતે જ વર્તે છે એ બતાવવા ઘટતા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરી તે તે વ્યક્તિને આપણા એક જુના ઓળખીતા તરીકે પરિચિત બનાવી દે છે. શ્રી ધનસુખલાલની આવી વ્યક્તિ તે તેમનાં પાત્ર કનૈયાલાલ અને સ્નેહવદનઃ આ બે પાત્રોમાં મનુષ્ય સ્વભાવમાં માલમ પડતી સાધારણ સ્થિતિના મર્મ-વિનોદી અંશોથી આલેખાયેલી, મનુષ્યસ્વભાવની વિચિત્રતાની વિરૂપતા આ બે પાત્રોમાં સરસ રીતે ગુંથી દેવામાં આવી છે અને તે પાત્રો, ખરા, આપણને વખતો વખત મળતા મનુષ્યોના દાખલાઓ હોવા છતાં, તેના જેવાજ સર્વ વિચિત્રતાઓના નિધાનરૂપ મનુષ્યો શોધવા જઈશું તો તો આપણે નિરાશ જ થઈશું. જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓમાં જૂદી જૂદી વિચિત્રતાઓનાં જે દર્શન થાય છે, તેવી બધી વિચિત્રતાઓને, તેની વિરૂપતા વધારે પ્રકટ કરી, એક વ્યક્તિમાં સમાવી દેવાની કળા દાખવવામાં આવે ત્યારે જ આવી વ્યક્તિ પેદા કરી શકાય છે. આવી કળા પણ શ્રી ધનસુખલાલમાં જે પ્રમાણમાં જોઈ શકીએ છીએ તે પ્રમાણમાં ગુજરાતી લેખકોમાં ‘ભદ્રંભદ્ર’ના લેખક સિવાય બીજા કોઈ પણ લેખકમાં આપણે હજી સુધી જોઈ શક્યા નથી.

મર્મવિનોદ માટે જે જે જૂદા જૂદા નમુનાઓ અને ક્ષેત્રો મળે તેમાંથી શ્રી ધનસુખલાલે હજી થોડાં થોડાં જ હાથ ધરેલાં છે—કેટલાંક તો માત્ર અમુક વાનગી તરીકે જ અજમાવેલાં છે.

તેવા ક્ષેત્રમાં એક ક્ષેત્ર ‘નકલ કરવા’નું ક્ષેત્ર છે—જેને ‘પ્રતિકૃતિ’ એવું નામ તેઓ આપે છે તે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો મર્મવિનોદી લખાણ જ હજી શરૂઆતની દશામાં છે એટલે પ્રતિકૃતિ જેવાં લખાણ થોડાં હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. શ્રી ધનસુખલાલના વાંચવામાં શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યાનો ‘ચંદ્રનું એક દર્શન અને અદર્શન’

એ લેખ આવ્યો, અને તે ઉપરથી તેમાં તે લેખના મૂળ સ્વરૂપને સાચવી રાખી, તે લેખના અંતર્ગત બાવને મર્મવિનોદી સ્વરૂપ આપી, તેવા કાદ્દપનિક અર્ધકવિત્વ ભર્યા લેખોને નમુના તરીકે ગણી સામાન્ય લેખકો પણ લખવા મંડી પડે તો પરિણામે કેવી હાસ્યજનક સ્થિતિ આવી પડે એવો ખ્યાલ આપવા, મૂળ લેખકના પ્રયત્નને જરા મર્મવિનોદી વલણ આપી, શ્રી ધનસુખલાલે ‘અંધકારનું એક દર્શન’ અને ‘અદર્શન’ એ લેખ લખ્યો. પરંતુ આવા લેખોમાં મૂળ વાંધો એક હમેશ માટે જ રહી જાય છે. તેવા લેખોનું મર્મવિનોદી સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે મૂળ લેખ વાંચેલો હોવો જોઈએ. એ ન વાંચ્યો હોય તો મર્મવિનોદી ધાનો બધો પ્રહાર હવામાં ધા કરવા જેવો નિષ્ફળ થઈ પડે છે. અલબત્ત, ‘પ્રતિકૃતિ’માં ગુણ હોય તો તે સુવાચ્ય બની રહે છે, પણ તેની મજા તો નેવું ટકા ઓછી થઈ જાય છે.

આવા લેખો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા થોડા છે. ‘ઓલિયા જોશી’એ ‘ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, ને કાળા કેર ગયા કરનાર’ એ લીટીથી શરૂ થતી કવિ દલપતરામની કવિતાની પ્રતિકૃતિ ‘એમ ગયા ને હેમ રહ્યા, વળી એવાના હેવા રણકાર’ અચ્છી મર્મવિનોદી રીતે કરી છે, અને તેજ કાવ્યની જરા જૂદી રીતની પ્રતિકૃતિ સાહિત્ય માસિકના પુ. ૩. અંક ૧૧, પાને ૫૪૫ મે ‘હુલકરથી ઉત્તેજન મળતું, ગાયકવાડ ખરા ગુણગાન’ એ ઓલિયા જોશીની કંપનીના એક શેરહોલ્ડરે લખી છે તે પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. કવિ દલપતરામની આ કવિતા ઘણી ઘણી પ્રતિકૃતિઓને જન્મ આપવા કારણ બની છે; તેમાંની રાષ્ટ્રિય બાવનાવાળી પ્રતિકૃતિઓમાં મર્મવિનોદી અંશ કરતાં કટાક્ષનો અંશ ઘણો વધારે પડતો હોવાથી અહિં તેની નોંધ જરૂરની ગણી નથી.

‘કટાક્ષ લેખન’ એ મર્મવિનોદી લેખનથી ઘણી ઘણી રીતે જુદું પડે છે. કેટલાક તો એમ પણ માને છે કે આછી પ્રતિનો

કટાક્ષ તો મર્મવિનોદી લેખમાં પણ સૂક્ષ્મ રૂપે હોવો જ જોઈએ. મર્મવિનોદ અને કટાક્ષ વચ્ચે નાનામોટાપણુનો જ ભેદ છે, કડવામીઠાપણુનો જ ભેદ છે; બાકી કટાક્ષનો અત્યંતાભાવ હોય તો તો મર્મવિનોદ પણ લુખો લુખો લાગે છે. આ પક્ષની ચર્ચામાં ઉતરવાની અહિં જરૂર નથી. શ્રી ધનસુખલાલના મર્મવિનોદની પિછાન સંપૂર્ણપણે આપવા જઈએ, તો તો આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય, અને ‘હાસ્યરસ’ના અંગ ઉપાંગની ચર્ચામાં ઉતરવું જોઈએ. આવી ચર્ચાની બહુ જરૂર છે એ વાત ખરી છે. ‘હાસ્ય મંદિર’માંનો રમણુભાઈનો નિબંધ અદ્વિતીય છે અને હજી ઘણા વખત સુધી અદ્વિતીય જ રહેશે. તો પણ હવે અનેક રૂપે સમૃદ્ધ થયેલા અને થતા જતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસ વિષે એક સંપૂર્ણ નિબંધની બહુ જરૂર છે એ વાત પણ સમજી શકાય તેવી છે; તો પણ તે કામ કરવાવાળો કોઈ યોગ્ય લેખક નહિ નીકળી આવે ત્યાં સુધી તો આપણે રાહ જોવાની છે. સ્વ. રમણુભાઈએ પોતાના લેખમાં અંતમાં આશા રાખી છે કે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય જેમ વૃદ્ધિ પામતું જશે તેમ હાસ્યથી ઉછળતું અને મલકાતું જશે એ અભિલાષ નિરાધાર નથી.’ આ અભિલાષ પૂરી કરનારા ઘણા ઘણા લેખકો હમણાં ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા પ્રવૃત્તિમાન થઈ ચૂક્યા છે. શ્રી ઓલિયા જોશી, શ્રી જાગીરદાર, શ્રી મસ્ત ફકીર, શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી દિરેક, શ્રી મુનશી, સૌ. લીલાવતી અને વખતો વખત માસિકોમાં અને સાપ્તાહિકોમાં પણ લખનારા હાલ હાલ દ્રષ્ટિગોચર થતા જાય છે. જેમ જેમ લખનારાઓ નીકળતા જશે તેમ તેમ હાસ્યરસની ચર્ચા પણ પગલર થતી જશે અને નજીકના લવિષ્યમાં જ કોઈ સમર્થ ચર્ચાશાસ્ત્રી સર્વોંશે સંપૂર્ણ નિબંધ પણ આપણને આપશે એમ આશા રહે છે.

એક લેખ અથવા કાવ્યકૃતિની જેમ આવી પ્રતિકૃતિ થઈ શકે છે તેમ અમુક પ્રતિના પ્રાંથોની પણ તેવી પ્રતિકૃતિ થઈ શકે છે.

‘એક ઐતિહાસિક નવલકથા’ એ તેવી જાતનો પ્રયત્ન છે એમ સમજાય છે. ઐતિહાસિક નવલકથા લખનારાઓ વસ્તુ ગુંથતાં પ્રારંભમાં કેવો છબરડો વાળે છે, અને પછી ઉકેલ નહિં આવતાં કેવા અણજીમતા કે કાંઈ ખુલાસો નજ આપી શકાય તેવા ગોટાળા વાળે છે એ શ્રી ધનસુખલાલની ‘નવલકથા’ માં ઈસારા રૂપે સારી રીતે બતાવાયું છે. ‘નવલકથા’ અધુરી મૂકીને તો શ્રી ધનસુખલાલે બહુ સુંદરતાથી પ્રસંગને અધર લટકાવી મૂક્યો છે અને તેમ કરતાં જાણીએ છીએ કે ઘણી નવલકથાઓમાં ખરા પ્રસંગો તો ખાસ લટકતા જ રહે છે, જેકે લેખક તે પ્રમાણે કહેતા કે બાહ્ય દેખાવ કરતા નથી. પોતાના ઉપજીવેલા કરોળીયાનાં જાળાં જેવાં જાળાંમાં વસ્તુ ફસાઈ જાય, ગુંચાઈ જાય, ઉકેલ મળે નહિં, પછી ગમેતેમ આડુંઅવળું ઠોકી બેસારે અને પરિણામ અધર લટકતું રહેતું હોય તોપણ તે સમજવા કે સ્વીકારવા તત્પર હોતા નથી. આવા લેખકોને શ્રી ધનસુખલાલે પરિણામ લટકતું રાખી સારી સલાહ આપી લાગે છે.

ઉપજીવી કાઢેલી કાદવનિક બાબત પરથી તાદૃશ ચિતાર આપી મર્મવિનોદી વાત લખવી એ ખરેખર મુશ્કેલ છે, અને પ્રભુદત્ત પ્રતિભા વાળો લેખકજ તેમાં સર્વાંશે સફળતા મેળવી શકે છે. પણ ખરેખરી બનેલી બાબતને રસભરી રીતે મર્મવિનોદી સ્વરૂપ આપવું એ તો વળા ઓરજ મુશ્કેલ છે. ઉપજીવી કાઢેલી વાતમાં તેના ઉપજીવનારનો કાંઈક કાશુ હોય છે, પણ બનેલી ખરી હકીકત પરથી લખનારને તે સ્વતંત્રતા પણ હોતી નથી. તેવી વાતને મર્મવિનોદી સ્વરૂપમાં તાદૃશરૂપે ખડી કરવામાં બહુ ઉંચી જાતની કળાની અપેક્ષા છે. શ્રી ધનસુખલાલે ‘પ્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત’ એ વાત ખરી રીતે બનેલા પ્રસંગનીજ વાત છે એમ પોતે કહ્યું ન હોત તો તો તે વાત માની શકાતજ નહિં. તેવા વાસ્તવિક પ્રસંગને કળાકાર તરીકે સુંદર સ્વરૂપ આપી, જીવાનીના જીરસાની, જીવાનીની હિમ્મતની, જીવાનીના ઉન્માદની અને જીવાનીની બેદરકારીની જે છાપ પાડી છે તે ખરેખર ઉગતી

જીવાનીનાં એક એકાંકી નાટક જેવીજ સચોટ બની રહે છે.

આ સંગ્રહના વાંચનારા અવસ્થા જોઈ શકશે કે સ્વ. રમણભાઈની અભિલાષા પૂરી પાડવામાં, અને શ્રી રામચંદ્ર શુકલે પ્રથમ પંક્તિએ ખીરાજવાનું જે માન આપ્યું છે તે સાચવવામાં શ્રી ધનસુખલાલ સારી પેઠે પ્રયત્નશીલ અને બાંધ્યશીલ થયા છે. તેમના લખાણના વિષયો વિવિધ છે; તેમના લખાણની પદ્ધતિ રસભરી, સરળ અને સચોટ છે; તેમના લખાણનાં વસ્તુઓની ગોઠવણ અને વિકાસ આહ્-લાદનનક છે, તેમના પેદા કરેલાં પાત્રો આકર્ષક અને વિનોદભંડાર છે, તેમનો મર્મવિનોદ ઉડો, પણ સતત પ્રવાહી છે. તેમને હાસ્ય કે વિનોદ માટે ચાળાચેષ્ટા કે ગડબડગોટાળા કરવા પડતા નથી; તેમની ભાષામાં ગ્રામ્યતા, શિથિલતા કે ક્લિષ્ટતા નથી, તેમ આડંબર, શુષ્કતા કે રસહીનતા પણ નથી. સુવાચ્ય, સીધી, સરળ અને સહેલી ભાષા પરનો તેનો કાણુ તેના મર્મવિનોદી લખાણને સફળ કરવામાં બહુ મદદરૂપ બની રહ્યો છે. હાસ્યરસના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તે સારી રીતે ધૂમી શકે છે, અને ખાસ કરીને મર્મવિનોદી લખાણ માટે તો તેમના જેટલી વિશાળતા અને તેમના જેટલી સમૃદ્ધિ હજી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ એક લેખકે બતાવી હોય એવું લાગતું નથી.

હાસ્યરસના પ્રથમ ઉપાસક અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો લગ-ભગ પહેલાજ લેખક શ્રી સ્વ. રમણભાઈની કૃતિઓ સુવિખ્યાત છે. તેમની વિદ્વત્તા, તેમનો અભ્યાસ, તેમની પ્રભુદત શક્તિ એવાં ઉંચી પ્રતિનાં છે કે તેમનાં લખાણમાં જે એક જાતનું શિષ્ટત્વ અને સંસ્કારિત્વ ઓતપ્રોત થયેલું માલમ પડે છે તે તો હજીસુધી કોઈપણ લેખકમાં પ્રતિગોચર થતું નથી. શ્રી ધનસુખલાલની કૃતિ ધણી રીતે ઉંચી પ્રતિની હોવા છતાં, જે શિષ્ટત્વ અને સંસ્કારિત્વ રમણભાઈની કૃતિઓને દીપ્તિ અને ગાંભીર્ય આપી રહેલ છે, તે શિષ્ટત્વ અને તે સંસ્કારિત્વ શ્રી ધનસુખલાલની કૃતિઓને મળેલ હોય એમ લાગતું નથી. જેમ માણસ પોતાના ચહેરા અને પોતાની કાન્તિને ફેરવી શકતો

નથી, તેમજ અમુક જાતની લેખનશૈલી અને લેખનપ્રતાપને પણ ફેરવી શકતો નથી. રમણુભાઈમાં રહેલાં તે શિષ્ટત્વ અને સંસ્કારિત્વને લીધે હજી સુધી તો રમણુભાઈજ શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવતા રહ્યા છે, અને જો કે રમણુભાઈએ નહિ ખેડેલા એવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિચરવાને લીધે, શ્રી ધનસુખલાલ વૈવિધ્યમાં તો રમણુભાઈથી ઘણી રીતે આગળ ગયેલા છે તો પણ અનામધેય, અવર્ણનીય, સંસ્કારગ્રેય અને વ્યક્તિ વિશિષ્ટ શિષ્ટત્વ અને સંસ્કારિત્વમાં તો રમણુભાઈ પછીને સ્થાનેજ ખીરાજતા જણાય છે.

સ્વ. રમણુભાઈ અને શ્રી ધનસુખલાલ સિવાય હાસ્યરસની કૃતિઓના લખનાર હમણાં હમણાં સારી સંખ્યામાં બહાર પડ્યા છે. રમણુભાઈના લખાણો શરૂ થયાં તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય એ પ્રતિના લખાણમાં બહુ કંગાળ હતું. તે કંગાળીયત દૂર કરવા રમણુભાઈ અને ધનસુખલાલ ઉપરાંત પણ એલિયા જોશી પોતાના અખાડાના ચાર ખંડ ઊભા કરી ગુજરાતીઓને સાત્ત્વિક આનંદ આપી રહ્યા છે. સાહિત્ય, સમાજ, સંસાર અને ધર્મનીતિના પ્રસંગોમાં હાસ્ય-રસિક તત્વોનાં જે કાંઈ દર્શન તેણે કર્યાં છે તે વાચકો આગળ રજુ કર્યાં છે. મસ્ત ફટીરના બે સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે. શ્રી છોટાલાલ જાગીરદારે ફટિયા અને ઉંધીયું બહાર પાડ્યાં છે. શ્રી ખંધેડીયાએ સારા જગ્યામાં વાંચન પૂરું પાડ્યું છે, શ્રી કિશોર વટી-લની વિનોદ વાટિકામાં, શ્રી રાયચુરાની દાલ ચીવડાની વાતોમાં અને શ્રી હજનલાલ પંડ્યાના હાસ્યજનક વાર્તાલાપમાં, આ કંગાલીયત દૂર કરવા માટે પ્રયત્નો થતા માલમ પડે છે. આ ખાસ લેખો સિવાય બીજી જગ્યાએ પણ મર્મવિનોદી તત્ત્વ ક્યાંક ઉપર ઉપરનું અને ક્યાંક સારા પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે. શ્રી ધૂમકેતુના તણુ-ખામાં, બટુભાઈ ઉમરવાડીયાના વાતોના વનમાં, દિરેશની વાતોમાં, રણજીતરામની દાલત તથા માસ્તર નંદનરામની વાતમાં, સૌ. લીલાવતી મુનશીના રેખાચિત્રોમાં, મુનશીની મારી કમલા અને બીજી વાતોમાં:

આમ વિવિધ જગાએ વિવિધ રંગમાં મર્મવિનોદી લખાણુ પ્રગટ થતું જાય છે. અને જો કે હાસ્યરસનાં જૂદાં જૂદાં અંગોમાંનાં ઘણાં થોડાં જ વિકાસ પામતાં જણાય છે, તો પણ આજ સુધીમાં થયેલાં લખાણો કાંઈ નિરાશાજનક નથી. કવિતામાં પણ 'પ્રતિકૃતિ' રૂપે તેમજ અસલ રૂપે પણ કાંઈક કૃતિઓ રચાઈ છે. કવિ મોટાલાલનો પ્રભાતનો તપસ્વી એ એક પ્રતિકૃતિ તરીકે અને શ્રી નરસિંહરાવની સરજતરાજની સુષુપ્તિ સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે મર્મવિનોદી લખાણુના વાચકોએ ગણતરીમાં લેવા લાયક કૃતિઓ છે. આજ સુધી પ્રગટ થયેલી સર્વ કૃતિઓની સમાલોચના અને પરીક્ષા કરી, એક સંપૂર્ણ લેખ ગુજરાત વર્તીકયુલર સોસાયટી કે ફ્રાન્સ સભા જેવી કોઈ સંસ્થા લખાવે તો તત્સંબંધી અદ્યતન સાહિત્ય પર સારો પ્રકાશ પડે.

શ્રી ધનસુખલાલનો પોતાનો ફાળો આ પ્રતિના લખાણમાં કાંઈ નાનો મુતો નથી. હું, સરલા અને મિત્રમંડળ, હાસ્યકથા મંજરી ભાગ પીઝો, ખિચારો અને ભૂલનો ભોગ, એ આજ સુધી પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થઈ ચૂકેલા પ્રયત્નો છે અને આ 'વિનોદ વિહાર'થી એક સારો ઉમેરો થાય છે. શ્રી ધનસુખલાલના લખાણોમાં પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઉપરાંત કેટલાક અન્ય લેખકોની કૃતિના ભાવવાહી અનુવાદ છે અને કેટલાંક અન્ય લેખકો ઉપરથી સૂચિત છે. અલખત, સ્વતંત્ર કૃતિ કરતાં આવી કૃતિઓની કિંમત ઓછી અંકાય છે તે ખરું છે; તોપણ આપણે ખાસ જોવાનું છે તે તો એ કે અમુક કૃતિઓ કેટલે અંશે ગુજરાતી છે. જો ગુજરાતી સ્વરૂપ સારી રીતે મળી શક્યું હોય, જો ગુજરાતી સાહિત્ય તેવી કૃતિથી સમૃદ્ધ થતું હોય, જો ગુજરાતી વાચક તે લખાણુ રસથી, આનંદથી વાંચી શકે તો હોય, તો પછી અમુક લખાણુ ભાષાંતર છે કે અનુવાદ છે માટે પરાપણી છે એમ કહી તેને ઉતરતું સ્થાન આપવું એમાં કાંઈ હડાપણુ લાગતું નથી. જો ભાષાંતર કે અનુવાદ ભાષાંતર કે અનુવાદ તરીકે હુદ્દ હોય, આપણી ભાષામાં સ્વીકાર્ય ન

હોય, આપણા સંસ્કારને અનુકૂળ ન હોય, આપણને તે વાંચવા રૂચિ ન થાય તેવું હોય તો તો તેને ભાષાંતર કે અનુવાદ ગણી તેને બાળુ મૂકીએ એમાં યોગ્યતા છે. પણ જો આખું સ્વરૂપ જ ગુજરાતી થઈ જતું હોય તો તે અનુવાદ હોય તોપણ આપણે સ્વીકાર્ય છે. મૂળ બીજામાંથી હોય તેમાં આપણને હાનિ શી છે ? મૂળને ગુજરાતી સ્વરૂપ, શુદ્ધ, સંસ્કારી, સર્વાંગ સુંદર, સંપૂર્ણ ગુજરાતી સ્વરૂપ આપી શકાયું હોય, તો તો તે આપણે શિરસાવંદ શા માટે ન ગણવું, તેનો મુક્ત હૃદયે સ્વીકાર શા માટે ન કરવો એ સમજી શકાતું નથી. અલખત, જે લેખક સ્વાશ્રયી થઈ, પોતાનું વસ્તુ આપણા સંસારમાંથી ઉપજાવી, આપણા વિચારને અનુકૂળ થઈ, આપણા સંસ્કારને પોષે અને વિકસાવે, તે અવશ્ય બહુમાન્ય છે; પણ અંગ્રેજી કે જર્મન, પરસ્થન કે ભપાનીઝ, હિન્દી કે બંગાળી, મરાઠી કે ઉર્દુ એવા ગમે તે સાહિત્યમાંથી રચિકર વિચાર કે વિષય શોધી, પસંદ કરી, તેને સંપૂર્ણ ગુજરાતી સ્વરૂપમાં આપણને આપે તે લેખક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઉતરતો છે એમ માનવાને કારણ નજ હોવું જોઈએ. અસ્તુ. શ્રી. ધનસુખલાલની અમુક કૃતિઓ બીજા પરથી સૂચિત છે, ભાવવાહી અનુવાદ છે, સંસ્કાર પોષક ભાષાંતર છે. જો શ્રી ધનસુખલાલ પ્રભુદત્ત પ્રસાદીને પરિણામે આપણા જીવનમાંથી યોગ્ય પ્રસંગો શોધી પોતાની મર્મવિનોદી વાતો આપી શકે તો અતિ ઉત્તમ. અને તેમ પણ તેઓ ધણે પ્રસંગે કરી શક્યા છે એમ આ સંગ્રહજ પૂરતો પુરાવો પૂરો પાડે છે. પણ જો તેમ બધી વેળા થઈ ન શકતું હોય તો ચર્ચગેટથી ગ્રાંટરોડ કે મગનભાઈની વાત, ગંભીર બૂલ કે આપની શુદ્ધિ, જગતકર કે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા એવી એવી વાતો સંપૂર્ણ ગુજરાતી સ્વરૂપમાં આપણને આપે તો તેમાં આપણને પોતાને કાંઈ હાનિ નથી, ગુજરાતી વાચકને વિનોદ અવશ્ય મળે છે અને આપણી મર્મવિનોદી સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો થાય છે. આવું હોવાથી, અમુક કૃતિ પરાશ્રયથી જન્મી છે એ વસ્તુસ્થિતિએ આપણને નિરાશ ન કરવા

જોષએ. આપણે આશ્ચ રાખીશું કે પોતાની મધુકર વૃત્તિને પણ સારી રીતે બહલાવે અને સ્વતંત્ર અને ત્યારે તેમ, તેમજ બીજેથી વસ્તુ વિષય શોધી, તેને સંપૂર્ણ ગુજરાતી સ્વરૂપ આપી, શ્રી ધનસુખલાલ પોતાની કૃતિઓ આપણને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પૂરી પાડતા રહે.

આ સંગ્રહને ગુજરાતી વાચકવર્ગ યોગ્ય સત્કારથી વધાવી લેશે એવી આશા છે.

લક્ષ્મીનગર
ખાર.
તા. ૧૦-૨-૧૯૩૧

}

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયા.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧. સંસારની ઉપાધિ	૧
૨. મગનભાઈની વાત. (અનુવાદ)	૭
૩. રવીવારની રજા	૧૯
૪. ગંભીર ભુલ્ય. (અનુવાદ)	૨૫
૫. ચચગેટથી ગ્રાંટરોડ (અનુવાદ)	૩૪
૬. ટ્રેનમાં	૪૦
૭. બાપની શુદ્ધિ (અનુવાદ)	૪૬
૮. સંપેતરાં	૫૯
૯. પરોપકારનું પરિણામ	૬૪
૧૦. ચાલુ જમાનો	૭૧
૧૧. સાચાં ભાષણો	૭૫
૧૨. પુસ્તકોનું દર્દ	૮૨
૧૩. કનૈયાલાલની કલા	૮૭
૧૪. શરત (અનુવાદ)	૯૨
૧૫. માઆપ કેવાં હોવાં જોઈએ ?	૯૮
૧૬. જગતકર (અનુવાદ)	૧૦૨
૧૭. સિંહ કે શિયાળ ?	૧૦૭
૧૮. કેમ ? (અનુવાદ)	૧૧૨
૧૯. ચિત્રકારોના ચારિત્ર (અનુવાદ)	૧૧૭
૨૦. બાળકોઃ પ્રભુના પયગંબરો	૧૨૩
૨૧. સભાનો અહેવાલ	૧૨૮
૨૨. છોકરાની છબી... ..	૧૩૨
૨૩. કાપડિયાની કુકાને	૧૩૬

૨૪. ન્યાય...	૧૪૦
૨૫. મક્તની મુસાફરી (અનુવાદ)	૧૪૬
૨૬. મશ્કરી	૧૪૯
૨૭. ચોર અને કુતરો (અનુવાદ)	૧૫૪
૨૮. પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા (અનુવાદ)	૧૫૯
૨૯. પ્રેમના પ્રાયશ્ચિત	૨૨૧
૩૦. શરત મારનાર (અનુવાદ)	૨૩૬
૩૧. અંધારાનું એક દર્શન અને અદર્શન	૨૪૫
૩૨. એક ઐતિહાસિક નવલકથા (અનુવાદ)	૨૫૦
૩૩. એક કંચણ રસ કથા.	૨૬૧
૩૪. રવોન (અનુવાદ)	૨૬૬
૩૫. વિલાયત જઈ આવેલાઓ	૨૭૪
૩૬. નિરાશ્વાવાદી	૨૭૯
૩૭. આપણા માસિકપત્રો અને તેમના અધિપતિઓ	૨૮૨
૩૮. લોટરી (અનુવાદ)	૨૯૧
૩૯. સુખ	૩૦૦

સાહિત્યનાં સુંદર પુસ્તકો.

વીરની વાતો ભા. ૧-૨-૩

૩. આ. પા.

રા. રા. અડાલજકૃત સચિત્ર દરેકના ૨-૮-૦

કાઠિઆવાડની દંતકથાઓ

૨૭ સુંદર વાતો ૨૨ મનમોહક ચિત્રો : ૨-૦-૦

પ્રેમપ્રભાવ સચિત્ર આખી નવલકથા ૨-૮-૦

અજમિલ અથવા ગરીબનું નસીબ ગરીબ

ભા. ૧ થી ૨ સંપૂર્ણ સચિત્ર ૫-૦-૦

સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર ૩-૪-૦

કૂલછાબ રા. કેશવ હ. શેઠકૃત

સુંદર વાર્તાઓનો સચિત્ર સંગ્રહ ૨-૦-૦

સંગ્રામક્ષેત્ર ભાગ ૧ થી ૨ સંપૂર્ણ ૫-૦-૦

વીરાંગનાની વાતો અડાલજકૃત ૨-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

:: બાલસાહિત્યનાં સુંદર પુસ્તકો ::

બાળ વાર્તાવલિ ભા. ૧ લો

હંસામ્હેતા કૃત સચિત્ર ૧-૦-૦

„ ભા. ૨ જો „ „ ૧-૮-૦

બાલકાનાં પરાક્રમે „ „ ૧-૦-૦

બાળકોનો આનંદ ભા. ૧ થી ૨ દરેકના ૦-૧૦-૦

મૂરખો ૦-૮-૦

ચતુરસીંગ ૦-૬-૦

બાળવાર્તા ભા. ૧ થી ૫

ગિજુભાઈ કૃત દરેકના ૦-૪-૦

કિશોર કથાઓ ૧ થી ૨ દરેકના ૦-૬-૦

ગણગોટા શ્રી દેશજી પરમારકૃત સચિત્ર ૦-૧૦-૦

ટહોંકા „ „ ૦-૫-૦

ટચુકડી સો વાતો ભા. ૧ થી ૫ ૫-૮-૦

ડોશીમાનો વાતો ૦-૮-૦

દાદાજીની વાતો ૦-૧૦-૦

મોતીની માળા ૦-૧-૦

લખો :—

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

કેશવબાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

વિનોદ વિહાર.

સંસારની ઉપાધિ.

જાનના બદલાયો છે. પતિ એ પત્નીના દેવ, પતિ એ ગૃહનો રાજા, પતિ એટલે ગુણનો ભંડાર, ડહાપણનો દરીઓ, જ્ઞાનનો ઢગલો, સંસ્કૃતિનો કુંગર વગેરે પુરૂષો વરસોથી સાંભળતા આવેલાં મીઠાં વાક્યો ફૂર કાળના ઝપાટામાં આવી સમુદ્રને તળાએ જઈ પડ્યાં છે. હજી તે તો પુરૂષોનાજ, જવાબદારી તે સ્ત્રીઓનીજ એ સંસારની સુંદર વ્યવસ્થા આજ કથળી ગઈ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં-થું યુરોપમાં કે શું અમેરીકામાં, શું આફ્રિકામાં કે શું એશીયામાં, શું ચંદ્રમાં કે શું મંગળમાં આ ધડીએ નવાંજ વાક્યો, નવાંજ સિદ્ધાંતો. નવીજ ભાવનાઓ, નવીજ વ્યવસ્થાઓ આપણા જીવનમાં એતપ્રેત થઈ ગયાં છે.

પુરૂષો, સાવધાન થાઓ ! તમારા નિરંકુશ તંત્રની સામે બંક-ખોરા જાગ્યા છે. જાગ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ તમારો રાજમુગટ પણ તમારે માથેથી ઉતરી એમને માથે ચઢવાની તૈયારીમાં છે. કાઈ પણ વર્તમાનપત્ર ઉઘાડશો-પછી બસે તે દૈનિક હો કે સાપ્તાહિક હો કે માસિક હો કે ત્રિમાસિક હો કે છવટે વાર્ષિક હો-તો તેમાં સંસારમાં

શ્રીઓની પદવી, રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં સન્મારીઓનું સ્થાન, સાહિત્યના જગતમાં શ્રીઓનો હિસ્સો વગેરે વગેરે લેખો આ દુનીઆમાં પુરૂષો જેવાં પ્રાણીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ બાબતનેજ બાબુએ ખસેડીને લખાયેલા તમારી દ્રષ્ટિએ પડશે. બાપણોનાં બાપણકર્તાઓ પણ (ખેદની વાત તો એ છે કે એ બાપણકર્તાઓમાં મુખ્ય ભાગ તો પુરૂષોનોજ હોય છે—આ બધો દ્રોહ નહિં તો શું ?) “બહેનો”નો શબ્દજ આગળ ધરતા જણાય છે. જાણે અત્યાર સુધી ‘બહેનોની’ આટલી બધી મદદ લીધી નહતી એથી દુનીઆ ચાલીજ નહતી અને હવેજ તે ચાલવા માંડી હોય ને !

ચાલી જતી સત્તાને જોઈ રહેવાથી—અસહાય સ્થિતિમાં જોઈ રહેવાથી ઉત્પન્ન થએલ આવેશમાં ને આવેશમાં આટલું લખાયું તો ખરું—પણ હવે ? આ દિવસે દિવસે બચંકર થતી જતી સ્થિતિનો અંત આણવા માટે આપણે પુરૂષોએ શા ઉપાયો યોજવા ? મહાત્માજીએ સૂચવેલ શાંતિમય અસહકારનું શસ્ત્ર આપણને મદદગાર થાય ખરું ? સ્વરાજપક્ષના હથીઆરોથી આપણને વિજય પ્રાપ્ત થાય ખરો ? લીખ-રસોની ‘બિજ્ઞાનદેહિ’ની વૃત્તિ આપણે કેળવીએ તો આપણા ગયેલા હક્કમાંથી થોડાક આપણને પાછા મળે ખરા ? ઉપાયો શોધવાની જરૂર છે અને તે પણ ત્વરાથીજ શોધ્યે છુટકો. પણ તેવા ઉપાયો કેઈ વિદ્વાન શોધે, તેની સારી નરસી બંને બાબુ આપણે પરિષદો ભરીને, કમીટીઓ સ્થાપીને, રીપોર્ટો તૈયાર કરીને તપાસીએ અને ત્યારકે સુધારાવધારા સાથે આપણે આ ઉપાયો જીવનના વ્યવહારમાં સુકીએ ત્યાં સુધી દરેક છુટી વ્યક્તિએ આ વિષયમાં શું કરવું ? પડ્યો પડે છે : ‘શું કરવું’ ?

આ ઉપાયો આવે—આપણને પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં અથવા તો તે દરમિયાન મેં તો એકજ સુત્ર મારે માટે મારા મુદ્રાલેખ તરીકે સ્વીકારી લીધું છે : “શ્રીઓ જે કેં કાર્ય કરે તે સારું, પુરૂષો કેં કરે

તે બધું ખોટું. યશ મળે તો સ્ત્રીનો અને અપયશ મળે તો તે આપણે લઈ લેવો. હકકો બધા સ્ત્રીઓના, જવાબદારી બધી આપણી !”

બસ; આટલું જો આપણે ધ્યાનમાં રાખી લઈએ તો પછી આપણા જીવનમાં બહુ કશું સંતાપ નહિ ઉત્પન્ન થાય. અલગત, કેટલાક દોઢાહયા એમ કહેશે કે આતો ગુલામીનો મંત્ર છે, ભલે કહે ! એમ તો આપણે પણ ‘સર નાઈટ’ ના ઇસ્કાળ લેનારાઓને કહીએજ છીએ ! તેઓ ક્યાં તેમને જતા કરે છે !

કેટલાકને આપણી સ્થિતિનું આપું વર્ણન કંઈક અતિથયોક્તિ વાળું લાગશે. પણ તેમ નથી. નાનામાં નાના પ્રસંગથી માંડી મોટામાં મોટા બનાવમાં અત્યારની સ્થિતિમાં પુરૂષોને નસીએ તો ખાસડાંજ છે. જેમ સમુદ્રના એક ટીપાનું પૃથક્કરણ કર્યાંથી આપણે આખા મહાસમુદ્રના પાણીનું અંધારણ જાણી શકીએ છીએ તેમ એક નજીવા પ્રસંગ ઉપરથી આપણે આ પ્રશ્નનું અંતર સ્વરૂપ જાણી શકીએ તેમ છીએ. આવોજ એક નાનો પ્રસંગ હું અહિં આપું ?

x

x

x

x

શનીવારની સવાર હતી. ઉતાવળમાં હજમત પુરી કરી રહ્યા કેડે હું ઝડપથી સ્નાનગૃહ ભણી પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો. દુવાલ, પહેરણ, સાણ, ઓશીસ લઈ જવાનો રૂમાલ વગેરે પોતપોતાને સ્થાને ન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે મારા ગભરાણમાં વધારો થતો જતો હતો. ટ્રેન વખતસર પકડાશે કે નહિ એ વિચારથી ગભરાતો ગભરાતો હું મારી દોડધામમાં પણ મોટા ઘાંટાથી “વૈજણવ જન તો તેને કહીએ”નું ભજન ખમાચ-સારંગ-ભૈરવી-વાદ્યેશ્વરી કાનડાની મિશ્ર ધૂનમાં અને ત્રિતાલ-ઝંપા-ધ્રુપદના સમિશ્રણથી ઉભ થયેલ કેાઈ અદ્ભૂત તાલમાં ગાતો હતો તેવામાં તે ગાનમાં ભંગાણ પડ્યું. પત્નીશ્રીએ રસોડામાંથી કહ્યું: “ તમે ગાઓ છો એ સારી વાત છે પણ આજે રાતના મણી-અહેનને ત્યાં ગરબા છે તે તમારા ધ્યાનમાં છે ? બરાબર નવ વાગે

શર થવાના છે માટે પાછા ઓશીસમાંથી નીકળી રખડી-રખડી અહિંજ નવ વાગે ન આવતા !”

મારા સંગીતમાં ભંગ પડ્યો. હું બોલ્યો. “હું સ્ત્રીવારે બપોરે બે વાગે છુટી જઈ છું એટલે ચાર વાગે તો ઘેર હાજર થાઉં છુંજ. પાંચ વાગેથી ગરબા શરૂ થતા હશે તોપણ મારા તરફથી તમને અડચણ નહિ આવે.”

વાદવિવાદ વધુ નહિ ચાલ્યો. હું ઓશીસે ગયો અને ત્યાંથી ચાર વાગે પાછો આવ્યો. તે વખતે પત્નીશ્રી એમના કોષ બહેનપણીને ત્યાં મળવા ગયાં હતાં. કુંચી પડોશીને ત્યાં આપવાનું ભુલી ગયેલાં એટલે હું એટલેજ બેઠો. બરાબર છ વાગે પત્નીશ્રી હાથમાં શાકની ઝોળી હલાવતાં આવી પહોંચ્યાં. મને જોઈને જરાક શરમીંદાં તો પડી ગયાં પણ એટલામાં એમનો અંતરનો અવાજ બોલી ઉઠ્યો “હમણાજ આવ્યા હશે !”

“મને આવ્યાને બરાબર એક કલાક ને ત્રેપન મીનીટ થઈ.” ઘડીઆળ જોઈને મેં જવાબ આપ્યો.

“હેંહેંહેંહેં ! સુર્ય પશ્ચિમમાં ઉગ્યો તો કે શું ?” આટલું બોલી ને બારણું ઉઘાડી પત્નીશ્રી ઘરમાં દાખલ થયાં.

“હવે અત્યારે હજી રસોઈ કરવાનો આરંભ થશે એટલે ઓછામાં ઓછો એક કલાક તો લાગશેજને ! એટલામાં જરા લટાર મારી આવું ?” મેં પૂછ્યું.

“જરા શું કામ ? બે ચાર કલાક ફરી આવોને ! જીંદગીમાં કોઈકવાર ગરબા જેવી મજા આવે તેમાં પણ તમારી લટારો અમને સુખે નહિ જવા દે” જવાબ મળ્યો.

મેં સમયસુચકતાથી લટારનો વિચાર જતો કર્યો. રસોઈ ધીમે ધીમે થઈ. વાતોના ગપાટા મારતાં મારતાં અમે જમ્યાં. જમી રહ્યા પછી ઘડીઆળમાં જોયું તો બરાબર આઠ થયા હતા. મેં પાનસોપારી

સંબંધી વાત છેડી જોઈ પણ “ઉતાવળમાં પણ તમારી બધી સોષ સચવાવીજ જોઈએ” એવા ઉત્તરથી ઉત્તેજિત થઈ મેં હાથેજ પાન સોપારી બનાવવા માંડ્યાં.

પત્નીશ્રીએ પોતાનું લુગડાંનું કપાટ ઉઘાડ્યું. તેની આસપાસ જે ઝગમગતા દીવા મુક્યા અને પછી કેવી જતનો પોષાક પહેરવો એ વિશે પોતાના મનમાં તેમજ મારી જોડે વાદવિવાદ કરવા માંડ્યો. બરાબર પા પા કલાકને આંતરે હું વખત કહેતો જતો હતો. ત્રીજી વખત મેં કહ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો; “તમને ગરબામાં જવાની એટલી બધી લાલ્લ હોય તો ઉડીને ચાલવા માંડો ! મારાથી એમ ધાડધાડમાં જવાય નહિ. અને એમણે નવનો ટાઇમ આપ્યો તે કે’ અમે એમના નોકર-બોકર છીએ કે તેજ ટાઇમે બરાબર પહોંચીએ. ગરબા ન ગવડાવવા હોય તો બલે નહિ ગવડાવે !”

આમ કરતાં આખરે સાડાનવે ઘરમાંથી અમે નીકળ્યાં. મારા એક હાથમાં એક ફાનસ અને બીજા હાથમાં મોટો ડંડુકો શોભી રહ્યાં હતાં. રસ્તામાં અમારા જેવી ટુકડીઓ ઘણી મળી. પોણા દસે બરાબર ગરબા ન્યાં ગવાતા હતા ત્યાં અમારી બધી ટુકડીઓ જઈ પહોંચી. હજી બરાબર ‘ઓડિયન્સ’ ભરાયું નહતું. માત્ર પાંચ છ સ્ત્રીઓજ આવી હતી. સાત આઠ પુરૂષો, જણે સ્ત્રી વર્ગનાં બુટ સાચવવા આવ્યા હોય તેમ એકેક ફાનસ લઈને આધે સાદી ઉપર બેઠા હતા. અમારી ટુકડીઓ જઈ પહોંચી એટલે ગરબા ગવડાવનાર મણીબહેન આવકાર આપવા આવ્યાં. “કેમ, બહેનો, બહુ મોડું ?”

ટુકડીમાંથી પાંચ છ સ્ત્રીઓ (એમાં મારાં પત્ની પણ હતાં !) બોલી ઉઠી. “તમે ક્યાં નથી જાણતાં ! આપણે ગમે તેવો ટાઈમ રાખીએ પણ તે પળાવવો મરદોના હાથમાં છે ને ! ઑરીસથી ઘેરજ સાડાઆઠે આવે એટલે પછી જમવાનું કરવાનું એમાં કે’ વખત જાણાય છે !”

“હા. બહેન, હા, સંસારની ઉપાધિઓ તો એકલી આપણા માથા ઉપરજ છેને! પુરૂષોને ક્યાં કેં ચિંતા છે!” મણીબહેને, હાંફલા ફાંફલા થઇને બધી વ્યવસ્થા કરવામાં મશગૂલ થઇ રહેલ એમના પતિ પ્રત્યે કેંકે કટાક્ષ મારતાં કહ્યું.

હું જ્ઞાનસ અને લાકડી લઇને ખીજ પુરૂષો બેઠા હતા તે તરફ વળ્યો, અને તેમની સાથે વાતોમાં બળ્યો. વાતમાં ને વાતમાં જાણીયું કે ચિંતા વીનાના બધાજ પુરૂષો પાંચ કે છ વાગતામાં ઘેર જઇ પહોંચ્યા હતા !

મગનભાઈની વાત.

સ્ટેશન ઉપરનો અનુભવ.

“આ તમારો ભાગ—ઉપાડો, “કેશીયર પેટીમાંથી સીલ-વાળું પૈકેટ મગનભાઈના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું. “વધારે આવે તો ચાલે ખરું કે ?”

“હારે. એની કોણ ના કહે તેમ હતું ? !” મગનભાઈએ પોતાના મહીનાના પગાર રૂ. ૧૫૦ ના પૈકેટને ગજવામાં મૂકતાં કહ્યું.

આ પ્રમાણે દરેક માસની છેલ્લી તારીખે મગનભાઈ અને કેશીયર વચ્ચે મેજસર્ જોન શ્રીક્ષીપસનની કંપનીની ઓફીસમાં વાત થતી હતી. આ વખતે પણ આ પ્રમાણે વાત થઈ. મગનભાઈ પૈકેટ ગજવામાં મૂકીને પોતાના ટેબલ ઉપરના કાગળીયાંઓ ગોઠવીને ઓફીસથી સ્ટેશન તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાંથી કેંક અરચુરણ પરચુરણ વસ્તુઓ ખરીદીને મગનભાઈ ચર્ચગેટ આવી પહોંચ્યા, જ્યાં આવતાંજ “Show your Season tickets please” નું પાટીયું નજરે પડ્યું. પોતે પાસ બદલાવવાનો ભૂલી ગયા હતા તે યાદ આવ્યું અને તેથી ટિકીટ લેવા ટિકીટ ઓફીસ ભણી વળ્યા.

ટિકીટ ઓફીસ આગળ પુષ્કળ ભીડ હતી એટલે ચીડાતા ચીડવાતા મગનભાઈએ ગજવામાંથી ટિકીટના પૈસા આગળથી કાઢી રાખવા ગજવામાં હાથ ધાલ્યો પણ તરત તેમને જણાયું કે બધી

વસ્તુઓ ખરીદવામાં પરચુરણ બધું ખલાસ થઇ ગયું છે અને પેલાં પૈકેટમાંથીજ ગીની વટાવવી પડવાની; એટલે બીડમાંથી દૂર જઇને મગનલાઇ એક ખુણામાં ઊભા રહ્યા. એક હાથમાં છત્રી હતી, બગલામાં 'સાંઝ' અને 'કૌનિકલ' હતાં અને ખરીદેલી વસ્તુઓ જુદી જુદી રીતે હાથમાં પકડેલી હતી એટલે જાકીટના અન્દરના ગળવામાંથી પૈકેટ કાઢતાં જરા મુશ્કેલી નહી. પણ આખરે જેમતેમ કરતાં કાઢ્યું અને તહેને ફાટીને અન્દરથી એક ગીની કાઢીને પૈકેટ પાછું તેજ ગળવામાં સેરવી દીધું.

આટલું કરીને પાછા ટીકીટ ઓશીસ આગળ જતાં મગનલાઇની નજરે પાંચ છ શકમંદ મ્હેરાવાળા મનુષ્યો પડ્યા. તેમાંનો એક મગનલાઇ ભણી જેઠ રહ્યો પણ ઉતાવળમાં મગનલાઇએ તેના ઉપર ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નહિ.

બીડ કૈંક ઓછી થઇ એટલે મગનલાઇએ ગીની ધરી અને ટીકીટ માગી તેજ વખતે તેના જમણા ખભાને રહેજ ધક્કો વાગ્યો. પાછળ જેતાં પેલા પુરુષોમાંથી બે જણા હાથમાં પૈસા ધરીને ટીકીટ લેવાને માટે ઉત્સુકતા બતાવતા હોય તેમ જણાયા. તરતજ તેની બીજી બાજુએ બાકી રહેલા ત્રણ જણા ધક્કા મુક્કી કરવા લાગ્યા.

“જરા સભર કરો, મને મારા પૈસા લેવા હો.” મગનલાઇ કૈંક મ્હીડવાતા બોલ્યા.

“પણ અમારે પણ ટીકીટ લેવાની છે ને.” એક પુરુષે રહામો જવાબ આપ્યો.

“પણ મને તો લઈ લેવા હો.” મગનલાઇ તપી જતાં બોલ્યા. બાકીના પૈસા લેતાં મગનલાઇ પાછા ફર્યા અને ગુસ્સામાંજ બોલ્યા. “ચાલો, રસ્તો કરો, ખસો.”

આ બધું ફક્ત થોડી ક્ષણમાંજ બની ગયું અને મગનલાઇને એમ લાગ્યું કે આ વાક્યથી કૈંક તકરાર ઉભી થશે પણ તે નહિ.

ગણકારતાં મગનભાઈએ આગળ ધસારો કર્યો. પણ તરતજ પેલા માણસોએ તેને જમ્મા કરી આપી તેથી તેને જરા આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ એટલામાં ધમ ધમ કરતી ટ્રેન આવી પહોંચી એટલે ઝડપથી સ્ટેશન ઉપર જઈને મગનભાઈ ડબ્બામાં ચઢી બેઠા અને ગાડી ઉપડતાંજ ન્યુસપેપર વાંચવામાં મશગુલ થઈને પેલો બનાવ ભૂલી ગયા.

પણ રાતે વાળુ પછી જ્યારે બધાં છોકરાં સુઈ ગયાં અને પોતે એક સીગાર સળગાવીને આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા ત્યારે તે વાત તેમને યાદ આવી અને પોતાની પત્નીને તે વાત કહી.

“ મને પીસતાળીસેક થવા આવ્યાં અને હમણું હમણું કસરત પણ બીલકુલ છોડી દીધી છે તેમ છતાં પણ તે વખતે મને એવો ગુસ્સો લાગ્યો હતો કે પેલા માણસોને હું જરૂર ઠોકી પાડત. પણ એ લોકો એમ જલ્દીથી કેમ ખરી ગયા હશે ? ”

“ તમે સહડવાનું જોર બતાવ્યું તેથીજ હશે. ’ પત્નીએ કહ્યું.

“ હા—વખતે એમ પણ હોય. કોઈ કોઈ વખત મિનસ બતાવવો કામનો છે. ” મગનભાઈ પોતાના શરીર સહામું કૈંક મગરખીથી જોતાં બોલ્યા.

થોડીવાર પછી સિગાર પીને મગનભાઈ ઉઠ્યા અને ગજવામાંથી પેલું પૈકેટ કાઢવાને ખીટી આગળ ગયા. ગજવામાં પૈકેટ ન હતું ! મગનભાઈનો ચહેરો શીકેલો થઈ ગયો.

“ કેમ કેમ ? શું છે ? ” પત્નીએ પૂછ્યું.

“ હં; હવે મને ખબર પડી. ’ મગનભાઈએ કહ્યું.

“ શેની ? ” મગનભાઈને પત્ની બોલી ઉઠી.

“ મારો પગાર ! ગયો ! ઉઠાવી ગયા ! ! ”

“ હે ! શું કહો છો ? ! ”

“ હા, હવેજ મને સમજણ પડી. પેલા ચાર માણસોએ મારી સાથે તકરાર ઉઠાવી એટલે બીજા બે જણે ગજવામાંથી પૈકેટ

ઉઠાવ્યું. તેથી જ એ ભોકો એકદમ પલાયન થઇ ગયા. અરે, હું કેવો બેવકુફ !” મગનભાઇ નિરાશ્વાથી હાથ અફાળતા ઓરડામાં આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યા. નવ ગીની ચોરાઇ ગઇ હતી તે બહુ મોટી વાત ન હતી તેમ છતાં છેક નાની સુની પણ નજ કહેવાય. વળી ઘોળે દીવસે લુંટાવામાં પણ શોભા નહતી. પત્નીએ દિલાસો આપવા કહ્યું. “હશે જે થયું તે ખરું; પણ ચોર હોંશિયાર તો ખરા !”

ખીજે ઉપાય ન હતો એટલે એજ રીતે સંતોષ માનીને બ્યમ ચિત્તે મગનભાઇ સુઇ ગયા.

ખ્યાતિ.

ખીજેજ દિવસે સહવારે પોલિસ કૉન્સ્ટેબલની મુલાકાત લેવાઇ. તરત વાત શરૂ થઇ: “જુઓને, બે જણે જમણી બાજુથી ધકકો માર્યો અને ચાર જણાએ ડાબી બાજુથી મ્હને હડશેલ્યો.” એવી રીતે વાત પુરી કરી અને આખરે મગનભાઇએ કહ્યું. “આહા! જો ફરીથી હું તેમને મળું તો તેમને ખોખરાજ કરી નાંખું.”

“હશે, હવે કેં નહિ, તેમને પણ ખૈરાં છોકરાં પડેલાં છે ને—તેમનું ભરણ પોષણ કરવાનું કેની ?” કૉન્સ્ટેબલ દિલાસો આપતાં સહેજ હશીને ખોલ્યો.

“પણ તમે એમાંના કોઇને ફરીથી જુઓ તો ઓળખો ખરા કે ?” કૉન્સ્ટેબલે પુછ્યું.

“હા હા, પેલાં ચપટાં નાક અને રતાશ પડતા વાળવાળાને તો હું જરૂર ઓળખું.”

“મેં એને વિશે આગળ ઉપર સાંભળ્યું છે ખરું. કેં નહિ, જે હશે તે હું તમને જણાવીશ, સાહેબજી.” કૉન્સ્ટેબલે બધી હડીકત ડાયરીમાં લખી લેતાં કહ્યું.

મગનભાઈ ત્યાંથી ઑપ્રીસમાં ગયા. તેમને તો એમજ લાગ્યું કે રૂપિયા પાછા મળવાના નથીજ પણ પોતે પોતાની ફરજ બજાવી અને જરા મગજની ગરમી પણ શાન્ત કરી એટલે હવે હરકત નથી એમ ધારીને શાન્ત ચિત્તે ઑપ્રીસમાં બેઠા.

અન્દર પેસતાંજ મગનભાઈએ રામનારાયણ બાણુ કરીને એક કલાર્ક હતો અને પોતાનો ખાસ સ્નેહી હતો તેને આ વાત કહી. “જુઓને બાણુજી, બે જણે જમણી બાણુથી ધકકો માર્યા અને ચાર જણાએ” એ પ્રમાણે એક પણ શબ્દ મુક્યા વિના આખી વાત કહી સંભળાવી.

“અરે વાહ! ઘોળે દિવસે પણ આમ થાય એ તો જીલમ!” રામનારાયણ બોલ્યો.

“પણ મારે વીતી કેની?” મગનભાઈએ કહ્યું.

તે દિવસે મગનભાઈનું મન કામમાં ચોટયુંજ નહિ. ઑપ્રીસના ઓરડે ઓરડે ફરી વળ્યા અને જ્યાં ત્યાં “પછી એમ થયું કે બે જણે જમણી બાણુથી ધકકો માર્યો અને—” એવી રીતે પેલી વાત કહી સંભળાવી. સાંઝ સુધીમાં તો પોતાને તે વાત કહેતાં કહેતાં થાક લાગી ગયો.

પાછા ઘેર જતાં ટ્રેનમાં પોતાનો એક ઓળખીતો મળ્યો તેને વાત કહી સંભળાવી તેમ છતાં સાન્તાકુઝ ઉતરતાં ત્યાંના ટીકીટ કલેક્ટરને વાત કહેવાનું મન થયું તે દબાવી શકાયું નહિ એટલે તેને આખી વાત કહી.

“હારે, એ સાલાતો બહુ લુચ્ચા! કોમથીબી પકડાય નહિ!” ટીકીટ કલેક્ટરે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

ઘેર જમને પત્નીને બધી હકીકત કહી અને કહ્યું કે “મારી વાતે તો બધાંમાં બહુજ ખળભળાટ મચાવી મુક્યો છે. આખી ઑપ્રીસમાં બધાંઓએ બીજી વાત કરી નથી.”

મગનભાઈ ઘેર જઈને ફરવા જતા ન હતા પણ આજે ઘરમાં રહેવાયું નહિ. રહેજ નારતો કરીને નીકળ્યા અને પાંચ છ જણને ત્યાં જઈને પેલી વાત “જુઓને, બે જણે જમણી બાજુથી ધકકો માર્યો અને ચાર જણાએ—” એ પ્રમાણે અથથી તે ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. ધીમે ધીમે તેને વાત કહેવામાં પણ એક જાતની હોંશિયારી આવી ગઈ હતી. સત્યને છોક અળગું ન કરતાં જેટલું ઉમેરાય તેટલું ઉમેરીને મગનભાઈએ પોતાની વાતને રસમય બનાવી દીધી હતી અને ઘેર પહોંચતાં સૂત્રીમાં આઠેક વખત તે વાત કહેવાઈ ગઈ. ઘેર પહોંચતાં પત્નીની એક બહેનપણી આવી હતી તેને વાત કહી અને વાળુ પછી બેત્રણ પાડોશીને વારાફરતી તે વાત કહેવી પડી.

બીજે દિવસે આફીસમાંથી એ વાત બીજી આફીસોમાં પ્રસરી હતી તેથી કેં પણ સંબંધ નહિ હોય તેવાં માણસો પણ મગનભાઈના ટેબલ આગળ ઉભરાવા લાગ્યાં અને “હે, પેલી વાત ખરી છે?” કરીને પુછવા લાગ્યાં. તરતજ મગનભાઈ “જુઓને, બે જણે જમણી બાજુએથી—” કરીને વાત શરૂ કરી દેતા.

અપોરે આફીસમાં પેટીનો વડો મળ્યો તેણે ખાસ ઊભા રહીને પુછ્યું. “કેમ મી. મગનભાઈ, પેલી વાતનું શું?” મગનભાઈ આથી બહુજ ખુશ થઈ ગયા અને બહુજ છટાથી પેલી વાત બોલી ગયા.

સાંજ સુધીમાં ચાળીશેક વખત વાત કહેવાઈ ગઈ હતી. હવે મગનભાઈને કંટાળો આવવા લાગ્યો પણ હવે છુટકો નહતો. વાત વધવા માંડી હતી. કોઈએ એમ વાત ફેલાવી હતી કે છ માણસોએ છરાઓ લઈને કોઈ અંધારી ગલીમાં મગનભાઈ ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને પોલિસના માણસો વચમાં નહિ પડ્યાં હોત તો ખૂનજ થાત. આ વાત ખોટી ઠેરવવાને મગનભાઈને પાછી પોતાની વાત કહેવી પડતી હતી. જેમ જેમ મગનભાઈ કંટાળતા ગયા તેમ તેમ વાતનું રૂપ વધવા માંડ્યું. રસ્તામાં ચાલતાં, ઘેર, આફીસમાં, ટ્રેનમાં, સ્ટેશન ઉપર ન્યાં ત્યાં એની એજ વાત. નહિ એળખતા માણસો પણ “કેમ

મીસ્ટર, પેલી વાત કેમ બની ? ” કરીને મગનભાઈની આગળ આવીને ઊભા રહેતા અને જવાબમાં “ ભુઓને, બે જણે જમણી બાબુએથી—” થઈને આખી વાત નીકળતી.

મોદીને ત્યાંથી સામાન લેવા જતાં મોદીને વાત કહેવી પડતી, શાક લેવા જતાં ત્યાં પણ કહેવાતી અને ધીમે ધીમે તો રોજના આઠ દશ કાગળો લખીને બહારગામના સગાંવહાલાંઓને આખી વાત પહોંચાડાવવી પડતી.

ચાર પાંચ દિવસમાં એક ન્યુસપેપરમાં છપાયું કે “ શ્રી મગન-ભાઈ નામના એક જાણીતા ગૃહસ્થના ગજવામાંથી નોટોનો ચોડો ગૂમ થઈ ગયો છે. આ ઉપરથી બહારગામના લોકો વધુ ઉશ્કેરાયાં અને ખરી રીતે કેટલા હઝાર રૂપિયા ગયા છે, મારામારીમાં શરીરને કેટલી ધબ્બ થઈ છે, હવે શરીરે કેમ છે વગેરે હડીકત વળતી ટપાલે જણાવજો એવી મતલબના કાગળો લખી લખીને મગનભાઈ ઉપર હૂમલા કરવા લાગ્યાં. રોજના કાગળોની સંખ્યા વધીને ચારગણી થઈ ગઈ.

પણ આખરે વખત વીતતાં વાત કૈંક ઠંડી પડી અને મગન-ભાઈને એમ લાગ્યું કે આમ કરતાં આખરે વાત ભુસાશે ખરી.

વિચિત્ર શોધ.

એક દિવસ રાતે મગનભાઈએ પોતાનું જડીટ કહાડયું એટલે અસ્તરમાં કૈંક ગઠાળેવું જણાયું. તેમણે પોતાની આંગળીઓ તેના ઉપર ફેરવી જોઈ તો કૈંક કઠણ હોય તેમ જણાયું. તેમના હૃદયમાં અનેક ભતની ઉર્મિઓ થઈ આવી અને શરીરે પરસેવો જણાવા લાગ્યો. તેમને એમ થયું કે કૈંક વિચિત્રજ બનાવ બનવાનો છે.

બીજું કોઈ જોઈ નહિ જાય તેની સંભાળ રાખીને તેમણે જે ગજવું તપાસ્યું તેમાં કાણું જણાયું અને તેમાં હાથ ખોસતાં અસ્તર-

માં હાથ ગયો અને ધીમે ધીમે પેલું પેકેટ બહાર આવ્યું. અન્દર નવ ગીની સલામત હતી !

પેલા છ જણાએ લુંટવાનો ધરિદો તો કરેલોજ પણ આ પ્રમાણે પેકેટ અસ્તરમાં થઈને પાછળ ચાલ્યું ગયેલું એટલે તે લોકો કાવી શક્યા નહિં. આમ નહોતું બનવું જોઈતું પણ હવે હિપાય શો ? પૈસા પાછા મળ્યા તેથી તેમને આનન્દ પ્રાપ્ત થવો જોઈતો હતો પણ કોણ જાણે શાથી તેમને કેં ખુશાલી ઉત્પન્ન થઈ નહિં.

તેમને પ્રથમ એમજ વિચાર આવ્યો કે આ વાત છુપાવી દેવી નહિ તો પછી પેલી છ ચોરની વાતનું શું થાય ? બેન્કનોટના ચોડાનું શું થાય અને પછી તો બધાજ એમને બનાવે તે ખમાય શી રીતે ?

બીજે દિવસે આશીસમાં પણ તેને તેજ વિચાર થયા કર્યો, હાથમાં રહેલા પૈસાનું શું કરવું ? તે કેમ ખર્ચ્યા ? આખરે તેણે પોતાના ખાસ મિત્ર રામનારાયણ બાપુને વાત જાણી રાખવા સોગન ખવડાવીને બધી વાત કહી.

રામનારાયણને વાત સાંભળીને ધણોજ આનન્દ થયો;

“ પણ બાપુજી, આજે રાતે આપણે ગમે ત્યાં ગમત કરવા તો જઈએજ. ગમે તે નાટકમાં જઈએ અને ત્યાંથી તાજમહાલમાં જઈએ. કેમ આવશો ? ” મગનભાઈએ પૈસાનો રસ્તો કરવાનો માર્ગ શોધતાં કહ્યું.

“હા, આપણે ક્યાં ના છે ? ” રામનારાયણ બોલ્યો.

આ પ્રમાણે રહેલ કરીને જ્યારે મળસ્કામાં મગનભાઈ ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે ખાસ્સો વીશેક રૂપીયાનો ખાડો પડ્યો હતો.

“ આલો હવે એ વાતનો નિકાલ આવી ગયો. ” મગનભાઈએ સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કર્યો.

પણ બીજેજ દિવસે જ્યારે પોતાની આશીસમાં એક કોન્સ્ટે-બલ આવી પહોંચ્યો ત્યારે મગનભાઈનું ચિત્ત પાછું વિહ્વળ બની ગયું.

બીજી આડી તેડી વાત કરીને કૉન્સ્ટેબલે બે છત્રી કહાડીને અંતારી. “કેમ, આ માણસને તમે ઓળખી શકો છો ?” કૉન્સ્ટેબલે પૂછ્યું.

મગનભાઈ છત્રી જોઈને ચમક્યા. છત્રીમાં પેલા ચપટા નાક વાળાનું જ ચિત્ર હતું. “હા, પેલા છ જણમાંના એકની આ છત્રી છે.” તેમણે ધીમેથી કહ્યું.

“જેણે તમારા સો રૂપિયા ઉઠાવ્યા તેજ ! ?” કૉન્સ્ટેબલે પૂછ્યું.

“અંઅ-હા.

“કેં શક પડતી વાત તો નથી ને ?

“ના એજ છે.” મનમાં તો મગનભાઈને કેં કેં થવા લાગ્યું.

“તેણેજ તમને લુટ્યા. મુંબાઈમાં જો સૌથી લક્ષ્મી માણસ જોવો હોય તો આજ છે. અમે તેને કાલેજ ઘડિયાળ ચોરતાં પકડ્યો. તમે જ્યારથી વાત કરી ત્યારથી જ મારી તો ખાત્રી હતી કે આ માણસ જ હોવો જોઈએ.”

“હં. એમકે !” મગનભાઈ છત ઉપર બેઠેલી માખી ગણતાં બોલ્યા.

“અમે તેને પકડ્યો તેથી તમે ખુશ તો થયા હશે નહિ ? જ્યારે તમે આંશીસમાં ફરિયાદ કરવા આવ્યા ત્યારે તો તમે બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા લાગતા હતા !” કૉન્સ્ટેબલે મગનભાઈના મોં ઉપર બહુ આનન્દ નહિ જોયો તેથી પૂછ્યું.

“નહિ, ખુશ કેમ નહિ હોઉં ?”

“થોડા વખતમાં અમે તને કોર્ટમાં ઉભો કરશું અને તમારા અને બીજા બે એક ગુનાહ મળીને તેને સારી રીતની સજા મળે તેવી ગોઠવણ કરશું.”

“એટલે શું મારે આવીને કોર્ટમાં તેની સહામા બુબાની આપવી પડશે ?”

વળા હાસ્તો, તેમાં તમને તુકશાન પણ થું છે ? સવાસો રૂપિયા ચોરતાં તેને કેં થયું ન હતું !” કૉન્સ્ટેબલે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું.

થોડી વાર પછી કૉન્સ્ટેબલ છબી લખને અને મગનભાઈની વિચિત્ર વર્તણૂકથી ખિન્ન થઈને ચાલ્યો ગયો.

હવે મગનભાઈ ખડું સંકડામણમાં આવી ગયા. પેલા ચોરનો ધરિદો તો ચોરવાનોજ હતો પણ રૂપિયા પોતાની પાસે હતા એટલે એ જુગ્યાની પણ કેમ આપી શકે ?

પણ હવે એમાંથી પાછા હઠાય તેમ ન હતું. હવે આખી દુનિયાને સત્ય સમજાવવું અશક્ય હતું એટલે જે થાય તે ખર્ચ એમ ધારીને મગનભાઈએ મન મનાવ્યું.

થોડાંક અઠવાડીયાં પછી પેલા ચોરનો કેસ ચાલ્યો અને જુગ્યાનીઓ એવી સખત હતી કે પેલા ચોરનું કેં ચાલ્યું નહિ. તેણે બીજા ગુનાહ કણુલ કર્યો પણ મગનભાઈના પૈસા લેવાની વાતનો ઇન્કાર કર્યો પણ તેનું કોણુ માને ? તે તો જ માસના સખત કેદખાનામાં ઠોકાઈ ગયો. પરંતુ મગનભાઈને તો ખોટી જુગ્યાની આપતાં નવનેળાં પાણી ચડ્યું.

*

*

*

કોર્ટમાં પેલા માણસને જ માસની સજા થઈ તે વખત પછી જ માસ વીતી ગયા. મહિનાની છેલ્લી તારીખ આવી. પોતાનો પગાર લખને મગનભાઈ ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર જઈ પહોંચ્યા ત્યાં પેલાજ ચપટા નાકવાળો માણસ તેમની કને આવી ઉભો રહી ગયો.

“કેમ સાહેબ. ઓળખાણ પડે છે કે ?” પેલા માણસે પૂછ્યું.

“હા, કેમ ?” મગનભાઈએ ટુંકમાંજ પતાવ્યું.

“સાહેબ તમારી સાથે મારે કેં અદાવત નથી પણ તે દિવસે તમે મારા સામી જુડી સાક્ષી આપી તે સાઈ કર્યું ? મે

તમારી કનેથી એક પાઇ લીધી ન હતી અને તે તમે જાણો છો પણ ખરા. તમે જે રીતે જીવ્યાની આપી તે રીત ઉપરથીજ હું જાણી ગયો હતો કે તમે જાણી જોઇને જૂઠું બોલો છો.”

“ચાલ, હવે એનું છે શું?” મગનભાઈએ જાણ્યું કે હવે જૂઠું બોલવામાં કાંઈ માલ નથી.

“જે ગુનોહ મેં કર્યોજ ન હતો તેને માટે તમે સજા ખવડાવી તેના પરિણામમાં મારાં છોકરાં અને બેરી ઘેર જીએ મરેછે માટે હવે તેમને જીવ આપવો એ તમારું કામ છે.”

“હવે વધુ બોલ નહિં. એક વખત એક માણસને છુંટવો અને પછી તેની કને પૈસા માગવા! તારી પણ હીક ઉદ્ધતાઇ! પણ તારાં બેરાં છોકરાની મને દયા આવે છે માટે લે કાંઈ આપું છું.”

મગનભાઈએ ગજવામાં હાથ ધાલ્યો પણ પાછી તેની તેજ કથા! ગજવામાં કૈંજ પરચુરણ ન હતું એટલે પાટલુનના ગજવામાંથી (હવે પેલું પૈકેટ પાટલુનના ગજવામાંજ મુકવામાં આવતું) પેલું પૈકેટ કહાડ્યું અને અન્દરથી એક પાંચ રૂપિયાની નોટ કહાડીને પેલા માણસને આપીને કહ્યું, “જો આ તારાં બેરાં છોકરાને માટે આપું છું હોં. જો જો, કૈં ખરાબ ઉપયોગ નહિં કરતો!”

“નારે સાહેબ ના.”

“લે ત્યારે રસ્તો પકડ, હવે ફરીથી તારું મ્હોં બતાવતો નહિં.”

પેલા માણસને નોટ લેતાં હાથ રહેજ ધ્રુજ્યો. નોટ પડી ગઈ તે લેવા તે માણસ જરા નીચો વળ્યો અને પાછો ઉભો થતાં મગનભાઈના શરીર સાથે જરા અથડાયો. પછી “ભગવાન તમારું ભલું કરશે.” કહીને એક ક્ષણમાં પેલો માણસ અદૃશ્ય થઇ ગયો.

તરતજ કૈંક પ્રેરણાથી મગનભાઈનો હાથ પાટલુનના ગજવામાં ગયો. ગજવું ખાલી! આસપાસ નજર કરી પણ પેલો માણસ જણાયો નહિં.

મગનભાઈ પ્રથમતો બહેબાકળાજ બની ગયા. વળી પાછી આજ હકીકત ! હાય હાય ! ઝાંપીસમાં બધા શું કહેશે, કૉન્ટેબલ કેવો હસશે ? ધરમાં પોતાની સ્ત્રી પણ આ વાત માનશે કે નહિં ! પોતે કેવો બેવકુફ ! કે પણ સમજ્યો નહિં ! આવા અનેક વિચાર મગનભાઈના વિહ્વળ હૃદયમાં ઉભરાઈ આવ્યા.

પણ એટલામાં તેમને એક વિચાર સૂઝ્યો. વિચાર આવતાંજ મગનભાઈનું હૃદય પાછું પ્રફુલ્લ બની ગયું અને મ્હેં ઉપર આનન્દ વ્યાપી રહ્યો. “ આ વાત કોઇને કહેવીજ શા માટે ? પોતાના હૃદયમાં શા માટે છુપાવી નહિ રાખવી ? બસ એમજ. ” આટલું મનમાં બોલીને આવેલી ટ્રેનમાં મગનભાઈ બેસી ગયા અને ન્યુસ-પેપર વાંચવામાં મશગુલ થઈ ગયા.

પેલી તરફ પેલા માણસના મિત્રમંડળ અને વખાણુનારાઓમાં ન્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે બહુજ આનન્દ વ્યાપી રહ્યો અને તેની કીર્તિમાં સોગણો વધારો થઈ ગયો.

રવીવારની રજ.

રવીવારની રજમાં શી મજ છુપાઈ છે એ તો માત્ર જેઓએ આખું અડવાડીયું ઓપીસમાં ગઢાવહીતરૂં કર્યું હોય તેઓજ જાણે. બીજાઓ તો માત્ર અનુમાનજ કરી શકે. એવા એક મોંઘા, અણ-મુઠા રવીવારે સવારના હું આરામખુરશી ઉપર બેસીને ધુમાડા કાઢતો હતો. મારી પત્ની પલંગ ઉપર બેસીને તકીઆના ગીલાફ બદલાવતી હતી. તેવામાં મેં પુછયું: “મધુ ! આજે નાટક જોવા આવે છે ? ચાલ જઈએ.”

“તમારે નાટક જોવાની ખરેખરીજ ઇચ્છા છે ?” મધુએ સામો પ્રશ્ન પુછ્યો. “જો અમસ્થાજ તમે કહેતા હો તો તો માફજ રાખો. મને તો એવી અથડામણુ ગમતી નથી. અને વળી આજ કેટલા રવીવાર થયાં કે’ ને કે’ કામ અને અડચણુ આવ્યાજ કરે છે એટલે નીરાંતે બેઠાંજ નથી. એટલે હવે આજે તો બસ, આપણે આખો દિવસ શાંતિમાંજ ગાળીએ.”

હું કુંવારો હોત, સ્ત્રીઓના સ્વભાવથી અપરિચિત હોત, માત્ર કવિઓએ વર્ણન કરેલ સ્ત્રીઓના સપનામાંજ રાચતો હોત તો મધુએ નાટક જોવાની નામરજી બતાવી અને પતિ સાથે બેસીને વાર્તાલાપ-માંજ વધારે આનંદ માન્યો એને લઇને મધુના પ્રેમપરાયણતા, સ્વાર્થ-ત્યાગ, પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહ વગેરે ગુણ સંબંધી હું એક મહાકાવ્ય લખી

નાખત. પણ હું પરણેલો છું એટલે મેં તો એટલુંજ જાણી લીધું કે મેં નાટકની પહેલી વાત કાઢી એટલે એના મગજે જુદીજ દિશા પકડી. પણ મને પણ નાટક જોવામાં ખાસ આનંદ હતોજ નહીં એટલે મેં એ બાજતમાં વાંધો ઉઠાવ્યોજ નહીં અને નાટકનું પ્રોગ્રામ ઉરાડીજ મુક્યું.

બીજી દસેક મીનીટ અમે બહુજ શાંતિથી ગપ્પાં માર્યા એટલામાંજ એક બાજુથી ઘડીઆળમાં આઠના ટકોરા પણ થયા અને બીજી બાજુથી અમારા બાલરનેહી ચીમનભાઈનો ઘાંટો શુદ્ધ સુરતી ઢબમાં સંભળાયો. “કેમ મદનભાઈ છ છ! ઉઠ્યા છો કે હજી ઉઘોજ છો?”

હજી અમે આ ત્રાડ પુરેપુરી હૃદયમાં ઉતારી લઇએ નહીં તે પહેલાં તો ચીમનભાઈ હાથમાંની જાડી લાકડી ઠોકતા ઠોકતા, મોંમાંથી પાનની પીચકારી મારતા આવી પહોંચ્યા. “હા હા હા! મધુબહેન! મેં માફ વચન પાળ્યું કે નહીં? મદનભાઈ, કીદાડથી મધુબહેન મને અહીં આવવાનો આગ્રહ કર્યો કરતાં હતાં (અત્રે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે આ માન્યતા સત્યના પાયા ઉપર રચાઈ નહોતી) પણ આપણે સખ બંદરકા વેપારી! અને આપણો છવડો એક ને ઘરાક ધણાં! એટલે કુરસદ મજે ત્યારેને? પણ આજે કેં ઇશ્વરેજ એવો તાલ કરી આપ્યો કે આપણે આ બાજુ ઉપડી આવ્યા. એ જરા એ ત્રણ દિવસને માટે સુરત ગઈ છે એટલે આપણને પુછનાર કોણ? અને મુંબઈમાં કોને ત્યાં જઈ, કોને ત્યાં જઈ એવો વિચાર કર્યો કરતો હતો ત્યાં મનમાં કેં એમજ થઈ આવ્યું કે ચાલો, બસ, આજે તો મદનભાઈને ત્યાંજ ધામા નાખવા. પણ રસોઈમાં ઉતાવળ સુતાવળ નહિ ન્કરતાં હોં કે! કારણ કે હવે આપણે તો છેક અંધાઈ થતાંજ પાછા મુંબાઈ ઉપડ્યું. ત્યાં કોણ રાદ જોવાનું હતું? રામો ઘાટી! હાહાહાહા!” આટલું કહેતાંજ ચીમનભાઈએ ડગલો અને ટોપી

રવિવારની રાત્રી—કેમ મદનભાઈ હાથુ હાથે છેડ્યા છે કે હાથોજ છેડે?

ઉતારીને એક ખીટીએ ભેરવી દીધાં અને એક ખીજ આરામખુરશી ખેંચીને તે ઉપર પડ્યા.

મેં અને મધુએ સામસામું જોયું. પણ આ સ્થિતિમાં ખીજે ઉપાય નહતો એટલે કરવું પણ શું ?

ચીમનભાઈએ ન્યાતની ઝીણી ઝીણી વાતો મધુ સાથે ઉકેલવા માંડી અને નવેક વાગે સઘડી સળગાવશું તોપણ વાંધો નથી આવવાનો એવું એ બે જણાએ સર્વાનુમતે નક્કી પણ કર્યું. પોણા નવેકને આશરે મારી ઓપીસનાજ ચાર માણસો “હથેલો, મદનભાઈ ! તમે ઠીક મળી ગયા.” કહેતા આવી પહોંચ્યા. “આવો, આવો” કહેતાં મેં એમને બધાને બેસાડ્યા, મધુને આંખથી આ મુકવાની નીશ્ચાની કરી. વાતમાં ને વાતમાં જણાયું કે એમને સાતાંકુઝમાંજ ધર રાખવું હતું એટલે મને ભોમીયા તરીકે સાથે આવવાનો તેમણે આગ્રહ કર્યો. મારી ના કોઈ સાંભળે તેમ નહતું એટલે આ પીવાઈ રહી એટલે હું તૈયારજ થયો. ચીમનભાઈએ મને ધીમેથી કહી દીધું. “ચાલો, એ પણ ઠીક થઈ ગયું. તમારો સવારનો વખત પસાર થઈ જશે અને તમે અહીં આવશો ત્યારે રસોઈ પણ તૈયાર થઈ જશે. અને હું અહીં છું એટલે તમારે બજારની ચીંતા તો રાખવીજ નહીં. હું બધાને પહોંચી વળું એમ છું. એમને જવાબની જરૂર નહોતી. મધુએ જતાં જતાં કહ્યું. “જેમ બને તેમ વહેલા આવજો.” મેં ડોકું ધુણાવી હા પાડી અને પછી પેલા મિત્રોની સાથે હું ઘરો શોધવા નીકળી પડ્યો.

પહેલીથીજ હું જાણતો હતો કે એ ભોકોને ધર રાખવાનો વિચારજ ન હતો છતાં પણ સાથે સાથે ફેરવીને એમણે મારો દમ કાઢી નાખ્યો. આખરે બરાબર બાર વાગ્યાની ટ્રેનમાં મેં એમને વિદાય કર્યાં. હું પાછો ઝડપથી ઘેર ગયો ત્યારે રસોઈ તો ક્યારની તૈયાર થઈ ગઈ હતી; પાટલા પણ મંડાઈ ગયા હતા અને ચીમનભાઈ કાંદા અને કેરીની કચુંબર કરવામાં રોકાઈ ગયા હતા. મેં ઝડપથી નાહી

લીધું અને પછી અમે પાટલા ઉપર બેસવાનો આરંભ કરતા હતા અને ચીમનભાઈ “મધુબહેન, તમે પણ સાથેજ જમવા બેસી જાઓને” એમ કહેતાં કહેતાં મધુને આમલ કરતા હતા તેવામાંજ ખારણું ઉઘડ્યું. અમે ત્રણેએ જોયું. “ઓહોહો ! મદનભાઈ ! તમે તો ભારે કરી ! ક્યાં છેક છુપાઈને બેઠા છો ? અમે તો તમારું ઘર શોધી શોધીને થાકી ગયા.” આમ બોલતાં બોલતાં અમારી સાતમી પેઢીના સગા ધીરાભાઈ, તેમના પત્ની અને બે છોકરાં, તેમના નાનાભાઈ અને તેમના પત્ની અને એક નાનું છોકરું એટલાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. તડકામાં ફરી ફરીને એમનાં મોં લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં અને બે છોકરાં મોટેથી રડતાં હતાં એટલે એ બધાં બહુજ રખડ્યાં હશે એ વાત તો માની શકાય એવીજ હતી. મધુ રસોડામાંથી બહાર આવી. બધાંને બેસવાનું કહ્યું અને સાથે સાથે જમવાનું પણ કહ્યું.

“હાહાહા ! મધુ ! તેં ન કહ્યું હોત તોપણ અમે તો અદિજ જમત, હોં કે !” ધીરાભાઈએ મોટેથી હસતાં હસતાં કહ્યું. “મદનભાઈ, તમે તો જાણો છો ને મધુ મારી આધેની બાણેજ થાય છે ! એ બિચારી તો શું જાણતી હોય ! અમે હજી કાલેજ મુંબાઈ આવ્યાં. તમે જાણતાં નથી ? અમે તો બધાં જત્રાએ ઉપડ્યાં હતાં ! હવે મુંબાઈમાં ત્રણ ચાર દિવસ રહીને પાછાં સુરત ઠરીઠામ થઈ જઈશું. મધુને જત્રાની જગી આપવાનું બુલતી નહિ હોં ! નહિ તો વળી કોઈક દિવસ એ મહેણું મારશે કે મામા જત્રા જઈ આવ્યા પણ એક જગી સરખી નહિ લઈ આવ્યા ! હા હા હા !”

મધુનું ધ્યાન જગીમાં તે વખતે નહોતું. તેણે તો ઝડપમાં ફરીથી રસોઈ કેવી રીતે કરવી એનો વિચાર કરવાનો હતો. આખરે રસોઈ થઈ. અમે દોઢ વાગે જમ્યા અને પછી બે વાગ્યાની ટૂંતમાં ધીરાભાઈ અને તેમનું કુટુંબ પાછાં મુંબાઈ ઉપડી ગયાં.

મારો વિચાર થયો કે ‘લાવ, હવે જરા કલાકેક ઉઘી તો લઉં.’ પણ જોકે હું તો મારા પલંગ ઉપર ચીમનભાઈ ઘસઘસાટ ઉઘતા

હતા ! હું આગલા એટલા ઉપરજ સાદી નાખીને પડ્યો. મધુ પણ એવીજ રીતે સાદી લઇ આવીને સુવાની તૈયારી કરતી હતી તેવામાં તેણે આશ્ચર્ય એક મોહું ટોળું આવતું જોયું. હું હજી તો સાદી ઉપરથી બેઠો થઈને જોઈ છું ત્યાં તો નવ છોકરાં, પાંચ બેરાં અને ચાર મરદોનું વૃંદ અમારે એટલે ચઢી ગયું. એ આખું ટોળું મધુના પીયરીયાં જે ચાલમાં મુંઝાઈ રહેતાં હતાં તેજ ચાલમાં રહેતું એટલે સાંતાક્રુઝ જોવાને માટે અમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યું હતું. ચીમનભાઈ તો ઉંઘમાં હતા એટલે એમને તો આથી કેં હરકત પડી નહિ. પણ મારે તો ક્યા બેસવું અને કોની જોડે કેવી વાત કરવી એની પણ મુંઝવણ થઈ ગઈ; કારણ કે હું આ ટોળામાંથી કોઈને પણ ઓળખતો નહોતો. એ ટોળાની આખાની મધુ દીકરી હોય તેમ તે ટોળું તો વર્તતું હતું અને એમાંના નવ છોકરાંઓએ પણ અમારું ઘર એમનુંજ ઘર છે એમ માની લીધેલું જણાતું હતું. હું ગભરાઈ તો ધણો ગયો પણ મધુના માથા ઉપર બાર મુકીને મારે નાસી જવું એ મને ઠીક નહિ લાગ્યું એથી હિંમત ધરીને હું તો એ ટોળાની આગતાસ્વાગતા કરવામાં મચી પડ્યો. ચા થઈ મમરા પણ વધારવામાં આવ્યા, અને પછી અમે બધાં દરિયા તરફ ઉપડી ગયાં. ચીમનભાઈએ તો ચાકી ગયાનું બહાનું કાઢીને ઘેરજ બેસવાનું પસંદ કર્યું.

અમે દરિએ ફર્યા અને સાંજે સાડાસાતની ટ્રેનમાં એ આખું ટોળું મુંઝાઈ ઉપડી ગયું. રાતના હવે જમવું નહિ પણ માત્ર એકેક ચાનો કપ લઇનેજ બસ રાખવું એમ મેં સુચના કરી અને તેને ચીમનભાઈ અને મધુ બન્નેએ ટેકો આપ્યો. આજના આખા દિવસમાં પડેલી જહેમત વિશે અમે હસતાં હસતાં વાતો કરતાં હતાં એટલામાંજ મારા સાદુભાઈ અને તેમનાં પત્ની આવી પહોંચ્યાં.

“ અહો બહેન ! તમે અહિં ક્યાંથી, આટલે વાગ્યે ? ” મધુએ પુછ્યું...

“અરે ભાઈ, કે વાતજ નહિં કરવાની,” બહેને જવાબ દીધો. “અમે મુંબાઈથી તો બહુ વહેલાં નીકળેલાં. બોરીવલી ગયેલાં અને ત્યાં જરા મોડું થઈ ગયું. અમારે તો બોરીવલી જમીનેજ આવવું હતું પણ ત્યાં જરાક અડચણ જેવું જણાયું એટલે પછી મનમાં એમજ થઈ ગયું કે પાછાં મુંબાઈ જઈને જમીએ એના કરતાં સાંતાક્રુઝ જઈને મધુને ત્યાંજ જમીને જઈશું. તું પણ ધણીવાર કહ્યા કરતી હતી ને !”

આ સમસ્યા સમજવી મુશ્કેલી નહોતી એટલે મધુએ તરતજ રસોડામાં જઈને રસોઈ શરૂ કરી. રસોઈ તૈયાર થઈ. અમે રાતે સાડા નવે જમવા બેઠાં. ચીમનભાઈની ભુખ પણ ઉધડી હતી એટલે તે પણ જમવા બેઠા. સાદુભાઈ સાડાદસે મુંબાઈ ઉપડયા અને છેવટે ચીમન-ભાઈ સાડા અગીઆરની ટ્રેનમાં મુંબઈ જવા નીકળ્યા. જતાં જતાં કહેતા ગયા કે “આજ ખુબ આનંદ થયો હોં ! કેમ ખરું? વળી કોઈ દિવસ નીરાંતે આવી ચઢીશું. ”

ચીમનભાઈ ગયા. અમે દીવા ઝાંખા કર્યા. ખમીસનું બોરીયું જમીન ઉપર પડી ગયું હતું તે લેવા હું વાંકો વળ્યો હતો એટલામાં મધુએ કહ્યું. “નાટક જેવા ગયાં હોત તો કેં ખોટું નહોતું !”

“હા, મને પણ હવે એમજ લાગે છે.” મેં જવાબ દીધો.

ગંભીર ભુલ્ય

સુન્દરલાલ એકલો એકલો બેઠેલો બેઠેલો, “મારે આદિવાળીની રમ આખરે મારા કાકાને ત્યાં જ ગાળવી પડવાની! હાય હાય, રણછોડકાકાને ત્યાં દિવાળી! કેમ ગળાય?”

“પણ કાકા સિવાય મારી ભવિષ્યમાં દશા પણ શી થાય?” વળી તેને વિચાર આવ્યો. “આ વખતે તેમનું ખાસ આમંત્રણ આવ્યું છે એટલે ત્યાં ગયા સિવાય છૂટકોજ નથી. અત્યાર સુધીનો કાલેજનો ખર્ચ પણ તેમણે જ આપ્યો છે અને વકિલની જીંદગીમાં હજી કોણ જાણે ક્યાં સુધી તેમની મદદ લેવી પડશે એટલે તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કેપણ કાર્ય થઈ શકે નહિ. પણ આ વખતે રમણને ત્યાં જવાનું રાખ્યું હોત તો કેવો આનન્દ થાત—કેવી મજા પડત! પણ જેનો ઉપાય નથી તેનો અફસોસ કરવો શા કામનો?” આમ વિચાર કરીને તે કાગળો લખવા બેઠો.

પુન્ય કાકા રણછોડલાલજી,

તમારો આમંત્રણપત્ર વાંચીને મને ધણેજ આનન્દ થયો. ધનતેરસની સવારે ત્યાં જરૂર આવી પહોંચીશ. હું કુશળ છું અને તમે તથા સૌ. મા. કાકીબા પણ ખુશી આનન્દમાં હશે એમ આશા છે.

લી. આગાંકિત

સુન્દરના પ્રણામ.

“કેવો અસત્ય વાક્યોથી ભરપૂર કાગળ ! મને ત્યાં દિવાળી ગાળવી પડવાની છે તે જીવપર આવવાનું છે. પણ કરવું શું ?”

સ્નેહી મિત્ર રમણ,

તારું આમંત્રણ મળ્યું—અતિ આનન્દથી સ્વીકારત, પણ વચમાં એક વિઘ્ન આવી પડ્યું છે પેલા અમારા કાકાશ્રીએ મને પોતાને ત્યાં તેડાવ્યો છે એટલે ગયા સિવાય છૂટકો નથી. એ જે એકલાં ઘરડાં ડોસાંઓને ત્યાંની દિવાળી મારી કેવી જશે તેનો તો તને ખ્યાલ હશે જ. પણ અન્ય માર્ગ નથી એટલે લાચાર. દિવાળી પછી હું તને મળીશ. તમે બધાં મારા વતીનો વધુ આનન્દ કરજો એ જ.

લી. સુન્દરલાલની સલામ.

“ચાલો એતો થયું,” સુન્દરલાલ મનમાં બોલ્યો. “પણ ટીકીટ એક છે અને કાગળ બે છે ! આજે કાકાને જવા દો; કાલે રમણનો વારો.”

આટલું બોલીને બંને પાકીટને શરનામાં કચી એટલામાં પાસે પડેલા ન્યુસપેપરમાં કૈંક વાંચવાલાયક જણાયાથી તે વાંચવામાં ચિત્ત ગયું. વાંચી રહ્યા પછી બહાર એટલા ઉપર આવીને ચાકરડીને જીમ મારી. “કેમ, તારો છોકરો બહાર જાય છે ?”

“હાજી, હમણાં જ બજારમાં શાક લેવા જવાનો છે.”

“જરા એને કહેજે કે આટલો કાગળ જરા સંભાળથી કોઈ ટપાલના થાંભલામાં નાખે.”

“હાજી, લાવોને;” ચાકરડીએ કાગળ લેતાં કહ્યું.

ચાકરડી કાગળ લઈને ચાલી ગઈ અને સુન્દરલાલે પુનઃ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. થોડીકવારે ન્યુસપેપર આધું ખસેડીને બગાડું ખાધું.

“હજી બીજા બેત્રણ કાગળ લખવાના છે તે લાવને લખીજ નાખું,” તેણે વિચાર કર્યો. “વળી પાછો ક્યારે લખીશ ?”

આમ બોલીને ટેબલ આગળ ખુરશી ખસેડીને તે પાછો લખવા બેઠો અને પાછળ રહેલો પેલો કાગળ પાકીટમાં ધાલવા જતો હતો એટલામાં તેને વિચાર થયો. “ અત્યારે કોષક વાર્તા કે નાટકમાં હોય તો મારાથી ભુલ્યમાં કાકાનો કાગળ રહી ગયો હોય, અને રમણનો કાગળ કાકાને મોકલાયો—ઓ મારા બાપ ! આ શું ? ” આટલું હજી બોલે છે એટલામાં તેની દૃષ્ટિ બાકી રહેલા કાગળ ઉપર પડી. “ પૂજ્ય કાકા રણછોડલાલજી—” અક્ષરો વંચાયા. “ ખરેખર તેમ જ બન્યું છે ! હાય હાય ! રમણ ઉપર લખેલો કાકા ઉપર જ ગયો. સલાનાશનો સામાન ! એ તો વાંચીને આકાશપાતાળ એક કરી નાંખશે ? ”

“ પણ હજી પેલો છોકરો ટપાલ નાંખવા નહિં ગયો હોય તો તો ઠીક, ” એમ વિચાર કરીને તે એકદમ એટલા ઉપર દોડ્યો અને ચાકરડીને બુમ મારવા લાગ્યો. “ તારો છોકરો નાંખવા ગયો કાગળ ? ”

“ હાજી, દશેક મીનીટ થયાં ગયોને ! ”

“ મારો કાગળ લેતો ગયો છે ? ” સુન્દરલાલે પૂછ્યું.

“ હાજી, લેતો ગયોને, એ કોષદિ ભુલે એવો નથી. ” માએ પુત્રને માટે મગર થતાં કહ્યું.

“ બળારે એની સ્મરણશક્તિ, ” એટલું : દાંત પીસીને મનમાં બોલીને સુન્દરલાલે પુનઃ પૂછ્યું. “ દશેક મીનીટ થયાં ગયો કેમ ? ”

“ હાજી, પાંચ દશ થઈ હશે. ”

“ કયે રસ્તે ગયો ? ” વખતે હજી તેને પકડી પડાય એમ ધારીને સુન્દરલાલે પૂછ્યું. ઉત્તરમાં રસ્તો બતાવ્યો એટલે સુન્દરલાલે ઝડપમાં ટોપી અને ચમ્પલ ધાલતાં જ તે માર્ગે કુચ કરી. પોસ્ટનો ચાંલલો આવતાં આવતાં પા માઇલ દોડવામાં એક રેકર્ડ કરવાની અણી ઉપર આવી ગયો હતો પણ તેમ છતાં પેલો છોકરો રસ્તામાં

મળ્યો નહિ. વળી તેને મનમાં થયું કે વખતે છોકરાએ આવતી વખતે કાગળ નાખવાનો મનસુબો કર્યો હોય એટલે એવી જ ત્વરિત ગતિથી તે છેક શાક મારફીટ સુધી પહોંચી ગયો, જ્યાં પેલો છોકરો તેને મળ્યો.

“ પેલો કાગળ ! નાંખ્યો ? ટપાલમાં નાંખ્યો ? ” તેણે ભરાતે શ્વાસે હાંફતાં હાંફતાં પૂછ્યું.

“ હાજી; નાંખ્યોને ! હું કોઇ દિવસ ભુલું નહિ. આપણી ગલીને નાકે જ થાંભલામાં નાંખ્યો. ”

પેલા છોકરાને કૈંક ધનામની-કૈંક વખાણની આશા હતી પણ તે ક્યાંથી ફળીભૂત થાય ! એટલામાં સુન્દરલાલને ખીજે વિચાર સૂઝ્યો. પેલા થાંભલા આગળ જઈને તપાસ કરી તો જણાયું કે રાતે ૮-૧૫ ને અમલે અન્દરથી કાગળો કાઢવામાં આવે છે તેથી ઘેર જઈને પાછો બરાબર આઠ વાગ્યે થાંભલા આગળ તે જઈ પહોંચ્યો. બરાબર સવા આઠે પોસ્ટમેન કાગળ લેવા આવ્યો.

“ પોસ્ટમેન, મારો એક કાગળ ભુલ્યથી કોઈ ખીજનું સરનામું કરીને નાંખાયો છે ને-તે મને પાછો આપશો ? ” સુન્દરલાલે વિનયથી પૂછ્યું.

“ નહિ બને. ”

“ પણ હું તને નિશ્ચાની બરાબર આપું તો કેમ ? નહિ તો મારા બાર વાગી જશે. ” સુન્દરલાલે કહ્યું.

“ અંહં; નહિ બને. ”

“ એક અર્ધો રૂપિયો આપું. ” સુન્દરલાલ બોલ્યો.

“ હવે માફ કરો શેઠ; મેં ના નહિ કહી કે એમ નહિ બની શકે. ”

“ એક રૂપિયો આપું. ” સુન્દરલાલ બોલ્યો.

“ અહિથી જવું છે ? કે પોલીસને ઘાંટો પાડું ? ” પોસ્ટમેનનો

મિળસ ગયો. સુન્દરલાલે ડહાપણથી સ્વગૃહનો માર્ગ શોધ્યો. ઘેર જતાં જ પેલી ચાકરડી તેને મળ્યા.

“કેમ ભાઈ ! પેલો છોકરો મળ્યો હતોને ?” તેણે પૂછ્યું.

“હા.”

“કાગળ બરાબર નાખ્યો હતોને ?” વળી ચાકરડીએ પૂછ્યું.

“હા.”

“હું તમને કહેતી નોતી કે એ ભૂલેજ નહિં ને—” ચાકરડી ઉત્સાહથી આગળ બોલવા જતી હતી. એટલામાં સુન્દરલાલ ઓરડામાં ધુસી ગયો.

ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં વિચાર કર્યો કે હવે શું કરવું ? કાગળ એમનો એમ જવા તો દેવાયજ નહિં, તેમ તે રાતે કાકાને ત્યાં મલાડ જમને કાંઈ પણ કારણ વિના સહવાર સૂધી ખોટી પણ કેમ થવાય ? આ ઉપરથી ઠરાવ્યું કે સહવારે પહેલી લોકલમાં બેસીને મલાડ જવું અને ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારે ટપાલવાળો ટપાલ લાવે તે પકડવી.

આ પ્રમાણેનો વિચાર કરીને આખી રાત જેમ તેમ કહાડી. સહવારે વહેલું ગ્રાન્ટરોડ જઈ ત્યાંથી મલાડ જમને કાકાના વિશાળ બંગલામાં ધડકતે હાથે ગયો. હોલના બારણામાં બટ મહારાજ મળ્યા. “કેમ ભાઈ. અલારનું આવવું થયું ?” તેમણે પૂછ્યું.

“નારે અમસ્થાંજ,” સુન્દરલાલે જવાબ આપ્યો. “કેમ, કાકા મજામાં છે ને !”

“ના, તખીયત સારી નથી એટલે એતો આજે ઓરડામાંથી બહાર નીકળવાનાજ નથી, અને શેઠાણી કાલે રાતનાં કેંક કામસર ખોરીનું વલી ગયાં છે” બટે કહ્યું.

“હં; કે નહિ; હું અહિં બેઠો છું” સુન્દરલાલે એટલું કહીને હોલમાં ધામો નાખ્યો.

“સ્હાડાઆઠે ટપાલવાળો આવ્યો અને હોલના બારણાની કાગળની પેટીમાં કાગળો નાખ્યા. સુન્દરલાલને મનમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો, હવે પેટી ઉઘાડીને કાગળો જોવા શી રીતે ? ધીમે ધીમે હિમત કરીને કોષ દેખાતું ન હતું એટલે, બારણા સૂધી ગયો અને ધીમે રહીને ઢાંકણું ઉઘાડ્યું—ત્યાં સુન્દરલાલે ગભરાટથી પાછળ જોયું તો ભટ રહ્યો. પ્હાલો લખને આવ્યો હતો. “હં—અંહં” મોતીરામ મહારાજ, આ પેટી પણ જરા વિચિત્ર છે હોં !” કેંક શીકું” હસીને સુન્દરલાલે ઘુજતે હાથે પ્હાલો લીધો.

ભટ પાછો દૂર ગયો એટલે ઝડપથી રહા પીને પાછું ઢાંકણું ઉઘાડ્યું. કહાડવા જતો હતો એટલામાં પાછો ખખડાટ થયો. ગભરામણમાં ઉમરાની ઠેશ વાગી અને ગબડી જતાં બચી ગયો. ભટ પાછો આવ્યો હતો.

“એંહેંહેં ! મોતીરામ મહારાજ, પાછા કેમ આવ્યા ? આ ઢાંકણાની સ્પીંગતો છેક જ આની રહી છે !”

“હા જરા જુની થઇ છે ! પણ લાવો મારે કાગળો ઉપર શેઠની કને લખ જવા છે.” આમ કહી પેટી ઉઘાડવા ભટ આવ્યો.

“હાય હાય, હવે ? જો કાગળ પહોંચ્યો તો આપણું ભવિષ્ય અહિંજ નક્કી થઇ જવાનું ! અરે પ્રભુ, હવે શું કરવું ?” આમ વિચાર કરતો સુન્દરલાલ કેંક યુક્તિ શોધવા લાગ્યો એટલામાં એને એક વિચાર સૂઝ્યો.

“જાએને મહારાજ, જરા ઉપર શેઠને કહોને કે હું મળવા આવેલો છું; તમે ટપાલ લખ જશો તો મારી સાથે વાત નહિં કરે.” સુન્દરલાલે કહ્યું. આ યુક્તિ ફાવી. મોતીરામ કાગળો ત્યાં રહેવા લખને ઉપર કહેવા ગયો. સુન્દરલાલે ઝડપથી બધા કાગળો તપાસ્યા. “અરે ! આમાંતો કાગળ નથી. ત્યારે શું બીજી ડીલીવરીમાં આવવાનો ? હા, એમ જ.” મનમાં વિચાર થયો અને સુન્દરલાલ વિમાનમાં પડ્યો. એટલામાં મોતીરામ ઉપરથી આવ્યો, અને હસતાં

હસતાં બોલ્યો, “ હ્યો તમે તો મળવા આવ્યા ને શેઠે શું જવાબ કહેવડાવ્યો તે ખબર છે ? એમણે તો કહ્યું કે સુન્દરને જમને કહે કે એ શું નવરા હળમની માફક સ્થવારમા માથું ખાવા આવ્યો છે—સીધો પાછો મુંબઈ જઈ પહોંચ ! ”

હવે બીજો ઉપાય રહ્યો નહિં. મહારાજ સાથે થોડાક ગપાટા હાંકીને સુન્દરલાલ વીલે મ્હોંડે બંગલાના દરવાજા બહારી વળ્યો, પણ હવે શું કરવું ? નક્કી એ કાગળ બીજી ડીલીવરીમાં આવવાનો— એટલે અગીઆર વાગે આવવાનો. તે વખત કાગળ શી રીતે લેવો? ટપાલવાળાને સહમજલીને લેવાની ધારણ રાખવી મિથ્યા છે. મુંબઈમાં થયું હતું તેવું થાય તો સળંગ ફજેતી થાય. વળી વિચાર કરીને સુન્દરલાલે યુક્તિ શોધી કહાડી. આ વખતની યુક્તિ જરા જોખમ વાળી હતી પણ બીજો ઉપાય ન હતો એટલે એ કર્યા સિવાય છૂટકો ન હતો.

સુન્દરલાલ ધીમે ધીમે તપેલા તરફ ગયો અને ત્યાંથી એક ખાલી કાચળો ઉપાડીને દરવાજામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. ત્યાંથી આમતેમ આંટા મારીને દશેકને શુમારે પાછા આવીને દરવાજામાંથી થોડેક છેટે ઝાડીમાં સંતાયો. અગીઆર થવા આવ્યા એટલે ધીમાં ધીમાં પગલાં ભરતો ટપાલવાળો આવતો જણાયો. જેવો તે ઝાડી આગળથી પસાર થયો કે તરતજ સુન્દરલાલે કુદીને ટપાલવાળાને પેલો કાચળો પહેરાવી દીધો. ટપાલવાળો આ અચાનક હુમલાથી એવો ગભરાઈ ગયો કે તરત જમીન ઉપર મળડી પડ્યો. હાથમાંથી કાગળ ઝૂંટવતાં કે જોઈ લીધા પણ અન્દર પણ પોતાનો પેલો કાગળ ન હતો એટલે દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકીને અને પેલા કાગળો ઉપર એક રૂપિયો મુકીને, ભમહુદયે સુન્દરલાલે ઢોટ મૂકી અને રેશને જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંથી બીજી લોકલમાં મુંબઈ જઈ પહોંચ્યો.

“ કાગળનું શું થયું હશે ? વખતે રાતનાંજ એને પહોંચી ગયો હશે ? કે હવે બીજો દિવસે મળશે ? ” આ પ્રમાણે અનેક તર્ક વિતર્ક

કરતો સુન્દરલાલ પોતાની ઓરડીમાં બેસી રહ્યો હતો, એટલામાં સાંજે ચાર વાગે ચાકરડીએ કહ્યું. “ભાઈ, જરા બહાર આવોતો; કોઈ ટપાલવાળો તમને મળવા માગે છે.”

“અરે! ટપાલવાળો કોણ? મેં મલાડમાં જે પરાક્રમ કર્યું હતું તેની પોલીસોને ખબર પડી હોય એટલે તેઓ તો નહિં આવ્યા હોય?” આવા વિચારથી, લયથી કંપતો સુન્દરલાલ બહાર ગયો. ટપાલવાળાએ સલામ ભરીને એક કાગળ તેના હાથમાં મૂક્યો. “લ્યો સાહેબ, આ તમારોજ કાગળ છે?”

કાગળ ઉપર નજર કરી તો “રનેહી મિત્ર રમણ” કરીને રમણ ઉપર લખેલો પેલોજ પત્ર! હર્ષથી સુન્દરલાલનું હૈયું ધડક ધડક થવા લાગ્યું. “અલ્યા આ કાગળ પાછો શી રીતે આવ્યો? અને તે પણ આવી સ્થિતિમાં?” એણે ટપાલવાળાને પૂછ્યું.

“એતો સાહેબ એમ થયેલું છે કે કોઈએ રનું પોતું ધાસલેટ-માં બોળાને સગગાવીને થાંભલામાં નાખેલું તેથી તમારું પાકીટ બળ્લ ગયેલું એટલે હવે આ કાગળ ઓપીસમાં વાંચેલો અને નીચે લી. સુન્દરલાલ” એમ લખેલું એટલે એ હું અહિં લઈ આવ્યો.” ટપાલવાળો કુંકે ગભરાતો ગભરાતો બોલ્યો. એના મનમાં એમ કે સુન્દરલાલનો મિત્રજ ખરી જશે.

પણ ન્યારે તેને બદલે સુન્દરલાલે હસતાં હસતાં તેના હાથમાં પાવલી મુકી ત્યારે તે બિચારો ડંડોજ થઈ ગયો, અને મનુષ્યસ્વભાવની વિચિત્રતા વિશે ખ્યાલ કરતો પોતાને રસ્તે પડ્યો. “સાંજે ચાકરડીનો છોકરો સ્કુલથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેને પૂછવાથી જણાયું કે જે થાંભલાની તપાસ સુન્દરલાલે કરી હતી તે થાંભલામાં નહિં પણ ગલીને બીજે નાકે બીજા થાંભલામાંજ તેણે કાગળ નાખ્યો હતો. આથી ખુશ થઈને સુન્દરલાલે તેને આઠ આનાનું દારૂખાનું ભેટ આપ્યું.”

એ દિવસ પછી કાકાનો કાગળ આવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે પોતાની તબિયત સારી નહિં હોવાથી પોતે એકદમ સુરત જવાના હતા તેથી સુન્દરલાલે દિવાળી ઉપર મલાડ જવાની તરફી લેવી નહિં. પણ એ નિરાશાનો કેંક બદલે વાળવાની ધમ્માથી સ્નેહાળ કાકાએ કાગળ સાથે રૂ. ૧૦૦) મનીઓડરથી સુન્દરલાલ ઉપર મોકલ્યા હતા! આથી બમણા હર્ષથી સુન્દરલાલ રમણલાલને ત્યાં દિવાળી ઉજવવા ઉપડી ગયો અને નાના બાળકની પેઠે ત્યાં તોફાન કરીને ખુબ આનન્દ કર્યો.

“ મલાડમાં ટપાલવાળા ઉપર જબુન હુમલો ! તેથી થયેલો મલાડમાં ગજરાટ અકળાટ ! ” એ મથાળાંથી દરેક ન્યુસપેપરમાં ચર્ચા ચાલી રહી પણ ગુનેહગાર પકડાયો નહિં અને રૂપીઓ એક પેલા ટપાલવાળાને મળેલો હોવાથી ઝાઝી મડબડ થયા વિના એ ચર્ચા સુધં ગઇ.

ચર્ચગેટથી ગ્રાન્ટરોડ.

ચર્ચગેટથી ગ્રાન્ટરોડ જતી એક ટ્રેન એક દિવસ આશરે અડધો પોણા કલાક શાથી માડી થઇ તે ધણા લોક જાણતાં નથી. હું જાણું છું તેથી જણાવું છું.

ચર્ચગેટથી એક દિવસે રાતના સાડા અગીઆરે હું ટ્રેનમાં બેઠો. ફર્સ્ટ ક્લાસના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં આમ તેમ નજર દોડાવતાં બે આરશી, ચારેક છખીઓ અને બે નોટીસો જણાઈ. મેં થોડી વાર આરશીમાં માફ મેળું-થોડી વાર છખીઓ જોઈ અને પછી નોટીસ વાંચવામાં મન પરોવ્યું. નોટીસમાં લખ્યું હતું કે “ચાલતી ટ્રેન ઉભી રાખવી હોય તો આ સાંકળ ખેંચવી. દુરપયોગ કરવા માટે દંડ રૂ. ૫૦).”

આ નોટીસ વાંચીને મને એમાં સત્ય કેટલું છે તે જાણવાનું મન થયું. ટ્રેનને ત્રણસો વાર જવા દીધા પછી મેં સાંકળ ખેંચી. ખરેખર! સાંકળના ચંત્રની ગોઠવણ મને તેવી હોય પણ તે વખતે તો તેણે જરાખર ખખવી. ગાડી ધડપડ કરતી ઉભી રહી. ગાર્ડ-સાહેબ ફાનસ હલાવતા, દાંત પીસતા, ખૂન કોણે કર્યું, એ પ્રશ્ન પુછતા હોય તેવી ઉશ્કેરાયલી સ્થિતિમાં મારા ડબ્બા મૂધી આવી પહોંચ્યા.

“સાહેબજી! મી. ગાર્ડ,” મેં કહ્યું.

“ તમે સાંકળ ખેંચી, સાહેબ ? ” ગાર્ડે દમમાં જ પુછ્યું.

“ હાજી, ” મેં કહ્યું.

“ કેમ ? કેં માંદગીનું કારણ છે ? ” ગાર્ડે પુછ્યું.

“ નહિજી, રાત મઝેની ‘ફાઇન’ છે ! અરે, આકાશમાં તારા ઝમ-મગી રહ્યા છે તેમાં માંદગી કેવી ? ” હું બોલ્યો.

ગાર્ડ આટલી વારમાં કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચઢી આવ્યો હતો. “ હં, કાંઈ ચસકી બસકી થયું છે કે ? ! ” ગાર્ડે પુછ્યું.

“ અરે ! વાહ ! ” હું બોલ્યો. “ હમણાં જો મેં એમ કહ્યું હોય કે અંધારી ઘેર રાત છે અને વરસાદ ઘો ઘો પડે છે અને ડબ્બામાં ખૂન થયું છે તો હજી તમે એમ ધારતા હો તો—”

“ ખૂન થયું હોય કે નહિં થયું હોય પણ એટલું તો યાદ રાખજો કે ધાંધલ જઈ ચવાનું છે. ” ગાર્ડ તપતાં તપતાં બોલ્યો:—સાંકળ કેમ ખેંચી હતી ? ”

“ જુઓની થયું એમ કે, ” હું ગાર્ડને સમજાવતાં બોલ્યો, “ મેં નોટીસ વાંચી તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે, હું પચાસ રૂપીઆ ખર્ચી શકું એવી સ્થિતિમાં છું, તો શા માટે મજા નહિં લેવી ? મારા જેવા પૈસાદાર લોક એમ વાપરે નહિં તો પછી તમારી સાંકળ વાપરે કોણ ? અલબત્ત, પચાસ રૂપીઆ જરા વધુ પડતા કહેવાય પણ તે કિંમત રાખનારનું કામ છે; આપણે શું ? બી. ગાર્ડ ! તમારે આવા ધરાક મહિનામાં કેટલાક આવે છે ? બહુ કે થોડા ? અને મારે પૈસા તમને જ આપવાના છે કે સ્ટેશને ઉતરીને કે હેડ ઓફીસમાં ? ”

“ એ બધું તમે ગ્રાન્ટરોડ ઉતરશો ત્યારે તરત જણાવ આવશે—સમજ્યાને ? હમણાં તો તમે તમારું શરનામું આપો ! ”

“ એમાં કોણ ના કહે છે ! ? હ્યો, શરનામું હ્યો. આપું ? ” એમ બોલીને મેં શરનામું આપ્યું. તે લઈને ગાર્ડ બચડતો, ફફડતો

પોતાના ડબ્બા બણી ચાલ્યો. દરેક બારીમાંથી પુછાતા પ્રશ્નોમાંથી કોઈને પણ તેણે ઉત્તર આપ્યો નહિ, એટલે સૌએ પોતપોતાની મેળેજ તેનો ખુલાસો પોતાની ધૂન પ્રમાણે ગોઠવી દીધો.

મેં ટ્રેનને પાછી થોડોક વખત ચાલવા દીધી અને વળી પાછી સાંકળ ખેંચી. વળી પાછી ટ્રેન તો ધડ્ડડ્ડ કરતી ઊભી રહી! આ વખતે ગાર્ડ તો ખરેખર ધણો જ ચ્હીડવાઈ ગયેલો લાગતો હતો. તે દોડતો દોડતો મારા જ ડબ્બા આગળ આવ્યો અને મોટે ધાંટેથી બોલ્યો:-

“રાવસાહેબ!” તે બહુ જ ગુસ્સાથી બોલ્યો, “તમારા જેવા દારૂડીઆઓને લઈ જવાને ટ્રેન કોઈ પણ રીતે બંધાયેલી નથી સમજ્યા? તમે શું ધારીને આ પ્રમાણે સાંકળ ખેંચવાનું લઈ બેઠા છો?”

“લુક હીઅર મી. ગાર્ડ!” હું કૂંક બપકાથી બોલ્યો, “તમે જરા ફાસ્ટ જાઓ છો હં! મેં મારી આખી જીંદગીમાં દારૂ આપ્યો નથી તેમ જતાં તમે દારૂડીઓ કહીને અપમાન આપો છો-અને તે પણ ફાસ્ટકલાસ પેસેન્જરને-જેને તમે પોતે જ રાવસાહેબ કહીને માન આપો છો તેવા પેસેન્જરને?”

“બસ થયું, હવે વધારે વાત નહિ જોઈએ.” ગાર્ડ બોલ્યો:- “તમે સાંકળ કેમ ખેંચી?”

“રાતે આકાશમાં તારા ચમકી રહ્યા હોય, સમુદ્રના શાન્ત ચન્દ્રપ્રકાશમાં રમતાં હૃદયને ગૃહ સન્દેશો કહેતા હોય, ચારચાર માળનાં મકાનોની અગણિત બારીઓમાંથી પડતું લાઈટ અન્દર રહેનાર મનુષ્યોના જીવન સંબંધી અનેક તર્કો ઉભા કરતું હોય તે વખતે આપણને એકાન્ત ન લાગે? તમારા જેવા ગૃહસ્થનાં હૈયાંની સાથે પરિચય પાડવા અમારાં હૈયાં ન તલસે? પણ જવાબો એ વાત-મારી ધડિયાળમાં કૂંઈ મને સમજણ પડતી નથી, પાંચ મીનીટ ફાસ્ટ છે કે સ્લો છે? જુઓને, હમણાં તમારી ધડિયાળમાં કેટલા વાગ્યા છે? એટલે તે પ્રમાણે હું મારી ધડિયાળને મૂકું. ધડિયાળ હમણાંજ લીધેલી છે તેમ જતાં આમ કેમ થાય છે તે કૂંઈ સમજતું નથી!”

“હમણાં સુધીમાં આશરે રૂ. ૧૦૦) તમારા નામના થઇ ચુક્યા છે. તમારી બેવકુફાઇને લીધે તમારે એટલા ઓકવા જ પડશે. પણ મહેરબાની કરીને હવે ફરીથી સાંકળ ખેંચતા નહીં. ખેંચશો તો ટ્રેન ઉભી નથી રહેવાની.”

“નહિં મી. ગાર્ડ ! એમ નહિં બને ! ” મેં જવાબ આપ્યો, “જો હું સાંકળ ખેંચું અને ટ્રેન નહિં ઉભી રહે તો હું રેલ્વે કંપની ઉપર ફરીયાદ માંડીશ; આ નોટીસ ઉપર લખ્યું છે શા માટે ? અને જો ફરીયાદ માંડું તો પરિણામે, લોકો કહે છે તેમ તમને અને એજન્ટ ડ્રાઇવરને પેંડો જરૂર મળવાનો અને તે પણ પાણીવાળાં વસંધનાં નાળાઓ સાથે ! મારે દોઢસો રૂપિયા ખર્ચાને એટલી મઝા જોઇતી હશે તો સાંકળ ખેંચીશ જ; પણ હવે તમે જરા ઉતાવળ કરો અને ડ્રાઇવરને પણ કહીદો કે એના બળદીયાને જરા જલ્દીથી હાંકી મુકો.”

એટલામાં ગાર્ડના મગજમાં એક અમૂલ્ય વિચાર ઝડપી આવ્યો.

“મીસ્ટર ! ” તે બોલ્યો. “તમે જરા તમારી ટીકીટ બતાવો જોઉં ! ”

“હાજી હોને ! ” આટલું બોલીને મેં ચકચકતી રાતા રંગની ચર્ડકલાસની ટીકીટ બતાવી !

“હું, હું એ જ ધારતો હતો, ” તે બોલ્યો.

“પણ વધારે જે પૈસા થશે તે હું આપી દર્શાવું, ” હું બોલ્યો.

“તે નહિં બને; ચર્ડકલાસમાં જગ્યા ઘણી ખાલી છે. નાહક હરામખોરી નહિં કરો.”

“આલો તમારે વધુ પૈસા નથી લેવા, એ પણ ઠીક છે; કારણ કે તમે માગત તો પણ હું આપત નહિં ! ” મેં કહ્યું.

“હવે બધી ગરબડ મુકીને અહિંથી ઉતરી પડવું છે ? ” ગાર્ડ બોલ્યો.

“એટલે મારે ક્યાં જવું ? ” મેં પુછ્યું.

“ક્યાં ? ચર્ડકલાસમાં-જ્યાં તમારા જેવા શોભે ત્યાં !”

“ નહિ જ; તેમ અને તેમ નથી, સૌરી ! ” મેં હંડે પેટે ઉત્તર વાળ્યો.

“ તે બીજે સ્ટેશને બરાબર જણાશે. ” ગાર્ડ બોલ્યો.

“જુઓ!, મી. ગાર્ડ ! ” ગાર્ડ પાછો જતો હતો એટલામાં હું બોલી ઉઠ્યો, “હું જુગારી નથી તેમ છતાં અત્યારે તમારી સાથે શરત મારવા તૈયાર છું. મને બીજે સ્ટેશને તમે આ ડબ્બામાંથી બહાર કહાડો તો મારે તમને પંદર રૂપિયા આપવા-કેમ કબૂલ છે ? ”

“ચક્રમ સાથે શરત મારવાથી શું ફળ ? ”

“ફીક ત્યારે, વેકો, ગુડનાઇટ ! ” હું બોલ્યો, “પેલા ડ્રાઇવરને જરા કહેજો કે ગાલ્લી જલ્દી હાંકે.”

જ્યારે ટ્રેન મરીનલાર્ઇન્સ ઉભી રહી ત્યારે હોહા હોહા થઈ રહ્યા પછી સ્ટેશન માસ્તર, ડેપુટી સ્ટેશન માસ્તર, ટીકીટ કલેક્ટર, પોલીસ, બે ત્રણ સિપાઇઓ, આસપાસના બીજા પેસેન્જરો વગેરે મારા ડબ્બા આગળ આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન માસ્તરે ટીકીટ માંગી એટલે મેં ઘોળા રંગની ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ કહાડીને બતાવી !

સ્ટેશન માસ્તરે કૈંક ગભરાટથી, કૈંધક ગુસ્સાથી, કૈંધક અજ્ઞ-યબીથી ગાર્ડની સામા જોયું.

“ પણ રસ્તામાં મેં બરાબર ચર્ડ ક્લાસની ટીકીટ જોયેલી, ” કૈંક ચાટ પડી ગયો હોય તેવું મ્હોં કરીને ગાર્ડ બોલ્યો.

“ હા, એમ પણ હોય, ” મેં કહ્યું “કારણ કે મેં ભુલમાં બે ટીકીટ ચર્ચગેટથી લીધેલી-એક ફર્સ્ટ ક્લાસની અને એક ચર્ડ ક્લાસની. મને તમારા રેલવેવાળાઓની આ સમજણ નથી પડતી-તમે લોકો ટીકીટો વેચવા માટે રાખો છો અને મારા જેવા વધારે લે ત્યારે તમે ચીડવાઓ છો ! આ સાંકળના પાંચ મીનીટના ઉપયોગને માટે રૂપિયા પચાસ જેવી મોટી કિંમત રાખી છે તેમ છતાં અમારા

જેવા ગ્રાહક આવે છે ત્યારે તમે લોકો ખૂમાખૂમ કરો છો !—અને સામું અપમાન આપો છો ! હું હજી બીજા પચાસ ખચવાનો વિચાર કરતો હતો પણ જાઓ, હવે હું ખચવાનોજ નથી. તમારા જેવા નગણ્યોને ખટાવવાથી શો ફાયદો ?”

બધા માણસોએ થોડાક વખત અંદર અંદર ગુસપુસ ગુસપુસ કર્યા પછી મારા ડબ્બાનું બારણું જોડથી બંધ કરીને વીખરાવા માંડ્યું. ગાર્ડે સીસોટી મારી અને ટ્રેન પાછી ચાલવા માંડી.

ગ્રાન્ટરોડ ઉપર સ્ટેશન માસ્તરની સાથે મારે અડધોએક કલાક વાતચીત થઇ અને મેં સો રૂપિયાની નોટ કઢાડીને આપી.

પાછળથી ચચંગેટથી ગ્રાન્ટરોડ સુધીની થર્ડ ક્લાસની ટીકીટના પૈસા મેં માગ્યા પણ એથી સ્ટેશન માસ્તરનું બેળું ચસકવા માંડતું હતું એટલે મેં તે વખતે માંડી વાળ્યું અને બારોબાર હેડ ઓફીસમાં લખ્યું. ત્યાંથી આખા કેસને માટેનો એક સખત ઠપકાનો કાગળ મને મળ્યો. ટીકીટને માટે લગભગ મહિના સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને આખરે મને પૈસા પાછા મળ્યા !

ટ્રેનમાં.

મું બાઈથી સુરત જતી ટ્રેનમાં હું બેઠો હતો. ગતિને લઈને આ-પણી જીભની નસોમાં પણ ગતિ આવતી હશે એમ હું માનું છું; કારણ કે ટ્રેનમાં સાધારણ રીતે મુંગા રહેતા માણસો પણ ઉત્સાહથી વાતો કર્યે જાય છે. અમે પણ રસભર વાતો કરતા જતા હતા. એટલામાં એક બહુજ અપ-ટુ-ડેટ પોષાકમાં સજ્જ થયેલ ગૃહસ્થ પોતાના ‘પેંસને’ સેન્ટથી મધ્યમધતા રુમાલથી ટુછતા બોલ્યા: “તમારો ગાંધી ગમે તેમ કહે પણ મને એની શાંતિમય અસહકારની ચળવળ તદ્દન આયલી લાગે છે. આપણે નામદર્ તો છીએજ અને એમાં આ ચળવળે આપણને વધુ આયલા બનાવ્યા.”

“પણ ત્યારે તમે શું પસંદ કરો છો ?” મેં વિનયથી પુછ્યું; “હું શું પસંદ કરું છું ?” પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું; “તલવારથી લલવાનું, બંદુકથી ઝુઝવાનું, તોપોથી ધુમવાનું. આ તો ઘરમાં બેસીને ડોશી-ઓની માફક રેંટીઓ કાંતો ! અને પાછું પરદેશીઓ પ્રત્યે પણ ધિક્કાર નહીં બતાવવો ! એમને પણ ચાહવા ! આ બધું કેવા મગજમાંથી નીકળ્યું હશે એની મને સમજણ પડતી નથી. હું તો એમજ કહું છું કે દરેકે દરેક અંગ્રેજને તમે ધિક્કારો.”

“પણ મહેરબાન,” એક જડા, જૂદા શેડીઆ બેઠા હતા તે બોલી ઉઠ્યા; “એક તો એ કે આપણી પાસે તરવાર કે બંદુક છેજ ક્યાં ? ત્યાં તોપની તો વાતજ શી કરવી ! અને વળી એવા બળવાથી આપણને દુઃખ કેવું પડે તેનો તમે કે’ વિચાર કર્યો ?”

દેનમાં...હા! હા! હા! હા! હા! અપ-ટી-ટી ગૃહસ્થ હસી પડ્યા.

“ હા હા હા હા ! ” અપ-ટુ-ડેટ ગૃહસ્થ હસી પડ્યા; “ તે બધાંને માટે તમારી તૈઆરી હોવી જોઈએ. તમારાં ધરખાર ઉખડી જાય, તમારા અને તમારા કુટુંબના જનમાલની પાપમાલ્લી થઈ જાય તોપણ શું ! આપરલેંડ, રશીઆ વગેરેના દાખલા લો. ”

ફાટી તુટી ખાદી અને કેંક મીલનું કાપડ પહેરીને બેઠેલ, એક દીન અવસ્થામાં જણાતો પુરુષ સહેજ નમ્રતાથી બોલ્યો: “ પણ જ્યાં સુધી આવો બળવો શક્ય નથી ત્યાં સુધી તો ગાંધીજીની ચળવળ ચાલવા દો તો શું બોલું ? ”

“ પણ શા માટે શક્ય નથી ? ” પેલો ગૃહસ્થ છાતી ઝુલાવીને બોલ્યો; “ શક્ય અને અશક્ય શબ્દોજ નકામા છે. આજે ને આજે કેમ આપણે લઠાઈને મોખરે નહીં થઈ શકીએ ? એમ કહેને કે તમે ત્યાગને માટે, તમારો જીવ અર્પવા તૈઆરજ નથી. તમારે તો સભા-ઓમાં બેસીને ‘ વંદેમાતરમ,’ ‘ મહાત્મા ગાંધીજીની જય ’ વગેરે હાકળો ગજવવી છે. અંહં ! ” આટલું કરીને તે ગૃહસ્થ ટાઈમ્સ ઉધાડીને વાંચવા બેઠા.

થોડીવાર કેંક શાંતિ રહી. પછી પેલા જડા, વૃદ્ધ શેડીઆ બોલ્યા:-“ ભાઈ, હમણાં એ તોપોના ધડાકા કે ખાદીના લુગડાં એ બધાંથી કેં વળવાનું નથી. જ્યાંસુધી આપણા સંસારમાં સુધારો દાખલ થયો નથી ત્યાંસુધી બધાં ફાંફાં છે. અસલના વખતમાં રામચંદ્રજીએ જેમ એક પત્નીવ્રત રાખ્યું હતું તેવું વ્રત હમણાં કેટલા રાખે છે ? અસ, બધા ઠરાવ કરી દો કે એક બૈરી મરી જાય તો પછી બીજી પરણવીજ નહીં. એટલે વિધવા વિવાહનો સવાલ એની મેજે નીકળી જશે. અને છતાં એમ જો ધારો કે મરદો બીજી બૈરી પરણે એવી છુટ આપણે આપીએ તો પછી બૈરાંએને પણ તે છુટ આપવીજ જોઈએ. કન્યાઓ વીસ બાવીસ વરસની થાય ત્યાં સુધી તેને પરણાવવીજ નહીં; અને જે પણ કોઈ પરણે કે પરણાવે તેમને પકડી

પકડીને ન્યાત બહાર મુકી દેવા જોઈએ; કે જુઓ પછી સુધારો કેવો જોસમાં દાખલ થાય છે કે નહીં ! પણ આ તો કામ કરનારા-ઓમાંજ હીંમત નહીં અને દાખલો બેસાડવાની તાકાત નહીં એટલે શું થાય ! ”

“ સાહેબ ! એ પણ ધીમે ધીમે થશે ” પેલા ખાદીધારીએ દીન વદને કહ્યું; “ કેં ઉતાવળે આંખા પાકે ? ”

“ જાઓરે મારા મહેરબાન ‘થઈ રહેશે-થઈ રહેશે’ એમ કરતાં કરતાંજ આપણું રાજ્ય ગયું. ” વૃદ્ધ શેડીઆએ પેટ ઉપર હાથ પસ-વારતાં કહ્યું “ જે કરવું તે આજ ને આજજ કરવું. તમારા જેવા જુવાનીઆઓ સોગન લે કે બસ, પરણવું તો વિધવાઓને પરણવું, નહીં તો પછી વીસ વરસની કન્યાનેજ પરણવું. વડીલો બડીલોને ખુણામાં બેસાડી દો અને રણના મેદાનમાં ધુમો. સુધારો કરીએ તો ઠીક, સુધારો કરીએ તો ઠીક, એમ ધરને ખુણે બેસીને બોલ્યા કરીએ કે સંસારસુધારા પરિષદો બરીને ત્યાં બાંધણો કર્યા કરીએ તેમાં કશો શુક્રવાર નહીં વળે. સમજ્યા ! આટઆટલાં વરસ થયાં પણ હજી કન્યાવિક્રય તો ચાલેજ છે. બાળલગ્નની બધી પણ એટલાજ પ્રમાણમાં છે. બાળવિધવાઓ એમની એમ નર્કયાતના સહન કર્યે જાય છે. અરે ! એ તો શું પણ આ અંત્યજનેનોજ દાખલો જુઓને ! મહાત્માજી કહી કહીને થાકી ગયા પણ એટલોએ સુધારો તમે કોઈ કરી શકતા નથી. પછી સ્વરાજ તે ક્યાંથી મળે ? અને કોણ આપે ? ”

“ હા, મુરખી, હા, આપ કહો છો તે પણ કેં સાવ નાખી દીધા જેવું નથી. ” દીલગીર થઇને, નિશ્વાસ મુકીને ખાદીધારી બોલ્યો.

“ અંત્યજનેની આબડછેટ કાઢી નાખીને આપણા ધર્મનું સત્યાનાશ વાળવા તમે તૈઆર થઈ જાઓ છો પણ તમે એમ માનો છો કે એથી તમને સ્વરાજ મળી જવાનું છે ? ” એક ગૃહસ્થ અત્યાર સુધી શાંત બેસી રહ્યા હતા તે બોલી ઉઠ્યા. તેમણે ઝીણું ઘોતીઉં,

પાતળો રેશમી ડગલો અને માથે ઇસ્કી, લાલચટક પાધરી પહેરી હતી. કપાળે નાનું છેલાણી તિલક શોભી રહ્યું હતું. મોંમાં સેનસેન, જીવંતી વગેરેથી ભરપૂર પાનનો ફુગો હતો. કાનમાં વાળાનાં અત્તરનું પુમડું અને માથાંમાં કેશરંજન તેલ બહેકી રહ્યાં હતાં. તેમના બોલવા ચાલવામાં પણ અમુક જાતની છટા હતી. “જ્યાં સુધી તમે ધર્મને સજીવન કરી તમારા જીવનમાં પુનઃ સ્થાપણ નહીં, જ્યાં સુધી તમે તમારાં હૃદયમાં પવિત્રતાની મૂર્તિને જાડી નહીં રાખો ત્યાં સુધી તમે પ્રજા તરીકે કદી આગળ વધવાના નથી. તમારામાંથી કેટલાએ ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન કરેલું છે ? રામાયણ અને મહાભારતના ત્રણે કેટલાએ વાંચ્યા છે ?”

“પણ ધર્મને અને રાજ્યસત્તાને શો સંબંધ ? ક્રાંસની પ્રજા આટલાં શૌર્યથી છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં લડી તે ઉપરથી તમે એમ કહી શકો છો કે એ પ્રજા બહુ ધર્મિષ્ઠ છે ?” ખાદી ધારીએ ધીમેથી કહ્યું.

“ક્રાંસનો દાખલો અહીં ચાલી શકેજ નહીં.” તિલકધારી પુરુષે કહ્યું. “આપણે ત્યાં ધર્મ વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી. તમારા માંધીજી શું કહે છે ? કે પવિત્ર જીવન વિના સ્વરાજપ્રાપ્તિ અશક્ય છે. અલખત, જે કે અંત્યજોદ્ધાર વગેરે બાબતોમાં એમનું ધર્મનું અગ્રાન ખુદલું જણાઇ આવે છે.” આટલું બોલીને તિલકધારી હાકુસની કેરી મોળવામાં પડ્યા.

ખાદીધારી પુરુષ ‘નવજીવન’ની કાંઈકમાં ગુંથાઈ ગયો. હું ઉંઘનાં ઝોકાં ખાવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં વળી વાતચીતો ચાલતી પણ મેં તેમાં ઝાઝો ભાગ લીધો નહીં. પેલો ખાદીધારી યુવાન બહુજ વિનયથી પેલા અપ-ટુ-ડેટ ગૃહસ્થ જોડે, પેલા જાડા વૃદ્ધ શેડીઆ જોડે અને તિલકધારી જોડે કે’ ને કે’ અવારનવાર વાત કર્યા કરતો હતો. તે ઉપરથી મને એમ લાગ્યું કે એ ત્રણે બ્યક્તિઓને સારી રીતે ઓળખતો હશે. એથી જ્યારે એ ત્રણે બ્યક્તિઓ એક

પછી એક ટ્રેનમાંથી ઉતરી પડી ત્યારે મેં પેલા ખાદીધારીને પુછ્યું કે એ ત્રણે પુરુષો કોણ હતા?

“ પેલા અપ-ટુ-ડેટ ગૃહસ્થ જે તોપની વાતો કરતા હતા તે કોણ હતા ? ” મેં પુછ્યું.

“ એ બાર્થ સેક્રેટરીયટમાં બહુ મોટા ઓફિસ ઉપર છે અને દોઢેક હજારનો પગાર કમાય છે. બહુ વિદ્વાન માણસ છે. ”

મારા મનમાં વિચાર આવ્યો. “ દોઢ હજારનો માસિક પગાર અને તે પણ નામદાર સરકારને ત્યાં તોકરીમાંથી ! અને મોંએ આવા તડાકા ! ” પણ હું કેં બોલ્યો નહીં અને મેં પુછ્યું: “ અને પેલા બડા, વૃદ્ધ શેડીઆ કોણ ? ”

“ એ અમારા ગામના નગરશેઠ જેવા છે, બહુ પૈસાદાર છે અને બહુ મોટા સુધારક છે ” ખાદીધારીએ કહ્યું.

“ હા, એતો એમની વાતચીત ઉપરથી જ જણાતું હતું. એમની સાથે પેલી નાની છોકરી હતી તે એમની જ છોકરી કે ? ”

“ નારે ના, ” પેલા ખાદીધારીએ જવાબ આપ્યો; “ એ તો એમનાં ચોથીવારનાં પત્ની થાય. પણ-પણ એ બીચારાને એક બહુ મોટું દુઃખ છે. ઘરમાં અગીઆર વરસની પુત્રી વિધવા થઈ છે. અરે! એ બાબતમાં તો એમને વચમાં કારટે પણ જવું પડ્યું હતું. એક યુવાને એ વિધવા જોડે પરણવાની ઇચ્છા બતાવી તે ઉપરથી ઉસ્કે-રાઇને એમણે એને બહુ માર માર્યો હતો. ”

“ હં ! એમ ! એવા સુધારાવાળા ! ” મેં કહ્યું: “ અને પેલા તિલકવાળા મહાત્મા કોણ હતા ? ”

“ એઓ પણ અમારા ગામના જ છે અને સારા પૈસાદાર છે. એમણે અમારા ગામમાં ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે ઘણું કર્યું છે અને એ ત્રણ મંદિરો અને પાઠશાળાઓ પણ બંધાવ્યાં છે. ”

“ એ પોતે તો ધરના સુખી છેને ? ” મેં પુછ્યું.

“ નારે ભાઈ, એ ખીચારા પણ દુઃખી છે. ” ખાદીધારીએ જવાબ દીધો; “ એમના ઘરમાં એક દક્ષણી નોકરડી છે તેનું ચલણ જરા વિશેષ હોવાથી તે નોકરડી અને શેઠાણીને રોજની મારામારી છે, આખરે કંટાળીને હમણું જ શેઠ એ નોકરડી અને તેનાં છોકરાંને લઈને નદીપાર જુદા મકાનમાં રહેવા ગયા છે; અને શેઠાણી અને તેમનાં છોકરાં ગામની હવેલીમાં રહે છે. ભાઈ, દુનીઆમાં સુખ શોધ્યુંએ ક્યાં જડે છે ? ”

“ ત્યારે તમે શું કરો છો ? ” મેં પુછ્યું.

“ ભાઈ ! હું તે કાણુ ? ” પેલા ખાદીધારીએ દીનતાથી કહ્યું; “ પેલા ત્રણ તો મોટા પુરુષો, હું તો ગાંધીજીનો એક સામાન્ય સી-પાઈ, પચાસેકની નોકરી હતી તે છોડીને હું અને મારી સ્ત્રી હમણું તો ગામડાંઓમાં ફરીને અમારાથી બનતી સેવા લોકોની કરીએ છીએ. વળી વચમાં નાગપુરમાં વરસેક જેલ મળી હતી. તે પછી વળી એકાદ વખત છએક માસ જેલમાં ગાળવા પડ્યા હતા. પણ ભાઈ ! મારા જેવા તે ખીજું શું કરી શકે ? મોટા માણસોના જેવી સેવા કેં મારા જેવા અદના માણસથી થઈ શકે ? ”

આટલું બોલીને તે પાછો ‘નવજીવન’ની ફાઇલ વાંચવામાં પડ્યો, હું પુનઃ ઝોકાં ખાવા મંડ્યો.

આપની બુદ્ધિ.

“તમે બધા ધારો છો એટલે એ રહેલું નથી.” રાવણું ભરીને બેઠા હતા ત્યાં કીરપારામ ડોસા બોલ્યા. “એક કહેતી છે કે ડાહ્યું છોકરું પોતાના આપને ઓળખે છે; પણ કેટલીક વાર એવું બને છે કે પોતાના છોકરાને, આપ ડાહ્યો હોય તો જ ઓળખી શકે છે. છત્રીલદાસ અહિં હાજર હોતો એ પોતે આ આખતમાં સાક્ષી પુરત. એ ખીચારાએ વર્ષોના વર્ષો ચિંતામાં ગાળ્યાં અને આખરે તો દુનિયાને ખીજે છેડે પણ હીરાભાઈ ઘોઘે જઈ આવ્યાં” ની માફક જવા તૈયાર થયો હતો, અને આ બધાનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેને આ વિષયમાં મનમાં કેંકે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી ! ”

“આશરે સોળ વર્ષ પહેલાં, એપ્રિલ માસમાં એક ગુરવારે આ ઘોંટાળો શરૂ થયો. એ વખતે એનો છોકરો માત્ર એકાદ માસનો હતો. એમના પાસેના ઘરમાં પેલો વજીરામ અને તેનું કુટુંબ રહેતાં હતાં, અને તે થોડાક વખત પછી આફ્રિકા ઉપડી જવાનાં હતાં. તે દિવસે છત્રીલદાસની સ્ત્રી માણેક અને વજીરામની વહુ મહાલક્ષ્મી બજારમાં ગયાં હતાં. આ બન્ને કુટુંબ વચ્ચે પ્રથમ તો કેં હેતુભાવ વહી જતા નહતા પણ પછી બન્ને ઘરમાં માણેકને અને મહાલક્ષ્મીને એટલે વખતે છોકરા આવ્યા. આથી એકદમ એકેકમાં બદલાવા પુર છુટયાં અને એકેકને સામસામા સલાહ આપવામાં અને છોકરાના ગુણાનુવાદ ગાવામાં સ્ત્રીઓનો આખો વખત પસાર થઈ જતો. આવી સ્થિતિમાં આફ્રિકા જવાનું હવું એટલે લુગડાંલતાં ખરીદવા માટે

બન્ને સાથે નિકળી પડ્યાં હતાં. ઘેર છોકરા સંભાળવાનું કાર્ય છખીલ-દાસ ઉપર આવી પડ્યું અને મહાલક્ષ્મીએ પોતાના છોકરાને પણ ત્યાંજ મુક્યો.

“એક છોકરાને સંભાળશે તેવી રીતે બેને સંભાળશે,” માણેકે કહ્યું ‘અને આપણે એકાદ કલાકમાં તો પાછાં આવીશું. પણ તમે મહેરબાની કરીને કોઇ છોકરાને અડકતા નહિં. અમે બન્નેને દુધ પીવડાવીને સુવાડી દીધેલા છે એટલે નીરાંતે ઉઘ્યા કરશે.’

“આ પ્રમાણે ગોઠવણ થઇ, બન્ને છોકરાને પાસેપાસે સુવાડવામાં આવ્યા અને બન્ને સહીયરો બજારમાં ઉપડી ગઇ.

“હવે બન્યું એવું કે તે દિવસે સવારથી જ ‘કયું છોકરું વજનમાં વધારે છે’ એ વિષય ઉપર સખ્ત ચર્ચા ચાલતી હતી અને છખીલ-દાસ પોતાના છોકરાનું વજન વધારે છે એમ બાર મુકી મુકીને જણાવતા હતા. બન્ને સ્ત્રીઓ ગઇ તે પછી છખીલદાસને આ વિચાર આવ્યો અને એમાં સાચું શું છે તે શોધી કહાડવાની ઇચ્છા થઇ. માણેકની ખાસ આજ્ઞા હતી કે છોકરાને અડકવા નહિં—અને માણેકની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પરિણામ કેવું આવે છે એની છખીલ-દાસને સંપૂર્ણ માહિતી હતી—છતાં પણ આ ઇચ્છાને દબાવી શક્યો નહિં અને એ પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્ને છોકરાને વારા ફરતી તેણે ઉચકી જોયા અને તે ઉપરથી એ એવા નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો કે પોતાનો છોકરો કે નહિં તો, વજનમાં એક શેર વધારે હતો ! આ નિર્ણયથી આનંદમાં આવી જઇને તેણે બેમાંથી કોણ લાંબું છે તે જોવાનો અખતરો કરી જોયો. ટેબલ ઉપર એક ધાબળા પાથરીને તેણે બન્ને છોકરાને સુવાડ્યા અને પછી માપી જોવા માંડ્યા. આ અખતરો એટલી સહેલાઇથી થઇ શક્યો નહિં કારણકે એક છોકરાને પકડીને તેના પગ લાંબા કરે ત્યાં બીજો છોકરો પગનું કુંડીયું વાળી દે અને તેના પગ સીધા કરવાનો ચત્ન કરે ત્યાં પહેલો

છોકરો ડુંડીયું વાળી દે. આથી ધડીકમાં તેને લાગતું કે પાડોશીનો છોકરો બે ઈંચ લાંબો છે અને ધડીકમાં જણાતું કે પોતાનો છોકરો એક ઈંચ તો લાંબો હશે જ. આમ કરતાં આખરે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે બન્ને છોકરાં લંબાઇમાં સરખાં જ છે પણ એટલામાં વખત થયો થઇ ગયો અને પોતાની પત્નીને આવવાનો વખત થઇ ગયો હતો એટલે તેણે ઉતાવળમાં બન્ને છોકરાને ઠેકાણાસર ગોઠવી દીધા. આજ વખતે તેને એક વિચાર આવ્યો અને એ વિચારથી જ તે આભો બની ગયો. ક્યો છોકરો કેનો છે તે જ પોતે લુછી ગયો હતો!

“અને ખરેખર તે લુછી ગયો હતો. વજન માપવામાં અને લંબાઇ માપવામાં, ટેબલ ઉપર સુવાડવામાં અને ઉચકવામાં તેણે છોકરાઓને તદ્દન ભેળવી દીધા હતા. ગમે તેમ તેણે જોવા માંડ્યું પણ બન્ને સરખા જ ! ગોળ દડા જેવાં મોં, જડા જડા હાથ અને ડુંડીયા વાળી દીધેલા પગ ! બન્નેમાંથી કોઇને અડકવા જાય એટલે રડવા જેવો ચહેરો કરવાનું પણ બન્ને એક સરખું જ કરતા હતા. પ્રથમ છબીલદાસ એમ મગરૂખીથી કહેતો, કે મહાલક્ષ્મીના છોકરા કરતાં પોતાના છોકરાને બમણા લાંબા વાળ છે પણ હવે ન્યારે તેણે જોવા માંડ્યું ત્યારે જણાયું કે બન્ને વાળ વચ્ચે અર્ધા ઈંચનો પણ તફાવત નથી. વજનનું પણ તેમ જ થયું. ન્યારે તે જાણતો હતો કે દ્વાણો છોકરો પોતાનો છે ત્યારે તેને તે છોકરો એક શેર વધારે લાગતો હતો પણ હવે તેને બેમાં એક ઓંસનો પણ ફેર નહિં જણાયો અને અધુરામાં પુરું આ પ્રમાણે ચોળાચોળ થવાથી બન્ને છોકરા નિદ્રાને ત્યાગીને, આ પ્રમાણેની વર્તણૂકની સામા પોતાનો વાંધો દર્શાવવા મેદાને પડ્યા, અને જાણે કેમ છબીલદાસ બન્નેનું ખૂન કરતો હોય તેમ બને તેટલા જોરથી રડવા મંડ્યા !

“અને ન્યારે તે આ પ્રમાણે ઘોંટાળાના ચક્કરમાં પૂરેપૂરે સપડાઇ ગયો હતો ત્યારે તેણે કોઇનાં પગલાં સાંભળ્યાં. માણેક આવી એમ ધારીને ક્યાં સંતાઈ ને શું કરું એ વિચારથી બચગસ્ત થઇને

તે ગભરાતો હતો એટલામાં માણેકને બદલે મી. રામચન્દ્ર ધરમાં દાખલ થયા.

“આહા હા!” મી. રામચન્દ્ર હસતા હસતા બોલ્યા: ‘મધુર સંગીત ચલાવવા માડ્યું છે કે શું! એ તો ભાઈ એમ જ હોય. કુંવારા કોડે મરે અને પરણેલા પીડાએ મરે! અને વળી ઓહો! તમારે તો બે નાનાં નાનાં પોરિયાં છે ને શું! એમાં જ તમે લેલે મજનૂન જેવા થઈ ગયા દેખાઓ છો!’

“પણ છબીલદાસે જ્યારે પોતાના દુઃખની બરાબર સમજણ રામચન્દ્રને પાડી ત્યારે રામચન્દ્રને એમાં કે’ મુશ્કેલી જેવું લાગ્યું જ નહિ.

“અંહ, એમાં ગભરાવા જેવું કશું છે જ નહિ. જેમ બાળકો હતાં તેમ, પાછાં સુવાડી છો; એમની માઓ ઝપાટામાં પોતપોતાનાં છોકરાં ઓળખી કહાડશે.’ રામચન્દ્રે ઝટવારમાં નિકાલ લાવી નાંખ્યો.

“અરે પણ ભાઈ, મારાથી આ વાત મારી સ્ત્રીને તો કહેવાય નહિ.’ છબીલદાસ બીચારો ગભરાતો ગભરાતો બોલ્યો.’ એણે મને સાફ ના કહી હતી કે મારે છોકરાને અડકવું નહિ.’

“પણ એને કહીને તમારે કામે શું છે?’ રામચન્દ્ર બોલ્યો. ‘જેમ છોકરાં હતાં તેમના તેમ સુવાડી છોને. તમારા એક શબ્દ વીના પણ કુદરત જ તેમને પોતપોતાનાં છોકરાં ઓળખાવી આપશે.’

“ના ના, એમ બને કેમ?’ છબીલદાસ બોલી ઉઠ્યો ‘બંનેના વાળ સરખા, મોં સરખાં, નાક સરખાં, આંખ, સરખી. પગ સરખા.—’

“અરે ભાઈ એમ નથી.’ રામચન્દ્ર પોતાનું ડહાપણ દેખાડતાં બોલ્યો. ‘એ તો એમનામાં એવી કુદરતી શક્તિ જ હોય છે—એ પોતાના બચ્ચાંને ગમે ત્યાંથી ઓળખી શકે છે.’

“પછી બંને જણે મળીને છોકરાઓને જેમ હતા તેમ સુવાડી દીધા. થોડીવારમાં માણેક અને મહાલક્ષ્મી આવી પહોંચ્યાં. મોડું

થઈ ગયું હતું તેથી મહાલક્ષ્મીએ તરત એક છોકરું ઉપાડી લીધું અને પોતાને ત્યાં ચાલી ગઈ.

“આટલી સહેલાઈથી મહાલક્ષ્મી પોતાના છોકરાને ઓળખીને લઈને ચાલી ગઈ તે જોઈને છબીલદાસ તો છક જ થઈ ગયો અને રાતના વાળુ કરતી વખતે આનંદમાં આવી જઈને ‘માની કુદરતી શક્તિ,’ ‘કુદરતની સ્ત્રીઓને અપાંચેલી બક્ષિસ’ વગેરે વાક્યો બોલતો ગયો. માણેક તો આ બધાં વાક્યો સાંભળીને ગુંચવાડામાં જ પડી ગઈ અને એમાં તેને કશી સમજણ જ ના પડી. માત્ર એક વખત જરા છબીલદાસજી ગભરાઈ ગયા. માણેકે છોકરાને લેતી વખતે એની આંખ સામું જોઈને કહ્યું કે આમ છોકરાની આંખ કેમ સુઝી છે ! કેં રડ્યો છે કે શું ?’

“જેમ તેમ હિમ્મત લાવીને છબીલદાસ બોલી ઉઠ્યો કે : ‘અરે એ તો સ્હેજ એ રડેલો, પણ મેં જરા થાપડી કરી એટલે રડી ગયો.’

“આ ખુલાસાથી માણેક સંતોષ પામી અને છબીલદાસ સ્ત્રીઓ અને કુદરતને ધન્યવાદ આપતો સુઈ ગયો.

“પરંતુ આ સ્વસ્થતા ઝાઝો વખત ટકી નહિ. પોતાનો છોકરો આખી રાત ઉઘી જ રહેતો એને બદલે આ છોકરાએ તો રડવાનું શરૂ કર્યું અને વચમાં વચમાં પાંચ પાંચ મીનીટની વિશ્રાંતિ લઈને તેણે આખી રાત તે ચાલુ રાખ્યું. સહવારે ચાર વાગ્યે જ્યારે છબીલદાસ છોકરાને હાથમાં ઉંચકીને ફરી ફરીને થાકી ગયો ત્યારે આખરે તેણે માણેકને કહ્યું. ‘અલી ! આ છોકરો બદલાઈ તો ગયો નહિ હોય ? આપણો છોકરો આમ ઠાઈ દિવસ રડતો નહતો પણ આપણા પડોસીની પોતાના છોકરાને માટે આવી ફરિયાદ હતી ખરી.’

“માણેક આ સાંભળતાં જ પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ અને ચુસ્તપણે બોલી. ‘મા પોતાના છોકરાને ઓળખી શકે નહિ એવો આરોપ મારા ઉપર મુકવામાં કેં શરમ લાગે છે ખરી ?..... આવા તે બાપ ! એક મહિનામાં આજે સ્હેજ ઉજાગરો કરવો પડ્યો

તથી એ છોકરો જ તમારો નથી એમ કહેતાં તમારી જીભ તુટી નથી જતી ? ખીજ હોય તો ઉલટું આવું કામ કરવાથી તેમને આનંદ થાય તેને બદલે તમારો તો જીવ જાય છે.....તમે તમારે નિરાંતે ઘોર્યો કરો અને એ છોકરાને મને આપી લો.’

“ આ પ્રમાણે કહીને માણેકે છોકરાને લઈ લીધો અને છખી-લદાસને ઉંઘવાનું ફરમાવ્યું પણ એ ખીચારાને બિલકુલ ઉંઘ આવી નહિ. આખી રાત એનાએ જ વિચારોએ તેના મનમાં તોફાન જગાડ્યું. ઓપ્રીસ ગયો ત્યાં પણ એનાએ જ વિચાર.

“ ઓપ્રીસમાં આ શંકા દઢ થઈ. તેના પડોશીએ રાતની વાત કરતાં કહ્યું કે એમનો છોકરો એક મહિના પછી તે જ રાતે ઘસઘસાટ ઉંઘ્યો હતો.

“ સાંજે છખીલદાસ ઓપ્રીસથી ઘેર આવ્યો ત્યારે માણેક પેલા છોકરાને રમાડતી બેઠી હતી. કે’ બહાનું કહાડીને છખીલદાસે મહા-લક્ષ્મીની મુલાકાત લીધી પણ તે પણ પોતાના (છખીલદાસના મત પ્રમાણે ધારી લીધેલા) છોકરાને લાડ લડાવતી હતી.

“ છખીલદાસે આ વિશે કેં સુચના કરવા માંડી એટલે મહા-લક્ષ્મીનો મિજાસ ગયો અને કહેવા લાગી: ‘ શી વાત કરો છો ? હું મારા છોકરાને ઓળખી શકું નહિ ? એ તો ડીક છે કે તમે છો, બાપી જે કોઈ ખીજે આ પ્રમાણે વાત કરવા આવે તો હું એમ જ ધાઈ કે એણે દારૂ પીધો હશે. હા, બન્ને છોકરા સરખી ઉમ્મરના છે. સેજસેજ મળતાપણું લાગે-બાપી ક્યાં તમારો છોકરો અને ક્યાં મારો ! તમારા બેના રૂપ જેતાં કેં તમારો છોકરો છેક ખોટો નથી. પછી તો લાઈ ધશ્વર જેવા આપે તેવાને લઈને બેસવાનું; આપણે કેં ઉપાય છે ? કેમ ખરૂં, માઈ કુકલું-બુકલું-માઈ લાડકું છોકરું !’

‘ આટલું બોલીને મહાલક્ષ્મી તો પેલા છોકરાને યુંબન ઉપર યુંબન કરવા લાગી. છખીલદાસ તો એ છોકરાને પોતાનો જ ધારી

એકો હતો. એમના પોતાના છોકરાને મહાલક્ષ્મી આટલાં લાડ લડાવે એ જોવું પોતાનાથી ખમાતું જ નહતું. મી. રામચન્દ્રના મતની સત્યતા વિશે તેને શક ઉત્પન્ન થયો અને આખરે તે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે છોકરાઓને પાછા છાનામાના ફેરવી જ નાંખવા અને એ પ્રમાણે આ પોતે જ ઉભા કરેલા ઘોંટાળાનો અંત લાવવો.

“પણ આ નિશ્ચયને અમલમાં મુકવામાં તેને ઘણી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરવી પડી. ગમે તેમ સમજાવી પટાવીને તેણે માણેકને બજારમાં મોકલાવી. પછી એક છોકરાને એક આનો આપવાનો કરીને મહાલક્ષ્મીને તેને પીયર બોલાવે છે એમ કહેવડાવ્યું. મહાલક્ષ્મી ગર્હ એટલે ખીજી મુસ્કેલી નહીં. તે બારણાને તાળું મારીને જ ગર્હ હતી. આથી મહામહેનતે બારીમાંથી ચડીને છખીલદાસ ધરમાં દાખલ થયો અને ત્યાં જઈને ઝડપથી છોકરાઓને ફેરવી લીધા. બન્ને સ્ત્રીઓ પાછી પોતપોતાને ત્યાં આવી અને તેમ છતાં કે બોલી નહિ એટલે છખીલદાસને સંતોષ થયો અને પોતાની ભુલને લીધે કે વધુ ખરાબ પરિણામ નહિ આવ્યું તેથી બહુ આનંદ પામ્યો.

“પણ જ્યાં બે સ્ત્રીઓને એકદમ બહુ બહેનપણું થયું જાય અને એકેકને બહેન કરતાં પણ અધિક ગણવા માંડે ત્યાં સમજી લેવું કે એ દોરતી થોડા વખતની છે. અદ્ય સમયમાં બહેનપણું તુટી જવાનાં જ અને એકેકને બોલવાનો વ્યવહાર પણ નહિ રહેવાનો. આમાં પણ એમ જ બન્યું. એક અઠવાડીયામાં બન્નેનાં બહેનપણાનો અંત આવ્યો અને પછી ચોવીસે કલાકનું દારૂણ યુદ્ધ મંડાયું. માણેકે મહાલક્ષ્મીના છોકરાના વાળ ઉપર વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. ‘હાય હાય, આવા રાતા વાળ તો વાંદરાને માથે જોયા છે-કોષ માણસને મીથે જોયા નથી.’

“છખીલદાસે ધીમે રહીને જ્યારે કહ્યું કે એવા જ રાતા વાળ પોતાને પણ હતા ત્યારે તરત જ જવાબ મળ્યો કે ‘હું તમારી વાત

કરતી નથી. મોટા માણસને એવા વાળ હોય તો ચાલે પણ છોકરાંને ! હું જો એની મા હોઉં તો તો શરમથી મરી જાઉં.’

“કાઈ દિવસ પેલા છોકરાના પુલેલા ગાલ ઉપર જ આખ્યાન ચાલે. ‘એ છોકરો તંદુરસ્ત ! જાડો કુક્કર જેવો જણાય છે; અને દુધ પીવડાવ્યાં જ કરે છે તે કાઈ દિવસ પુલીને ફાટી જવાનો છે ! હું જાણું છું એ કેવો થવાનો છે ! પણ એવાં હલકટ આદમીઓને તે કેવાં છોકરાં થાય ! આપણા છોકરો આટલા નાનપણથી જ કેવો નાળુક અને સુધડ છે.’

“આ પ્રમાણે માણેકે છખીલદાસને જ કહેવાનું શરૂ કર્યું એટલુંજ નહિ પણ બહારના માણસો આગળ પણ એની એ જ વાત ચલાવ્યાં કરતી. ‘બાળ્યો એ ભૂત જેવો ને લેસ જેવો છોકરો—મારે જો એવો છોકરો હોય તો તો હું લજવાઈને મરી જાઉં અને કાંઈને એ છોકરાને બતાવવાની મારી હિંમત ચાલે જ નહિ.’

“જ્યારે જ્યારે આ પ્રમાણે વાત થતી ત્યારે છખીલદાસ પોતાના મનમાં ખુશ થતો અને હરખાતો કે પોતે છોકરાઓને બદલાવી લીધા તેથી જ પોતાને નસીબે આ પાપ વળગ્યું નહિ.

“આ વાત વખત જતાં મહાલક્ષ્મી અને તેના ધણીને કાને આવી. મહાલક્ષ્મીએ પોતાના ધણીને આથી એટલો ચડાવ્યો કે તે છખીલદાસના હાડકાં રંગી નાખવા તૈયાર થયો. હવે ક્યાં છખીલદાસ—ખખડી મથેલા, હાડકાંના માળા જેવા માણસ અને ક્યાં પેલો મહાલક્ષ્મીનો ધણી—પહેલવાન જેવો ! છખીલદાસ તો આ ધમકીથી અધમુઓજ થઈ ગયો. પણ એના સુભાગ્યે આફ્રિકા જવાનો વખત આવી પહોંચ્યો અને પેલું આખું કુટુંબ ત્યાં ઉપડી ગયું.

“આ પછી વાત વિસારે પડી. છખીલદાસનો કાકુ પહેલાં તો માંદો માંદો ચાલ્યા કર્યો પણ માણેકની માવજતથી થોડા વખતમાં સારો થઈ ગયો અને ધીમે ધીમે ગોટીલા જેવો બની ગયો. છખીલ-

દાસને પણ પોતાના છોકરાને જોઇને પૂછું સંતોષ થતો. થોડા વખત પછી એવું બન્યું કે કોઇ પડોશીએ આવીને વાત કરી કે પેલાં લોકો આફ્રિકા પહોંચી ગયાં છે અને મુસાફરીમાં એમનો છોકરો ઘણો જ માંદો થઇને રૂની પુણી જેવો થઇ ગયો. આથી માણેક એટલી ખુશ થઇ ગઇ કે જખીલદાસે હિમ્મત લાવીને પોતાની પત્નીને કહ્યું, ‘ત્યારે તું-તને મદાલદમીના જેવો છોકરો નથી તેથી રાજ થાય છે કે ?’

“રાજ ? મને એના જેવો છોકરો હોત તો હું શરમથી મરી જ જાત.’

“ ‘તને એવોજ છોકરો મળત પણ સહેજમાં બચી ગઇ.’ જખીલદાસે કહ્યું.

“ ‘એટલે ?’ માણેકે પુછ્યું.

“ ‘કેમ ! તે દિવસે તું અને મદાલદમી બજારમાં ગયાં હતાં તે દિવસે છોકરા બદલાઇ જ ગયા હતા ને—’ જખીલદાસે કહ્યું.

“ ‘હવે એ વાત જ જવાબો ને,’ માણેક બોલી ઉઠી. ‘અંધારું હતું અને મોઢું થઇ ગયું હતું એટલે ઉતાવળમાં એ પ્રમાણે ભૂલ થઇ ગઇ. પણ બીજે દિવસે સવારેજ અમને અમારી ભુલ જણાઇ હતી અને અમે બદલાવી લીધા હતા.’

“ ‘શું ?’ જખીલદાસે એકદમ પુછ્યું. ‘તમે છોકરા બદલાવ્યા હતા ?’

“ ‘વળી હાસતો ! અને એ બાબત તો અમે કેટલું હસ્યાં પણ હતાં.’ માણેકે કહ્યું.

“ ‘પણ ક્યારે ? ક્યારે બદલાવ્યા હતા ?’ જખીલદાસે ગભરાઇને પૂછ્યું.

“ ‘વળી બીજે દિવસે સવારમાં જ.’

“ આથી જખીલદાસ તો સડક જ થઇ ગયો અને ઉઠી વિચારમાળામાં પડી ગયો. કેટલીવારે જ્યારે બોલ્યો ત્યારે તેનો પ્રશ્ન પણ

માણેકને તદ્દન વિચિત્ર જ લાગ્યો. છખીલદાસે પુછ્યું ‘ અહિંથી આ-
ક્રિકા તો ધણું દૂર, ખરૂંને ? ’

“ પછી માણેકના ઉત્તરની રાહ જોયા વિના એકદમ રામચં-
દ્રની સલાહ લેવા છખીલદાસ ઉપડી ગયો. છખીલદાસ એટલો ગભરાઈ
ગયો હતો કે ધણી વખત સુધી તો રામચંદ્રને એની વાતમાં સમજણ
જ પડી નહિ; પછી જ્યારે છખીલદાસ કૈંક શાંત થયો ત્યારે થોડી
થોડી સમજણ પડવા માંડી.

“ ‘ રામચંદ્ર, એ તો થયું એમ કે, ’ છખીલદાસે ખુલાસો કર્યો,
‘ તે દિવસે રાતે મેં ગરબડમાં છોકરા બદલાવી નાંખ્યા. તમે કહેતા
હતા કે મા પોતપોતાના છોકરાને ઝાળખી કહાડશે પણ તમે ખોટા
ઠ્યાં અને તેમણે ખોટા જ છોકરા લીધા હતા એટલે તે રાતે અમને
પેલો રડતો છોકરો આવ્યો હતો. ખીજેજ દિવસે સવારે તેમણે પોતાની
ભુલ્ય જોઈ અને પોતપોતાના છોકરાને લઈ લીધા હતા. પણ આ
વાતની મને ખબર ન હતી, એટલે ખીજે દિવસે સાંઝે પાછા મેં
ડહાપણ કરીને છોકરા બદલાવી નાંખ્યા. પરિણામ એ થયું કે મારો
લાડકો, વહાલો છોકરો પેલાં હરામખોરો પાસે છે અને એ લોકો
દુનિયાને ખીજે છેડે જઈને બેઠાં છે. હવે આ વાત મારે મારી પત્નીને
કહેવી શી રીતે અને મારે કરવું શું ? ’

“ આથી રામચંદ્રે ધણો વિચાર કરીને સલાહ આપી અને
તેથી ઘોંટાળો ધટવાને બદલે ઉલટો વધી ગયો.

“ ‘ તમારે કહેવાની જરૂર જ શી છે ? ’ રામચંદ્રે સલાહ આપી.
જે પ્રમાણે સ્થિતિ છે તે પ્રમાણે સારી છે. જો જે પ્રમાણે તમે
કહો છો તે પ્રમાણે ખરૂં હોય તો પણ એમાં વાંધો શો છે ? તમારી
ઝો આ છોકરાથી સંતોષ માને છે અને પેલાં લોકો આક્રિકામાં
પેલા છોકરાથી રાજી છે. ફક્ત તમે આ વાત જાણો છો અને તમારે
એમાં એટલી બધી ચિંતા કરવાનું કેં કારણ નથી. બન્ને ઝોને

એકેક છોકરું છે. પછી તમારે એમાં પંચાતી કરવાનું કારણ જ નથી; તમે તમારે મુંગા બેસી રહો. આટલી જ મારી સલાહ છે !’

“છખીલદાસને આથી સંતોષ વળ્યો જ નહિ. એણે કહ્યું કે રામચંદ્ર પોતે છોકરાં વિનાનો હોવાથી એને બાપને પોતાના છોકરા માટેની લાગણી કેવી હોય છે એ વિશેની ખબર જ નથી, અને બાપ તરીકે પોતાની ફરજ છે કે પોતે આફ્રિકા જવું અને પોતાના ખરા છોકરાને પાછો લઈ આવવો.

“ ‘અરે કે ગાંડા થયા !’ રામચંદ્રે કહ્યું. ‘એક તો મુસાફરીનો ખર્ચ પણ નાનો સુનો થવાનો નથી અને તેમ છતાં પણ ધારો કે તમે ગયા તો ત્યાં જઈને તમે શું કહો ? તમે એના છોકરાને લઈ લ્યો અને તેના બદલામાં આ છોકરાને મૂકી આવો ! તમે જાણો છો કે મહાલક્ષ્મીનો ધણી પહેલવાન જેવો છે; જો એક વખત એ એમ માને કે તમે એના છોકરાને એના પોતાના ઘરમાંથી એની રજા વિના ચોરી લઈ આવ્યા, તેનું નામ એને પુછ્યા વિના રાખ્યું અને એની મરજી વિરુદ્ધ શિતળા પણ કડાવ્યા તો પછી તમારાં હાડકાંનો વિચાર કર્યો ? એ બધું સહન કરી લ્યો પણ તેમાં તમને ફાયદો શો ? તંદુરસ્ત છોકરાને મૂકી આવીને માંદાને લઈ આવવો ! મુસાફરીમાં કદાચ ધપી પણ જાય એવી તો એની તખીયત છે. પાછા ઘેર આવીને માણેક તમારી જે ખબર લે તે તો વાત જુદી. માટે એ ફાંફાં જવાદો અને મુંગા મુંગા બેસી રહો.’

“આ વાત છખીલદાસને ગળે ઉતરી અને ઠંડા પડ્યા.

“પણ એના મનમાંથી આ વાત મઈ નહતી, અને બધા વિચાર કરતા હતા કે છખીલદાસને આ શું થઈ ગયું છે ! બીચારી મોણેક પણ એની એ જ ફરિયાદ કરતી હતી. અને છખીલદાસ પેલા બીચારા છોકરાને જે રીતે ગાળો દેતો તે ઉપરથી તો બધાં જ એને ધિક્કારતાં.

“ ‘ શું મારે કમાવું તે આ પારકાના છોકરાને માટે ? ’ છખી-લદાસ એમ થોડે થોડે દિવસે રામચંદ્ર આગળ ફરિયાદ કરતો. ‘ અને મારો છોકરો ખીચારો આફ્રિકામાં રખડે ? ’ ”

“ વળી જ્યારે છોકરો છ વર્ષનો થયો ત્યારે એને કોઈ દુરના સગા તરફથી દસ હજાર રૂપિયા મળ્યા એટલે છખીલદાસનો પાછો મિનસ ગયો. ‘ હાય હાય ! આટલો આટલો પૈસો આવ્યો જય છે તે પારકો છોકરો વાપરશે ! એનું નાક તો જુઓ. દહાડે દહાડે પેલાના જેવું જ થતું જય છે. એનું મોં તો જુઓ—કેવો વિચિત્ર છોકરો છે ! ’ ”

“ વળી તેમાં માણેકને જણાયું કે છખીલદાસ છાનામાના પૈસા, રમકડાં વગેરે આફ્રિકા મહાલક્ષ્મીના છોકરાને મોકલાવે છે એટલે તો પછી ધિંગાણાનું પુછવું જ શું ! ગરીબ છખીલદાસથી કે સંતોષ-કારક ખુલાસો આપી શકાયો નહિ એટલે ખાસડાં ખાતાં ખાતાં માથું તુટી ગયું અને એનું મગજ નખળું પડતું જય છે એવો શક બધાને ઉત્પન્ન થયો તે જુદો. ”

“ એક દિવસ માણેક છખીલદાસના ટેબલના ખાના ખોળતી હતી તેમાંથી વિદ્ય જડ્યું તો જણાયું કે પોતાની તમામ મિશ્કત એણે પેલી મહાલક્ષ્મીના છોકરાને આપવાનું જ લખી દીધું હતું. એ તો મશ્કરી હતી એમ છખીલદાસનું કહેવું કાણુ માને ? જેમ તેમ કરતાં એ તોફાન પત્યું એમાં વળી ખીજું સળચ્યું. ”

“ આફ્રિકાથી એવી ખબર આવી કે મહાલક્ષ્મીનો છોકરો ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો છે અને હવે બચવો મુશ્કેલ છે. આ ખબર સાંભળીને છખીલદાસ ધરમાંથી ગુમ થઈ ગયો અને પાછળ કાગળ મુકતો ગયો કે ‘ પંદર વર્ષની જુદાઈ સહન કર્યા પછી હવે સહન થતું નથી માટે હું મારા વહાલા છોકરાને મળવા આફ્રિકા જાઉં છું. ’ ”

“ આ બનાવથી હું આ ઘોંટાળામાં દાખલ થયો. માણેકે મને તોડાવ્યો ને બધી વાત કહેવા માંડી. પ્રથમ તો મને અંદર કશી સમ-જણ પડી નહિ. માત્ર એટલું જણાયું કે છખીલદાસનું મગજ કોઈ

કારણથી ચસકી ગયું છે અને તે કેં પણ પગલું ભરે તે પહેલાં તેને અટકાવવો જોઈએ. હું તરત જ રેલ્વેને ગયો અને સુભાગ્યે તેને વખતસર પકડ્યો.

“પ્રથમ તો એણે પાછા ફરવાની ના જ પાડી, પણ આખરે મેં બહુ સમજાવ્યો ત્યારે ઘેર આવીને તેણે બધો ખુલાસો કરવાનું કબુલ કર્યું. સાથે રામચંદ્રને પણ લીધા. ઘેર આવીને મેં જે અહિં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તેણે બધું કહ્યું.

“આ ઉપરથી મેં કહ્યું, ‘ભાઈ, આ બધા ફેરફારમાં અને છોકરાંઓની અદલાબદલીમાં મને બિલકુલ સમજણ પડતી નથી પણ એક વાત તો ચોક્કસ છે—તે એ કે તમારે આટલી બધી ચિંતા બહારવા કરતાં તમારાં પત્નીને આ બધી વાત કહેવી જોઈતી હતી.’

“‘હું પણ એમ જ ધાંડે છું,’ માણેક બોલી ઉઠી. ‘હું તરત જ બધો શક દુર કરી શકત. એક બે વખત છોકરાઓ અદલાઈ ગયેલા એ બાબત હું કબુલ કરું છું અને એમાં અમે હસેલાં પણ ખરાં; બાકી અંદર શક જેવું તો કશું હતું જ નહિ. એક હજાર છોકરાંમાંથી પણ હું મારા છોકરાને શોધી શકત.’

“‘જુઓ, માંડે કહેવું ખરું પડ્યું ને! રામચંદ્ર બોલી ઉઠ્યા. ‘માતામાં એવી કુદરતી બક્ષીસ જ હોય છે. જુઓ, કુકડી પોતાના અચ્ચાને કેવી ઝોળખી કહાડે છે? મેં છખીલદાસને પહેલેથી જ કહેલું કે એ બધી વાત મા ઉપર છોડી દો—એ પોતાના છોકરાને ઝોળખી જ લેશે. એ માની કુદરતી બક્ષીસ—’

“‘હવે માની કુદરતી બક્ષીસની વાતમાં પુજો મુકોને,’ માણેકે કહ્યું. ‘જે બાબતમાં તમે સમજતા નહિ હો તે બાબતમાં તમે લાય-ડાઓ માથું નહિ મારતા હો તો શું થાય? એમાં કેં ભેદી વાત પણ નથી અને કુદરતી બક્ષીસ પણ નથી. છોકરાને જન્મથી જ ડાબા ખભા ઉપર લાખું હતું એટલે લુધ્ધ થાય જ કેમ! અધ્યા, બતાવ તો આ બધા અપડાવાઓને તારે લાખું.’

“હું, છખીલદાસ અને રામચંદ્ર લાખું જોઈ રહ્યાં.”

સંપેતરાં

સં પેતરાં શબ્દની શાસ્ત્રિય નિયમ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ શી હશે તેની મને ખબર નથી, પણ વ્યવહારિક નિયમ પ્રમાણે એની વ્યુત્પત્તિ શી હોવી જોઈએ તે હું જાણું છું. તે આ રહી: “સંપ અતેરું.” જ્યાં સંપ હોય ત્યાં જો સંપેતરાં આપવા લેવાના દાખલ થાય તો સંપમાં અતેરું થાય જ. અલબત્ત, સાક્ષરવર્ગમાં અતેરું શબ્દ ખુંચે ખરો પણ સંપેતરાં શબ્દ બનાવનારનો એમાં દોષ છે, મારો નથી એટલો મને સંતોષ છે. કેટલાક મનુષ્યોને એ શબ્દ માટે આવું કનિષ્ઠ સ્થાન નહિં પસંદ પડે પણ તેમાં પણ આપણે બીજું શું કરી શકીએ? જેમને આ પૃથાનો બરાબર પરિચય થયો છે તે લોકો તો આમાં કોઈપણ જાતની અતિશયોક્તિ કે અયોગ્યતા જોવાના જ નહિં એ નિર્વિવાદ છે. ત્યારે પછી જેમને એનો પરિચય જ નથી તેવા બીન અનુભવીઓના અભિપ્રાયનું વજન કેટલું?

સંપેતારાં સોંપનારાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી અને તે લઈ જનારાઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી નાની હોવાથી પરિણામે તે લઈ જનારાઓની સ્થિતિ કઠંગી થવાની જ એ દેખીતું છે. સંપેતરાં સોંપનારાઓ બહુમતીમાં હોવાથી તેઓ હમેશા તે લઈ જનારાઓ પર રાજ્ય ચલાવે છે, કોઈ પણ પ્રકારે તેમને સતાવે છે, તેઓ કામ કરે છે છતાં તેમને જશમાં જુતીઆં આપે છે અને જરા પણ સામા થવાના ચત્ન જોતાંજ સંપેતરાં સોંપનારાઓ આ ગરીબ વર્ગને માંકડની માફક મસળી નાખવા તત્પર થઈ જાય છે. અસ્પૃશ્ય વર્ગની

જે સ્થિતિ મહાત્માજીની ચળવળ પહેલાં હતી તેના કરતાં પણ ઘણી ઊંચી સ્થિતિ આ સંપેતરાં લઈ જનાર વર્ગની છે. પણ એ પક્ષમાંથી કોઈ પોતાનો કેસ પ્રજા આગળ રજુ કરતું નહિ હોવાથી તેની બહારે ધાતું નથી અને એમની સ્થિતિ એવી ને એવી દયામણી રહી છે અને રહેશે એવો ભય રહે છે. આપણે એમાં શું કરી શકીએ ?

સંપેતરાં લઈ જનાર વર્ગમાંના ઘણા મનુષ્યો જાણતાં હશે કે ગમે તેવા ખુણેખોચરે એસીને પણ તેઓએ જો એમ નક્કી કર્યું હશે કે ફલાણે દિવસે એમણે ફલાણે ગામ જવું તો તરત જ આ વાતની ખબર સંપેતરાં સોંપનાર વર્ગના એકેએક પ્રતિનિધિને પડી જશે. જેમ જેમ જવાના દિવસ પાસે આવતા જશે તેમ તેમ અનેક મનુષ્યો ગામ જવાનો વિચાર કરનાર માણસની સાથે મીઠાશથી સંભાષણ કરશે, એની પોતાની, એના ધર્મપત્નીની, એના છોકરાંની વગેરેની તખીયતના સમાચાર પુછશે, હવાફેર કરવાથી માણસો કેવાં સુખી થાય છે તે વિશેનું આડકતરું ખ્યાન કરશે અને પછી પેલો માણસ સ્વભાવે ઘણોજ નિખાલસ અને પરગજુ છે એમ કહેતાં કહેતાં ધીમે રહીને એક વાક્ય કહી દેશે: “હેં હેં હેં! ત્યારે તમે ફલાણે દિવસે જવાના ખરું કે? બે દિવસને માટે જાઓ છો એટલે સામાન તો વધારે શેનો હોય? એકાદ બેડીંગ હશે! ઠીક ત્યારે, સાહેબજી, પણ હા—આ જરા માઈ એક નાનું સરખું સંપેતરું લઈ જશો? મારી ફાઈની છોકરીની નણુંદને આપી દેવાનું છે. ઘણું ખર્ચ તો જતેજ આવીને તે લઈ જશે. નહિ” તો હવે ત્યાં તમારે આલુંચ ક્યાં છે? આપી દેજોને.”

બસ ખલાસ! સંપેતરાંની જુદી પૃથાનો ભોગ થઈ પડેલ માણસ ખીચારો ગમે તેટલાં તરફડીયાં મારે, ગમે તેટલા ઉડાવનારા જવાબો આપે પણ તેમાં પરિણામે તો એ ફસાવાનો જ. એ જાળમાંથી હજી સુધી જવલેજ કોઈ માણસ બચી શક્યું છે. આ ભોકાને

તમે કોઈ પણ બ્હાનાંથી છેતરી શકવાની આશા રાખતા હો તો તે વ્યર્થ છે. એ લોકો પાસે દરેક બ્હાનાની સામેનાં સચોટ શસ્ત્રો તૈયાર જ હોય છે. આપણે એમ કહીએ કે “જુઓને, લાઇ જવામાં કે” હરકત નથી. પણ અહિં મજુર મળતા નથી અને મારે—” એટલામાં તો તરત જવાબ મળે: “અરે! ગાંડા થયા છો? એ તો મારું માણસ આવીને તમારા ડબ્બામાં પોટલું મુકી જશે. એ વાતમાં અમારું કામ ઓછું નહિં સમજતા.” પછી તમે રાતના એક વાગ્યાની ટ્રેનમાં નીકળો તોપણ એ માણસ પેલું પોટલું લઇને હાજર થવાનોજ. તમે મોડી ટ્રેનમાં જવાને બદલે છેક છેલ્લી ધડીએ વહેલી ટ્રેનમાં જાઓ કે એથી ઉધું કરો અને એથી કરીને તમે પેલાને ઉડાવવાના યત્નમાં સફળ થશો એમ ધારીને મનમાં રાજ થાઓ તો તેમાં પણ તમારે પાછા પડવાનુંજ થશે એટલું નક્કી સમજ લેજો. કારણકે એ વર્ગના જનસુસો એવા હોય છે કે એમની આગળ જરમન જનસુસો પણ પાણી ભરે! તમે ગમે તે ટ્રેનમાં જાઓ તે વખતે પણ પેલો માણસ તો હસતે મુખડે પોતાનું ધાસની મંજી જેવડું પોટલું લઈને ઉભો હોય જ!

વળી સંપેતરાંના કદ બાબત જુદું બોલવું એમાં તો એ વર્ગ કેં ખોટું સમજતો જ નથી. તમે જવાના હો તે દિવસે સવારના પેલા વર્ગમાંની કોઈ સ્ત્રી મીઠું હાસ્ય હસતી, પોતાના પેટમાં જરા પણ કપટભાવ છેજ નહિં એવું બતાવતી તમારી આગળ આવીને ઉભી રહે અને તમને કહે: “બાઈ, જરા મારી એક વસ્તુ લેતા જશો?”

આપણે જવાબ આપવાનો યત્ન કરીએ: “જુઓને, આ વખતે સામાન એટલો બધો છે કે—”

એટલામાં જરા હાસ્ય વધારે અને ઉત્તર મળે: “અરે! પણ આતો એવડું નાનું છે. માત્ર થોડાં કપડાંજ છે.”

ન છુટકે આપણે હા તો કહેવીજ પડે અને સ્ત્રીજાતિ બહુ જુદું તો નહિં જ બોલે એવા વિશ્વાસથી આપણે છેલ્લી ધડી

સુધી નીરાંતે ગપાટા મારતા બેઠા હોઠએ એટલામાં એક નાનો છોકરો એક કદાવર ધાટી પાસે એક પ્રચંડ ટૂંક ઉચ્ચકાવીને આવી પહોંચે. આપણે આ ગંજવર ટૂંક શા માટે ઘેર આવી હશે એની પુછપરછ કરીએ એટલામાં ધાટી તેમજ પેલો નાનો છોકરો ઉભય અદ્રશ્ય ચર્ધ જાય અને આપણા હાથ ઉપર આ પાંચ મણુના વજનની ટૂંક રહી જાય ! ફરીયાદ પણ કોની આગળ કરવી ? ઘરમાં જો કરીએ તો પત્નીશ્રી આપણી ધુળ ખંખેરી નાખે. “ત્યારે હીહી-હીહી કરીને હા થું કરવા પાડી ? ઝખ મારવા ? એ તો પેલી બેન આવ્યાં એટલે ના તો પડાય ? આટલું આપણે કોઈ બીજાનું કામ નહિ કરી આપીએ તો આપણે માણસ શા કામના ? તો ક્યો-આ પટારાને માટે ખાસ ગાડી કરજો. બજાએ ઠેકાણે મજુરના પૈસા ખરચજો અને પછી ત્યાં પાછી ગાડી કરીને જેનો હોય તેને આપી આવજો. મારી ભાણેજને માટે એક નાનો ખાવાનાનો દાખડો લઈ જતાં તો તે વખતે તમારૂં પંદર દિવસ મેં ચટયું હતું ! પણ આ તો પારકાંને કેં ના કહેવાય !”

ગુપચુપ ગાડી બોલાવી, માથે પડી વિશ્વદેવા કરીને ત્યાંથી પલાયન કર્યા સીવાય આમાં બીજો માર્ગજ રહેતો નથી.

સંપેતરાં સોંપનારાઓ પોતાના દુષ્ટ કાર્યમાં કેટલે સુધી જઈ શકે છે એનું માત્ર એકજ દષ્ટાંત આપું :

અમારા એક મિત્ર હતા, લલા હતા, વિવેકી હતા. ‘કોઈનું’ કામ કરી છુટે તેવા હતા. તે પોતે સુરતથી મુંબઈ આવનાર હતા એ વાતની ખબર આ લોકોને પડી. આગળ ચાર દિવસથી તેમનું ઘર જાણે યાત્રાનું સ્થળ હોય તે પ્રમાણે ત્યાં બીડ મચી રહી. કોઈએ કેં, યુક્તિથી, કોઈએ કેં ખુશામતથી, કોઈએ કેં કરામણીથી, કોઈએ કાલાવાલાથી પોતપોતાનું સંપેતરૂં લઈ જવાની હા પડાવી. જવાનો દિવસ આવ્યો. જાણે પ્રભુના મંદિરમાં ધરવા ભાવિક ભકતો પ્રસાદ લઈ આવતા હોય કે કોઈ મોટા અમલદારને ત્યાં તેને ખુશ કરવાના

હેતુથી તેના આત્રિતો બેસતા વરસને દિવસે મીઠાઇનાં પોટલાં ધરી જતા હોય તેમ એક પછી એક માણસ, કોઇ હાથે ઉંચકીને તો કોઇ ધાટી પાસે ઉંચકાવીને તો કોઇ પોતાના ટાંગામાં ઘાલીને સંપેતરાં લેતું આવ્યું. ઉપડવા અગાઉ મિત્રે ગળ્યાં તો સત્તર સંપેતરાં થયાં. તેણે બીચારાએ ડાયરીમાં બધાંના શરનામાં વગેરે નોંધી લીધાં. એક ને બદલે બે ગાડી કરી અને સ્ટેશને પહોંચ્યો, ત્યાં સ્ટેશનના માણસોની ખુશામત કરી સામાન મફત અંદર લીધો. ડબ્બામાં બધા માણસોની ગાળ ખાતો તે મુંબાઇ પહોંચ્યો. અને ત્યાં પોતાની નાની બે ઓરડીમાં જે વખતે આ સત્તર દાગીના સાથે પહોંચ્યો ત્યારે તેની પત્નીએ અને તેના છોકરાંઓએ એમજ ધાર્યું કે ટ્રેન છુટાણી હશે તેમાં આમને ભાગે આટલું આવી ગયું હશે! ત્યાં બહુજ અગવડમાં આ સત્તર દાગીનાની ચપ્પી કરી અને કોને કોને શું શું આપવાનું છે એ વિશે એક કલાક અગાડી પત્નીને સમજાવ્યું પાડી. પણ આવેજ કોણ? મિત્રનો પરગજુ સ્વભાવ એટલો જાણીતો હતો કે બધાંને ખાત્રીજ કે એ પોતેજ ઘેર પહોંચતાં કરી જશે. એણે બધાંને કાગળો લખ્યા, કોઈ કોઈ સાથે ઠહેવડાવ્યું પણ જ્યારે એમાં નજ ફાવ્યા ત્યારે એક લાડુતી ગાડી કલાકને હિસાબે કરીને એમાં સત્તર પોટલાં મુકી, સત્તર ઘર ગણીને સૌસૌના પોટલાં પહોંચતાં કરી આવ્યા. ત્યારે પરિણામે એ મિત્રને ઘણે દેશાણેથી માત્ર ઠપકાનો આવકાર મળ્યો. કારણકે એમાં કેટલાંક તો ખાવાનાનાં પોટલાં હતાં!

આ એકજ દ્રષ્ટાંત ઉપરથી જેમને જાણવું હશે તે જાણી શકશે કે સંપેતરાં સોંપનાર વર્ગ કેટલો નિષ્કુર, કપટી, અસત્યવાદી અને આપમતલબી છે. પરંતુ એ જાણ્યા પછી શું? આ ત્રાસ અટકાવવાના ઉપાય કયા? કેવી રીતે તે યોજવા? પરિણામે કેં પણ ફાપદો થવા સંભવ ખરો કે નહિં?

ઉત્તરમાં માત્ર નિરાશા ભર્યો, દીર્ઘ નિશ્વાસ!

પરોપકારનું પરિણામ

મનુષ્યોના હૃદયમાં છુપાએલ અનેક વૃત્તિઓમાં સારું તેમજ નરસું, અને પરિણામ ઉપજવનારી શક્તિ રહેલી છે એ વાત આપણે સ્વાતુજવથીજ જાણી શકીએ છીએ, ખીજાં કશાથી નહિ. અનેક સારી વૃત્તિઓ પણ અમુક વખતે વાપરવાથી આપણને ઘણું સહન કરવું પડે છે. અલખત, નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ આ સિદ્ધાંત નહિ સ્વીકારે. તેઓ તો ગમે તે પ્રકારે પણ સારી વૃત્તિઓનું પરિણામ સારુંજ થાય-થવું જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરવા યત્ન કરશે; અને એમના જેવાઓની સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરી એમને એમના મતની અસત્યતા સમજાવવી એના કરતાં એમના મતને ધ્યાન-માંજ નહિ લેવો એમાં આપણને લાલજ છે.

અમારા એક મિત્રને પરસ્પાને આજે આશરે પંદર વરસ થયાં હશે છતાં હમણાજ એમને એક એવો અનુભવ થયો કે જેથી એમને ‘સત્ય’ પ્રત્યે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે. હમેશાં ‘સાચું’ બોલવામાં ઘણું જોખમ છે એટલુંજ નહિ પણ તેમ જો ખધાંજ માણસો કરવા બેસે તો દુનિયા એક મહિનો પણ ચાલે નહિ એવી જાતનો મંત હવે એ મિત્રનો થઈ ગયો છે. પ્રસંગ નજીવો હતો ! એક દિવસ સાંજે ઓશીસમાં એમનો તરતનોજ પરણેલો દોસ્ત મળવા આવ્યો. દોસ્ત પૈસે ટકે સુખી હતો એટલે ધરની ગાડીમાંજ પોતાની નવી પરણેલી પત્નીસહ આવ્યો હતો અને સીનેમેટોગ્રા

જેવા આવવાનો તેમણે આગ્રહ કર્યો. અમારા મિત્ર સ્વભાવે શાંત અને આવા પ્રકારના શોખને ધણા વખતથી ત્યાગીને બેઠેલા હતા છતાં આ પ્રમાણેનો આગ્રહ જોઈને એ એમની સાથે ગયા અને પરિણામે પોતાને ઘેર આશરે સાડા નવ-દશે પહોંચ્યા. આમ અચાનક બીજા અઢી-ત્રણ કલાક સુધી ઘેર જાય નહિ એટલે ઘરમાં ચિંતા તો સ્વાભાવિક થાયજ. એમના પત્ની ચિંતાતુર હૃદયે રસોઈ ઠંડી પડી જવા દર્શને પણ રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. અમારા મિત્ર ઘેર પહોંચ્યા એટલે એમણે પત્નીની પોતાને માટેની આટલી બધી લાગણી જોઈ. પત્નીની આંખમાં ચિંતાનાં આંસુ જોઈ ને પોતે ખિન્ન થયા અને એ ખિન્નતાથી ઉશ્કેરાઈને પોતે સત્ય કહી દેવા ઉત્સુક થઈ રહ્યા. દરમિયાન, પત્નીએ બલબલા લેનીન અને ટ્રોટઝકીના બોલશવિઝમને શરમાવે તેવું પૈસાદાર શેડીયાઓના વર્ગ સામે બાપણ શરૂ કરી દીધું હતું. કલાકોને રાતના બાર બાર વાગ્યા સુધી આશીસોમાં ગોંધી રાખનાર એ નરપિશાયો સામેના આ કડક બાપણને મૌન ધારણ કરી સ્વીકારી લીધું હોત તો મારા મિત્રની સ્થિતિ સહીસલામત રહી શકી હોત પણ સંજોગોને લઈને મારા મિત્રનું હૃદય સારી ઉર્મિઓથી ભરાઈ ગયું અને એમણે કહ્યું ‘જોને, તું જે શેડીયાઓ માટે કહે છે એ બધું તદ્દન ખરૂં છે પણ આજે એ લોકોનો વાંક નહોતો. આજે, તો હું પેલા આપણા રમણલાલ જોડે સીનેમા જોવા ગયો હતો.’

બસ થઈ રહ્યું. મિત્રપત્નીના હૃદયમાંની ચિંતાની લાગણી, વિચોગ દુઃખ. પતિ પ્રત્યેનું વાતસલ્ય વગેરે સર્વ ગયાં. મારા મિત્રે આ ફેરફાર જોયો પણ બહુ મોડો જોયો. દિગ્મુઠ સ્થિતિમાં તેમણે શેડીયાઓ પ્રત્યેનો ક્રોધ પોતાના ઉપર ઉતરેલો જોયો. ‘મોટો મિત્ર થઈને આવ્યો હતો તે સાથે પેલી સગલી (રમણલાલની પત્ની) પણ હતી ને!—ઘેર બૈરી મરી જાય કે ચેરો આવીને એને મારી નાખે તો-પણ તમારું શું જવાનું હતું!’—તમારે તો નાટક એટલે અને સહેલ

સપાટા મળ્યા એટલે બસ.” વગેરે વાક્યોની અખુટ ધારા જે વહી રહી એથી અમારા મિત્રની સત્ય તરફની રોહોર્મિ તદ્દન નાશ પામી ગઇ. આથી સત્યનું આ જગતમાં સ્થાનજ નથી એવું કહેવાનો અહિં આશય નથી. પણ માત્ર દરેક સ્થળે અને હરેક સમયે સારી લાગ-ણીના પરિણામ સારાંજ આવે છે એમ નથી એટલુંજ બતાવવાનો હેતુ છે.

આજ પ્રમાણે તમે ગમે તે સારા ઉદ્દેશથી પરાપકારની વૃત્તિ હમેશજ બતાવ્યા કરો તો કોઈકે વખત એમાંથી પરિણામ સાંઠે નહિ આવે એવી મારી માન્યતા છે; અને આ માન્યતા સ્વાનુભવથી સ્વીકારાયેલ છે.

એક સમયે મારા એક મિત્ર સાકરલાલ મારે ત્યાં મુંબઈ રહેતા હતા. એમના લગ્ન થયાંને પુરા બાર માસ થયા નહતા. સાકરલાલના પત્ની સુરતમાં હતાં. આવે પ્રસંગે બને છે એ પ્રમાણે ટપાલખાતાને અદવાડીયાંના ચારથી પાંચ કાગળોની કમાણી થયા કરતી હતી અને તેજ પ્રમાણે રેલ્વેવાળાઓ પણ સાકરલાલની મહીનામાં બે ત્રણ સુરતની ટ્રીપોથી ટીક કમાતા હતા. અચાનક યુવાન પ્રેમીઓના પ્રસંગમાં બને છે તે પ્રમાણે કેંક નજીવા પ્રસંગથી પતિ પત્ની કચવાયાં. બન્ને હડે ભરાયાં અને રીસાયાં. એમાંથી કોઈ પણ હારીને બોલાવવાની કે કાગળ લખવાની પહેલ કરે નહિ. આ વસ્તુસ્થિતિ, અલગત અમને એકદમ જણાઈ નહિ; પણ ધીમે ધીમે એ અમે સમજી શક્યાં અને ત્યારથી હું, મારી પત્ની અને અમારા એકાદ બે રોહીઓ આ વી-ણાના તૂટેલા તારને પુનઃ કેવી રીતે સાંધવો એના વિચારમાં પડી ગયાં. આમાં વાંચનાર સમજી શકશે કે અમારે કેં પણ સ્વાર્થ ન હતો. માત્ર બે છુટાં પડેલાં કુમળાં હૈયાંને સાંધવાનો ઉચ્ચ આશયજ અમારા હિલમાં રમી રહ્યા હતા.

અહિં, પરાપકારનો એક બીજો પ્રસંગ મને સાંભરી આવે છે.

અમારા મોટાભાઈ કેટલીક બાબતમાં જરા હદ બહારના પરગણુ છે. એક વખત શાકની સીઝન સુરતમાં બરાબર ઝામી હતી. મુંબઈમાં રહે રહે પણ અમારાં હૈયાં સુરતની ટ્રેળાપીડનાં એ દિવ્ય શાકના સપનાં અનુભવી રહ્યાં હતાં. એવામાં પાંચ સાત મિત્રોની ટ્રેળામાં અમારા ભાઈએ સહેજ સુચના કરી: આવી સીઝનમાં આપણે બધા સથે મળીને જો અઠવાડીયે એક કંડીઓ શાક સુરતથી મંગાવીએ તો આપણે બધાં સરતાં શાક ખાઈએ અને તે પણ વળી સુરતનાં ! બધા મિત્રોએ તો તરતજ આ સુચના વધાવી લીધી અને સુરતમાં શાકવાળાની સાથે જોઠવણ કરવાના કામથી માંડી, તે કંડીઓ આપે તે વખતે દર અઠવાડીયે ઘેર લઈ આવવા, એમાંના શાકને જોખવાં, તેના ભાગ પાડવા, ભાગે પડતા હીસાબના આંકડા કરવા, તેની ચીઠ્ઠીઓ બધાને ઘેર પહોંચાડાવવી અને પાછળથી પૈસાની ઉધરાણી સતત ચાલુ રાખ્યાજ કરવી એટલું કામ અમારા ભાઈને બધાના તરફથી સર્વાનુમતે સોંપવામાં આવ્યું. અમારા ભાઈએ આ કામમાંથી અમારી સૌની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં વહેંચણી કરી આપી. બજારમાંથી, અમારી સૌની ઘરમાં સખત વિરક્તતા છતાં નવાં ત્રાજવાં, કાટલાં વગેરે પણ ભાઈ પોતાનેજ ખરચે લઈ આવ્યા. શાક રાખવાનું મોટું પાંજરું લેવાનો તેમણે વિચાર પણ કરવા માંડ્યો. પણ જગતમાં આવો પરોપકાર કેટલો વખત નભે ? કેવી રીતે પચે ?

અમારા મિત્રોએ એએક અઠવાડીયાંમાંજ ભાવ વિશે દ્રિયાદ નોંધાવવા માંડી. મોંઘા શાક પાછાં વાળવા માંડ્યાં. પૈસા આપવાની તેમની ઇચ્છા વધુ અને વધુ મંદ થતી ગઈ અને છેવટે તો એક વખત સામટા ત્રણ કંડીઓમાંથી બીજાએએ શેર શાક પણ લીધું નહીં. અમે બધાએ (ભાઈ સીવાય) આ બાબતમાં પેલા બધા મિત્રો સાથે વાદવિવાદ કરવાનો યત્ન કરી જોયો પણ એમાંથી તો વાત

વધી પડશે એવું ધારી અમે માંડી વાળ્યું કારણ કે એ બધા મિત્રો અને એમના પત્નીઓ બધાંજ એક મતે કહેવા લાગ્યાં કે એ પ્રમાણે મુંબાઈ બેઠે બેઠે સુરતના શાક ખાધને એમને બીખારી થઈ જવું નથી-બલે જેમને ત્યાં પૈસાના વરસાદ પડતા હોય તે તે પ્રમાણે વરતે પણ એમનાથી કે એ પ્રમાણે રાજનો મહેલ જોઈ પોતાની ઝુંપડી પાડી નાખી શકાય તેમ નથી. આ સ્થિતિનો લાભ લઈ ઘરમાં અમે બધાંએ પણ સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ફરકાવ્યો અને પરિણામે સુરતના શાકની સદકારી મંડળી મૃત્યુ પામી ! અસ્તુ.

સાકરલાલ અને એમના પત્ની વચ્ચે સુબેહ કરાવવાનો પરાપ-કારી ઉદ્દેશ અમારા હૃદયમાં એવો તીવ્ર દશામાં રહ્યા કરતો હતો કે આખરે અમારામાંથી એકાદનું મગજ ખીલ્યું અને યોજના તૈયાર થઈ.

હમેશના ધુમરાયલા રહેતા સાકરલાલ પોતાની ઓશીસેથી આવ્યા તે વખતે તેમના વદન ઉપર કેં ઓર પ્રકૃલ્લતા જમી રહી હતી. આહું આહું સ્મિત એમના સ્થુલ ચહેરાને દિવ્ય બનાવવાના મિથ્યા પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. એમની ગતિમાં આશા હતી-ઉત્સાહ હતો; હુંકમાં એમની આખી આકૃતિ એક જાતનો અનેરો આનંદ ફેરી રહી હતી, હું વસ્તુસ્થિતિ કળી ગયો છતાં ઠાવડું મ્હેં રાખી બોલ્યો: “કાં કેં આટલા બધા ખુશીમાં? કેં પ્રમોશન બમોશન મળ્યાં કે શું?”

ઉત્તરમાં દિવ્ય હાસ્યનો એક તરંગ અને સાકરલાલ છલંગ મારતા રસોડામાં પહોંચ્યા. ત્યાં મારી પત્ની સાથે એકદમ ગુસપુસ કરવા માંડી પડેલા મેં તેમને જોયા એટલે હું મૌન ધારણ કરીને અંદર ગયો. એમના કહેવા ઉપરથી જણાયું કે એમના પત્નીએ આખરે હક ઓડી હતી અને પત્ર પહેલો પોતેજ લખ્યો હતો. પત્રમાં સાકર-લાલ પ્રત્યેના સ્વાભાવિક પ્રેમના ઉદગારો હોવા ઉપરાંત અમુક

વસ્તુઓ મુંબાઈથી પોતાને માટે મંગાવી હતી. આ અમુક વસ્તુઓમાં બદામી રંગનો સાળુ મુખ્ય હતો. પરંતુ એકવાર સાકરલાલ પ્રસન્ન થયા એટલે પછી તે રોકાયા રોકાય એમ નહતું. એકલા બદામી સાળુથી એમનું દિલ પ્રસન્ન થાય એમ નહતું. એમને તો એ સાળુ ઉપર શોભે તેવી કોર પણ લેવી હતી. તેના રંગે રંગ મળે તેવો કમખો પણ ખરીદવો હતો. આ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓ પણ પોતાના પત્નીના ચરણમાં સાકરલાલને ધરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. આ કાર્ય સાકરલાલ પોતે કોઈની પણ સહાય વિના કરી શકે એમ નહતું એથી એમણે મારી પત્નીની મદદ માગી. બહુ આનાકાની પછી એણે હા પાડી અને બીજેજ દિવસે તે અને સાકરલાલ બગ્ગર વોરવા ઉપડી ગયાં. બધી વસ્તુઓ અણાઈ, શનીવાર પણ આવ્યો અને સાકરલાલ અમારી સૌની શુભાષીષની ગર્જના વચ્ચે સુરત પોતાની મનાયેલી પ્રિયતમાને મળવા ઉપડી ગયા.

ત્યાં શું બન્યું હશે એનો સત્ય અહેવાલ તો અમને કેમજ મળી શકે ? પણ અનુમાન ઉપરથી અને કોઈથી ઉસ્કેરાયલા (આમાં મોટા ભાગનો કોઈ કૃત્રિમ હતો એમ અમે જોઈ શક્યા હતા) સાકરલાલના તુટક તુટક વાક્યો ઉપરથી એટલું કળી શકાયું કે સાકરલાલે સ્વગૃહે જતાંજ અને એકાંતમાં એમના પત્નીને મળવાની તક હાથમાં આવતાંજ પેલી બધી વસ્તુઓનું માથુકને નઝરાણું કર્યું. તકરારમાં હોય એવાં પતિપત્નીમાંથી સાકરલાલે હઠ છોડી એટલુંજ નહિ પણ આટઆટલી વસ્તુઓ પણ તે ખરીદી લઈ આવ્યા એ જોઈ એમના પત્ની પ્રથમ તો દિગ્મૂઢજ બની ગયેલાં પણ સાકરલાલની વાત ઉપરથી એ ચતુરાઈથી એત્યાં કે પત્ર તદ્દન બનાવડીજ સાકરલાલને મળેલો અને એ બધુંય તર્કટ અમારે ત્યાંજ રચાયેલું, આ બધાંજ તેમણે હાસ્ય છોડી મુક્યું. સાકરલાલ પણ પહેલાં આ હાસ્યનું તાત્પર્ય નહિ સમજ્યા; પણ સમજ્યા એટલે થઈ ચુક્યું. અમારાં આખાં કુટુંબ

ઉપર એમનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. પરિણામે એમણે એમના પત્ની સાથેની અણચિંતવી સુબેહ કાયમ રાખી અમને પંદર પાનાનો પત્ર ઠપકાનો લખ્યો. જવાબમાં અમે દીનતાથી માફી માગી. છતાં આજે એ વાતને પાંચ છ વરસ થઈ ગયાં છે તોપણ એ વાત નીકળતાં સાકરલાલ ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને એમના પત્નીના મુખ ઉપર આજ પણ હાસ્ય છવાઈ રહે છે !

પતિ અને પત્ની વચ્ચેના વિષવૃક્ષ વિદારી એ ઉભય જખમી જીગરોને એકએકને મેળવી આપ્યાં અને એમના જખમ રૂઝાવવા ચતન આદર્યો એના બદલામાં માત્ર ક્રોધજ ! પરોપકારનું આવું પરિણામ !

ચાલુ જમાનો

ચાલુ જમાનાની સામે મારે ઘણી ફરીયાદો છે. મેં અનેક ચત્નો કર્યા છે છતાં આ જમાનાના સ્ત્રીપુરુષો સાથે હું ખુલ્લા દીલથી બળી શકતો નથી. હમણાના બાલકોના જીગર ઉકેલી શકતો નથી, હમણાના અંતરના અવાજ પારખી કે સાંભળી શકતો નથી. વિદ્વાનો કહે છે કે આ જમાનો ગયા જમાના કરતાં આગળ વધે છે એટલે આપણે તેને માનવું જ ધટે. ન માનીએ તો અસા-નીમાં ખપીએ તેમ છે ! પણ મને ધણીવાર મારી હૃદયગૃહમાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે જો આ પ્રમાણે જ એક પછી એક જમાના આગળ વધતા જશે તો આશરે પચાસમો જમાનો જે વખતે આવશે હશે તે વખતે માખાપોની, વડીલોની, પુરુષોની વગેરેની સ્થિતિ કેવી હશે ? પણ એ જમાનામાંની સ્થિતિ જોવા હું મારા સ્વરૂપમાં તો નહિ જ હોઈશ એટલે એ બાબતની ચિંતા કરવી નકામી છે. હું એકજ દ્રષ્ટાંત આપું :

અમે નાના હતા. અમારા ગામમાં દીવાળી ઉપર મેળો ભરાતો. આ મેળામાંથી અમે કેવાં કેવાં રમકડા લઈશું, તે લઈને તેનાથી કેવી કેવી ભવ્ય રમતો રમશું વગેરે વિષયો સંબંધી તકો અમને દીવાળીથી આશરે છ માસ પહેલાં સર થતા અને તે છ માસ દરમિયાન અમને જમતનાં ઝીણાં ઝીણાં દુઃખો જરાય સાલતાં

નહિ. લેસન પ્રત્યે લક્ષ તો કાઈપણ સંજોગોમાં રહેતું જ નહિ પણ એ દુર્લક્ષના પરિણામે થતી સજ્જઓ અમે આ છ માસમાં આનંદથી સહી લેતા હતા; જેમ જેમ દિવસો પાસે આવતા જાય તેમ તેમ આનંદથી, ઉશ્કેરાતા દિવાના જેવા બનતા જતા હતા. દરરોજ અમારે ક્યાં રમકડાં લેવાં એનો નિર્ણય અમે કરતા અને બીજે જ દિવસે તે નિર્ણય રદ કરીને અમે નવી યાદી બનાવતા. અમુક રમકડાં લેવાં જ જોઈએ, એમના વીના જીવન નિરસજ લાગશે એવો વિચાર અમે આજે કરતા, તો આવતી કાલે બીજાં રમકડાં જીવનને એવાં જ અમુલ્ય લાગતાં. અને છતાં આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે એ મેળામાંથી રમકડાં લેવાને માટે, ખાવાનું ખાવા માટે અને ઇચ્છાનુસાર માત્ર પૈસા ખગાડવા માટે અમને દરેકને સોળ પૈસાની નાદર રકમ મળવાની એમ અમે આગળથી જાણુતા હતા ! અર્થશાસ્ત્ર અને નાણાશાસ્ત્ર આ ઉપરથી અર્થશાસ્ત્ર અને નાણાશાસ્ત્ર ઉપર જ ઉતરી પડે એ સ્વાભાવિક છે પણ અહિં આપણે તે વિષય સંબંધે ઉઠાપોઠ કરવો નથી. અસ્તુ.

આખરે દીવાળી આવતી. મેળામાં જવા માટે લુગડાં પહેરતે પહેરતે પણ રમકડાં લેવાની યાદી ફરી ઘડવામાં આવતી અને એ યાદી અમને એટલી સંપૂર્ણ લાગતી કે અમે આનંદના સમુદ્રમાં ડુબી જતા હતા. મેળામાંથી પાછાં ફરતાં અમારી દરેકની પાસે દર વરસે નાનાં, ઝીણાં પાનાની જોડ, લોઢાંના કાનકડીયાં, અમુક સ્થિતિમાં ગોઠવવાને માટેની ગોળીઓની ડાબીઓ વગેરે જેવામાં આવતાં; પણ દરેક વરસે અમે એ રમકડામાં નવું સૌંદર્ય જોતાં હતાં. દરેક વખતે અમે દીવાળીના આગલા છ માસ અને પાછલા ત્રણેક માસ ઓ દિવ્ય રમકડાંના વિચારમાં અને તેની રમતમાં મશગૂલ બની રહેતાં.

પણ હવે ? આ ચાલુ જમાનામાં ?

મુંબઈમાં બળેવ વખતે મેળો બરાબ છે. એવા એક મેળો

વખતે છેક તેજ દિવસે સવારે મેં મારી પત્નીની ખાસ ઇચ્છાથી મારા પાટવીને મેળામાં લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ કોણ જાણે શાથી એની પોતાની મરજી તે દિવસે ઘરમાં રહેવાની હોય કે પછી માત્ર મારી આરાની વિરૂદ્ધ વર્તવામાં જ તેને એક પ્રકારનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો હોય-મને તેમ હોય પણ તેણે મારી સાથે આવવાની ના પાડી. શાં શાં રમકડાં લાવવાં તે સંબંધી પત્નીનો મત પુછ્યો. પણ પત્નીએ કહેલ બધાં જ રમકડાં જો હું લાવવાની ઇચ્છા કરત તો મારે કોઈ સફર બેંકજ તોડવી પડત એટલે મેં પત્નીની યાદી-માંથી ઘણી કાપકુપ કરી નવી યાદી ઘડી અને તે પ્રમાણે રમકડાં લઈ આવ્યાં. રમકડાનું બીજા આ પ્રમાણેની કાપકુપ પછી પણ રૂપીઆ નવેકનું થયું !

રમકડાં લઈને ઘેર આવ્યાં અને પાટવી આગળ ધર્યાં. હું એક પછી એક રમકડું એને બતાવતો ગયો અને પાછું મુકતો ગયો. બધાંય રમકડાં પુરાં થયાં છતાં પુત્રનાં મોંના વિકાર જરાપણુ ફર્યો નહિં. તેના મુખ ઉપર નહિં આનંદ જણાયો કે નહિં ક્રોધ જણાયો. નહિં આશ્વા દેખાણી કે નહિં નિરાશા ! માત્ર મારા જેવાની મુખાઈ-થી એને કંટાળો આવતો હોય છતાં મારે મોંયે છેક મને ભોંડો નહિ પાડવો હોય એથી એણે સહેજ સ્મિત કરવાનો યત્ન કર્યો અને પછી એ ઓરડામાંથી ચાલ્યો ગયો. પુત્રના આ વર્તનથી મારો ઉત્સાહ મંદ તો હતો જ તેવામાં પત્ની આવ્યાં : “ કેમ શું ? લાવ્યા ? હા હા હા ! બે પાંચ રૂપરડીનું લઈ આવ્યા હશે ! તમે મારવાડી-તમારાથી છોકરાને માટેય પૈસા ખરચાય ! નાના, પણ જોઈએ તો ખરાં-શું લાવ્યા છો તે ! ”

આ ઉત્સાહભર્યાં વાક્યોથી હું છેક જ હતાશ થયો. રમકડાં બતાવ્યા વિના હું ત્યાંથી ઉડી ગયો. પત્નીશ્રીએ રમકડાં જોયાં. પોતે મને ‘મારવાડી’ કહેલ એટલે ખુદ્દાં વખાણુ તો એનાથી થયાં નહિ

પણ હૃદયમાં તો પ્રસન્ન થયાં હોય એમ જણાયું. મેં અને પત્નીએ
બાળકને રમાડવા ઘણો યત્ન કર્યો પણ એણે પોતાની ચિત્તશક્તિ
બદલી નહી. આખરે બ્યારે એ બાળક સુઈ ગયો ત્યારે હું અને
પત્ની એ રમકડાંથી લાંબો સમય સુધી રમ્યાં. રમતે રમતે ગત
જમાનો યાદ કર્યો અને ‘ચાલુ જમાનો’ નું પૃથક્કરણ કરવા યત્ન
કર્યો પણ એમાં અમે સફળ થયાં નહિં.

કલ્યાણ

સાચાં લાખણો—શ્રી 'મુર મરમ' છ ? શરે કહ્યું.

સાચાં ભાષણો.

અભયત્ત, આ સ્વાર્થી જન્મતમાં લાખ માણસમાં તો શું પણ એક કરોડ માણસમાંથી લાગ્યે એક માણસ હરેક વખતે સાચું જ બોલતું હશે. મનમાં હોય શું અને મોંએથી બોલતું શું ! સાધારણમાં સાધારણ પ્રસંગોમાં પણ આપણાથી સત્ય બોલાતું જ નથી; બોલવા જઈએ તો ફુનીઆમાંથી ઉખડી જઈએ. દાખલા તરીકે આપણે કોઈ શેઠને ત્યાં નોકરી કરતા હોઈએ. શેઠ શરીરે ગોળ રામ-ટોલ જેવા હોય છતાં કોઈક વખત સહસા એ આપણને પુછે કે “કેમ, હું આ ડ્રેસમાં ઠીક લાગું છું ને ?” તો આપણાથી તે વેળા સાચું કેમ બોલાય ? આપણે તો એમજ કહેવું પડે કે “વાહ, શેઠ સાહેબ, આ ડ્રેસ જેવો તમને બીજો એકેએ ડેસ શોભતો નથી.” પછી શેઠ ગમે તે ડ્રેસ પહેરે અને આપણને ગમે તેટલી વાર પુછે પણ આપણો જવાબ તો આજ રહેવાનો, અને આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે દરેક વેળા આ વાક્યથી શેઠને એટલોજ સંતોષ થવાનો અને એમને આપણી ખુશામતની શક્તિ વીશે નહીં પણ સૌંદર્યની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ વીશે ઉચ્ચો મતજ રહેવાનો !

આ બાબતમાં મને એક વાત સાંભરી આવે છે: એક શેડી-આએ પારીસથી કે એવી કોઈ જગ્યાએથી એક બુટની જોડી મંગાવી. જોડી જે વખતે આવી તે વખતે શેઠનો સેક્રેટરી અને બીજાં બેએક માણસ શેઠની પાસે હતાં. શેઠ બુટનું બંડલ છોડ્યું અને જોડી તપાસવા માંડી. “શું બુટ સરસ છે ?” શેઠે કહ્યું.

“હેં હેં હેં ! સાહેબ, ત્યાંના છુટની શી વાત કરવી !” સેક્રેટરીએ તરત ટાપસી પુરી. “અહીંના તે કેં છુટ છે ! ઠીક છે, અમારા જેવાને માટે ચાલે.”

વળી થોડીવાર તપાસીને શેઠે કહ્યું : “પણ-પણ આગલા ભાગનો આકાર જરા એણે બગાડી નાખ્યો છે એમ જણાય છે.”

સેક્રેટરીએ તરત છુટ હાથમાં ફેરવીને કહ્યું : “સાહેબ, ભુલ ખરાખર શોધી ! મને પણ ક્યારનું એજ ખુશ્ખા કરતું હતું.”

કામલામાંથી પોતાનો અસલ ઓરડર જોઈને પાછું કહ્યું : “અરે ! સાળા હરામખોરો ગમે તેવો માલજ પધરાવવા માગે છે કે શું ? આપણે એને ઓરડર કેવો આપેલો અને આ તૈયાર કેવાં કરીને મોકલ્યાં ! ચિત્ર કેવું છે અને ખરો આકાર કેટલો ખરાબ બન્યો છે !”

સેક્રેટરીની આંખ પેલા છુટ બનાવનાર વિદેશીનું કાવતું જોઈને લાલચોળ થઈ ગઈ. વળી પાછાં તેણે છુટ તપાસ્યાં અને પછી તે બોલી ઉઠ્યો : “ઓહો હો ! કેવી લુચ્ચાઈ ! આપણે જાણીએ કે એ પરદેશીઓ પ્રમાણિક હશે પણ આ તો ચોખ્ખી હરામખોરીજ, અને આકાર પણ કેવો ! આના કરતાં તો દેશનો મોટો સારા જોડા શીવી શકે. સાહેબ, મારું માનો તો એ પાછાં મોકલાવી આપો.”

શેઠ જરાક વેગળા થયા એટલે એક માણસે આ સેક્રેટરીને પુછી જોયું. “અરે મીસ્ટર ! પણ તમે મીનીટે મીનીટે તમારો મત બદલતા હતા એનું કારણ ? તમારો પોતાનો મત શા ?”

સેક્રેટરીએ જરાપણ શરમાયા વિના જવાબ દીધો. “ભલા ભાઈ ! મારો મત આમાં ક્યાં કામ લાગવાનો હતો ? મારે તે પેલા છુટ બનાવનારની નોકરી કરવી હતી કે આ શેઠની ?”

હવે તેજ વખતે સેક્રેટરીએ શેઠને પોતાનો સાચો મતજ જણાવી દીધો હોત તો !

આજ પ્રમાણે આપણે આપણા કોઈ સગાને ત્યાં જઈએ. તેના એક ધણાજ બદસુરત છોકરાનાં બહુજ વખાણુ થતાં હોય તો તે વખતે આપણે શું કરી શકીએ ? બહુ થાય તો આપણે તેને સુંદરતામાં કામદેવ નહીં કહીએ, પણ એથી આગળ તો આપણાથી નજ જવાયને ? છતાં પણ આપણે એમ ધારીએ કે કોઈ એવો સત્ય વક્તા નીકળ્યો તો એ કંઈ જાતનું બોલે ?

નીચે એનો ઉત્તર આપવાના યત્ન થયા છે:-

એક ભાઈ વધુ વિદ્યાભ્યાસ માટે વીલાયત જતા હતા તે પ્રસંગે સ્નેહીઓએ તેમને એક પાર્ટી આપી હતી. આ વેળા તે પાર્ટીમાં ચુંટાએલ પ્રમુખનું ભાષણ: બહેનો અને ભાઈઓ !

આપણા એક ભાઈ ચિ. મહાસુખરાય વધુ અભ્યાસ કરવા માટે વીલાયત જાય છે તે પ્રસંગે તેમને સફળ સફર ઇચ્છવા અને તેમને તેમના કાર્યમાં વિજય મળે તેવું ઇચ્છવા આપણે આજે ભેગા મળ્યા છીએ. આજની પાર્ટીનો ખરચ તમે જાણો છો તેમ આપણે અંદર અંદર ઉધરાવેલો છે. મારે ભાગે પંદર રૂપીઆ આવ્યા છે અને હજી કદાચ છેવટે ખુટશે તો મારે બીજા દશેક રૂપીઆ જોડવા પડશે. જનાર યુવકના પિતાની સાથેનો મારો સંબંધ જોતાં મારાથી આમાંથી છટકી જવાય તેમ નથી બાકી, જો મારો સાચો મત પુછતા હો તો એ વીસ પચીસ રૂપીઆ બીજાં કોઈ સારા કાર્યમાં વાપર્યાં હોત તો ઠીક થાત એમ મને લાગ્યા કરે છે. કારણ દુર શોધવા જવું પડે તેમ નથી. આ યુવકને હું એના જન્મથીજ એળખું છું. ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી નીશાળોમાં એમની કારકીર્દી કોઈપણ રીતે ઝળકતી કહી શકાય તેવી નહતી. દરેક ધોરણમાં બાચરીઆં મારતા તેઓ આગળ વધ્યા હતા. તેમાં વગવસીલાએ પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. પણ એમ તે ક્યાં સુધી ચાલે ? આખરે

મેટ્રીકનો ખાડો આવ્યો અને તેમાં આપણા મહાસુખભાઈનો તરાપો કુખ્યો. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી એમણે દંડતાથી, હીમ-તથી અને પિતાના આગ્રહથી પરીક્ષકોની સામે યુદ્ધ માંડ્યાં. પણ પરીક્ષકો નહીં ડગ્યા કે નહીં કંટાળ્યા. એટલે આખરે મહાસુખભાઈએ એમની સાથે અસહકાર સાધ્યો. અલખત, આ ઉપરથી આપણાથી એમ કહી શકાય કે સરકારી નીશાળોની સાથે અસહકાર કરવાની હીલચાલ મહાત્મા ગાંધીજીએજ પહેલવહેલી આ દેશમાં નહોતી શરૂ કરી. મહાસુખભાઈ જેવા અનેક વીરજાઓએ આ હીલચાલનું ભવ્ય સ્વરૂપ આપણને દેખાડ્યું હતું. પિતાની પાસે ઠીક પૈસા હોવાથી મહાસુખભાઈ ઈંગ્લંડ જવા તૈયાર થયા. મોજ-શાખને માટેજ પોતાને ત્યાં જવાની ઇચ્છા છે એમ જો કહે તો પિતા એમને ત્યાં મોકલેજ નહીં એટલે આ વધુ વિદ્યાભ્યાસનું ઓર્ડુ આગળ ધરવામાં આવ્યું છે. એમના પિતા ખરેખર છેતરાયાજ છે કે એઓ પણ ખરી દુઃખીકત જાણે છે પણ પુત્રને ચોખ્ખી ના નથી કહી શકતા અને એથીજ એમણે ન છુટકે લા પાડી છે એ વીશે હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી. લા, પાકી હું એટલું કહી શકું છું કે મહાસુખભાઈ ત્યાં પણ એક પણ પરીક્ષા પાસ કરી શકવાના નથી. ત્યાં સુધી એમના પિતા એમને માસિક એક મોક-લાવ્યા કરશે ત્યાં સુધી મહાસુખભાઈ ત્યાં મોજ કરશે અને પછી પાછા સ્વદેશ આવીને ઓછામાં ઓછા છ માસ એમને ઈંગ્લંડ અને યુરોપમાં ચંદેલ થાક ઉતારવા શાંત જીવન ગાળશે. આવા ચારિત્રવાળા અને આવી કારકીર્દીવાળા મહાસુખભાઈને ‘સદ્ગુણ સદ્ગર’ અને વિજય ઇચ્છવા આટલા રૂપીઆ ખર્ચીને આજ આપણે ભેગા મળ્યા છીએ ત્રેમાં આપણે આપણા મનને પણ ફેટલા છેતરીએ છીએ તે મારા કહેવા ઉપરથી તમને હવે સ્પષ્ટ જણાયુંજ હશે. પણ લાચાર, આ જગતમાં આપણે શરમાશરમીમાં ઘણાં કામે કરવાં પડે છે

તેમનું આ એક કામ છે એમ ધારી લઇને હું પોતે તો આશ્વાસન લઉં છું અને આજના રીફ્રેશમેન્ટથી આપણે આપેલા રૂપીઆનો કેંક પણ બદલો મળે છે એમ માનીને હું આજનું ધર્તીંગ સહન કરી લઉં છું. તમને પણ પ્રભુ એજ પ્રમાણે આશ્વાસન લેવાની શક્તિ આપે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

અંતમાં, મહાસુખભાઈને મારી નમ્ર વિનંતી છે કે હજી પણ એઓ સુધરે અને ઈંગ્લંડમાં સીધા રહીને પિતાની આબરુ ઉપર છેક પુજો મુકીને પાછા નહીં આવે !

એક વેળા એક ગૃહસ્થને દીવાન બહાદુરનો ખીતાબ મળ્યો તે પ્રસંગે થએલા મેળાવડાના પ્રમુખનું લાવણ્ય :
સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

અહીંના નગરશેઠ જેવા ગણાતા શ્રીમાન શેઠ નરપતરાય દોશત-રામને નામદાર સરકારે દીવાન બહાદુરનો ખીતાબ બદલ્યો તેને માટે આજે આપણે તેમને અભિનંદન આપવા ભેગા મળ્યા છીએ એ વાત તો તમે સારી પેઠે જાણતા જ હશે. ખરું પુછાવો તો આવા માણસોને સરકાર ખીતાબો આપે છે એથી ખીતાબોની મહત્તા જરા પણ જળવાતી નથી એટલું જ નહીં બલકે એ આખી પૃથાજ હાંસી ઉપજાવનાર થઇ પડે છે. શ્રીમાન શેઠે નથી પ્રજ્ઞની સેવા કરી કે નથી સરકારને મદદ કરી. માત્ર જે જે માર્ગે પોતાની મહત્તા વધે અને પોતાના ધંધામાં વધુ કમાણી થાય તે તે માર્ગે જ એમણે પોતાની શક્તિ વાપરી છે. આપણા ગામમાંની દરેક નાની મોટી સભામાં પ્રમુખસ્થાને તો એઓજ બેસતા આવ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ બેસશે જ. હા, એટલું તો ખરું જ કે આ પ્રમાણે ચાવતચંદ્રદિવાકરૌ પ્રમુખ થવાને માટે એઓ અનેક બાજુ રમે છે. દરેક લોકોપયોગી ફંડોના ખજાનચી પણ એઓ સાહેબ જ થતા આવ્યા છે અને પછી એ ફંડોનાં નાણાં કેટલીક વાર કેવાં અદ્રશ્ય

થઈ જાય છે એ વાત તો એ વિષયમાં ઉંડા ઉતરીને શોધ કરનાર જ જાણી શકે એમ છે. તે ઉપરાંત દરેક ફંડમાં નાણા ભરનારા-ઓની ટીપમાં સૌથી પહેલું નામ એઓ સાહેબનું જ હોય છે અને દરેક વખતે એમણે બરેલી રકમ પણ મોટી જ હોય છે. પણ કમ-નસીબે હું એથી કેંક વધુ જાણું છું અને તે એજ કે એ રકમોમાંથી બહુ જ થોડી રકમો તે તે ફંડોના ચોપડામાં જમે થયેલી જોવામાં આવે છે. આટલું છતાં આ નહીં ભરાયેલ રકમોને જોરે જ એઓ આપણને બધાને દબાવ્યા કરે છે અને દરેક બાબતમાં આગેવાની છોડતા નથી. સરકારમાં પણ અમલદારોને લાંચો આપી પોતાનું કામ કઢાવી જાય છે અને એક તરફથી જ્યારે લોકોના નેતા તરીકે બહાર પડે છે ત્યારે બીજી તરફથી અમલદારોની બહુ જ નીચ ખુશામત કરીને, કોષ કોષ વેળા તો હલકા જસુસ તરીકે પણ કામ કરીને તેમને રાજી રાખવાના યતન એઓ કર્યાજ જાય છે. આ દીવાન બહાદુરનો ખીતાબ મેળવવા પાછળ પણ અમલદારોની ખુશામત કરી કરીને તેનો દમ નીકળી ગયો હતો એ વાત હવે અજાણી રહી નથી. બાકી એક પૈસાની સખાવત કરતાં પણ એઓ મરવા પડે એવા એ સખી ગૃહસ્થ છે. પોતે સુધારાવાળામાં ખપે છે પણ તે પારકાં છોકરાંને જતી કરવા પુરતાજ. પોતાને ત્યાં બહારનો આડંબર બધો સુધારાના ધોરણ ઉપર આવેલો છે. પણ અંદરખાનેથી જોવા જાઓ તો તેમની ન્યાતનો નાનો અને કઢંગામાં કઢંગો ધારો પણ તેઓ પોતાના જીવનમાંથી અજાણી કરી શક્યા નથી. તેમની પોતાની પાસે ખાદીનાં તેમજ માનચેસ્ટરનાં કપડાં બન્નેના પોપાકો સારી સંખ્યામાં છે. તેજ પ્રમાણે અરધા ડ્રટના રેશમી કોરનાં ઘોતીયાંથી માંડીને વિદેશી પોપાકની એકે એક ચીજ પણ એમની પાસે છે. ટેબલ ઉપર જણુપાટલુન સાથે જમે છે અને વખત આવે અમદાવાદી મુગટો પહે-રીને પાટલા ઉપર છાપાં તિલક સાથે પણ ભોજનનો ઈર્નસાક આપી શકે છે.

જેવો વખત તેવાં ગીત એઓ બહુ સારાં ગાઈ શકે છે. પણ હશે ! આટલું છતાંએ આપણે બધા એમને શેઠ તરીકે માન આપીએ છીએ અને એમની ગરજ કરતા રહીએ છીએ એટલે આ પ્રસંગે એમના માનાર્થે આ મેળાવડો કર્યા વિના છુટકો ન હતો. હા, પણ એટલું સારું છે કે આ મેળાવડો જોકે લોકો તરફથીજ, લોકોના પોતાના નાણાની મદદથીજ કરવામાં આવેલ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે છતાં પણ ખરું જોતાં આજના મેળાવડાનો તમામ ખર્ચ, તેમજ માનપત્ર અને તેની સુખડની પેટીનો બધો ખર્ચ આપણા નવા દીવાન બહાદુરે પોતેજ આપણને અગાઉથી આપી દીધો છે અને હજી પણ જો પૈસા ખુટે તો આપવા હા પાડી છે. ‘મક્તકે ચંદન ધસમે લાલીયા’ એ ન્યાયે એઓ સાહેબ જો આટલા પૈસા ફેંકી દેવા માગતા હોય તો આપણે ના પાડવાની જરૂરજ નથી. આપણને તો આજે સારામાં સારી વાનીઓ અદ્વપાહાર વખતે મળશે એટલે એમાં આપણને આખરે કશું ખોવા જેવું તો નથીજ.

પરંતુ સંસારમાં આવા સત્યવક્તા ક્યાંથી મળે ? અને જ્યાં સુધી મળે નહીં ત્યાં સુધી તો હાલ જેમ ચાલે છે તેમજ ચાલવાનું અને તેમાંજ આપણે સંતોષ માની લેવાનો !

પુસ્તકોનું દર્દ.

કોણ કહે છે કે આપણા મહાગુજરાતમાં પુસ્તકોનું દર્દ નથી ? કોણ એવું કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે કે આપણે ત્યાં વાંચનનો શોખ નથી ? જે મનુષ્યો એમ કહેતા હોય તે કાં તો આ વિષયથી સાવ અજાણ્યાજ હોવા જોઈએ; કે કાંતો એ લોકો લેખક વર્ગ કે પ્રસિદ્ધ કર્તાઓના વર્ગમાંના હોવા જોઈએ. લેખકો, માસિક-સપ્તાહિક-દૈનિક વગેરેના તંત્રીઓ, પુસ્તકોના પ્રસિદ્ધકર્તાઓ વગેરે વર્ગમાંના અજ્ઞાન મનુષ્યો કેંક એવુંજ જાણી બેઠા છે કે પોતાને ત્યાં તૈયાર થતી કૃતિઓનો ઉપાડ નહિં થાય એટલે એમ સમજીજ લેવું કે આપણામાં પુસ્તકોનું દર્દ નથી—આપણે ત્યાં વાંચનનો શોખ નથી !

આ જાતના તેમના વિચાર માત્ર તેમના અંધ સ્વાર્થીપણાના પડઘા છે. આપણામાં દર્દ પણ છે અને વાંચવાનો શોખ પણ છે. કદાચ કોઈ પુછશે કે ત્યારે આપણાં માસિકોના ગ્રાહકોની સંખ્યા કેમ વધતી નથી ? આપણા પુસ્તકોની આવૃત્તિઓ યુરોપ અને અમેરિકાના પુસ્તકોની માફક કેમ જલદીથી પ્રસિદ્ધ થતી નથી ? ત્યાંના એક સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રની ૨૨,૦૦,૦૦૦, નકલો ખપે છે અને આપણે ત્યાં કેમ એવાં વર્તમાનપત્રની ૧૨૦૦ નકલો ખપાવતાં તેમના ગ્રાહકોનો ખરડો બેવડ વળી જાય છે ? અને અકાળે તેમને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ? ત્યાંના કોઈ કોઈ પુસ્તકોની લાખ લાખ નકલોથી માંડીને દસ દસ લાખ નકલો ખપે છે ત્યારે અહિં એક પુસ્તકની ૧૦૦૦ નકલ છપાવી હોય તો કપ્પાટમાં ને કપ્પાટમાંજ કેમ પાંચ, દસ, અને પચીસ વરસ સુધી તે નકલોને પુરાઈ રહેવું પડે છે ?

આવા અને આવી જાતના બીજા અનેક પ્રશ્નો તકરારી મનુષ્યો પોતાનો કંકડો ખરો કરાવવા માટે પુછી શકે છે. અમે આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં માત્ર આટલું જ કહીએ છીએ: આ પ્રશ્નો કશું સાબીત કરતા નથી. એના ઉત્તર ગમે તે હોય પણ એથી આપણે ત્યાં વાંચવાનો શોખ નથી કે પુસ્તકોનું દર્દ નથી એવું કાઢપણ રીતે પુરવાર થઈ શકતું નથી. અમે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આપણે ત્યાં બધુંય છે (આપણા વેદમાં બધુંય છે એ વાત યાત્રી મનુષ્યોથી અજાણી નહિ જ હોય !) પણ માત્ર એનું સ્વરૂપ જુદું છે. પશ્ચિમની પ્રજામાંના પુસ્તકનાં દર્દ અને વાંચવાના શોખ જુદા અને આપણે ત્યાંના જુદા. આ સહેલી વાત જો આપણે સમજતા થઈ જઈએ તો આ વિષય વિવાદાસ્પદ રહેજ નહિ.

પશ્ચિમના ઘણાં ખરાં મનુષ્યો એમ ધારે છે કે આપણને પુસ્તકોનો શોખ થયો—તેનું દર્દ થયું તો આપણે જાતે પૈસા ખરીદીને તે પુસ્તકો લેવાં અને એનાથી આપણું કપાટ શણગારવું. આપણને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની ઘેલછા હોય તો આપણે તે પૈસા ખરીદીને લેવાં. આ જાતની—પૈસા ખરીદીને સૌ સૌએ પુસ્તકો તેમજ ચોપાનીઆં અને વર્તમાનપત્રો ખરીદવાં એ જાતના વિચારની ઘેલછા ત્યાંના માણસોમાં એવી ઉંડી ઉતરી ગઈ છે કે એને મર્યાદા જ રહી નથી. માત્ર એક જ દાખલો આપું:

લેખકોની સારી રીતે જાપેલી ચોપડીઓ બજારમાં મળતી હોય અને તે પણ નજીવી કિંમતે મળતી હોય તો તે નહિં લેવી અને તે લેખકોએ અસલ જે પ્રત પોતાના અક્ષરે (સારા કે ખરા) લખી હોય તે નકલના આપણા માન્યામાં નહિં આવે તેટલા રૂપિયા આપવા એ જાતની યાનથી વેગળા, બ્યવહાર જીવિના અભાવવાળી ટેવ એ લોકોમાં જાણીતી છે. વિદ્વાન લેખકોની આવી ચાલાકી આપણે ત્યાં ઘડીભર પણ ચાલી શકે ખરી ? અહિંનો કાઢપણ વિદ્વાન લેખક—કવિ-

સાક્ષર લ્યો. એના છાપેલાં પુસ્તકો બજારમાં બે રૂપીએ અને ત્રણ રૂપીએ મળતાં હોય તો આપણામાંથી કોઈ એની બજારમાં ઝંઘાઈ એના હાથે લખેલ પુસ્તકના બે રૂપીઆ પણ આપે ખરું ? (આ વસ્તુ સ્થિતિ બાજીને હું મારાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો એમનું કામ થઈ રહે એટલે અમારા મોઢીનેજ પસંતીમાં આપી દઉં છું. અને આ દૂરઅં-દેશીના ગુણને માટે હું મગરૂબ છું.) દરેક સમજી માણસના મનમાંથી એકજ ઉદ્ગાર નીકળે “અરે ! રામ રામ કરો સાહેબ ! અમારી અછલ કેં ગીરે બીરે મુકી છે કે શું ?” અસ્તુ.

આ જાતની ઘેલછા-આ જાતનું દિવાનાપણું આપણે ત્યાં નથી એ હું કહીશ કંઈ છું. અને ધારો કે હોય તો એ કેં છચ્છવા બેગ છે ? બીજું : એક વખત એક લેખકે સ્વ. હાજીના સંબંધમાં લખતાં લખ્યું હતું કે હાજી પુસ્તકોના પાનાંને સ્પર્શતા તે બાજુ કોઈ આશક પોતાની માથકના પ્રિય વસ્ત્રોને સ્પર્શતો હોય એવું લાસતું ! અલખત, આ દષ્ટાંત આપણા વિદ્વાનવર્ગમાંના કેટલાકને રચ્યું નહોતું અને કેટલાકને તેમાં સમજણ નહોતી પડી. એજ આપણા ગુજરાતીઓની વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિનો અપ્રતિમ પુરાવો !

આપણે ત્યાં દર્દ છે પણ એ દિવાનાનું નહિ પણ ફુનીઆના અનુભવીનું છે; શોખ છે પણ એ ગાંડા લરથરીઓનો નહિ પણ વ્યવહારકુશળ વેપારીઓનો છે. પરિણામે આપણે આપણું દર્દ ભુદીજ રીતો ગ્રહણ કરી મટાડીએ છીએ, આપણો શોખ ભુદાજ માર્ગ લઈને પુરો કરીએ છીએ. એ રીતો-એ માર્ગો આપણાથી અજણા નથી. માત્ર એનામાં રહેલ રહસ્ય—એનું મૂલ્ય આપણે પશ્ચિમનાં પડોમાંથી જોઈ શકતા નથી.

દૈનિક પત્રનીજ વાત લઈએ : આપણામાંના બહુજ થોડા પૈસા ખરચીને રોજાં પત્રો વાંચીએ છીએ એ વાત સાચી છે પણ—પણ એથી આપણામાં શોખજ નથી એ માન્યતા ખોટી છે. સવારના

પહોરમાં શાકની ઝાળા લઇને નીકળીએ, રોજુંદું છાપું જેને ત્યાં આવતું હોય તેવા એક બે માણસો સાથે મિત્રાચારી બાંધીએ એટલે “ઓહો ! કેમ દાતણ પાણી થયાં ?” એમ કહેતાં કહેતાં આપણે તેમને એટલે ચઢી શકીએ છીએ અને એ લોકો પોતે વાંચે તે પહેલાં તો આપણે આખાં છાપાં ઉપર નજર ફેરવી નાખીએ છીએ ! પણ ધારો કે એમ નહિં બન્યું તો ટ્રેનમાં ફરનારને તો બીજી તક તરતજ આવે છેઃ જમીને ઓરીસે જતાં ટ્રેનમાં બેઠા હોઇએ અને કોઈને છાપા સાથે ચઢતો જોઈએકે તરતજ “હેંહેંહેંહેં ! થેંક્યુ ! જરા—” આમ ગમે તેમ બોલીને પેલો માણસ ઉત્તર આપે તે પહેલાં તો તેના હાથમાંથી આપણે તે લઈ શકીએ છીએ અને પછી છુટા પડવાનો વખત આવે તે વખતે તેને પાછું સોંપી દઇએ છીએ ! આમાં શોખનો અભાવ ક્યાં જણાયો ?

અઠવાડીક, ત્રિમાસિક અને માસિક પત્રો વિના મૂલ્યે વાંચનારાઓને કેંક વધુ હોશીઆરી વાપરવી પડે છે. આ પત્રો એમના મિત્રોને ત્યાં આશરે કે તારીખે આવે છે; આવે છે પછી એ ક્યા સ્થળે મુકાય છે, એ ઘરમાં એવાં પત્રો આપવાની રીતની સામા કોણ કોણ માણસો છે વગેરે પ્રશ્નોનો ઉકેલ એને પહેલાં કરી લેવો પડે છે. પણ એ ક્યાં કેડે એને ઝાઝી મુશ્કેલી નડતી નથી. અમુક નિર્ણય કરેલે સમયે વાંચનાર ત્યાં જઈ ચઢે છે. પોસ્ટમેને તરતનું ફેંકેલું પરખીડીઉં પાસેજ હોય છે. આમ તેમ ગપ્પાં મારી હવા-રાજદારી પ્રકરણ-લગ્ન-વિવાહ વગેરેની વાત કરી અચાનક માગણી કરી, માલેક હા પાડે તે પહેલાં પરખીડીયું લઈ ચાલતા થવું. બસ ! પછી બલે માલેક દીનતાથી આજીજી કરતો પાછળ દોડે કે “પણ ક્યારે પાછું આપશો એ તો કહો. તમે જુઓ કે મેં હજી એ બોલ્યું પણ નહોતું.”

એવાં મૂર્ખાઈભર્યા વચનો ઉપર ધ્યાન કોણ આપે ?

પુસ્તકો વાંચનારાઓ કેંક જુદા પ્રકારના હોય છે. એમના પોતાનામાં પણ જુદા જુદા વર્ગ હોય છે. એમનાં શોખ અને દર્દ પણ ઉંચી કોટીના હોય છે. એમાંના કેટલાકને તો વિના મૂલ્યે વાંચવાનાજ નહિં પણ વિના મૂલ્યે પુસ્તકાલયો ઉભા કરવાના આજ સમા ઉંચા અભિલાષ હોય છે અને આ અભિલાષ નિરૂતાથી, પ્રદતાથી, ઉત્સાહથી અને ધૈર્યથી એ લોકો પાર પણ પાડે છે.

જેમણે ગાંડાઈથી પેસા ખરચીને પુસ્તકો લાવી લાવીને પોતાના ઘર ભર્યાં હોય તેમને ત્યાંથી અવારનવાર ચાર ચાર પાંચ પાંચ ચોપડીઓ વાંચવાને બહાને લઈ આવી એમાંથી એકાદ વખત જે વખતે સરકાવી બીજી પાછી આપ્યા કરવાનો રીવાજ રાખીને થોડાં વરસોમાં સારી જેવી લાયબ્રેરી ઘરમાં એકઠી કરનાર પુસ્તકોના ખરા દર્દી આપણે ધ્યાનથી જોવા માગીએ તો આપણા મહા ગુજરાતને ખુણે ખાંચરે ધણાય પડ્યા હશે. માલેકોની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ તેમને ત્યાંથી એકાદ નવું પુસ્તક લઈ આવી પોતાનું નામ સુંદર અક્ષરોથી લખી નાખી પોતાનો પુસ્તકોનો શોખ પુરો પાડનાર અનેક વિદ્યાવિલાસીઓ ઢાંકેલા રત્નસમા આપણે ત્યાં હશેજ.

ટુંકમાં આપણે ત્યાં શોખ પણ છે અને દર્દ પણ છે. પણ આપણા જીવન, આપણી ભાવના, આપણા અભિલાષ પશ્ચિમના જીવન, પશ્ચિમની ભાવના અને પશ્ચિમના અભિલાષથી જુદા છે તેજ પ્રમાણે આપણું પુસ્તકોનું દર્દ અને પુસ્તકોના શોખ પશ્ચિમના કરતાં જુદાજ પ્રકારનાં છે.

કનૈયાલાલની કલા.

પરકા ધરની ઝીણામાં ઝીણી બાબતમાં માથું મારવું, પારકાને વિના માથે શીખામણો આપવી, પોતે દરેક વિષયમાં પારંગત છે એવું દ્રઢ રીતે માનવું વગેરે ખાશીઓ તો અમારા મિત્ર કનૈયાલાલમાં છે એ વિશે હું અજ્ઞાન હતોજ નહિં. છતાં કોઈ કોઈ વાર એવા પ્રસંગ આવી જાય છે કે જે વખતે આપણે આપણી મનો-વૃત્તિ કાષ્ઠમાં રાખી શકતા નથી. આપણા ધરમાં આપણેજ ધણી છીએ એવી દીવા જેવી ચોખી વાત પણ આપણે લુલી જઈએ છીએ. પરીણામે, અલબત્ત, આપણે પૈસેટકે ખરાબ થઈએ છીએ એટલુંજ નહિં પણ જન્મતમાં બેવકુફ તરીકે જાહેર થઈએ છીએ.

રવીવારની સવાર હતી. રવીવાર એટલે રજાનો દિવસ; અને એથી બહુજ કામ નીરાંતે કરવાનું અને તે પણ આપણું મજબૂત ખમી શકે તેવા પ્રમાણમાં બાદશાહી રીતે કરવું એ અમારો ધર્મ છે. આથી હું અને મારી પત્ની એક સુંદર ટેબલ ઉપર ચઢાને સરંજામ લઈને બહુ ઠાઠથી ચઢા પીતાં હતાં એટલામાં કનૈયાલાલ “હોસ્તો! કેમ છો? શું ચાલે છે?” બોલતા અનેક લટકા કરતા આવી પહોંચ્યા. આવીને સીધાજ ટેબલ ઉપર ગોઠવાયા અને તેના ઉપરજ બે હાથ મુકીને તેમણે એક કપ પોતાની તરફ ખેંચવાનું કર્યું. ટેબલ આખું તેના બધા સરંજામ સાથેજ કનૈયાલાલના દીલ ઉપર આવતાં સહેજમાં બમી ગયું.

“ જોજો જોજો, સંભાળજો ! ” અમે પતિ પત્ની બોલી ઉઠ્યાં. “ટેબલના બે પાયા જરા ટુંકા લાગે છે એટલે એમ થઈ જાય છે. આજ નીચેનું ટેકણ ક્યાંક ખસી ગયું હોય એમ જણાય છે.”

“ છી છી છી ! ” કનૈયાલાલ નાકનું ટીચકું ચડાવતા બોલ્યા. “ તમે ગામડીઆં તે ગામડીઆંજ રહેવાનાં. બે પાયા ટુંકા છે એમ બોલીને ખેસી રહ્યાં ! તમે વીસમી સદીમાં વસો છો ? ”

“ જે સદીમાં તમે છો એજ સદીમાં સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે અમે પણ છીએ પણ એ પ્રશ્ન અત્યારે બહુ મહત્વનો નથી. પણ બે પાયા ટુંકા છે એમ નહિં બોલીએ તો અમારે શું બોલવું એ બાબતમાં કે તમારી સલાહ છે ? ” હું બોલ્યો. બોલતાંની સાથેજ મને લાગ્યું કે કાચું કપાયું. સલાહ આપવાને તો એ તૈયાર હતાજ. તેમ કરતાં તેને અટકાવવાના ઉપાય લેવાને બદલે મેં તેમના માર્ગમાં સરળતા કરી આપી ! તે તો આ તક મળતાંજ કુદ્યા. “ હાહ, તમે એમ પણ બોલી શકો છો કે બે પાયા લાંબા છે ટુંકાનો ઉપાય સહેલો નથી પણ લાંબાને ટુંકા કરવાનો સહેલો છે. ”

“ આ બાબતમાં મોટા ઈજનેરના જેવાં બેજાંની જરૂર નથી. એટલેજ એને વિશે મેં બહુ ધ્યાન આપ્યું નહતું. એકાદ સુધારને પકડી લાવશું એટલે પાંચ મીનીટમાં તૈયાર. ” મેં કહ્યું,

“ હાહાહાહા ! ” કનૈયાલાલ પોતાનું કર્કશ હાસ્ય કરતા બોલ્યા. “ એટલામાં પણ સુધાર જોઈએ-એના વિના નહિં ચાલે. હું જો સ્ત્રી હોત તો તમને કદી પણ પરણત નહિં. ”

“ તમે પાછા આડે રસ્તે નહિં જાઓ. ” મેં કહ્યું. “ તમે જો સ્ત્રી હોત તો તમારી સાથે લગ્ન કરવાને કોઈપણ પુરૂષ તૈયાર થાત કે નહિં, એ મોટો સવાલ છે. બાકી જુઓને, આવી બાબતમાં આપણે હાથે ડહાપણ કરવા જઈએ છીએ તો નકામું બધું બગડે છે. ”

“ એ જવાબ તો હું પહેલેથીજ ધારતો હતો. ” કનૈયાલાલ

બોલ્યા. “ પણ મારે તમને આજ બરાબર ધડો આપવો છે. તમે ચ્હા પી દ્યો એટલે પાંચ નહિં પણ ત્રણ મીનીટમાં હં તમારૂં ટેબલ બરાબર કરી આપીશ. એટલે એક ચ્હાના કપમાં તમે સુથારના બે રૂપીઆ બચાવી શકશો. હા હા હા ! ”

હું ના નહિં કહી શક્યો. પત્નીને બીજું કામ હતું એટલે તે પણ આ બાબતમાં સામી થઈ શકી નહિં. ટેબલ ઉપરની વસ્તુઓ બાબુએ મુકવામાં આવી. કનૈયાલાલ ઘેર દોડતા જઈને કરવત, ડુટ-પટી, પેન્સીલ વગેરે ઓળરો લઈ આવ્યા. આવીને બધો સામાન લઈને પોતે ટેબલ નીચે લરાયા. પછી તેમણે ટેબલ ઉપરનું ઓપરેશન કરવા તૈયારી કરી અને સાથે સાથે મને સમજણ આપવા પોતાનું બાપણુ પણ પોતે ચલાવતા ગયા. “ મેં આગળ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે બે પાયા હુંકા એટલે બાકીના બે પાયા લાંબા હોવાજ નોંધએ, ચારે પાયા આપણે ડુટથી માપી લીધા કે લાંબા કયા છે તે જણાઈ નથ. બસ, પછી જેટલા લાંબા હોય તેટલા કરવતથી કાપી નાખીને જરા સરખા કરી દષએ કે ખેલ ખલાસ ! ”

આટલું બાપણુ આરંભમાં થયું. ડુટે પાયા માપતાં માપતાં પચીસ વખત ભુલ્યા પંદર વખત માથામાં સખત વાગ્યું, ત્રણ વખત હાથ કચરાયો અને એક વખત આખાં ટેબલે ગુલાંટ ખાધી એટલે મેં કહ્યું. “ કનૈયાલાલ ! આના કરતાં ટેબલ ઉંધું પાડીનેજ તમે કામ કરો તો શું ખોટું ! આ કેં મોટરકાર છે કે તેની નીચે લરાધએ તોજ કામ થાય ! ”

“ આટલી મહેનત લઈને હું તમારૂં કામ કરી આપું છું ત્યારે તમને મશ્કરી કરવાનું સુએ છે. ઉંધું ટેબલ નાખીએ તો કામ સાંચ થાય એટલું તો હું જાણતો હતો. પણ વળી તેમ કરવાથી તમે એમ ધારો કે મારાં ટેબલનું પોલીશ બગડ્યું એટલે હું એમ નહોતો કરતો ” કનૈયાલાલ માથું પંપાળતા બોલ્યા.

“જ્યાં ટેબલની જીંદગીજ જોખમમાં છે ત્યાં પોલીશની ચિંતા શી કરવી !” ટેબલ બહુ કીમતી નહોતું એટલે તેના ભવિષ્યની શીકર મને બહુ નહોતી છતાં હું બોલ્યો.

આનો ઉત્તર મને મળ્યો નહિ. ટેબલ ઉંધું પાડ્યું. માપણી ફરીથી શરૂ થઈ અને તે પુરી થયા કેડે આખરે કરવત હાથમાં લેવાયું. જોત જોતામાં બે પાયામાંથી સારા જેવા કકડા છુટા પડ્યા. મહામહેનતે અમે પાછું ટેબલ ઉભું કરવાના યત્ન કરવા માંડ્યા. પણ તેમાં અમે નિષ્ફળ નીવડ્યા. ટેબલના ભવિષ્યની જે આગાહિ મેં મારા મનમાં કરી રાખી હતી તે ખરી પડવા માંડી હતી એટલે મેં પણ કેં કેં કહીને કનૈયાલાલને ઉશ્કેરવા માંડ્યા.

કનૈયાલાલ પહેલાં તો ટેબલની આ હઠ જોઈને ગભરાયા પણ પછી ચીઝાઇને બોલી ઉઠ્યા. “ માથે ઉભા રહીને ટકટક કર્યાંજ કરતા હતા તેનું આ ફળ ! જે બે પાયા ટુંકા હતા તેમાંથી વધુ કપાઈ ગયું. પણ હશે; એમાં શી મોટી વાત છે ! મોટા મોટા સરજનોથી કોઈ કોઈવાર દર્દીના સંબંધમાં એવી ભુલ થઈ જાય છે. ”

ટેબલ જવા મેળેજ હતું એટલે એનો જેટલો બદલો લેવાય એટલો લેવો એવા આશયથી હું કનૈયાલાલને મીડી મસ્કરીથી બનાવતો ગયો. કનૈયાલાલ પોતાની કલાને વિજયી બનાવવા ઉત્સાહથી એ કામમાં માંડ્યા રહ્યા. ફરીથી માપલેવામાં કરવત વપરાયું અને ટેબલ ઉભું કરવામાં આવ્યું. આ વખતે ટેબલ ઉભું તો રહ્યું પણ પહેલાંના કરતાં એનામાં લહેકા વિશેષ આવ્યો. કારણ ખુલ્લુંજ હતું. આ વખતે લાંબા પાયા જરા વધુ કપાઈ ગયા હતા. મેં આ વખતે પાછા કનૈયાલાલને વાર્ષી પણ એનું ક્ષત્રિય લોહી હવે ગરમ થઈ ગયું હતું. “ હવે જરાને માટે સુધારના પૈસા ખરચવા છે ? હવે સામેના પાયા જરા ટુંકા કરશું એટલે બરાબર આવી રહેશે ” એમણે કહ્યું.

“ પણ ટેબલ આથી નીચું થતું જાય છે તેનું શું ? ” મેં પૂછ્યું

“ ખરૂં જોતાં તમારું ટેબલ ચ્હા પીવાના કામને માટે ધણું ઉચું હતું. યુરોપમાં સારામાં સારા ફરનીચરવાળા ચ્હાના અને ખાણના ટેબલની ઉંચાઈ કેટલી રાખે છે એની તમને ખબર છે ? ” કનૈયાલાલ બોલ્યા.

યુરોપના ફરનીચરવાળાની સાથે હું પત્રવ્યવહારના સંબંધમાં નહોતો. એટલે મેં ઉત્તર નહિ આપ્યો. બે પાયા કાપે એટલે એ ટુંકા થાય, સામેના પાયા કાપે એટલે એ ટુંકા થાય એમ ત્રણેક વખત થયું. ઘડીઆળમાં બાર વાગ્યા. કનૈયાલાલ ચમકીને, થાકીને લોથ-પોથ થઈ ગયેલા, શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં જખમ લઇને પોતાની ગૃહલક્ષ્મીને શાંત પાડવા કયું બહાનું શોધવું એના મહા વિચારમાં, મેં ટેબલ વિશે સવાલો પુછ્યા તેના જવાબમાં કે પણ કલા વિના ઉપડી ગયા.

આખો ઓરડો કચરાથી ભરાઈ ગયો હતો તે ચાકરને સાફ કરવાનો કહી, ટેબલ તળાઈ ગોદડાં મુકવાના ડામચીઆ તરીકે સારી રીતે ચાલશે કે નહિં એ મહત્વના પ્રશ્ન વિશે હું પત્ની જોડે વાદ વિવાદમાં ગુંથાઈ ગયો.

શરત.

શરત-હોડ-અનેક રીતે બકાય છે-અનેક રીતે રમાય છે-અનેક રીતે જીતાય છે. આપણા જાણ્યામાં મોટામાં મોટી શરત બકીને તો યુધિષ્ઠિર ચોપટ રમ્યા હતા અને તેમાં હાર્યા હતા. આવી મોટી શરતથી માંડીને જે હારે તે એક ધપ્પો ખાય તેવી શરત પણ બકાય છે. “ભુખ્યે કોઠે કેટલું ખાઈશ?” એમ પુછીને શરત બકાય છે અને પછી પેલાએ એક કોળીઓ ખાધો કે તરતજ ભુખ્યો કોઠો મટી ગયો એટલે શરત હાર્યો એમ કરીને કેટલાક લોકો પરિહાસ-વૃત્તિની દક્ષતા બતાવે છે. “એક ન્હાના ગોખલામાં રમાલ મૂકીને સુધ રહેવું” એ પણ એક સામાન્ય શરત છે. કેટલીક શરતોમાં હિમતને બદલે બુદ્ધિ કસવાની હોય છે, પરંતુ પરિણામે બહુધા ધપ્પા-ખાજી, ગાલિપ્રદાન વગેરેથી જ તેની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે જે પુરુષ શરત હારી જાય છે તે તેમાં રહેલો હાસ્યરસ સમજી શકતો નથી અને તેથી તેના મનમાં એમજ ચર્ષ આવે છે કે બીજા બધાએ મળીને કેંક કુચ્યાઈથી પોતાને હરાવ્યો; અને એમ ધારી લઈને પોતે શરતમાં હારી ગયેલો હોવા છતાં શરત બકવામાં આવેલી રકમ કે વસ્તુ આપી દેવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે.

‘ એક દિવસે કેટલાક મિત્રો પોતાની કલબના ઓરડામાં બેઠેલા હતા અને વાર્તાવિનોદ કરતા હતા તેવામાં એક પુરુષે પોતાની માનીતી વાત ઉપાડી. આ પુરુષને જ્યારે વખત મળતો તારે તે ગામમાં

શા શા ક્ષાયદા છે અને બીજાં ગામો કરતાં પોતાના ગામમાં કેવું સુખ છે તે વિશે વખાણ કરવા ચુકતો નહિં. તે જ ગામમાં થોડાક દિવસ થયાં એક ગૃહસ્થ આવ્યો હતો એટલે આ તક સાધીને નવા આવનાર ગૃહસ્થને પેલા પુરુષે પોતાના ગામનાં વખાણ સંભળાવવા માંડ્યાં. પ્રથમ તેણે જણાવ્યું કે અહિં મૃત્યુની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. તે પછી બીજાં ગામો કરતાં વોટરવર્ક્સની પદ્ધતિ કેવા ઉંચા પ્રકારની છે તે વિશે કહ્યું, તે પછી હવા કેવી સુકી છે અને ક્ષય-રોગવાળાંને માટે કેટલી ઉત્તમ છે તે સમજાવ્યું. તે પછી ચોર કે ભીખારીઓ તો અહિં જણાતા નથી એમ તેણે ભાર મુકીને જણાવ્યું. “તેમ છતાં એ બધાંને બાળુએ બેસાડે તેવી અહિંયાંની પોલીસ છે; ગમે ત્યાં શોધી વળો પણ અહિંનો જોડો નહિં મળે જોડો !” પેલા પુરુષે કેંક સ્મિત કરતાં કહ્યું.

નવા આવનાર ગૃહસ્થ અત્યાર સૂધી કેંક ધૈર્યથી આ સાંભળ્યા કરતો હતો. તેનાથી હવે રહેવાયું નહિં. “ નહિં મીસ્ટર, માફ કરજો; અહિંની પોલીસ ઘણી સ્થૂલ છે.”

“હં; એમ ઉપર ટપકેથી જ તમે કેં પણ બોલતા નહિં. હજી તમને અહિં આવ્યાને પૂરા ત્રણ દિવસ નથી થયા તેટલામાં તમે પોલીસ વિશે શું જાણો ? ” પેલા પુરુષે કહ્યું.

“ચોવીસ કલાકમાં પણ કેટલીક વાતો જાણી શકાય છે,” પેલા ગૃહસ્થે ઉત્તર દીધો.

“તેટલામાં તમે પોલીસ વિશે જાણી લીધું ? તમને કયો અનુભવ મળ્યો ? તમે બોલતા કેમ નથી ? તમે એક ‘સ્ટેટમેન્ટ’ કરો છો તો તેની કેંક સાબીતિ બતાવશોને ? ” પેલા પુરુષે તત્કીને કહ્યું.

“ના, એવું ખાસ કેં નથી,” ગૃહસ્થ બોલ્યો. “પણ મને વિશ્વાસ પડતો નથી. આ મોટા રસ્તાને એક છેડેથી બીજે છેડે

જઈએ એટલામાં મને લાગે છે કે અહિંની પોલીસ આપણે જે ગુનોહ કર્યોજ હોય નહિં તેને માટે આપણને પકડે.”

“જો તમે પોલીસને જમને કહો કે મેં ખૂન કર્યું છે તો તમારો દેખાવ એવો છે કે વખતે પોલીસ સાચું માની લે.” પુરુષ ખીજવાઈ જમને બોલ્યો.

“હું વચન આપું છું કે મારે પોલીસની સાથે બોલવું જ નહિં અને જ્યારે તે લોકો બોલાવતા આવે ત્યારે પણ મારે તો એમ જ કહેવું કે મેં કદી ગુનોહ કર્યોજ નથી.” ગૃહસ્થે કહ્યું.

“તેમ છતાં તમે એમ કહેવા તૈયાર છો કે જે ગુનોહ તમે કર્યો જ નહિં હોય તેને માટે તમને અહિંની પોલીસ પકડે ? જાઓ જાઓ મારા સાહેબ ! વાત શી કરો છો ?”

“હા, હું એમ કહેવા તૈયાર છું. પણ એમાં એમ તપી શું જાઓ છો ? દરેક ગામમાં કેને કેને ખોડ તો હોય જ ને ગામ હોય ત્યાં દેડવાડો તો હોય જ.” ગૃહસ્થે ધીમેથી કહ્યું.

“એમાં તપી નહિં જાય ? છેક ખોડું લાંકયે જાઓ ત્યારે સામા માણસને ચીડ નહિં ચડે ? તમને ખોટા પાડવાને હું દસ રૂપીઆની શરત મારવા તૈયાર છું.” ગૃહસ્થને નરમ થતો જોઇને પેલા પુરુષમાં ગેર આવ્યું.

“તમે આ વિષયમાં નફન ખોટી તકરાર કરો છો, પણ હશે; જવાબો એ વાત, તમે આ—” ગૃહસ્થને કહ્યું.

“ના, જવા કેમ દે ? ક્યાં તો શરત મારવા તૈયાર થાઓ અને ક્યાં તો પોતાની ભુલ્ય કબુલ કરો.” પેલો પુરુષ બોલી ઉઠ્યો.

“કીક ત્યારે, હું શરત માફ છું. આવતે અઠવાડીયે મને પોલીસ તફન નાવાડી ગુનાહને માટે પોલીસચોકી ઉપર લઇ જશે.” પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું.

ત્યાંથી ઉઠીને ગૃહસ્થ એક સુધાર કને ગયો; અને સ્ટીમ

શેલર કામ કરતાં હોય ત્યાં આગળ જે પાટીયું મુકવામાં આવે છે તેના જેવું જ પાટીયું બનાવડાવ્યું. ઉપર “બાફેલા રુલ્લ ચેચે ફોરત આદે,” અને “અહિયાં સ્ટીમ શેલર કામ કરે છે” એ પ્રમાણે વાક્યો લખાવ્યાં અને જીનું દેખાય તેને માટે બીજા રંગના ડાઘા પણ મુકાવ્યા.

નિર્માણ કરેલે દિવસે પેલા ગૃહસ્થે પેલું મોટું પાટીયું ખલા ઉપર ઉચકીને રસ્તા ઉપર દેખાવ દીધો. તરત જ છોકરાંઓનું એક મોટું ટોળું હુરીયો બોલાવતું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યું.

પાટીયાંને અને દાંડાંને ભાર બહુ હોવાથી ગૃહસ્થ ધીમે ધીમે ચાલતો હતો એટલામાં જે પહેલો પોલીસ તેને મળ્યો તે જ તેના પ્રપંચમાં સપડાયો. ગૃહસ્થના પહેરવેશ ઉપરથી પોલીસ દાદાએ જરા નરમાશથી કહ્યું. “સાહેબ, આવી મસ્કરી ન હોય. એમાં તો કોઈ વખત મોટો અકસ્માત થઈ જાય ! ક્યાંથી લઈ આવ્યા છો તે કહીદો. આ છોકરાંમાંથી જ એએક જણ જઈને તેને પાછું મુકી આવશે.”

“આ છોકરાંઓએ નહિં લઈ જાય અને હું પણ નહિં લઈ જઈ.” મારે આ પાટીયાને રસ્તાને પેલે છેડે લઈ જવું છે.” ગૃહસ્થે દબતાથી કહ્યું.

“તમારે જોરજુલમ કરાવવો છે ?” પોલીસે પુછ્યું.

“ના, તું તારે અહિંથી ચાલ્યો જાને. મેં તને ક્યાં બોલાવ્યો હતો ?”

“એ બધી ગડબડ નહિં ચાલે. આ તમારી માલેકીનું નથી; મુકીદો,” પોલીસ ગરમ થતાં બોલ્યો.

“હું નહિં મુકું.” ગૃહસ્થે ઉત્તર આપ્યો. છોકરાંઓમાં મોટાં માણસો પણ ઉમેરાયાં. ટોળું હવેથી કીકીયારીઓ અને સીસોટીયો બોલાવવા મંડ્યું.

“હવે બહુ થયું; આમાં તમને શો ફાયદો છે તે હું સમજતો નથી. માફ કર્યું માનીને ન્યાંથી લીધું હોય ત્યાં ગુપત્યુપ પાછું મુકી આવો. બહુમાં સાર નહિ.” પોલીસ વધુ ગરમ થતાં બોલ્યો.

“મેં તને કેટલીવાર કહ્યું? આ પાટીયાને મારે જે કરવું હશે તે હું કરીશ. તારે કેં તેની સાથે બીલકુલ લેવા દેવા નથી.” ગૃહસ્થે કહ્યું.

“એમ? ત્યારે આ પાટીયું ચોરવાના વાંક માટે હું તમને પોલીસ ચોકી ઉપર લઈ જાઉં છું.” આખરે પોલીસે કંટાળાને કહ્યું.

“હું આવવાને તૈયાર છું.” ગૃહસ્થ બોલ્યો.

પોલીસચોકી આગળ જઈને ગૃહસ્થે બધી વાતની પોલીસને સમજાવ્યું પાટી અને વધુ ધરપત્ર નહિ થાય તો પાંચ રૂપીઆ અને ઘેર બાળવાને માટે પેલું પાટીયું મળશે એમ જણાવ્યું. પોલીસદાદાએ નીચા વળાને સલામ કરી અને મોટા ટોળાને જોઈને તસુ ફેરવીને કહ્યું. “જાઓ હરામખોરો! અહિં શું તમારો થાય છે? તમારામાંથી જેએકને પકડીશ ત્યારેજ તમારી અક્કલ ઠેકાણે આવશે.” પછી પેલા ગૃહસ્થને કહ્યું. “એ તો સાહેબ, હું આગળથીજ જાણતો હતો કે આમાં કેંક કારણ હશે, બાકી આપના જેવાને આ પાટીઆની શી જરૂર પડે? એંહ! પણ સાહેબ, અમારે તો અમારું કામ કરવુંને; ફરજ એટલે કેં છુટકો?”

પેલા પુરુષે દસ રૂપીઆ આપ્યા હશે કે નહિ એ કેં નક્કી કહી શકાતું નથી; પરંતુ એટલું તો નક્કીજ કે તે પછી તેનું દેશાભિમાન કેંક મોજું થઈ ગયું હશે!

માખાપ કેવાં હોવાં જોઈએ ?

અત્યારનો જમાનોજ એવો છે કે દરેક વ્યક્તિ, દરેક મંડળ, દરેક વર્ગ, દરેક જાતિ પોતપોતાના હકો સાચવવા અને નહિં હોય તે મેળવવા તનતોડ મહેનત કરી રહ્યું છે. અસ્પૃશ્ય વર્ગથી માંડીને દરેક જાતિ પોતપોતાની પરિષદો મેળવી પોતપોતાના ખરા કે ખોટા હકો માટે લઢી રહી છે; પણ એપણુ ખરું કે માગ્યા વિના તો મા પણ પીરસતી નથી એટલે આ વર્તનમાં કેં પણ ખોટું છે અથવા તો અસ્વાભાવિક છે એવું કહેવાનો મારો જરાય આશય નથી. મારે તો માત્ર એટલુંજ કહેવાનું કે આમાં એક વર્ગ એવો રહી જાય છે કે જેમને નાનામાં નાના અને સાધારણમાં સાધારણ હકો પણ હજી દુનિયાના કોઈપણ ભાગમાં મળ્યા નથી. દોઢડાલા માણસો તરતજ કહેવા નીકળશે કે એ વર્ગ આગળ પડીને પોતાના હકોને માટે ચળવળ કેમ કરતો નથી ? પણ બાપુ ! ખાંચ ત્યાંજ છે. એ વર્ગજ એવો છે કે પોતાને માટે લઢી શકે એવો નથી. અને એટલાજ માટે મારો મત એવો છે કે એમના તરફથી આપણે ચળવળ શરૂ કરવી જોઈએ અને એમને હક આપવા જોઈએ. આ વર્ગ તે નાનાં બાળકોનો અને એમનું મોટામાં મોટું દુઃખ એ છે કે એમનો કોઈપણ જાતનો મત પુછ્યા વિના, એમની સંમતિ લીધા વિનાજ એમને કોઈ પણ જાતના માખાપ પધરાવવામાં આવે છે !

પ્રથમ દષ્ટિએ આ દુઃખ એટલું મોટું લાગતું નથી એ ખરી વાત છે; પણ જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ કે સ્ત્રીને પતિ કેવો

હોવો જોઇએ એ પસંદ કરવાની છુટ છે, પુરુષને પત્ની કેવી જોઇએ એ વિશે વિચારવાનો સંપૂર્ણ હક છે, ઘરમાં ધાટી કેવો રાખવો, ઘર કેવું બંધાવવું, રાજ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઇએ એ વિશે સૌ સૌને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તન કરવાની છુટ છે અને માઆપને પણ “મરજી પ્રમાણેના બાળક”ની તીવ્રેચ્છા હોય છે અને એથી એ પ્રમાણેના બાળકો ઉત્પન્ન કરવાને માટે તેઓ પગલાં લઈ શકે છે, ત્યારેજ આપણને જણાય છે કે બાળકોને પોતાના માઆપની પસંદગીમાં કૈજ હક આપવામાં આવ્યો નથી એ એક હડહડતો અન્યાયજ છે.

કોઇ બાળકને છોક જન્મથી શાંતિ પ્રિય હોય, સ્વસ્થ ચિત્તે ઘોડીઆમાં પડ્યા રહેવાનોજ શોખ હોય, તેના માતપિતાને બીજાં છોકરાંજ નહિ હોય અને બીજાં ખાસ ધંધો પણ નહિ હોય, એટલે એઓ આ વિચારા બાળકની ઇચ્છાને તુચ્છકારી કાઢીને ચોવીસે કલાક તેને બોળામાંથી લાથમાં ને લાથમાંથી બોળામાં લીધાજ કરે, અરધો ડઝન બુધરા, બેચાર દીંગલીઓ અને એવાં એવાં અનેક રમકડાં તેના લાથમાં ખોસાજ કરે, તે વખતે એ બાળકે શું કરવું? આવાં માતા પિતાની સામેનો પોતાનો સખ્ત અણગમો ક્યાં અને કેવી રીતે રજુ કરવો? એણે પોતાને પ્રિય એવી શાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી?

એથી ઉદ્ધટું એક બાળકને માતપિતાના લાડ બહુજ ગમતાં હોય, બોળા સીવાય એનાથી બેસાતુંજ નહિ હોય, આખો દિવસ રમવાના સાધનોની તેને જરૂર હોય તેવું બાળક તેના કમનસીબે કોઈ એવાં માઆપને ત્યાંજ જઈ ચઢ્યું કે જેમને ત્યાં બાળકના પ્રસવથી અનંદ ખાસ થતોજ નહિ હોય, કાનખજુરાનો એક પગ ભાંગ્યો તોય શું અને સાંજે રહ્યો તોય શું એવી સ્થિતિ હોય, તો તે વેળા એ બાળકના શા હાલ? પેટપુરતું ખાવાનું પણ એ બહુજ ભુમાણુમ

કરે ત્યારે તેને મળે, રમકડામાં ઘોડીઆંની ઇસજ હોય અથવા તો અકસ્માતથી કાલસાનો કકડો કે ચુનાનો ગાંઝો હાથમાં આવી ગયો હોય તો તેવી સ્થિતિમાં આ બાળકે કે રીતે પોતાના મનની મુશ્કેલી બહાર લાવવી ?

કોઈ છોકરાંને જન્મથી માત્ર માનું દુધજ પસંદ હોય અને તે વિધિની કે વિચિત્ર ઘટનાને લઈને એવાં ઘરમાં જઈ ચઢ્યું કે જ્યાં માઆપને અંગ્રેજી બોરકજ પસંદ હોય, તેમના ઉપરજ મરી શીટતાં હોય તો ત્યાં પછી એ બાળકની કેવી કફોડી સ્થિતિ થઈ જાય છે એ પુખ્ત ઉમરના સ્ત્રીપુરુષોમાંથી થોડાજ કદબી શકે. દરેક સવારને પહેાર તો થવા આવ્યો નહિ હોય એટલામાંજ ઘોડીઆ આગળ નાનો સ્ટવ સળગવા માંડે. બાળક બિચારું તરતજ એતે કે એકસોની ડરામણી બાટલી તૈયાર થાય છે. ટોટી અને બાટલી ગરમ પાણીથી ધોવાતી જાય તેમ તેમ બાળકના હૈયામાં ધ્રારકો પડતો જાય. પછી તરતજ એ બાટલી ગરમ એકસોથી ભરાઈને એના મોમાં બેસવામાં આવે. નાના બાળકનું મોટા માણસો આગળ દેટલુંક આપે ? નિશ્ચયે એ પી લે ત્યાં તો વીરોધનો માછલી ગંધાતો કુહો ચમચીમાં ભરાઈને આવવાનોજ ! ગમે તેટલા ઉલાળા આપો કે ઉલટી પણ કરો છતાં એ કુહો પણ એના પેટમાં ફલવાવાનોજ. વળી થોડો વખત ગમે કે બીજા બોરકોના ડહોચાણુ તૈયાર થવાનાંજ. આવે સમયે એ બાળક શું કરવું ? દ્રૌપદિએ જેમ કૌરવોની સભામાં કૃષ્ણને સંભાર્યા હતા તેમ પ્રભુને સાદ મારવો ?

કોઈ બાળકને અસહ્યથી દિગંબર સ્વરૂપે ફરવાનું દર્દ હોય, કાદવમાં રમવું એ એના જીવનની મોજ હોય, નળની નીચે બેસીને કલાકોના કલાકો સુધી પાણીમાં રમત રમવામાંજ પોતાના જીવનનું સાર્થક છે એવી ધારણા હોય, કે પણ ખાવું અને કે પણ પીવું એ તેને ધર્મ હોય એવું બાળક કોઈ દેશનેજલ અને વહેમી માઆપને

પનારે પડ્યું તો એની કેવી કમજબતી થાય એ સ્વાનુભવ સીવાય સમજવું બહુ કઠણ છે. એનાથી ઓરડાના ગાલીયાની નીચે તો પગ મુકાયજ નહિ, પાણી તો નહાતી વખતે કે મોં ઘોતી વખતે એને અડકે તેજ, કાદવ તો ભુલમાં પણ જો એને શરીરે લાગ્યો તો કાં તો કોઇ નોકર ખરતરફ થવાનો કે કાંતો પોતાનેજ બે કલાકનું લાંબું ભાષણ સાંભળવાનું. પવનની સહેજ સુરખી આવતાં બારીબારણાં ઘડાઘડ બંધ થઈ જાય અને કાનટોપી, ગરમ સ્વેટર અને પગના ગરમ મોજાંને માટે આખા ઘરમાં દોડાદોડી થઈ જાય. પોતે હર્ષના આવેશમાં જરા વધુ પડતું હસે તો હસાવનારની ખબર બરાબર લઈ નખાય એટલું જ નહીં પણ બાળકને પણ બહુ હસવાથી ફેફસાં નખળાં પડી જાય એવી ધમકી અપાય. આવી વેળા બાળકની અવસ્થા બહુ ભુંડી જ થાય એ સહજ સમજી શકાય તેવું છે.

બાળકની ઇચ્છા હોય કે નહિ તેની તલભાર પણ દરકાર ક્યાં વિના, ઘરમાં જો પણ કોઈ મળવા આવે તેની સામા એને ધરવામાં આવે, મળવા આવનાર કટાણું મોં કરીને એને બોલાવે, એને ઝાંસા કરે, આ બધું પણ બાળકે તો મુંઝે મોંએ સહન જ કરવાનું રહ્યુંને ! નિશાબે જવાની જરાપણ વૃત્તિ નહિ હોય, નિશાબોનો ત્યાગ કરવો એ મદા સિદ્ધાંતમાં એની શ્રદ્ધા હોય છતાં રોજ બલાતકારે એને નિશાબે માખાપ તરફથી કાઢવામાં આવે એ પ્રસંગ તો સાધારણ થઈ ગયો છે. આખો દિવસ ઉઘ્યા કરીને રાત આખી જાગવું હોય, રમવું હોય, દુધ પીવું હોય અને કોઇના હાથ ઉપર બેસીને ફરવું હોય તે વખતે એને જોરજીલમથી ઘોડીઆમાં નાખે, એના શરીર ઉપર જાડો ચારસો નાખી જોરથી હીંચકા ખવડાવ્યાજ કરે, સાથે ધણાજ કકડેશ સુરથી હાલરડાં ગાયા જ કરે આવી માતાઓ સામેનો રોષ એણે કે નીતે પ્રદર્શિત કરવો ?

સ્ત્રીઓને હક અપાવવા અનેક સુધારકો મેદાને પડે છે. પુર-
ખોના હકો સાચવવા અનેક વીરડાઓ પ્રાણુની કુરબાની કરવા નીકળી

પડે છે. મુંઝાં પ્રાણીઓ ઉપર ધાતકીપણું ગુજરતાં અટકાવનારી મંડળીઓ ઠામઠામ જેવામાં આવે છે. જરા જરામાં શાંતિમય અસહકાર અને સત્યાગ્રહો શરૂ થતા આપણે જોઈએ છીએ. સાહિત્ય પરિષદમાં આમવર્ગ પોતાના હકો સાચવવા પોતાના ગળાંતો અને સાંભળનારાઓના કાનનો ભોગ આપતાં અચકાતા નથી તેવે સમયે બાળકોનો બેલી કોણ ? એમને એમના મનગમતાં માબાપો શા માટે નહિં મળવાં જોઈએ ? શું એઓ મનુષ્ય નથી ? શું એઓ મુંઝાં પ્રાણીઓ કરતાં પણ ગયાં ? ‘આજનું બાળક તે કાલનો નેતા’ એ કહેવત બોલનારા તો હજારોની સંખ્યામાં હોય છે પણ બાળકોને પોતાના હકો અપાવવા એમનું આ મોટામાં મોટું દુઃખ-“મરજી પ્રમાણેના માબાપ નહિં મળવાનું” મોટામાં મોટું દુઃખ-દુર કરાવવા એ હજારોની સંખ્યામાંથી કેટલાએ યતન કર્યો ? હજી પણ અસુરૂં થયું નથી. બીજાઓને હકો અપાવવા માટેજ જીવન ધારણ કરનારા વીરો આ પ્રશ્ન ઉપાડી લેશે અને આ નિર્દોષ, જગત રચપાતું ત્યારથી આ ભુલ્મની નીચે કચડાતાં-ખીસાતાં-રીબાતાં-દુઃખી થતાં-ત્રાસતાં-ધુંદાતાં-આજીવન ગુલામી વડોરતાં કુમળાં પુલ જેવાં બાળકોને એમનો જન્મસિદ્ધ હક-“એમની મરજી પ્રમાણેજ એમને માબાપ મળવાં જોઈએ”-એ હક એમને અપાવશે, પોતાના સર્વસ્વની કુરબાની કરીને પણ અપાવશે એની આશા રાખી વિરમું તો બોલું ?

જગતકર.

એક દેશનઅવ ઈરાનીની હોટેલમાં હું બેઠો. બેઠો ત્યાં પીવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. જે ટેબલે હું બેઠો હતો તે ટેબલે હું એકલોજ હતો પણ મારી ત્યાં આવે તે પહેલાં ઘણાજ અપ દુ-ડેટ પોશાકમાં સજ્જ થઈને એક ગૃહસ્થ ત્યાં આવ્યો અને ખુરશી ખેંચીને મારે ટેબલેજ બેઠો. ગૃહસ્થ આધેડ વયનો અને વાત કરવાનો શોખીન લાગતો હતો કારણ કે આવનાં વેંતજ તેણે વાત ઉપાડી. પણ એની બન, એનું ગામ, એનો ધંધો વગેરે ખાખતમાં કશું ધારી શકાતું નહોતું તેમજ તે પોતે એ વિશે કે માહિતી આપે તેમ જણાતું નહોતું.

પેલા ગૃહસ્થ તરતજ બોલ્યો. “કેમ કે મંગાવ્યું છે? ત્યાં મંગાવી છે? કેં દરકત નહિ. મારી સાથે કેક તો લેશોને?”

મેં ડાકું ધુણાવીને હા પાડી.

“અમુક રીતે ઓળખાણ થવી જોઈએ અને તે પછીજ બોલાય વગેરે એડીકેટમાં હું માનતોજ નથી. અને તમારે એટલું ચોક્કસ યાદ રાખવું કે ત્યાંસુધી આપણે અમુક ગામને કે અમુક પ્રાંતને કે અમુક દેશને વળગી રહીએ ત્યાંસુધીજ અમુક રીતલાતો. અમુક ચારિત્રના ગુણદોષો વગેરે આપણને નડ્યા કરે છે. પણ જે ક્ષણે તમે એમ સ્વીકારી લીધું કે મારો દેશ તે આ સાથે જગત અને મારાં સગાંવહાલાં તે સારી માનવજાતિ તેજ ક્ષણે તમે

અધીજ રીતે સ્વતંત્ર થઈ જાયો છો અને પેલા તમારા ગાંધીના શબ્દો-
માં કહીએ તો તમને તેજ ક્ષણથી ખરૂં સ્વરાજ મળીજ ગયું એમ
સમજી શ્યા.”

“ તમે ગાંધીજીની વિરૂદ્ધ છો ? ” મેં પૂછ્યું.

“ હું ગાંધીની વિરૂદ્ધ નથી. મને એમના ચારિત્રને માટે માન
છે. પણ એમના સિદ્ધાંતો મને તો ચોંટાળી સહીના લાગે છે. સ્વદેશ-
ભિમાન, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિને માટે બલિદાન, સ્વતંત્રતાને માટે પ્રાણત્યાગ
વગેરે ગુણ ઉપર ઉપરથી જોનારને બહુ સુંદર લાગે છે. પણ જેનો
દેશ આખું જગત છે, જેના સર્ગાંશમાંથી આખી મનુષ્યજાત છે
તેને મન તો આ બધાં નામો માત્ર માનવહૃદયની સંકુચિત દ્રષ્ટિજ
બતાવી આપતાં હોય એમ જણાય છે. એમના કરતાં તો હજી રવિ-
બાણના સિદ્ધાંતો કેંક દીક છે. જેકે એને મન પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ
એમ બે જુદા ખંડો છે. એ બે ખંડની સંસ્કૃતિ પણ જુદી છે અને
એ બે ખંડ અને એમની પ્રજાએને રવિબાણ વધુ નિકટ લાવવા
માગે છે. પણ મને તો એથી હસવુંજ આવે છે ! પૂર્વ અને પશ્ચિમ
ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા ભાગ પાડવાજ શા માટે ? આપણી આ
પૃથ્વી એટલી નાની છે કે એમાં ભાગ પાડવાની આવશ્યકતાજ નથી.
તેમાં વળી હાલની નવી નવી શોધોથી એ નાનાપણું વધવાને બદલે
ઘટતું જાય છે.”

હું જેમ જેમ આ વિચિત્ર માણસની વાત સાંભળતો ગયો તેમ
તેમ મને એને માટે અસાધારણ માન ઉત્પન્ન થતું ગયું. મહાત્માજી
અને રવીન્દ્રનાથ જેવા મહાપુરુષોથી પણ આ માણસના હૃદય તેમજ
દ્રષ્ટિ વિશાળ હતાં. મહાત્માજી હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ અપાવવા અને
તેમ કરીને દુનિયાના જુદા જુદા દેશોને પવિત્રતાના સિદ્ધાંતો સમ-
જાવવા યત્ન કરી રહ્યા છે. મશહૂર બંગલકવિ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો
સુયોગ સાધવા મથી રહ્યા છે પણ આ મહાપુરુષ તો “ સખી ભૂમિ

ગોપાલકી ” એ સુત્રને હૃદયમાં જાડીને પોતાના વ્યવહારમાં તેનું પાલન કરી રહ્યો છે ! જેમ કેટલાકો પોતાના ગામના નામ પાછળ ‘કર’ લખીને પોતાની અડક લખે છે અને કોઈ પોતાને મહુઆકર, તો કોઈ પાટણકર, કોઈ શાહવાપુરકર તો કોઈ મધોલકર એવી અડકથી ઓળખાવે છે તેમ આ પુરુષ પોતાની અડક ‘જગતકર’ રાખે તોજ યથાર્થ છે એમ મને લાગ્યું.

આખી દુનિયાની મુસાફરી કરનારાઓ તો ઘણા પડ્યા છે પણ આવી મુસાફરીઓ પણ તે મુસાફરોના હૈયામાંથી પોતાના દેશની કે પોતાના પ્રાંતની દાઝ કઢાવી શકવાને સમર્થ થઇ શકી નથી અને પરિણામે આવા મુસાફરો માત્ર મુસાફરોજ રહ્યા છે અને આ પુરુષની માફક ‘જગતકર’ અડક ધારણ કરવાને યોગ્ય નથીજ.

“ પણ તમે જે ગામમાં જન્મ્યા હશે તે ગામને માટે અથવા તો તમારા પ્રાંતને માટે કે દેશને માટે સહેજ પણ લાગણી તમને નથી થતી ? ” મેં આ જગતકરને પુછ્યું.

“ લાગણી કેવી રીતે થાય ? કયા દેશને માટે થાય ? કયા પ્રાંતને માટે થાય ? કે પ્રજાને માટે થાય ? પેકીનમાં મારા દોસ્તો છે. આ હોટેલનો ધરિની મને ઓળખતો નથી એટલા ટોડીઓ અને નાગા-સાકીના હોટેલવાળા મને ઓળખે છે. વીએનામાં એક હોટેલવાળા મારી રૂમ તો મારે માટે તૈયારજ રાખી મુકે છે એટલુંજ નહિ પણ મારાં લુગડાં પણ ત્યાં પહેલ ટ્રંકોમાંથી કાઢીને પંદર પંદર દિવસે સાફ કર્યા કરે છે ! હું પારીસમાં કોઇપણ વખતે, કોઇપણ થીએટરમાં જાઉં તો ઓછામાં ઓછાં પચાસ સ્ત્રીપુરુષો મારાં ઓળખીતાં નીકળે. ન્યુયૉર્કના રેલ્વેના પોરટરો પણ મને જુએ તો ખીજાં ધરાકો છોડીને મારો સામાન ઉઘડવા દેડે. બ્રસેલમાં હમણાં એક યુવતીના લગ્ન છે તે મારે આજે કે કાલે બેટ મોકલાવવી પડશે. ગ્લાસગો, ડબ્લીન અને લંડનના કેટલાય ઓળખીતાઓ તો હમણાં ચારેક માસ થયાં

હું એમને મળી શક્યો નથી એટલે મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા છે. લેનીનએડની પાસેના ગામડામાંનો એક રશીયન મને પોતાના ખેતર-માંનો પોંક ખાવાને જવાનો જ આગ્રહ કર્યો કરે છે. આ તમારા હિંદુ-સ્થાનમાં પણ કલકત્તા, લખનૌ, લાહોર, મદ્રાસ, સીમલા, દાર્જીલિંગ, આગ્રા વગેરે ઠેકાણેથી મને ટપાલ આવવાનીજ. હું જો એકેએક કાગળનો જવાબ આપવા બેસું તો ઓછામાં ઓછા મારે ચોવીસ કલાકમાંથી વીસ કલાક એ કામ પાછળ ગાળવા પડે. હવે બોલો ! મારે કયા ગામનું અભિમાન રાખવું ? કયા દેશની સ્વતંત્રતા માટે પ્રાણ અર્પવો ? હાહાહાહા ! એ તો જે લોકો કુવામાંના દેડકાં માફક 'આ માઈ, આ તમાઈ' વગેરે કરી શકે એને માટે એ બધું !"

"પણ હા એટલું તો ખરું કે હજી કદાચ ચંદ્રમાંથી કે મંગળના તારામાંથી લોકો મને મળીને કહે કે તમારી દુનિયા અમારી દુનિયાથી જુદી છે તો કદાચ મારાથી તેમને ના નહિં કહી શકાય. હાહાહા !" મોટેથી હસતાં હસતાં તે બોલ્યો.

થોડીવાર અમે બન્ને મુંગા રહ્યા અને કેકો ઉપર મારો ચલાવ્યો તેટલામાં વળી પાછું પેલાએ ચલાવ્યું. "લોકો કેવા પોતપોતાના ગામોને માટે લઢી પડે છે એ જોઈને મને તો બહુજ હસવું આવે છે. કોઈપણ અમેરીકન જરગનીમાં કે ફ્રાન્સમાં કે રશિયામાં કે કોઈપણ જગ્યાએ વાત કરતો હોય તો ત્યાં પણ પોતાના અમેરીકાના જ વખાણ કરતો હોય ! એજ પ્રમાણે તમારે અંગ્રેજનું, ફ્રેંચનું, જરમનનું, રશિયનનું વગેરે બધાનું સમજી લેવું !"

પછી થોડીવાર અમે હવા બાબત વાત કરી એટલે પેલો ગૃહસ્થ મારા ટેબલ આગળથી ઉઠીને ઉભો થયો અને બીજે ખુણે કેટલાક ઓળખીતા હતા તેમની સાથે વાતો કરવા ગયો. મારે કેં ખાસ કામ ન હતું એટલે ત્યાં વર્તમાનપત્ર વાંચતો હું બેસી રહ્યો.

વીસ પચીસ મીનીટ એમ વીતી ગઈ હશે એટલામાં મેં અચા-

નક એક ખુલામાં હોહા સાંભળી. હું ઉંચું ડોકું કરીને જોઉં છું એટલામાં તો મારામારી થતી મેં જોઈ. એ પુરૂષોએ સામસામા એ ચાર મુકકા લગાવી દીધા અને મોંચેથી ગાલિપ્રદાનો પણ ફેંકી માર્યા પણ થોડીવારમાં જ એ એ પુરૂષોને બીજા માણસોએ છુટા પાડ્યા અને એ એ પુરૂષો બીજા માણસો સાથે એ હોટેલમાંથી ચાલ્યા ગયા. એ લોકો જતા હતા તેવામાંજ મારી નજર તેમના ઉપર બરાબર પડી અને જ્યારે મને જણાયું કે મારામારી કરનાર એ પુરૂષોમાંથી એક પેલો મારી સાથે વાત કરનાર ‘જગતકર’ જ હતો ત્યારે હું જરા આશ્ચર્ય પામ્યો. મેં તરતજ એક બાયને બોલાવીને મારામારીનું કારણ પૂછ્યું. “કયા હુઆ કયા?”

“અરે કૈં મોટી વાત હતી નહિં સાહેબ!” પેલા બાયે મને કહ્યું “તમારી સાથે જે માણસ વાત કરતો હતો તે સુરતનો છે અને જો કોઈ પણ માણસ ભુલેચુકે પણ સુરતના લોકોની કે તેમની ખાવાપીવા બાબતની મસ્કરી કરે છે તો તે બહુજ ઉસ્કેરાઈ જાય છે. સામાવાળાએ સુરતના લોકોની પાપડી ઉપર શીનાગીરીની કૈંક મસ્કરી કરી અને કહ્યું કે પાપડી એ ટોરને ખાવાનો ખોરાક છે! બસ, આટલું સાંભળતાંની સાથેજ પેલાએ ઉઠીને બેચાર મુકકાઓ લગાવી દીધા!”

હું આ વાત સાંભળીને સડકજ થઈ ગયો! જેને મેં ‘જગતકર’ ની અડક આપી દીધી હતી તે સુરતનો વતની એટલે મારાજ ગામનો અને તેણે પાપડીને માટે મારામારી કરી!

જગતકર તરીકે મને એને માટે જેટલું માન ઉત્પન્ન થયું હતું તેના કરતાં પણ વિશેષ માન મને એના આ વર્તનથી થયું.

સિંહ કે શિયાળ ?

મનુષ્ય નામનાં પ્રાણીનો તમે કોઈએ અભ્યાસ કર્યો છે ? એનાં અટપટાં ચારિત્રનું તમે કોઈએ પૃથક્કરણ કરવાનો યત્ન કર્યો છે ? સૌ ધારે છે એટલું એ સહેલું નથી. બાહ્ય દેખાવથી આધુનિક બીમ જેવો જણાતો પુરુષ ધણીવાર હમેશનો માંદો અને બીકણ નીવડે છે. પ્રથમ દર્શને મદુરીઓ જણાતો માણસ, તેજ પ્રમાણે, કસરતી જુવાન નીકળી આવે છે. કોઈ માણસ અતિશય હસમુખો હોય-ન્યારે જુઓ ત્યારે તે હસતો ને હસતોજ હોય અને બીજાઓને હસાવતો હોય તેજ માણસ જરા ઉંડું જોતાં અનેક દુઃખનો ભર્યો જણાઈ આવે છે. આટલાં થોડાં દ્રષ્ટાંતો ઉપરથી એટલું તો જણાશેજ કે બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી મનુષ્યનું ખરું ચારિત્ર કેવું છે તે જાણી શકાતું નથી.

પણ આટલાંથીજ મનુષ્ય ચારિત્રનાં પૃથક્કરણની મુશ્કેલીઓ અટકતી નથી. આ તો માત્ર એક વાત થઈ. મનુષ્યને ધણીવાર કેટલાકો હાથીની સાથે સરખાવે છે. હાથીને દેખાડવાના દાંત જુદા હોય છે તેજ પ્રમાણે તેમનું કહેવું એમ છે કે મનુષ્યને પણ બે પ્રકૃતિ હોય છે: એક બહારની દેખાડવાની અને બીજી ખરી. પણ આ ઉક્તિ પણ બરાબર બંધબેસતી નથી. હાથી પોતાના દાંતની સ્થિતિ બદલી શકતો નથી. પોતાની મરજી પડે ત્યારે બહારના દાંત અંદર અને ઈચ્છામાં આવે ત્યારે અંદરના દાંત બહાર લાવી શકતો

નથી. પણ મનુષ્યમાં તો એ ખાસ ચમત્કાર હોય છે. અમુક સંજોગોમાં એક પ્રકૃતિ, બીજા સંજોગોમાં બીજી પ્રકૃતિ; અમુક માણસો સમક્ષ એક જાતનું ચારિત્ર અને બીજાં માણસો પાસે બીજી જાતનું ચારિત્ર એ દાખવી શકે છે.

નેપોલીઅનનો દાખલો લઘુએ કે કૈઝરનો લઘુએ: લડવૈયા તરીકે, પતિ તરીકે, પિતા તરીકે, મિત્ર તરીકે, રાજા તરીકે અને બન્દીવાન તરીકેના એમનાં જુદાં જુદાં ચારિત્રમાં સામ્ય હોય કે નહિં પણ હોય !

પરંતુ મેં ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે આ વિષય બહુ ગહન છે, મુશ્કેલ છે. એનો અભ્યાસ આદરવો એ ગમે તેવાનું ગણું નથી. એનો સંતોષકારક ઉકેલ આણવાને માણસે કવિ થવું જોઈએ—શીઝસુફ થવું જોઈએ. એટલે આ વિષયની શાસ્ત્રિય ચર્ચામાં ઉંડા ઉતરવાને બદલે એક દ્રષ્ટાંતજ આપું અને તે વડે કરીને આ ચર્ચાના અમુક અંગને પ્રકાશિત કરવા યત્ન કરું તો ખોટું નહિં ગણાય.

અમારા મિત્ર રમણલાલ ડાકટર છે, દહીંઓની સારી જેવી સંખ્યા હાથમાં રાખી, તેમને અનેક ઉપાયોથી માંદામાંથી સાજાં અને સાજાંમાંથી માંદા રાખી પોતાનું જીવન પૈસાની તંગીમાંથી સહેલાઈથી મુક્ત રાખી શકે છે. શરીરે કદાવર છે, મુછોના ભરાવદાર આંકડાથી તેમની આખી આકૃતિ બહુ ભવ્ય લાગે છે. તેમની જીજ્ઞ કટાક્ષમાં તેમજ મિજબાનમાં કાતર કરતાં કરવતને વધુ મળતી આવે છે. દહીંઓ તેમનાથી કાંપતા ફરે છે. અમારા જેવા મિત્રો તેમના કટાક્ષથી ત્રાસતા ફરે છે અને તેમના પ્રથમ સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યો તેમની આ માન અને ભય ઉપજાવે તેવી આકૃતિ અને વાક્યપદ્ધતિ જોઈને તેમનાથી ડરતાજ ચાલે છે. બાલ્યાવસ્થાથી રમણલાલે કોષની આરા માની હોય કે કોષને શિર ઝુકાવ્યું હોય એવું અમારા સ્મરણમાં નથી. ઘેર માતપિતાને, રકુલમાં માસ્તરોને અને કોલેજમાં પ્રો-

ફેસરોને રમણલાલ સાથે સાઈ રાખવામાંજ લાલ જણાતો. રમણલાલના ચારિત્ર સંબંધી આટલુંજ યસ.

સાંજ હતી. એક મિત્રના ઓટલા ઉપર અમે સૌ તડાકાએ ચઢ્યા હતા. પાંચ સાત મિત્રોમાં રમણલાલ નેતાસમા શોભતા, અમારામાંથી સૌને વારાફરતી બનાવતા, રસ્તે જતાં માણસોને પણ તક આવ્યે ઉંચકતા, આખાં જગતના મહાન પ્રશ્નો પોતાની ઈચ્છાનુસાર ચર્ચતા હતા અને તેને અમે માન્ય રાખતા હતા. હુંડીઆમણ, બોક્ષે-વીઝમ અને ઝેકો સ્લોવેકિયાના રાજ્યતંત્રથી માંડીને સ્ત્રી કેળવણી, બાળલગ્ન, વિવાહ તોડવા ઇષ્ટ મણાય કે નહિં, ન્યાતમાં બાસુદી પુરીનું જમણુ સાઈ કે ખીરંજ દુધનું, ન્યાતીલાઓને ત્યાં ખાવાં મોકલવાનો રીવાજ આપણા આત્માની ઉન્નતિ સાધનાર છે કે તેને અધોગતિને માર્ગે લઈ જનાર છે વગેરે અનેક વિષય અમે રસભર ચર્ચતા હતા. ઓટલામાં અમે જેના ઓટલા ઉપર બેઠા હતા તેમને એક ભાઈએ કહ્યું: “ મુરખખી, આવો અવસર ક્યારે આવવાનો હતો ? આજે તમારે ત્યાંજ વાળુનું થઈ જાય ! વધારે નહિં પણ માત્ર ખીચડી, કઢી અને ભાજનું લસણીઆ શાક ! યસ, મજા ઓર ઝામે.”

ઓટલાના ધણી કે પણ બોલે તે પહેલાં તો રમણલાલનું અટ-હાસ્ય નીકળ્યું. “ હા હા હા ! એ ગરીબ બિચારાને તો ધણીય હોંસ હોય પણ વીસનખી આગળ ચાલતું હોય ત્યારેને ! અંદર કહેવા જાય તો જીવતોય બહાર નીકળે કે ? હા હા હા ! ”

અમે બધા રમણલાલના ખુશામતીઆઓએ પણ પ્રતિધ્વનિ કર્યો. “ હા હા હા હા ! ”

ઓટલાના ધણી પોતે કેવું વલણ લેવું એના વિચારમાંજ હતા. ઓટલામાં ઓટલા ઉપર પડતી બારીમાંથી ઓટલાના ધણીનાં પત્નીને મીઠો અવાજ આવ્યો: “ ખીચડી ખાવાનો સાચોજ વિચાર છે ? હોય તો મુકું-પણ પછી સૌ સૌની વીસનખીઓના ત્રાસથી ઘેર નાશી જઇને મારી રસોઈ બગડાવતા નહિં ! ”

જવાબમાં અમે સૌએ આખી સીજતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવનાર અદ્દહાસ્ય કર્યું અને ત્યાં જન્મવાતું વચન આપ્યું. પણ પાંચેક મીનીટમાં અમારામાંથી બે એક જણાએ પોતાની પ્રકૃતિ સારી નથી એટલે બેસવાના તો છે પણ જન્મવાના નથી એમ કહ્યું. એટલે એ બે જણાએ અમારા બધાના તેમજ એટલાના ધણીનાં પત્નીના કટાક્ષનો ભોગ થઈ પડ્યા. પણ આટલેથી તે બે છુટયા નહિં. ડાક્ટર રમણલાલે તો એમની પરત્વૃત્તિ-ગુલામી પ્રવૃત્તિને માટે એમના હોતરાં ફાડી નાંખ્યાં.

રસોઈ ધમધમાટ ચાલી રહી. અમારામાંના બીજા એક બેએ છાનામાના, કોઇનું ખ્યાન જેંચાય નહિં તે પ્રમાણે આવતા જતા સાથે ઘેર કહેવડાવી દીધું. લસણ ધરમાં નહોતું એટલે એક છોકરાને લાગોળે લેવા મોકલ્યો, અને રસોઈ થાય તે દરમીયાન વખત વીતાડવા પત્તાંની રમત જાગરહસ્ત તોફાન સાથે શરૂ થઇ.

આખરે રસોઈ તૈયાર થઈ. પાટલા અને પાતળ મુકવામાં આવ્યાં. કેરી અને કાંદાનીં કચુંખરની ક્ષુધાને પ્રદિપ્ત કરનાર સુગંધ આખા ઓરડામાં ફેરવા લાગી. અમે સૌ પાટલા ઉપર બેઠા પણ ખરા.

એટલામાં-એટલામાં ઓરડાના ખારણામાં એક પાતળી છાયા જણાઇ. “ઓહો ચંપા બેઠન! આવો આવો બધાંની સાથે તમે પણ ખાવા આવી જાઓ.” પીરસતાં પીરસતાં મિત્રપત્નીએ કહ્યું.

ચંપા બેઠન તે ડાક્ટર રમણલાલનાં પત્ની. ક્યાં રમણલાલની પ્રચંડ આકૃતિ અને ક્યાં આ એકવહીઆ શરીરની, હમેશની માંદી જણાતી તેમની પત્ની! પણ એમ તો સરકસમાં આપણે જોઇએ છીએ તેમ ક્યાં ધુધવતા, વિકરાળ વનરાજ અને ક્યાં તેમના ઉપર નિરંકુશ અમલ ચલાવતી કામળા. સુંદર સરકસ-કન્યા! પણ અમને વધુ વિચારનો સમય મળ્યો નહિં. ચંપા બેઠને મિત્રપત્નીને જવાબ વાળ્યો નહિં પણ તીણા હૃદયબેદક અવાજે શરૂ કર્યું. “હં! પોતે અહિં મીજ્યાની ઉડાવવા બેઠા છોને શું! ઘેર છોકરાં પપ્પા પપ્પા

કરતાં ટળવળાને ખાધા વીનાજ સુધ ગયાં અને હું છેલ્લા ત્રણ કલાક થયાં વરઘોડા જોવાનું છોડીને ચુલો પકડીને બેસી રહી છું ત્યારે અહિં પોતે તો ઉગ્મણી ઉડાવે છે! પણ બૈરી અને છોકરાં મરી ગયાં છે કે જીવતાં એની પણ પોતાને દરકાર હોય ત્યારે કની ! ઘેર ત્રણ ત્રણ શાક અને પાંચ પાંચ રાયતાં ચટણી વીના તો કાળાઓ ઉતરતો નથી અને બીજાને ત્યાં બાજીનું શાક હોય તો પણ ચાટુડા થઇને ચાટવા બેસી જવું—”

આ બાપણ—આ સમુદ્ર ગર્જન—આ કારમી મેઘ ગર્જના ક્યારે પુરી થાત તે કહી શકાતું નથી. પણ એજ વખતે ડાક્ટર રમણલાલ પાટલા ઉપરથી ઉડી, ઝટ કોટ ટોપી પહેરીને ઓટલાને પગથીએ જઈને ઉભા અને ત્યાંથીજ તેમણે ધીમેથી પણ પત્ની સાંભળે તેમ કહ્યું. “ચાલો આવોછોને ?”

બસ. આજને પણ પા ઘડી પોતાની પ્રતિભાથી ટકાવી રાખનાર, લાખો શત્રુઓને મીટ માંડતાં માત્રજ મૃત્યુ પમાડનાર, મહા પરાક્રમી, અતુલ, અદ્વિતીય મહારથી—જન્મ નાયકની જ્યારે સંજોગોને લઇને પડતી થાય ત્યારે હસી શકે એવો મૂર્ખ કાણુ હોય ? એવો પશુ કાણુ હોય ?

અમે બાકી રહેલાઓ ઉંડું મૌન ધારણ કરીને દુઃખી હૃદયે ડાક્ટર રમણલાલને એમના પત્ની સાથે સ્વગૃહે જતા જોઈ રહ્યા. અમારા સૌની આંખો આંસુભીની થઈ ગઈ!

કેમ ?

પ્રશ્ન રના દેખાવ ઉપરથી કોઈએ કશા નિર્ણય ઉપર આવવું નહિ એમ આપણે બધાજ જાણીએ છીએ પણ તેમ છતાં પણ જ્યારે જ્યારે આપણે એવીજ રીતે નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ અને કેંક કાર્ય કરીએ ત્યારે ત્યારે પરિણામે આપણને પસ્તાવોજ થાય છે. ધણીવાર એમ બને છે કે ગાડીમાં કોઈ નમ્ર દેખાવનો ગૃહસ્થ આપણી સાથે બેઠો હોય છે અને આપણે તેને બનાવીએ છીએ-ઉચ્ચકીએ છીએ અને તરેહવાર જાતનું તોફાન કરીને તેને પગવીએ છીએ પણ પાછળથી આપણને ખબર પડે છે કે તે કોઈ મોટો ધનાઢ્ય પુરૂષ હતો, ઔનરેબલ હતો કે કોઈ આપણા વડીલોને જોળખનાર હતો! આ પ્રમાણે એક વખત અમે નાના હતા ત્યારે અમે એક ગૃહસ્થને ઘણો પગવ્યો હતો. પેલો માણસ અમારા વડીલોને જોળખતો હતો. એટલે વડીલોને બીજે જ દિવસે આ વાતની ખબર પડી. અમારામાંથી દરેક જણે સોગન ખાધને કહ્યું કે બીજા બધા મસ્તી કરતા હતા અને હું તો ઉલટો તેમને વારતો હતો; પરન્તુ દુનિયાના અનુભવી વડીલોએ અમારા સોગનને ઝાઝું વજન આપ્યું નહિ અને કોઈને મેથીપાક તો કોઈને મહિનો સુધી ખીરસાખર્ય નહિ તે કોઈ ને પન્દર દિવસ સુધી રમતોમાં ભાગ લેવાનું નહિ એ પ્રમાણે શિક્ષા થઈ. સાધારણ રીતે આપણે જાડા, ભરાવદાર શરીરનાં પુરુષોથી બહીતા ફરીએ છીએ અને નબળા પોચા દેખાવનાની તક

આવે મસ્કરી કરવા મુકતા નથી. કોઇ બાલક મેં ઉપરથી બહુ શાન્ત દેખાતું હોય, કાવકું હોય અને હમણા રડી દેશે એવું દેખાતું હોય; તે વખત આવે બહુજ તોફાની નીકળી આવે છે અને બહારથી આભને પાડુ મારતું છોકરું વખતે કીડીથી પણ કરતું, તદ્દન બોચીયાં જેવું હોય છે. મેં આવા પ્રકારની એક બાલિકા જોઇ હતી. તે અનુભવ હું અહિં વર્ણવું છું.

મ્યુઝીઅમના દરવાજા આગળ હું ઉભો હતો. લોકોની આવજા થોડી હતી એટલામાં એક નાની બાલિકા પગથીએ ચડી. તેના ચહેરા નિર્દોષતાની મૂર્તિરૂપ હતો, આંખો ભુરાશ પડતી ગંભીર લાગતી હતી. આસપાસ સાનન્દાશ્ચર્યથી દષ્ટિ ફેરવતી તે બાલિકા પગથીએ ચડી. બારણા આગળ એક લબ્ધ દેખાવનો કલાર્ક ઉભો હતો તેણે ગંભીરાઇથી ધાંટે પાડીને કહ્યું. “છત્રીઓ અને લાકડીઓ જમણી બાજુએ મુકતાં જાઓ.” આ વખતે બીજાં કોઇ મનુષ્ય ત્યાં અમારી આગળ હતાં નહિં એટલે આ ગંભીર આજ્ઞા પેટી બાલિકાને ઉદ્દેશીને જ બોલાઈ હતી. બાલિકા નિર્દોષ વદને પેલા કલાર્કના આખાં શરીરને જોઈ વળી અને પછી ધીમેથી બોલી:-“કેમ ?”

આ પ્રશ્નજ વિચિત્ર હતો. હજી સુધી કલાર્કને આવી જાતનો પ્રશ્ન પુછનાર કોઇ મનુષ્ય ન હતું. લોકો જ્યારે ખુશમિજનમાં હોય ત્યારે હમેશાં ઘેટાં જેવા હોય છે અને ગુસ્સામાં હોય ત્યારે ઉન્મત્ત હાથી જેવા હોય છે. મ્યુઝીઅમ જેવી જગ્યા આગળ સાધારણ રીતે તેઓ ખુશમિજનમાં જ હોય છે એટલે કલાર્કની ગમે તેવી આજ્ઞા પણ આદ્યથી સ્વીકારી લે છે. કલાર્ક કેંક આશ્ચર્ય પામ્યો-બાલિકા બહુ સુંદર નહિ હોત તો વખતે ગુસ્સે પણ થાત.

“અહિં એવો કાયદો છે.” તેણે જાતી કહાડીને ટટાર ઉભા રહીને કહ્યું. જમણી બાજુએ પેલો ઝોરડો છે તેમાં છત્રીઓ અને લાકડીઓ મુકવાનાં છે. તે સિવાય અન્દર જવા દેવામાં નહિં આવે.”

“અહં, હં ! એમ કે ! ઠીક.” આટલું બોલીને બાલિકા ડાબી બાજુએ વળી.

“જમણી બાજુએ,” કલાર્કે મોટો ધાંટો પાડીને કહ્યું.

“કેમ ?” નિર્દોષ અસાનતાથી છલકાતા વદને બાલિકાએ પુછ્યું.

“કારણકે પેલો ઝોરડો જમણી બાજુએ છે એટલા માટે મેં આ ત્રીજી વખત કહ્યું.”

“હા, પણ એ તો લાકડીઓ અને છત્રીઓ માટે કહ્યું હતું. આ લાકડી પણ નથી અને છત્રી પણ નથી.”

“તમારા હાથમાં ચાણુક છે તે હું જાણું છું. તે પણ તે જ ઝોરડામાં મુકીને જવું પડશે. હવે મને વધારે હેરાન નહિ કરો.” કલાર્કેના ધાંટો મોટો જ રહ્યો પણ તે જરા કચવાતે હૃદયે બોલ્યો.

“મેં કેં તમને તરફી તો આપી નથીને ! હું ખરેખર દીલગીર છું. હું ડાબી બાજુએ જમણ તો તમને દુઃખ થશે એમ મને જણાતું ન હતું. હ્યો આ જમણી બાજુએ ચાલી.” મારી માગતા, દીલગીરીભર્યા અવાજે બાલિકા આટલું બોલી.

જમણી બાજુએ ઝોરડામાં આસાંકિત લોકોની છત્રીઓ અને લાકડીઓનો દગલો એક મોટા ટેબલ ઉપર પડ્યો હતો. લોકો બધાં અન્દર ચ્યુઝીઅમમાં ફરતાં હતાં અને અન્દરની વસ્તુઓને માટે કૈંક વિદ્વતાભરી ટીકાઓ કરવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

ટેબલની પાછળ એક બીજો કદાવર શરીરનો કલાર્ક ઉભો હતો. કામમાં ગંથાઇ ગયેલ કોઈ મોટી બેંકનો તે મેનેજર હોય તેવો તેનો દેખાવ હતો. એકદમ તેણે પોતાની પાસેની નોટબુકમાંથી એક કાગળનો કટકો ફાડ્યો અને તે કટકો પેલી બાલિકાને ધર્યો. “ચારસેં ને ઓગણીસ.” જાણે એક મોટી રકમનો એકજ બક્ષીસ આપતો હોય તેમ તે બોલ્યો.

ટેબલ ઉપર પડેલી એક જીર્ણ થઈ ગયેલી અને નંબરની ટીકીટ બાંધેલી છત્રી ઉઠાવીને પેલી બાલિકા બોલી. “આની કિંમત શી ?”

“આ કેં દુકાન નથી. જેવા આવનાર માણસોની છત્રીઓ ને લાકડીઓ અહિં પડેલી છે. જે તમે તમારા હાથમાંની ચાશુક આપો તો તમારો નંબર આ છે. ચારસેં ને ઓગણીસ.”

“પણ મારા હાથમાંની ચાશુક મારે નથી આપવી.” કેંક વિચાર કરતી બાલિકા બોલી.

“હીક; નહિં આપતાં; પણ એ નહિં આપો તો તમને અન્દર જવાનું નહિં મળે.” આટલા ધડાકાથી પેલી બાલિકા મ્હાત થશે એમ ધારીને કલાકેં બોલતો અટકી ગયો.

“કેમ ?” પેલી બાલિકા અતિશય ગંભીરાઇથી બોલી.

“કેમ તે તમને ખબર પડશે. એવો કાયદો છે તેથી.”

“એવો કાયદો છે ? કેમ ?” પેલી બાલિકાએ આશ્ચર્યચકિત થતાં પુછ્યું.

આ જાતના સવાલો આખી જીંદગીમાં પેલા કલાકેં સાંભળ્યા ન હતા. તેનો મિજાસ ખસી ગયો પણ પ્રશ્ન પુછનારના વચનું પ્રમાણ જોઈને ગમ ખાઈ ગયો. “કાં તો આ ચાશુક અહિં મુકી જાઓ અને કાં તો સીધાં ઘેર જાઓ. મ્યુઝીઅમમાં જવાનું નહિં મળે.”

“કેમ ? ક્યું મ્યુઝીઅમ ?”

“આ મ્યુઝીઅમ ! તમારે અન્દર જવું છે ?”

“ના, મારે મ્યુઝીઅમમાં જવું જ નથી, અન્દર જવું મને ગમતું જ નથી. વરસાદ જેવું લાગતું હતું એટલે હું તો અહિં આવી. મને લાગ્યું કે આ કોઇ છત્રીની દુકાન છે. ખરેખર તમારી ખાત્રી છે કે આ દુકાન છત્રીની નથી ?”

“હં, ખબરદાર, મુગાં મુગાં અહિંથી રસ્તો માપો.” પેલો કલાકેં ઝુરસે થતો બોલ્યો.

“કેમ ? બાલિકાએ ક્ષણભર વિચાર કરીને પુછ્યું.

“કેમ ! કારણકે આ મસ્કરી કરવાની જગ્યા નથી—અમને મસ્કરી પસન્દ નથી.”

“આ મશ્કરી કરવાની જગ્યા નથી ?” પેલી બાલિકાની ભુરી આંખો વધુ મોટી થતી જણાઇ.

“ના, નથી જ.”

“તમને બધાને મશ્કરી પસન્દ નથી ?”

“ના, નહિ જ. જો મશ્કરી કરવી હોય તો બીજી જગ્યાઓ ધણી છે; ત્યાં જાઓ.”

બાલિકા આશ્ચર્યથી દિઝમૂઠ થઈ ગઇ હોય તેમ ક્ષણવાર સ્તબ્ધ બની રહી. પછી તેણે બીતાં બીતાં આમતેમ જોયું અને પછી પાછી પેલાની સામે દષ્ટિ કરીને પુછ્યું:—

“કેમ ?”

ત્વરાથી પગથીઆં ઉતરતી, પોતાના હાસ્યથી સર્વત્ર અમિ વરસાવતી પણ પેલા કલાર્કના હૃદયમાં વિસુવિવસ સળગાવતી પેલી સુન્દર બાલિકા ક્ષણમાં પગથીઆં ઉતરીને ટોળાંમાં અદસ્ય થઇ ગઈ.

“ચિત્રકારોના ચારિત્ર.”

(તે વિશે એક વિદ્વાને કરેલું નિરૂપણ.)

૨ ન ધીમી ધીમી ચાલી જતી હતી. અમારા સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં હું અને બીજા ત્રણ પુરૂષો બેઠા હતા. મારી સામેની બારીએ એક સભ્ય દેખાવતો પુરૂષ બેઠો હતો. સામે બીજા પુરૂષો બેઠા હતા. ચિત્રકળાનું પ્રદર્શન તરતનુંજ ખુલેલું હોવાથી અમે ત્રણ જણ તેનીજ વાતો કરતા હતા, પણ મારી સામે બેઠેલા પુરૂષે અન્ધર કે' ભાગ નહિ લીધો. વાત ધીમે ધીમે બદલાઈ. મારી સાથે વાત કરતા બે પુરૂષો એકમેકમાંજ વાત કરવા લાગ્યા, અને હું બારીમાંથી બહાર ડોકીયું કરી બાળકની માફક અમારી પાસે થઈને ચાલ્યાં જતાં જાડ અને તારના ચાંબલા ગણવા લાગ્યો.

થોડીવાર રહીને પેલા સભ્ય પુરૂષે અચાનક મને કહ્યું: “હું અત્યાર સુધી કે' નહોતો બોલ્યો પણ હવે હું મારો મત પ્રદર્શિત કરું છું. તમે જે ચિત્રકારની વાત કરતા હતા તેને માટે ભણે ટિકાકારો ગમે તે કહે પણ તે એવો મહાન ચિત્રકાર હોજ નહિ. એ વિશે શંકાજ અસ્થાને છે.”

મને આવો દ્રઢ મત સાંભળીને કૈંક કુતૂહલ પેદા થયું તેથી મેં પૂછ્યું: “કેમ, કેમ ?”

“કારણ કે હું ખાત્રીથી માનું છું કે તેને કરવેરા અને ધરવેરા જેવી શુષ્ક બાબતો વિશે પણ માહિતી છે.”

“જે એમ હોય તો તો કૈંક વિચારવા જેવું ખરૂં.” કરવેરા અને ધરવેરાને ચિત્રકળા સાથે શો સંબંધ હોય શકે તે મને અગમ્ય હોવાથી મેં ગંભીરતાથી કહ્યું.

“મારે તમને સર્વ હકીકત કહેવામાં કૈં વાંધો હોય તેમ જણાતું નથી,” તેણે ક્ષણભર વિચાર કરીને કહ્યું. “ટ્રેનની લાંબી મુસાફરીમાં આપણે બન્ને મળ્યા છીએ. તમે માફ નામ જણતા નથી અને ભવિષ્યમાં જણાશે નહિ. હું આ ગાડીમાંથી ઉતરી બર્થશ એટલે આપણી ઓળખાણનો અંત આવશે. મને લાગે છે કે મારી વાત ઉપરથી તમે મારે માટે સારો અભિપ્રાય નહિ બાંધો પણ તમારા સારા અભિપ્રાયની મારે કશીય દરકાર નથી. હાલમાં કયો સુશિક્ષિત અને સ્વતંત્ર સાક્ષર અન્યના અભિપ્રાય માટે દરકાર રાખે છે ? હું આ ચિત્રકારને વિશે આટલું શી રીતે જાણું છું એ જણવાની તમારી ઈચ્છા છે ? કારણ એટલુંજ કે એક મારા પરમરનેહી તેને ત્યાં “સેનીટરી ટૅક્સ” ના રૂ. ૮-૬-૪ ઉધરાવવા ગયા હતા. મારા રનેહી મારા જેવોજ ધંધો કરતા હતા પણ આ કારણને લીધે કેટલાક મહાપુરુષોની માફક મારા રનેહીને પણ કારાગૃહમાં જવું પડ્યું છે.”

“મને કૈં સમજણ પડતી નથી. કારાગૃહે શાથી જવું પડ્યું ?”

“તેનું કારણ મેં તમને હમણાંજ કહ્યું. તેણે રૂ. ૮-૬-૪ સેનીટરી ટૅક્સ તરીકેના તે ચિત્રકારને ત્યાં જઈને માગ્યા.”

“પણ જે ખીલ વસુલ કરવાનુંજ—

“વાસ્તવિક છે. જે વસુલ કરવાનાજ હોત તો તો કશીજ અડચણ નહિ આવત પણ ચિત્રકાર પાસે પૈસા લહેણાજ નહતા, અને યેષીતે હશે તો મારા મિત્રને ઉધરાવવાની સત્તા હતી નહિ. ફક્ત તેના હૃદયમાંજ એવી ઈચ્છા થઈ આવી કે આટલી રકમ ચિત્રકાર પાસે માગવી જોઈ એ. સોમાંથી નવ્વાણું ચિત્રકાર કૈં પણ બીજા

પ્રથમ પુછ્યા સિવાય આ રકમ આપી દેત કારણ કે તેમને એવી ભ્રમણા હોય છે કે અમુક વખતે અમુક પુરુષ હાથમાં ઈંગ લઈને તેમની પાસે કર ઉધરાવવા આવે છે. પણ શાનો કર લેવા આવે છે અથવા તો વર્ષમાં કેટલીવાર આવે છે અને પોતે કેટલીવાર આપી ચુક્યા છે એ સર્વ શુષ્ક પ્રશ્નો જો તેમનામાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ, અપુર્વ કલ્પના અને ઉત્કૃષ્ટ રસગતતા, સુન્દરતા અને સુકુમારતા હોય છે તો તેમના હૃદયમાં ઉદ્ભવતાજ નથી. મેં પોતે એક વખત એક ચિત્રકારને ત્યાં જઈને ત્રણ અઠવાડીયામાં ચાર વખત જુદાજુદા કર ઉધરાવ્યા હતા પણ તેણે એક શબ્દ પણ મને પુછ્યો નહોતો. અલગત, આખરે ગમે તેવાં સરલ હૃદયને પણ સીમા તો હોયજ. મને પાછળથી ખચર પડી કે મારી છેલ્લી વખતની મુલાકાત પછી બીજેજ દિવસે જ્યારે ખરો કર ઉધરાવનાર તેને ત્યાં ગયો ત્યારે તેને ઘણો ખરાબ આવકાર મળ્યો અને શરીરને પણ કેંક ઈજા થઈ. દુર્ભાગ્યે જો ચિત્રકારને ત્યાં મારો મિત્ર ગયો તે ચિત્રકાર સર્વ શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ વિનાનો હતો તેથી તેણે મારા મિત્રને જોઈને એક પોલિસ-ને બોલાવી મંગાવ્યો; તે વખતે તે ચિત્રકારના ફલક ઉપર પ્રતાપની સન્ધ્યાનું ચિત્ર આલેખાતું હતું. તેની બધી રસિકતા, ગેબી ભયાનકતા અને ઉચ્ચ ચિત્રકળાથી તેના દુનિયાની જાનજામાં વિટલ રહેલાં હૃદયને કેં પણ અસર નહિં થઈ. આવું ચિત્ર ચીતરતી વખતે રૂ. ૮-૬-૪ જેવી રકમને માટે એક રસિક આત્માને કારાગૃહ જેવાં અરસિક સ્થળે મોકલવા પ્રયાસ કરવો એ શું તેને હાજતું હતું ? શું તમારા હૃદયમાં પણ આ શ્રવણ કરીને ખિન્નતા નથી ઉદ્ભવતી ? તમારું રસિક હૃદય અપ્રસન્ન નથી થતું ? મારા મિત્રે કાર્યક્ષતામાં લુપ્ત કરી, આવેલા પોલિસને સમજાવવાને બદલે તેના અંગને સ્પર્શ કર્યો. પરિણામે કારાગૃહ.”

“તમારા આ મિત્રેજ તમને આવાં અપ્રમાણિક કાર્યો કરતાં શીખવ્યું ? મેં કેંક તપી જઈને કહ્યું.”

“ના ના, બિલકુલ નહિં. મેં તેને અપ્રમાણિક કાર્યો કરતાં શીખવ્યો—જે તમે તેવાં કૃત્યોને અપ્રમાણિક ગણતા હો તો—મારા મત પ્રમાણે તેવાં કૃત્યો અપ્રમાણિક ગણી શકાય કે નહિં એ સંકારપદ છે. કેઈ પણ પુરૂષ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે અને પરિણામે પૈસાદાર થાય તો તમે તેને અપ્રમાણિક કહેશો ? મને મનુષ્યોના સ્વભાવ અને ચારિત્ર વિશે અભ્યાસ કરવાનો છેક આસ્થાવસ્થાથી-જ શોખ હતો તેથી મને ચિત્રકારોના ચારિત્ર વિશે પણ સાઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. અર્થશાસ્ત્ર જરા શુષ્ક વિષય છે પણ આ અભ્યાસ-થી તો આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. કેઈ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાની-એ યથાર્થજ કહેલું છે કે “Noblest study of Mankind is Man”—મનુષ્ય જાતનો ઉત્તમ અભ્યાસ મનુષ્યનોજ છે, અનેક મનુષ્યો શ્રમ વેઠે છે, જોખમ ખેડે છે અને પરિણામે પૈસા પ્રાપ્ત કરે છે. હું પણ શ્રમ વેડું છું, જોખમ ખેડું છું અને પરિણામે પૈસા પ્રાપ્ત કરું છું.”

“પણ કાયદાની રૂએ જોતાં”—

“તે પણ હું જાણું છું. કાયદાથી બહીતા ફરવું એ ફક્ત આપણા લોકોની બીરતાજ છે, નિવેદિતાએ એક પ્રમંજે સત્યજ કહેલું છે કે “હિન્દુસ્તાનની પ્રજા એટલી બધી ક્ષીણ થઈ ગઈ છે કે તેમનામાં એક મહાન ઠગ પણ નથી.” આ વાક્ય શું તમારે નીચું જોડાવનારું નથી ? જે મનુષ્યોમાં જ્ઞાન હોય તો કાયદો શું કરી શકવાનો હતો ?”

“મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે તમારા જેવા અપ્રમાણિક, લુચ્ચા, ઠગ લોક કાયદાની ચુંગાલમાંથી સટકી શી રીતે જઈ શકે છે ?” આ પુરૂષની આવી છેકજ નિડરતા, અને નીઠોરતા જોઈને હું ઉશ્કેરાતો બોલ્યો.

તમે ગુસ્સે થઈ જાઓ છો એ જરા દિલગીરી ભર્યું છે. પણ તમે

હજી આ વિષયમાં મારા જેટલું ઉંડું ઉતર્યા નથી એટલે તમે એમ ધારો તે સ્વાભાવિક છે. કાયદામાંથી છટકવાને મારે ધણાં ધણાં સ્થાન બદલવાં પડે છે અને કેટલીક રીતે મારા ધંધાની વક્ષણમાં પણ ફેરફાર કરવો આવશ્યક લાગે છે. કેટલીક વખતે ‘સેનીટરી ટૅક્સ’ લેવાનું હોય છે. કેટલીક વખતે ‘વોટર ટૅક્સ’ લેવાનું હોય છે અને કેટલીક વાર તો આસનો કર ઉધરાવવો પડે છે. હું એક વખત પકડાઇ જવાની અણી ઉપરજ હતો પણ સુભાગ્યે બચી ગયો. હું એક ચિત્રકારને ત્યાં ગયો અને કહ્યું કે આસનું બીજ રૂ. ૧૧-૬-૫ છે અને ધણો વખત થયાં લેણું છે એટલે આપો. પણ બન્યું એવું કે તેના ગૃહમાં આસજ નહતો. આ મારી દક્ષતામાં મોટી ભુલ્ય ગણાય કારણ કે કે’ પણ તપાસ કર્યા વિના આવી રીતે જવું એ ખોટુંજ કહેવાય. પણ ચિત્રકાર ઉત્તમ પ્રકારનો હતો એટલે તેણે ઉલટું મારી મારી માંગી અને કહ્યું કે “માફ કરજો, મારાથી તમને નકામી તસ્દી અપાઇ છે. તમે ધર શોધતાં ભુલી ગયા હો એમ લાગે છે.” એક બીજી વખતે મેં એક ચિત્રકારને જુની કાચની રકાબી લેતાં એક દુકાને જોતો. તે રકાબી ઉપર એક જાતના હથીઆરનું ચિત્ર હતું. આથી હું ખીજેજ દિવસે ત્યાં ગયો અને પરવાના વગર ‘crest’ વાળી રકાબી વાપરી તે માટેના ત્રણ રૂપિયા દંડના અને હથીઆરોના ચિત્રનો સંગ્રહ કરવાના ધરાદા માટે રૂ. ૨-૭-૦ લીધા. ચિત્રકારે મને આ પાઈ અને ઉઠતી વખતે આટલી રકમ ઉપરાંત બે રૂપિયા આ કેસ વર્તમાન પત્રોમાં છપાય નહિં તેને માટે મને આપ્યા. તમે આ વિષયના અભ્યાસી નથી એટલે તેનાં ઉંડાં રહસ્યો શે સમજાય ? ચિત્રકારો તો દુનિયાના કોહીનૂર છે. તેમની મદદ સિવાય હું તમારા જેવા સભ્ય ગૃહસ્થો સાથે સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસીને વાદવિવાદ શી રીતે કરી શકત ? આવી ઉત્તમ જાતની વાણીવાડીસની અને મેકોપોલોની સીગાર શી રીતે પી શકત ? હો આ સીગાર, પી તો જુઓ !”

“ નહિં માફ કરો. મારી પ્રાર્થના છે કે ભવિષ્યમાં તમે તમારી

હુઆપમાં નિષ્ફળ નિવડો અને તમારા મિત્રને જમને મળો.” મેં સીઝાર લેવાની ના પાડતાં કહ્યું.

“ હમણાં તો એમ બને તેવું લાગતું નથી, ” તેણે મારી સાથા કંઈક હાસ્ય કરતાં કહ્યું. “ કારણ કે હવે તો મેં “ ફન્ડામેન્ટલ લો ” શોધી કહાડ્યો છે. તે કાયદાની પેટા કલમ એવી છે કે જે કોઈ મનુષ્યને ઉચ્ચ આદર્શ, રસિક ઉર્મિઓ, સ્વદેશાભિમાની સ્ફુરણાઓ અને સ્ત્રીઓ તરફ સન્માનવૃત્તિ હોય તેમણે કોઈ પણ સમ્ય ગૃહસ્થ તેમને ત્યાં હાથમાં ઈંગ લઈને જાય તો રૂ. ૧૫-૦-૦ આપવા. જે આટલી રકમ તેની પાસે ન હોય તો તેમાંથી થોડીક આપવી. આપેલી રકમમાંથી મહાન દેશ સેવાનાં લોકોપયોગી કાર્યો કરવામાં આવશે. આ મારો વિચાર ધણોજ સરલ છે અને તેને વ્યવહારમાં મુકવામાં પૈસા ધણોજ થોડા ખર્ચવા પડે એમ છે, થોડાંક બીલ છપામણી-નોજ ખર્ચ પણ દુનિયાના મહાન વિચારો આવાજ સરળ હોય છે ! ”

“ મહેરબાની કરીને તમે મારી સાથે વાત કરતા બંધ થશો ? ”

“ જેમ તમારી ઇચ્છા. ” મારા શબ્દો જાણે ધણોજ અસમ્ય હોય તેમ તેણે કહ્યું. “ બાકી હજી મારી પાસે એવા ધણા ગમત સાથે જ્ઞાન આપે તેવાં દ્રષ્ટાંતો છે. મારા ધંધામાં જે રહેજ અક્કલનો ઉપયોગ કરીએ તો જોખમ કેંજ નથી. ”

સ્ટેશન આવ્યું. ટ્રેન ઉભી રહી. ચિત્રકારોની પ્રશંસા કરતા પેલા પુરૂષનું વદન હાસ્યથી છવાઈ રહ્યું હતું. તેણે ઉડીને મારી સાથે મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ધણોજ સ્નેહથી શેઈકહેન્ડ કરી અને જતે જતે બોલી ગયો કે “ તમે એકાદ વખત આ નહિ અજમાવો ? ”

ટ્રેન ઉપડી. છેલ્લાં મેં સ્ટેશન બહાર દૃષ્ટિ ફેરવી તો પેલા પુરૂષને સ્ટેશન માસ્તર સાથે અતિશય ગંભીરતાથી વાત કરતાં અને પોર્ટરને વિક્ટોરીયા લઈ આવવાનો હુકમ કરતાં જોયો. જગતનો વિચિત્ર ન્યાય !

બાળકો: પ્રભુના પયગંબરો.

(એક અનુભવ)

આ પણા કવિશ્રી નાનાલાલ કહે છે: “બાલકો પ્રભુના પયગંબરો છે.” વાક્ય સાચું છે પણ દ્વિઅર્થી છે. જેમ દેવ-પ્રભુના પયગંબરો છે તેમ શયતાન પણ પ્રભુનોજ પયગંબર છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે કેટલાક સાચા, સારા પયગંબરો હોય છે અને કેટલાક એથી ઉલટા પ્રકારનાજ પયગંબરો નીવડે છે એટલે ઉપર ટાંકેલાં વાક્યથી જો કોઈ એમજ ધારી લે કે બાલકો પ્રભુનાં પયગંબરો હોઈ હમેશજ સારાં હોય છે તો એ દોષ એના બીનઅનુભવનું પરિણામ છે એમજ આપણે માની લેવું પડે. “જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ” એ પ્રમાણે કવિઓ તો તેમને જે તરંગો સુઝે તે લખી નાખે. પણ આપણે આપણા દુનીઆના વ્યવહારશાનથી તેની કસોટી કર્યા પછીજ તે સ્વીકારવું ઘટે. અસ્તુ.

મારાં ઘરમાં પ્રભુકૃપાથી બાલકોની વસ્તી—પ્રભુના પયગંબરોની વસ્તી ઘણી છે. સવારના આશ્ચરે સાડાચારથી રાતના સાડા અગીઆર સુધી આ પયગંબરો મને તેમનાં અસ્તિત્વનું પુરેપુરું જ્ઞાન કરાવે છે. અધુરામાં પુરું આમાં એક નવું તત્ત્વ વધુ ગુચ્ચવાડો ઉત્પન્ન કરાવે છે. જો હું આ પયગંબરોને શાંત રાખવાના યત્નમાં તેમને કૈંક વધુ પ્રમાણમાં હકો આપવાનું સૂચવું છું તો પત્નીશ્રી ભલભલા નોકરશાહીના અમલદારના વર્તનને ભુલાવે તેવું વર્તન એ હકો છીનવી

લેવા માટે કરે છે. અને જ્યારે હું તેમના સ્વરાજ્યથી કંટાળીને કેંક પ્રકારે જાપતાની દમનનીતિ અખતીઆર કરવાનો આરંભ કરું છું ત્યારે તેના તેજ પત્નીશ્રી દેશબંધુ દાસનું રૂપ ધારણ કરી મને તેમ કરતો અટકાવે છે ! આ સ્થિતિમાં મારી રાજ તરીકેની સત્તા ગૃહમાં કેવીક રીતે ચાલતી હશે તેનો ખ્યાલ સૌ કોઈ કરી શકે તેમ છે.

રવીવાર હતો. અઠવાડીઆ સુધી સખત મજુરીની સજા ઓશી-સમાં ભોગવી આવ્યા પછી રવીવારની સવાર કેવી મીઠી લાગે છે તે કોઈને સમજાવવું પડે તેમ નથી. હું ત્યાં પીને આરામ ખુરશી ઉપર ખેંચી શાંતિ-પરમ શાંતિ અનુભવવાના ઉચ્ચ આશયથી હૃદયને ધ્યાનરથ સ્થિતિમાં લાવવા યત્ન કરી રહ્યો હતો. પણ-પણ એક ખાલકને ત્યાંની સાથે સારી રીતે ખાવાનું ખાધા પછી પણ આશરે પંદર મીનીટમાં અતિશય ભુખ લાગી હતી એમ જણાતું હતું. અલગત ખાવાનું આપવાની ચોખ્ખી ના પાડવાથી તેણે ધણા મોટા અવાજોથી રૂદનરૂપી સંગીતનો આરંભ કર્યો. બે બાલકો વચ્ચે કે અંતરના અવાજમાં ફેર પડવાથી સામસામા જોરથી ચોંટીયાં ખણવાનું, ધખખા મારવાનું અને વાળ ખેંચવાનું શાંતિમય યુદ્ધ ચાલી રહ્યું. છેક નાના પયગંબરે ત્યાંની સામા અસહકાર કરવાનો યત્ન કર્યો એટલે પરિણામે ભુખ્યા પયગંબરનાં સંગીતમાં વધારો થયો.

રવીવારની સવારે આવી પરમ શાંતિ મારાં હૃદયને સાલવાથી હું માથે ટોપી મુઠી બહાર નીકળી પડ્યો અને મારા મિત્ર રણુ-છોડલાલને ત્યાં જઈ ચઢ્યો. “રણુછોડલાલ સાથે જરા આરામથી કલાકેક ગપ્પા મારશું, ત્યાં ત્યાં પીશું અને આવી રીતની શાંતિ અનુભવી રવીવારની સદવાર હક્ક કરશું ” એવી કેં કેં ઉર્મિઓ મારા હૃદયમાં રમી રહી હતી, પરંતુ જોવા મેં રણુછોડલાલના આંગણમાં પગ મુક્યો કે તરતજ મને મારી ભુલ સમજાઈ. હવે રણુછોડલાલ પહેલાંની માફકના આનંદી, ચિંતા વિનાના રણુછોડલાલ નથી એ વાતજ હું વીસરી ગયેલો. રણુછોડલાલને ત્યાંના એકના

એક પયગંબર ચારેક વર્ષના થયા હશે એટલે તેમની આગતાસ્વા-
ગતામાંજ તે અને તેમનાં પત્ની રચ્યાં પચ્યાં રહેતાં. આટલુંજ
નહિ પણ જે મિત્રો તેમને મળવા જાય તેમને પણ ચારેક વર્ષના
દેવની સેવામાં મને કે કમને જોડાવું પડતું. આ બધા વિચારો
મને એકાએક આવ્યા, પણ પછી પાછા હઠાય તેમ ન હતું એટલે
ચાહોમ આગળ વધ્યેજ છુટકો હતો. હું ઘરમાં પેઠો.

“ઓહોહો ! તાતા આવ્યા, તાતા આવ્યા, તથુ ! તાતા !”
રણછોડલાલ અને તેમનાં પત્ની પોતાનાં બાલકની બાપામાં બોલ-
વાના યત્ન કરતાં બોલી ઉઠ્યાં: “ચાલો સાઈ થયું. અમારે જરા
પાસેના રમણીકલાલને ત્યાં પાંચેક મીનીટ જઈ આવવું”તુ, પણ
એમના છોકરાને મોટી ઉધરસ છે એટલે તથુને (ખઈ નામ રણજીત
કુમાર) લઈ જઈ શકાય નહિ. પણ હવે તમે જરા એને રમતમાં
નાંખશો એટલે અમે જઈ આવશું.”

હું તો આ સાંભળીને સડકજ થઈ ગયો ! “ઘરના દાઝ્યા
વન ગયા તો વનમાં લાગી આગ !” મેં ‘મારે બીજે કામ છે’ વગેરે
બહાના બતાવવાનું કર્યું પણ સાંભળે છે કેણુ ?

“તથુ ! તાતાની સાથે સું લમસો ? તેમન-તેમન ? હાહાહા !
તાતાને તો તેમન તલાવતા બહુ ચારી આવશે છે હોં.” વગેરે
વાક્યો ઉભય પતિ-પત્ની ઝપાટામાં બોલતાં ગયાં. તથુ-ગોળ મટોળ
રણજીતકુમાર-કાકાજેડે-મારી જોડે તેમન-તેમન (આગમણીના
રમકડાં) રમવા મેદાને પડ્યા. હું હજી પણ નાસવાનો લાગ જોતો
હતો એટલામાં તો પતિ પત્ની રમણીકલાલને ત્યાં પસાર !

તથુ ટ્રેન, પાટા, સીગ્નલ વગેરે રમકડાં લઈ આવ્યો. જરા
પણ તેની ઇચ્છાનુસાર હું ન કરું તો તરત મોટે ઘાંટેથી તે બુમ
પાડવા માંડતો એટલે જેમ તેમ કરતાં મેં પાટા ગોઠવ્યા, સીગ્નલ

ગોઠવી, ડબ્બા બેઠયા અને ટ્રેનના ડબ્બાને કુંચી આપી. એંજન અને ડબ્બા એક કુંડાળું ફરીને ગજાડી પડ્યાં.

“ઓહો ! એસીદન ! તાતા ! એસીદન !” કરતો તથુ થોડી વાર કુદ્યો. મેં ધાર્યું કે હવે મને એ નિરાંતે બેસવા દેશે પણ એમ કેં થયું નહિં, તરતજ તથુએ મને બધું પાછું ગોઠવવાનું કહ્યું અને એંજનને કુંચી આપવાનું જણાવ્યું. મેં કંટાળીને પાછું કયું.

પાછું એક કુંડાળું લઈને ટ્રેનને “એસીદન !”

પાંચ મીનીટ થઈ, દસ થઈ, પંદર થઈ, અડધો કલાક પણ ગયો પણ પતિ-પત્નીની પાંચ મીનીટ પુરી થઈ નહીં અને તેઓ પાછાં આવ્યાં નહી. તે દરમિયાન મેં કેં નહિં તો પચાસ વખત બધું ગોઠવ્યું હશે અને પચાસ વખત કુંચી આપી હશે. અને વચમાં વચમાં મેં રમત રમવાની ના પાડી એથી તથુ આશરે પંદર વખત મોટા ઘાંટાએ રડ્યો હશે. ગમે તે હો પણ આશરે પંચાવન મીનીટ થઈ ત્યારે મેં કુંચી આપવાની પાછી શરૂ કરી. કાલુ જાણે શાથી પણ કુંચી કેંક વધુ દેવાઈ. સહેજ કડાકો થયો. મારી જાતી બેસી ગઈ. એંજનની કમન તુટી છે એ હું સારી રીતે જાણી શક્યો. છતાં દિમત રાખીને મેં એંજન પાટાઉપર મુક્યું. પણ શાનું ચાલે ?

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું. “તથુ, એંજન થુધ ગયું ! તાલસે નહિં !”.

પણ આ વાત તથુના મનમાં ઊતરી નહીં. એણે ભયંકર રડવાનું શરૂ કર્યું. મારે કેં રીતે હવે આમાંથી છુટવું એ વિશે હું વિચાર કરી રહ્યો હતો એટલામાંજ રણછોડલાલ અને તેમનાં પત્ની આવ્યાં. “ઓહો” “તાતાને બહુ ગમત પડી હોયે !” એટલું બોલતાં બોલતાં આગળ આવ્યાં એટલામાં તો તથુએ વધુ જોર કર્યું. પતિ પત્ની ગજારાઈ ગયાં. “તથુ દિયરને શું થયું ? તથુરીને તોણે તીઠવી ?” વગેરે શબ્દોથી તથુને શાંત પાડતાં પાડતાં એમણે મારી પાસે

ખુદાસો માગ્યો. પાંચ મીનીટને બદલે પંચાવન મીનીટની મને સજ્જ થઈ હતી તેનો ખુદાસો મારે માગવો હતો તે તો ક્યાં દંકાઈ ગયો અને તેને બદલે જાણે હું કોઈ ખુની હોઉં તેમ બન્નેએ મારી સામા કાતરીયાં કાઢ્યાં. “પાંચ મીનીટ તથુ જેવા છોકરાને રાખવામાં તો કોણ જાણે શું થઈ ગયું ! બિચારાને રડાવી રડાવીને અધમુઓ કરી નાખ્યો. બિચારાએ કેટલા વખતથી સાચવી રાખેલું એંજન પણ ભાંગી નાખ્યું” વગેરે શબ્દો હું સારી રીતે સાંભળી શકું તેવી રીતે બોલવામાં આવ્યા. “તથુને તાતા નવું એંજન લાવી આપશે” એવા અર્થનું વાક્ય હું બેએકવાર બોલ્યો પણ જવાબમાં માત્ર ભયાનક શાંતિજ મળી એટલે હું ધીમા પગલાં ભરતો, પતિ પત્નીની આંખમાંથી ઝરતા જવાલામુખીના ધગધગતા અંગારાનો તાપ સહન કરતો, રવીયારની સવારની પરમ શાંતિ જે હું મારે પોતાને ઘેર નહિ અનુભવી શક્યો તે અહિં અનુભવવાના વિચાર મને શાથી આવ્યા તે વિશે વિચાર કરતો કવિશ્રી નાનાલાલના અમર વાક્ય “બાલકો પ્રભુના પયગંબર છે” એમાં રહેલ ઉડાં રહસ્યને ઉકેલવાના યત્ન કરતો સ્વગૃહ ભણી વળ્યો.

સભાનો અહેવાલ.

શ્રી સુવર્ણપુર સાહિત્ય, કલા અને સંસારસુધારા સમાજનો પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવ, શ્રી સુવર્ણપુર ખાતે શ્રીમાન શેઠ પાનાચંદ કરમચંદના જન્મ મકાનના કુશાદે હોલમાં તા-ને વાર-ને દિવસે સાંજના પાંચ (સ્ટા. ટા.) કલાકે ઉજવવામાં આવ્યો હતો જે વખતે આખો હોલ બાળકો, સન્નારીઓ અને સદ-ગૃહસ્થોથી ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો. હોલને કુવપાનથી શ્રીમાન શેઠ પાનાચંદ કરમચંદના ઉચ્ચ ટેસ્ટ પ્રમાણે ઉત્તમ રીતે શય્યગારવામાં આવ્યો હતો. હાજર રહેલાઓમાં મી० કાવસજી પાલનજી કટકડીયા (હજુર ડેપુટી કલેક્ટરની ઓફીસના નિવૃત્ત થયેલા સાતમા ક્લાક), શ્રી જનકીપ્રસાદ ગોકુલપ્રસાદ બક્ષી (પ્રથમ કેચરખ પારડીના હૅસ્પીટલ એસીસ્ટન્ટ-હાલમાં નોકરીમાંથી ફારેગ થયેલા) અને અન્ય જાણીતાં સાક્ષરરત્નો, દર્જનેરો, વકીલો, બારીસ્ટરો, વિદ્યુષી સન્નારીઓ વગેરે હતાં.

સમારંભની શરૂઆતમાં શ્રીમાન શેઠ પાનાચંદ કરમચંદની લલિત લેખનિએ લખાયેલ કેટલીક ગઝલો બાળાઓએ ગાઈ હતી જે પછી સભાનું પ્રમુખસ્થાન મીસ્ટર કાવસજી પાલનજી કટકડીયાને સર્વાનુ-મતે આપવામાં આવ્યું. પ્રમુખે પોતાને આપવામાં આવેલ અસા-ધારણ માન બદલ ઘટના શબ્દોમાં સર્વનો આભાર માનીને પ્રમુખની પુરસ્કૃત્ત લીધી. ત્યારબાદ આ સમાજના ઉત્સાહી મંત્રી શ્રીમાન શેઠ પાનાચંદ કરમચંદે વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે:

“ અખિલ ભારતવર્ષમાં તો શું પણ સારી જહાંમાં સુવર્ણુપુર સાહિત્ય, કલા અને સંસારસુધારા સમાજની સંસ્થા, આ વીસમી સદીમાં એક અમુલ્ય ભાગ બજવી રહી છે તે વિશે આ સંસ્થાના તમામ સભાસદો-પદ્મી તે સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો-ની સંપૂર્ણ ખાત્રી છેજ એમ હું માની લઉં તો ખોટું નહિ ગણાય. જગતની સંસ્થાઓમાં આપણી સંસ્થા એકજ એવી છે કે જેમાં જીવનકર્તવ્યોનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્તમ રીતે કાર્ય કરનાર સ્ત્રી તેમજ પુરુષ વ્યક્તિઓ મેળાઈ છે. તેના સભ્યો તરીકે સાક્ષરો છે, ઈજનેરો છે, ધારાશાસ્ત્રીઓ છે, શિલ્પીઓ છે, કલાકારો છે, કૃષિકારો છે, કેશવપનશાસ્ત્રીઓ છે, ઉપાનહવિશારદો છે વગેરે વગેરે. એમાનાં સ્ત્રી સભ્યો આ ભૂમિના સ્ત્રીરત્નોમાં પણ મોખરે આવે તેવાં છે. આપણામાં શું નથી ? શેની ઉણપ છે ? (જેસબેર તાળીઓ અને બે બાલકોની ચીચીચારીઓ) છતાં પણ મારી સૌને વિનંતી છે કે આટલાથી આપણે સંતોષ માનીને બેસી રહેવાનું નથી. (એક અવાજ : ત્યારે ?) આપણે તરકરોનો ત્રાસ વિદારવા એક “ તરકર ત્રાસ વિદારક સેવાદલ ” નામક મંડળની સ્થાપના કરવાની સત્તર જરૂર છે જે ઉભું થયાથી અને જેને પુરતી તાલીમ મળ્યાથી ‘ ઇંડીઅન ટેરીટોરીયલ ફોર્સ ’ ના મૂળ તરીકે કામ સારશે અને પંડિત મોતીલાલજી જેવાને એ ક્ષેત્રમાં વધુ કામ કરવાનું નહિ રહે. બીજું ‘ ભારત રાષ્ટ્રીય કૃષિકાર સંઘ ’ નામક મંડળ જે ગઈ કાલથી ઉભું કરવામાં આવ્યું છે અને જેના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, માનદ મંત્રી અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે હમણા હું કામ બજવી રહ્યો છું તેનો વિકાસ કરવાનું કાર્ય આપણી સમુખ ઉભુંજ છે. આ ઉપરાંત, “ બૃહદ્ ગુજરાત સન્નારી સમાજ ” નામના મંડળની સ્થાપના આપણે અહિં કર્યાંને આજ સાત દિવસ પુરા થયા છે, જે અરસામાં તેમની નવ સભાઓ મળી ચુકી છે એમ એમનાં પ્રમુખ તરફથી મને જણાવવામાં આવ્યું છે, તે મંડળને પગભર

કરીને તેને આખા એશિયાખંડમાં ઉત્તમોત્તમ સંસ્થા બનાવવી એ તો આપણું કર્તવ્યજ રહ્યું. + x x

મારે હજી ઘણું કહેવાનું હતું. પણ સમય ઘણો વીતી ગયો છે એટલે હું મારું ભાષણ ખતમ કરું છું."

આ પછી 'બૃહદ્ ગુજરાત સન્નારી સમાજ' ના પ્રમુખ શ્રીમતી અહલ્યા બટુકભાઈ બક્ષસારીએ સભાને સંબોધન કરતાં સ્ત્રીઓ વિશે આગળના કવિઓ શું શું કહી ગયા છે તે જણાવ્યું અને પુરુષ-વર્ગ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કેવા કેવા અન્યાય કરી રહ્યો છે તેનું વર્ણન સચોટ શૈલિમાં કર્યું. તે ઉપરાંત બાળલગ્ન, કન્યા કેળવણી, કેનિયામાં થતા જીવભો, સ્ત્રીઓ અને વકતૃત્વશક્તિ, આસ્ત્રીઆમાં ચાલતો દુષ્કાળ, મહાત્મા ગાંધીજીની ચળવળ, દુનિયાની રાંધણકલામાં ગુજરાતની સ્ત્રીઓનું સ્થાન વગેરે વગેરે વિષયો ઉપર તેમણે અસંખ્ય દાખલા દલીલો સાથે વિદ્વત્તાભર્યું ભાષણ આપ્યું.

ત્યાર બાદ થોડુંક વિવેચન થયા પછી શ્રીમાન શેઠ પાનાચંદ કરમચંદે હિંદુસ્થાનના નામદાર વાઈસરૉય, નામદાર કમીશર-ધન-ચીફ અને મુંબઈના નામદાર ગવર્નરનો તેમજ આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેનાર સખી ગૃહસ્થ મીસ્ટર કાવસજી પાલનજી કટકડીયાનો આભાર માનવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો જે સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો અને એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે શ્રીમાન શેઠ પાનાચંદ કરમચંદે આ ઠરાવોની નકલો હિંદુસ્થાનના નામદાર વાઈસરૉય ઉપર મોકલી આપી તેમની પાસેથી રીતસરની રસીદ લેવી.

આ પછી રીફ્રેશમેંટ લીધા બાદ, નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુતી સલામતી લેવડાવ્યા પછી આ ભવ્ય મેળાવડો બર-ખાસ્ત થયો હતો.

ત્રાંત્રીની નોંધ: આ અહેવાલ અમને એક ગૃહસ્થ તરફથી મોકલવામાં આવ્યો હતો અને તે આખો ટાઈપમાં ગયા બાદ અમારા

ખાસ ખખરપત્રી તરફથી અમને એવી ભરોસાદાર ખખર મળી છે કે ઉપર છપાયેલ અહેવાલમાં કેંક અતિશયોક્તિ લાગે છે. સભામાં બધાં મળીને પાંચ ગૃહસ્થો, ત્રણ સ્ત્રીઓ અને ચાર બાલકો હાજર હતાં. પાનાચંદ શેઠ પાંત્રીસ પુસ્તકોપ ભરીને બાષણ લખી લાવ્યા હતા પણ સભામાં ચારમાંથી ત્રણ બાલકોએ ‘ભુખ લાગી છે’ એવું કારણ બતાવી બહુજ રડવા માંડ્યું અને પાનાચંદ શેઠના ધર્મપત્ની એથી પાનાચંદ શેઠ ઉપર ચીઢવાઇ ગયાં એથીજ એમણે પોતાનું બાષણ અધુરુંજ પડતું મુક્યું. શ્રીમતી અહલ્યા બક્ષસારી પણ ધણું બોલવાનાં હતાં પણ એમના ધાટી તરફથી એમને એમ ખખર મળી કે ચુલા ઉપર મુકેલ દાળ બળી જાય છે એથી એમને ત્વરાથી સભા-સ્થાન છોડી જવું પડેલું. ત્યાં હાજર રહેલાંઓનો સામાન્ય મત એવો જણાતો હતો કે પાનાચંદ શેઠને ત્યાં દીવાળી પ્રસંગે કરેલ ખાવાનું પુગાવા આવ્યું હતું તેનો નિકાલ કરવા આ વાર્ષિકોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો-તંત્રી.)

(લેખકની નોંધ: વિદ્વાન તંત્રી પોતાની નોંધ છાપીને અક્ષમ્ય બુલ કરે છે. અતિશયોક્તિ વિના સરસતા નથી. સરસતા વિના સચોટતા અને સુંદરતા ક્યાંથી સંભવે ? કલા અને ભાવનાને સ્થાનજ ક્યાં મળે ? અને આ સૌ વિના જગતસાહિત્યમાં ઉચ્ચ અને અધુરા-પણુંજ રહેને ? ધ. ફ. મહેતા.)

છોકરાની છબી.

સૌ. સુહાસ (છોકરાની માતા): “જુઓ પછી તમે કહેશો કે નકામી જીમ પાડે છે. પણ છબીવાળાને ત્યાં તમે ત્રણનો ટાઈમ આપી આવ્યા છો; બારણે બઢી તો વાગ્યા છતાં તમને એમ થતું નથી કે જવાની તૈયારી કરીએ. તમારે મનજ ક્યાં છે? એ હું જાણતીંતી તેથી તો મેં મારી પોતાની છબી પડાવવાનું તમને કોઈ દિવસ કહેલુંજ નહિં, પણ આતો લમુ (ચિ. રમેશચંદ્ર) ની છબીને માટે એની મારીઓ અને મામીઓ વગેરે માગણી કર્યોજ કરે છે એટલે મેં છબી પડાવવાનું નક્કી કર્યું.

રા. રૂપચંદ્ર (છોકરાના પિતા): “હં હં હં! હું નાનો હતો ત્યારે તો મારી છબી માટે કોઈએ માગણી કરી હોય એવું મને સાંભરતું નથી!”

સુહાસ: “કોઈએ માગણી કરીજ નહીં હોય એમાં નવાઈ પણ શી! દેખાવડાં છોકરાં હોય તો તેની છબીની કોઈ માગણી કરે કેની! એમ તો રમામોડીબૈનાં છ છોકરાં છે પણ કેમ કોઈ એમની છબીની માગણી કરતું નથી! બાપી એ તો પૈસાની મોટાઈ બતાવવા વરસમાં વીસ છબી પડાવે છે! લમુ બાપના સગાં ઉપર પડ્યો હોત તો તો કોઈને એની છબી જોવાનું મન થાત નહીં. આતો મોસાળીયાં ઉપર ઉતર્યો છે એટલેજ લાઈ જીજસુરતમાં ગણાઈ ગયા છે

તો ! પણ હવે આવી બાળતોમાં હું ક્યાં તમારી જેડે માથાફેડ ક્યાં કરું ? ચાલ લમુલાઇ, તું તો ડાલો છે ને ? જે આટલા વાળ હોળાવી લઇએ. તારે શું જેમ્એ છે ? પપાની ઘડીઆળ લેવી છે ? હા, ચાલ, લલતો નહીં હોં ! પપા આપસે. લાવોની હવે ઘડીઆળ ઝટ કાઢોને. તમારોય બળ્યો જીવ છે ! સોનાની ઘડીઆળ છે એમાં થઇ શું ગીયું ! જેમને ત્યાં છોકરાં ન હોય એ લોકો તેમના વિના જીવ પટકી નાખે અને તમારે ત્યાં આવો લાખ રૂપીઆનો છોકરો આપ્યો છે ત્યારે સોનાની ઘડીઆળમાં જીવ ભરાયો છે ! સામા ખેસીને જરા મોંના ચાળા કે એવું કરીને એને રમતમાં નાખોને એટલે હું તરત વાળ હોળી લઇશ.

“ હેં હેં હેં ! પપાના ચસમાં સૌ વાળી નાખ્યાં ? કેં નહીં હોં એમાં રડવાનું નહીં. તમેય શું ! એમાં આટલા ધાંટા પાડીને બિચારાને ચથરાવી મુકો છો. છોકરાં હોય તો ચસમાં વાળેને ! અને તેમ પારકાંના છોકરાં તો નુકશાન કરતાં નથીને ! પણ ભાંજીજીઓએ ચસમાં વાળયાં હોય કે ભાંગી નાખ્યાં હોય ત્યારે તો ક્યાં ખુમ પડાય છે. નહીં લમુ નહીં હોં. પપાતો મુરખા છે હોં. ચાલો હવે ચસમાંનું તમે પછી ક્યાં કરજોને. હમણા જરા આને સીધો પકડી રાખો કે હું તંગીયો ને છુટ મોજાં પહેરાવી લઉં. શું ? ખાદીના કેટ પાટલુન ? મારે પીયરીયાંમાં હાંસી કરાવવી નથી કે હું ખાદીના લુંગડા છબી પડાવતી વખતે પહેરાવું ! ગોલા ધાંચીનાં છોકરાંમાંજ તમે લમુને ગણો છો કે શું ? મારો બાપ અને એનો દાદો રૂપીયા એક હજારનો અમલદાર છે સમજ્યાને. એમાં હસો છો શું ! પગાર પોણીમસોના હશે પણ સાલખી અને અમલદારી તો હજાર રૂપીઆ કમાનાર જેટલી કરી શકે છે. એમના હાલમાં આ છબી ટીંગાડાશે એટલે ખાદી બહુ દીપી નીકળે ! તમારે તો બધુંય. તમને ક્યો ડ્રેસ સારો લાગે છે કે ખાદી પહેરવાથી વધુ ખરાબ લાગવાના હતા ! જ્યો, આ એને

માટેના ખાવાનાની પોટલી અને એના હુંગડાં રમકડાં બધું તમે લેવડી લ્યોને એટલે હવે જઇએ.”

(આખરે, રમકડાંનું પોટલું, હુંગડાંનું પોટલું, દુધનો થરમોસ, કાંસડી, ઘસ, પાઉડર વગેરેના સરંજામ સાથે માતા, પિતા અને પુત્ર ફોટોગ્રાફરને ત્યાં પહોંચી જાય છે.)

સુહાસ: “આતે છપ્પી પડાવવાનું ઠેકાણું છે કે બળીને ખાખ થઇ જવાની ભઠ્ઠી છે! તાપ તો જુઓ લાગે છે! હું ક્યાં કહું છું કે હું સાહેબ છું પણ આ બિચારાં કુમળાં પુલ્લની શી અવસ્થા થઇ છે એ તો જુઓ. અને હજી એ ભાઇ તો જણાતાજ નથી. ત્યારે ત્રણ વાગ્યે આવજો એમ કહ્યું તું શું કરવા? તમેય એક બેચાર રૂપીઆ બચાવવા કોણ જણે કેવા ચડકલાસ ફોટોગ્રાફરને ત્યાં ધસડી લાવ્યા હો? છપ્પી તે કે વારંવાર પડાવવાની હતી કે એમાંય કરકસર કરવાની. લ્યો, સાહેબ પરવારીને આવ્યા તો ખરા. તમારે છપ્પી પાડવી હોય તો જરા જલદી કરજો હોં. અહિં તમારે ત્યાં નથી પવન કે નથી પંખો. છોકરું તે કે એમ રહી શકે. તમે અમને કહોને કે એને આમ બેસાડવો છે. તમે એની પાસે જાઓ છો એટલે એને અન્નપ્રયું લાગવાથી એ રડવા માંડે છે. નાના, એ રડકણો છેજ નહીં અને એને અન્નપ્રયું લાગતુંજ નથી પણ ખીયામણા ચહેરા જુએ છે ત્યારેજ એ એમ કરે છે. જો, લમુ, હવે ડાહ્યા થઇને બેસી જાઓ હોં. તમે હવે અત્યારે બારીમાંથી બહાર શું જોઇ રહ્યા છો? ત્યાં શું જોવાનું બાકી રહી ગયું છે! જરા આની સામા જોઇને એને દસાવોને. જો, લમુ, પપા થોડો થાય? તમે થોડો થઇને ઓરડામાં આમતેમ ફરોને. કુતરો બસાવો. તમને તો તમારા ધ્યાનમાં આવે ત્યારે ગમે તેવી મસ્તી કરવાનું આવડે અને અત્યારે જ્યારે જરૂર છે ત્યારે તમારા ધ્યાનમાંજ ઉતરતું નથી. જુઓને તમે તે દિવસે મધેડાની માફક ભુંકતા હતા ત્યારે લમુ કેવો ખડખડ હસતો હતો!

એવું કેંક અત્યારે બોલાવોની. હવે તમે એવું કરો એમાં છબીવાળાનું શું બગડતું હતું કે એ ના પાડે. શું ! છોકરો એક ક્ષણ પણ શાંત રહી શકતો નથી એથી તમારા બે કાચ બગડ્યા ? ન પાડવી હોય તો ના કહી લો એમાં છોકરાનો વાંક શા માટે કાઢો છો ? એના જેવો શાંત છોકરો અને તે પણ આટલી નાની ઉંમરે-મેં તો જોયો નથી બાકી છોકરાં હોય તે હાથે તો ખરાંજ ને. પણ શું તમારો કાચ બચાવવા માટે છોકરો ખુરશી ઉપરથી પડી જતો હોય તોપણ અમારે આવીને એને ઝાલી નહીં લેવો ? એને પડવા દેવો ? છોકરાનું માથું ધુટેતો ધુટવા દેવું પણ તમારો બેઆનાનો કાચ બગડવા નહીં દેવો એવી ઉદારતા અમારામાં નથી ભાઈ. ચાલો, જોયા શું કરો છો ? એ નહીં પાડતો હોય તો એના ભાઈ બીજા હજાર છે. તેથી કેં છોકરાને મારી નાખવાનું નથી કહ્યું !”

(પાછાં બધાંજ પોટલાં લઇને માતા, પિતા અને પુત્ર સ્વગૃહે જાય છે.)

સુહાસ: “બસ, છબી પડવાઈ અને બધું થઈ ગયું. હવે આવતે રવીવારે, કોઇ ફોટોગ્રાફર ઘેર આવીને પાડી જાય એવાને માટે નક્કી કરી આવજો. આવા ફોટોગ્રાફર હજી અમે તો જોયા નહોતા ! છોકરો સહેજ હાથે એટલામાં એનો કાચ બગડી જાય. એ બિચારો ખુરશી ઉપરથી પડીને મરી જતો હોય અને તે વખતે આપણે દોડીને એને બચાવી લઇએ તો એનો કાચ બગડી જાય ! ત્યારે એવો ધંધો લઇને બેઠો શું કરવા ? અને તમારે તો બધામાંજ વાંક મારો કે છોકરાનોજ કાઢવો હોય એટલે કહેવુંજ શું ? ફોટોગ્રાફર બિચારો થઈ ગયો અને આ બિચારો એના લઢીખાનામાં અધમુઓ થઇ ગયો એ જુદી અને રડતો કહેવાયો. છબી પડાવવાના પૈસા કાઢવાજ નહતા એટલે કમને આવો હજાર કોઇ શોધી કાઢ્યો ! હવે આવતે રવીવારે જોઈશું વળી. ઘેર આવીને ફોટોગ્રાફર શા નવા ચાળા કરે છે તે !

કાપડિયાની દુકાને.

(રંગીલદાસ કાપડિયાની દુકાન: એ ત્રણ સ્ત્રીઓ ત્યાં બેઠી બેઠી કાપડની ખરીદી કરે છે. આકાશમાં અચાનક વાદળો ચઢી આવ્યાં. વરસાદ પણ પડવા માંડ્યો. સૌ. સુહાસ રસ્તે જવાની હતી તે દુકાન તરફ વળી અને તે ઉપર ચઢી.)

સૌ. સુહાસ: કેમ, રંગીલબાઈ, કેં નવી જાતનું કાપડ લાવ્યા કે નહિં ? કે પછી પચીસ વરસનું જુનુંજ હજી ભરી રાખ્યું છે ? બાઈ, તમારું કેં કહેવાય નહિં. અને વળી પાછા ઝોળખીતા થયા એટલે અમને બમણા છેતરવાના. કેં બતાવો તો ખરા. વાચલના સાળુઓ કાઢો. સારા હોય તો વળી લઈએ. નારે બહેન ના, આપણે જોઈું બોલતાં નથી. ખાદીની સાડી, એકાદ બે, વાર અવસરે પહેરવા રાખી છે ખરી, પણ આપણાથી રોજ રોજ પહેરાય નહિં. આપણે તે મુ—કાળી કાઢીઆં હતાં કે એવાં જડાં લુગડાં પહેરીએ ? અરે, હારે ! એ તો હંમેશાં મને ટોક ટોક કર્યા કરે છે અને ‘તમારાંમાં દેશબક્તિ નથી,’ ‘તમારામાં ઉંચી ભાવના નથી’ વગેરે કેં કેં કહ્યા કરે છે. પણ એ મરદાનું જો આપણે બધુંજ સાંભળતાં ફરીએ તો તો આપણે ગાંડાં થઈ જઈએ ગાંડાં ! ધડીકમાં તો એ લોકો કહેશે કે, “જુઓ, આ મડો ને પાર-સણો કેવાં ફરે છે. અને તમે જુઓ ! કેવાં ફરો છો તે ! સારાં ફેશનેબલ લુગડાં દરેકે પહેરવાંજ જોઈએ. સારાં પોલકાં, પીનો, બુટ,

મોજાં વગેરે તમે શું કામ પહેરતાં નથી ? અમે પૈસા આપવાની ના પાડીએ છીએ ? ” ત્યારે ઘડીકમાં એજ મરદો આપણાં બારે લુગડાં બાળી નાંખવા તૈયાર થાય ! એમનું કહ્યું કરીએ તો ઘર ચાલેજ નહિ તો. પણ બાધ. તમારી પાસે આવાંજ વાયલનાં લુગડાં છે ? પણ ત્યારે બીજાં હોય તો ખતાવતા કેમ નથી ? મોઢાં છે તે કેં અમે પૈસા આપવાની ના પાડીએ છીએ ? હં—આ બીજી જાતો કેંક રીક છે—પણ રંગીલબાધ ! પેલી અમારી ન્યાતની સુતાએ આશરે મહીનો એક પહેલાં વાયલનો સાળુ પહેર્યો હતો તે જાતનું કપડું તમારે ત્યાં ખલાસ થઈ ગયું છે ? અરે, હું જાણું છું કે તમારી દુકાનેથીજ એ લઈ ગયેલી. તમને યાદ નથી ! પણ ત્યારે હવે મારે એ કપડું લેવું ક્યાંથી ? તમારે અમસ્તાં બાના કાઢવાં છે. બાકી જેટલી જાત તમારી પાસે હોય તેટલી ખતાવો તો હું તરત શોધી કાઢીશ. પણ હવે એ નહિ હોય તો કેં છોકરાંને માટે સારાં ઝબલાં થાય એવું ખતાવોને ? વાયલના સાળુનું તો વળી કોઈ વખત નિરાંતે આવીશ ત્યારે થઈ રહેશે. રતન બહેન તમને ખબર હશે. પેલી રતનને ત્યાં લગ્ન હતાં તે વખતે મોઢીના છોકરાંને ઝબલું પહેરાવ્યું હતું ને તેવું મારે તો જોઈએ છીએ. તેનો રંગ તમને નથી ગમતો ? નારે ના, તમારી ભુલ છે. એ મોઢીના છોકરાએ નહિ પહેર્યું હોય તો વિનુબહેનના છોકરાએ પહેર્યું હશે, એ તો તમે આઠ દસ જાતના સાટીન છે, ખાજ છે એવાં એવાં કપડાં ખતાવો એટલે સમજણ પડી જાય. શું વિજયાલક્ષ્મી ? હાસ્તો વળી, એ કપડું એકલું તો કેં ચાલે ? એની સાથે બંધમેસ્તી આવે તેવી કીનારી તો લેવીજ પડશે ને ? એકલો ગોટો મુકીએ તો ખોટું લાગે ? કદાચ મોઢું પડી જાય ખરૂં. તો રંગીલબાધ ! ઝીકની કેર તૈયાર હશેને તમારી પાસે ? નહિ તો આરીની પણ ખોટી નહિ લાગે, એ તો બધું કપડાં ઉપર આધાર રાખે છે. પેલી વિલાની છોકરીની ચોળી ઉપર, જુઓને, બાધલાંની કેર મુકી છે તે કેવી દીપી ઉઠે છે ! કેરે સાથે સાથે ખતાવી લો કે

સાથેજ પસંદ કરી લઉં; નહિ તો પાછા તમે ચાર દિવસ રહીને કહે-
શો કે મારી પાસે એને લાયકની કોર નથી. તમે એમ બધી વાતમાં
કંટાળો ખતાવો તે કેમ ચાલે ? તો પછી દુકાન માંડીને શું કામ બેઠા ?

હારે હા, ડાહીબેન, તમે કહો છો એ વાત ખોટી નથી.
આપણે એકની એક દુકાને આવ્યા કરીએ એટલે આ લોકોનું ચઢી
વાગે છે. તમેજ જુઓ છો કે આપણે અહિં કેટલીવાર થયાં ખોટી
થયા કરીએ છીએ પણ રંગીલબાઈના ખ્યાનમાં પણ આવે છે ?

બાઈ, રહેવા દો, એ તમે ઝલકાંનું કપડું ખતાવ્યું અને માંડ
કામ થઈ રહ્યું ! એના કરતાં, એક પાંચેક મહીનાની છોકરીને માટે
ચાલે તેવું ઝલકાં ટોપીને માટે કપડું ખતાવો. પણ જોજો, ખાસ
બારે ખતાવતા નહિ. રૂપીઆ દોઢ રૂપીઆમાં થાય એવું ખતાવોને. હેં,
શું કહ્યું ? મગન બહેન ! અરે, વાતજ જવાદો ને:

પેલાં અમારાં ખોટનાં નણુંદ છે ને, તેમની છોકરીને ઝમકું
ટોપી કરવાનાં છે. અરે સ્યો એ તે ક્યાં વિના ચાલે ! જોઈએ તો
અમે અને અમારાં છોકરાં ભીખ માગીએ પણ એમના છોકરીને
ઝલકાં ટોપી આપ્યા વિના ચાલે શું ? દોઢ રૂપીઆમાં સાંડે કપડું
આવેજ નહિ ! તમે તે બાઈ, વાત કરો છો ? હા, ગામ છોડીને
નાશી જવું નથી કે એમ પાંચ પાંચ રૂપીઆનાં ઝલકાં ટોપી ગામનાં
છોકરાંને કરતાં ફરીએ !

હા હા, એ વાત તમે ઠીક કરી, છગન બહેન ! આમે મારે સુરત
તો જવુંજ છે એટલે ત્યાંથીજ લઈ લઈશ. સોંધુએ આવશે ને વળી અહિંથી
લઈ જવા લાવવાની કડાકટ નહિ રહે. ત્યાંની સીલાઈમાં પણ સસ્તું
પડશે એટલે એજ વિચાર ઠીક. રંગીલબાઈ, રહેવા દો ત્યારે તો વળી
કાંઈ વખત નીરાંત આવશે ત્યારે આવીશ. મારે હુંગડાંય લેવાં છે,
કેં થોડું ચોળીનું કપડું લેવું છે અને બાથુને માટે ઝલકાંનું પણ લેવું
છે. નારે, બાઈ, તમારે તો કહેવાનું રહ્યું પણ એમ ઉતાવળમાં મારેથી

તો બા, કપડાં લેવાય નહિં. આમ પાંચ મીનીટ આવ્યાં અને કપડાં લઇને ચાલતાં થયાં એમ કરીએ તો તો ન્યાલ થઈ જઈએ ! આ તો ઠીક હતું, આ રસ્તે થઈને જતી હતી એટલામાં ડાહીબહેન વગેરેને તમારી દુકાને ખેઠેલાં જોયાં; અને વળી વરસાદ પણ પડવા માંડ્યો એટલે મારા મનમાં એમ કે લાવને જરા અહિં બેસું. વરસાદ ખુલ્લો એટલે જઈશ. ચાલો ડાહીબહેન, મગનબહેન, છગનબહેન, તમે તો કોઈ દિવસ અમારે ત્યાં આવતાંજ નથી ! આવજો તો ખરાં. વરસાદ ખુલ્લો ગયો છે એટલે હવે હું તો જઈશ. એ આજે વહેલા આવવાના છે એટલે પાછો ચુલો ટુંકવાનો કેની ! રંગીલબાઈ, કેં નવાં લુગડાં બુગડાં આવે તો અમને ખબર આપતા રહેજો હોં ! હા, પછી સારાં સારાં બધાં લઈ જાય છે અને અમે આવીએ ત્યારે કુચા જેવાં બતાવો છો !

ન્યાય.

ગુજરાતી નિશાળના બીજી ચોપડીના કલાસનાં બાળકો કેંક કુતૂહલથી અને કેંક આનન્દથી ખુરશીપર બેઠેલા ગુરૂના અંગની બદલાતી સ્થિતિ જોઈ રહ્યા. ઉન્હાળાના સખ્ત તાપથી પીડિત થતાં મ્હેતાજનાં નયનો તાપ સામે વૃથા ટક્કર ઝીલી વિચારી ગયાં. ટેબલ નીચે રહેલા પગ એકદમ ટેબલ ઉપર આવ્યા. તેના આઘાતથી એક ખડીયો, બે કલમ અને એક આંકળી ભૂમિ ઉપર ગળડી પડ્યાં. બાળકોના કુતૂહલને તિરસ્કારથી જોતું હોય તેમ ડોકું ફાલુબર ટટાર રહી ધીમે ધીમે ખુરશીની એક બાજુએ ઢળી પડ્યું. શિખા સ્ટેશન ઉપર ઉભેલા પોર્ટરની લીલી ધ્વજની માફક હવામાં ફરફર ઉડવા લાગી; અને તેથી જાણે સિગ્નલ મળી હોય તેમ અને તેથી એન્જને નિયમિત રીતે પિસ્ટન ચલાવીને સ્ટીમ કઢાડવા માંડી હોય તેમ મ્હેતાજના વિશાળ નાકમાંથી નસકોરાંનો ધ્વનિ મ્હેતાજ નિદ્રાવશ થઈ ગયાનું જાન કરાવતો કરાવતો પણ બાળકોને કંપિત કરતો હતો.

આવી સ્વતંત્રતા મળવાથી પ્રથમ બાળકો શાન્ત રહ્યાં પણ પછી જેમ સમુદ્ર મ્હડતી ભરતીએ ગર્જવા માંડે તેમ ધીમે ધીમે અવાજ કરવા લાગ્યાં. અકેકમાં ‘નવકુંચી’, ‘ગદ્દાપાડો’ અને ‘કોઇનું કે’ એવાય છે’ વગેરે રમતો શરૂ થઇ ગઇ. જેમ જેમ બાળકોનો અવાજ વધવા માંડ્યો તેમ તેમ મ્હેતાજનાં નસકોરાં પણ તાલ ઝીલવા

લાગ્યાં. પણ તેવામાં એક ખુણામાંથી ઉભય ધ્વનિને ઢાંકી નાખતું તીવ્ર અદૃહાસ્ય સંભળાયું. તે પુરું થયું ન થયું ને વીજળી થયે તરતજ ભયંકર ગડગડાટ સંભળાય તેમ અદૃહાસ્ય કરનાર બાળકના વાંસા ઉપર એ મુક્કા પડવાનો અવાજ કલાસમાં ગાજી ઊઠ્યો. નસ-કેરાનો ધ્વનિ કૈંક આચકો ખાઇને શાન્ત થઈ ગયો, પણ ટેબલ ઉપરથી નીચે સરી પડ્યા, અને મ્હેતાજીનો પ્રચણ્ડ ધાટો બાળકોના ઘોંઘાટને દાબી દઈને ખાલી નીકળ્યો.

“આ શું થયું? રહેજ તમને વિશ્રાન્તિ આપી એટલે તેનો ગેરઉપયોગજ કરવો કેમ?”

“માસ્તર સાહેબ, મેં આ શરતને એટલું કહ્યું કે હું ન્યારે પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છું ત્યારે તારે માટે પણ કરું છું એટલામાં, તેણે એ મુક્કા મને ચોડી કહાડ્યા.” મુક્કા ખાનાર રમણે મ્હેતાજીની સહાયતા પોતાનેજ મળશે એમ સ્વાભાવિક રીતે ધારીને કહ્યું.

“એ પ્રથમથી જાણતોજ હતો કે જો હું આમ બોલીશ તો માર ખાઇશ તેમ છતાં તે બોલ્યો.” શરતે પોતાના બચાવમાં કહ્યું.

કેસની હકીકત આટલીજ હતી એટલે કોઇ સામાન્ય મ્હેતાજી હોત તો શરતને સજ્જ કરત અને રમણને ધન્યવાદ આપત. પણ આ મ્હેતાજી સામાન્ય નહોતા; જ્ઞાની હતા, વિદ્વાન મુમુક્ષુ હતા એટલે તેમને સહસા એજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કે રમણે અપમાનિત શબ્દો કહ્યા નહતા તેમ છતાં બદલામાં મુક્કા મળ્યા એ શરતના મગજની કૈં ક્રિયાને લઇને હતું ?

મ્હેતાજીએ ગંભીર વદને રમણને કહ્યું, “અલ્યા રમણ, પોતાની ખાનગી ભક્તિ વિશે અન્ય મનુષ્યોને દંભથી કહેવું એ એક જાતની આત્મપ્રશંસા અને સત્ય ધર્મને દુપણરૂપ છે માટે કાલે ઘેરથી ત્રીજો પાઠ ત્રણ વખત લખી લાવજો. જા, અત્યારે ઘેર જા.”

પ્રથમ મુક્કા ખાવા અને પાછળથી ઘેરથી લખી લાવવાની

શિક્ષા ખમતી એ કે જાતના ન્યાયને આધારે થયું છે તે રમણને સમજણ પડી નહિ. પણ એક તો તેને મહેતાજીની અધિકારિક ભાષામાં ઝાઝી ગમ પડી નહિ અને બીજું ગમે તે પ્રકારે પણ ઘેર પ્રયાણ કરી જવાનું મળ્યું એટલે સંતોષ માની નિવૃત્તિથી કલાસમાંથી ચાલ્યો ગયો.

“પણ શરત, તારો ગુન્હો વધુ ગંભીર પ્રકારનો છે માટે તેની લંબાણથી તપાસ થવાની જરૂર છે.” મહેતાજી સહેજ ભૂકુટિ ચકાવતા, છત ઉપર બેઠેલી મહિકાને સંબોધન કરતા હોય તેમ ઉંચું જોઈ બોલ્યા.

શરતે આ પરિણામ તો ક્યારથીએ ધારી મુક્યું હતું અને પાસે બેઠેલા છોકરા સાથે નેતરની સોટી પડશે કે તમાચા મળશે, અને નેતરની સોટી પડશે તો કેટલી પડશે તે વિશે હાથની આંગળાઓથી તે સંદેશા ચલાવી રહ્યો હતો, એટલે તેણે કે પણ આશ્ચર્ય જતાવ્યું નહિ.

“જુઓ છોકરાઓ,” મહેતાજી બોલ્યા. “આ કેસમાં આપણને ઘણું જ્ઞાન મળી શકે તેવું છે. મનુષ્યોની મગજશક્તિની ઇંદ્રિયોની ક્રિયા, તત્કાળ ઉદ્ભવતી હૃદયોર્મિઓ વગેરે વિશે આપણને ઘણી માહિતી મળી શકે તેવું છે. હવે આપણાં કાર્યો આપણી બુદ્ધિથી અથવા તો સ્વયં ઉદ્ભવે છે. અર્થ બેમાંથી કયું પોતાનું હતું? તમારી વયના છોકરાઓ બુદ્ધિ અને પ્રેરણાશક્તિની અમુક ભાવનાઓથી અમુક કાર્ય કરવાને પ્રેરાય છે પણ તે ભાવનાઓ એવી વિકટ હોય છે કે તે તમે પોતેજ સમજી શકતા નથી. ગયે સોમવારે પેલા જગતે નારાયણના ગજવામાંથી તે ન જાણે તેમ પીપરમીટ કદાડી લીધી હતી તેનું પૃથક્કરણ કરવું રહેલું હતું પણ આ કેસમાં જરા મુશ્કેલ છે. વારૂ શરત, મારી ખાતરી છે કે તું પ્રાર્થનાના પ્રભાવથી તો અજ્ઞાન નહિજ હોય !”

“અજ્ઞાત નહિજ, માસ્તર.” પ્રાર્થનાનો પ્રભાવ શું તે શરત જાણતોજ નહતો પણ કેસે લીધેલું વક્ષણ તેને ઠીક લાગ્યું એટલે હિમ્મતથી બોલ્યો.

“અને રમણ તારે માટે પ્રાર્થના કરતો હતો તે તારા સ્થૂલ અને સાત્વિક ક્ષયદાને લઇનેજ કરતો હતો એમ તું જાણતોજ હોવો જોઇએ; ખરું?”

“હાજી, પણ તેની બોલવાની ઢપ—”

“જરા ધીરજ રાખ. તેનું પણ નિરાકરણ થશે. ત્યારે તારી ખાત્રી હતી કે રમણે તારા સ્થૂલ અને સાત્વિક ક્ષયદાને વધારે પુષ્ટિ આપવાનેજ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેમ છતાં તે એને મુક્કા માર્યો. સાધારણ, અજ્ઞાન મનુષ્યોને તો તે કાર્ય ઘણુંજ અધમ અને દુષ્ટ જણાય અને વખતે તારા મગજની અધમાવસ્થા પણ જણાય. પણ આપણે તેથી જરા ઊંડા જઇને તપાસીએ તો કેમ?”

શરતે અપ્રતિમ જુદિ વાપરીને સમયસૂચકતાથી જવાબ આપ્યો,
“હાજી, અંદર તપાસવાનું ઘણું છે.”

“વાસ્તવિક છે. હવે આપણે એવું ધારીએ કે આ બધા વિચારો તને આવ્યાજ નહતા. દાખલા તરીકે તે પ્રાર્થનાના પ્રભાવ વિશે વિચાર કર્યો હતો?”

આ વખતે શરતને જવાબ આડસટ્ટે દેવાનો હતો. નસીબ ઉપર આધાર રાખીને તે બોલ્યો, “નહિંજ.” સુભાગ્યે તેજ જવાબ મળેનાજીને જોઇતો હતો. પોતાનું પૃથક્કરણ ખરું છે એમ જાણીને મળેતાજી સંતોષ પામ્યા હોય તેમ જણાયું.

“હું એમજ ધારતો હતો,” તે બોલ્યા: “હવે જ્યારે આ વિચારો તને આવ્યા નહતા ત્યારે મારી ધારણા સત્ય હોય તેમ ભાસે છે. તે મુક્કા મારતી વખતે શો વિચાર કર્યો હતો? અસ્વાભાવિક વિશેષતાથી આપણી દયા અને તિરસ્કારવૃત્તિ જન્ય થાય છે. ગુ-હેગાર અને ગાંડાં મનુષ્યોમાં તે ગુણ જોઇને આપણે દયાર્દ્ર થઇએ છીએ, પણ ભય અને તિરસ્કારવૃત્તિથી તે દયા આચ્છાદિત હોય છે. વીરપુરુષ અને સાધુ પુરુષમાં પણ જે આ જાતની અસ્વાભાવિક વિશેષતા

હોય તો અનેક પુરૂષોને ઈર્ષ્યા અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. બાળકોમાં ખાસ કરીને આ વૃત્તિ વધુ પડતી જણાય છે. જન્મમોહન તે દિવસે નવો પોષાક પહેરીને અહિં આવ્યો ત્યારે કલાસમાં સર્વ બાળકોમાં તે હાસ્યને પાત્ર થયો હતો, તે પણ આનેજ લીધે કારણ કે તે પોષાક સાધારણ પોષાક જેવો ન હતો. તેથી કરીને જે છોકરો પોતાની ભક્તિ વિશે સર્વે જગ્યાએ વાત કરે તે છોકરામાં પણ આ ગુણ જણાતો હોવોજ જોઈએ. અને તારો ગુસ્સો ઉશ્કેરાયો તેનું કારણ પણ આજ ગુણ કેમ ખરું કે ? ”

“હાજી, એમ લાગે છે ‘ખરું.’” સાવચેતીમાં રહેવાને શરતે જવાબ આપ્યો.

“ધણેા ડહાપણ લયો જવાબ તેં આપ્યો. તારું એમ માનવું છે કે અન્ય કારણેા પણ તને ઉશ્કેરવામાં કારણભુત હોય. હું તે વિશે વાદવિવાદ કરતો નથી. તેં લગાર ધન્ય રમણને કરી એટલે તેણે અતિશયોક્તિ વાપરીને મોટું રૂપ આપ્યું—વખતે તું તેની ભક્તિની કૃત્રિમતાથી પણ પ્રેરિત થયો હોય. તેની ભક્તિ વિશે તને કહેવામાં પોતાની આત્મસ્ત્રાધા અને આત્મપ્રશંસાજ સમાયલી છે એમ ધારીને અને તેનો નિર્ણય તું તેની વચનોજ છે તેમ છતાં તું મોટો છે એવા ભુલ ભરેલા વિચારથી તું શિક્ષા કરવા ઉત્તેજિત થયો. એ રમણને બદલે જો હું તારા સ્થૂલ અને સાત્ત્વિક ફાયદા વિશે અમુક મનોમ્યાર કરું તો તને મારું નહિ લાગે. તું તેથી ગુસ્સે થશે ? અને મને મારશે ? ”

“ નહિજ, કદાપિ નહિ. એવો વિચાર પણ નહિ કરું.

“ હું એમજ ધારતો હતો. આવી રીતે તારી વિવેકશક્તિ અને ભેદી વૃત્તિજનું પૃથક્કરણ કરીને આપણે આ કેસમાં સત્ય નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા. ”

ઘણુણુણુ ! મન્યાહનની છુટીનો ઘંટ વાગ્યો.

“ઓહો ! આટલો બધો વખત થઈ ગયો ! મેં તારો ધણો વખત આજના વિવાદમાં લીધો તેમ છતાં તેં શાન્તિ ધારણુ કરી અને બુદ્ધિપૂર્વક પૃથક્કરણમાં મને મદદ કરી તેથી હું તને આજે રજા આપું છું; જા.”

અન્ય બાગકો કેંક ઈર્ષ્યાથી, ખિન્નતાથી શરત પોતાનું દક્ષ-તર ઝડપમાં બાંધતો હતો તે જોઈ રહ્યા.

કલાસમાં શાન્તિ પ્રસરી રહી. પોતાની પૃથક્કરણશક્તિને વિજય પ્રાપ્ત થયેલો જોઈને મહેતાજીનું હૃદય હર્ષથી ઉછળવા લાગ્યું, મુખ પ્રકૃષ્ઠિત થયું, નયનો વિકર્યાં, ચળકવા લાગ્યાં અને અંતે મુખની પ્રકૃષ્ઠતામાં ફૂલી જઈને પુનઃ વિચાઈ ગયાં.

મફતની મુસાફરી.

રેલ સડસડાટ ચાલી જતી હતી. અમારા સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં હું અને એક અંગ્રેજ એકલા જ હતા. થોડી વાર બારીમાંથી બહાર જોઈ રહ્યા પછી પેલા અંગ્રેજે મારો સામાન ધારી ધારીને જોયો અને મને કહ્યું. “મિસ્ટર, તમે બહુ મુસાફરી કરી હોય એમ લાગતું નથી.”

“તમે કેમ જાણ્યું?” મેં ક્રેંક આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

“તમારી બેગ અને ટ્રંક ઉપર મુસાફરીમાં ચઢોડાતી જુદાં જુદાં શહેરોની ચીટીઓ—લેખલો લાગેલી નથી.” તેણે કહ્યું. થોડી વાર પછી તે પાછો બોલ્યો, “પણ લેખલો હોય તો તેણે મુસાફરી કરીજ દશે એમ ધારવું ખોટું છે.”

“તમે શું કહો છો?” મેં ચકિત થઈને પુછ્યું.

“કોઈની બેગ અને ટ્રંક ઉપર જુદાં જુદાં શહેરોની લેખલો હોય તેથી એમ બીજકૃત્ત ધારવું નહિ કે તેણે મુસાફરી કરી દશેજ. દાખલા તરીકે અત્યારે મારી પાસે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ અને ઇટલીની એકે-એક નામીયી હોટેલની છાપેલી લેખલો તૈયાર છે. તમારી મરજી હોય તો બે મીનીટમાં તમારી ટ્રંક ઉપર હું ઇયુસેર્નથી રોમ સુધીનાં ગામોની લેખલો મારી આપું.”

“એમ કરીને તમે એમ કહેવા માગો છો કે તમે એ જાતનો ધંધો કરો છો?” મેં અજબ થઈને પુછ્યું.

“હા, હું તે જાતનો વહેપાર કરું છું અને હિન્દુસ્તાનમાં તે ફક્ત મારા એકલાનીજ તે બાબતમાં એજન્સી છે. હિન્દુસ્તાનનાં લેખકો હિન્દુસ્તાનમાં ઝાઝાં ખપતાં નથી પણ જરમની, ફ્રાંસ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં તેની બહુ ખપત છે. ઇંગ્લાંડમાં એવા કેટલાક મોટા માણસો છે કે જે લોકો એમ બતાવે છે કે અમે દૂર દેશોની મુસાફરી કરી આવ્યા. દાખલા તરીકે:-તેઓ પોતાના મિત્રોને એમ કહે કે અમે ન્યુરેમ્બર્ગ જઈએ છીએ. ત્રણ ચાર સિલિંગમાં હું તેમને સારી ન્યુરેમ્બર્ગની હોટેલની લેખકો આપું, જે કોઈ બરાબર તેજ જગ્યાએ જઈ આવ્યું હોય તો તેજ માણસ પેલા લોકોને ચાંપી ચાંપીને પુછી જુએ. બાકી બીજા એમ કે પુછે નહિ અને પેલાની ચોરી પકડાય નહિ. કેટલાંક લોક હનીમુન ગાળવા ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંમાં જાય છે અને મારી પાસેથી ફ્રાન્સ, જરમની અને હિન્દુસ્તાનની હોટેલોની લેખકો લઈને પોતાની ટ્રંક ઉપર લગાવી દે છે. મનુષ્યજાતના સ્વભાવનું આરીકાષ્ઠી નિરિક્ષણ કરતાં મને મારો ધંધો જડી આવ્યો છે.

“વળી કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જે લોક ખરેખરી મુસાફરી કરી આવે છે પણ પૈસાના અભાવને લઈને મોટી હોટેલોમાં રહી શકતા નથી તે લોકો પણ મારી પાસેથી લેખકો વેચાતી લઈ મુકે છે. એવા કેટલા અંગ્રેજ અને અમેરિકન મુસાફરો અહિં હિન્દુસ્તાનમાં આવી જાય છે કે જે લોકો અહિંની ન્હાની હોટેલોમાં રહીને મારી પાસેથી તાજમહાલ હોટેલની લેખકો વેચાતી લઈ લે છે.”

“તમે આશરે શી કિંમત રાખો છો?” મેં પુછ્યું.

“જુદી જુદી લેખકોની જુદી જુદી કિંમત રાખું છું.” તેણે કહ્યું. “ઓગસ્ટમાં સ્કોટલેન્ડની હોટેલોની લેખકોના ભાવ જુલાઈના કરતાં મોંઘા પડી જાય છે. સ્વીટઝરલેન્ડમાંની આઠ ઉત્તમ હોટેલોની લેખકોના સેટના હું પન્દર રૂપિયા લઉં છું. ઇટલીના સેટ તેથી પણ

મોંઘો આવે છે. ગ્રીસનો સેટ સૌથી મોંઘો છે. હિન્દુસ્તાનની લેખણો પણ સસ્તી નથી—સાત રૂપીઆ—આઠ રૂપીઆ લેખે એકેકી પડવા જાય છે અને આફ્રિકાના મધ્ય ભાગની લેખણના એકના આશરે પાંચ પાઉન્ડ થવા જાય છે. અમેરિકાની લેખણની ઝાઝી કિંમત નથી અને ખપન પણ નથી પણ જાપાનની લેખણો સારી ખપે છે. હમણું મારે અહિંના એક ગૃહસ્થને જાપાનનો આખો સેટ આપવાનો છે. તે ગૃહસ્થ ખરું જોતાં કલકત્તા તરફ છે પણ જાપાન જઈ આવ્યાનો ઢાંગ કરવાનો તેને વિચાર છે.”

“પણ આની રીતે કરવાથી તે બધા પકડાઈ જતા નથી ?” મેં પુછ્યું.

“જો ખરાબર સાવચેતી રાખે તો તેમ થવાનો સંભવ નથી,” તે જોલ્લો. “કારણ કે તેમને અણીની વખતે મદદ કરવાને હું હમેશાં તૈયાર છું. આ લેખણો સીવાય મારી પાસે દરેકે દરેક રચના પીકચર પોસ્ટ કાર્ડ અને ગાછડ છુદો છે એટલે બહુ વાંધો આવે તેમ નથી. તેમ છતાં પણ જો પકડાય તો તેમાં તેમની અછલનીજ ખામી ગણાય.”

પછી તેણે પોતાની લેખણોના નમુના બતાવ્યા અને પોતાને ઉતરી જવાનું આગ્રહ ત્યારે પોતાના નામનો કાર્ડ અને લાહોર અને કલકત્તાની હોટેલોની થોડી લેખણ મને આપતાં કહ્યું. “જો કોઈ તમારા મિત્રને કે તમને વગર પૈસા ખર્ચે મુસાફરી કરવાનો શોખ થઈ આવે તો મને લખી જણાવશો એટલે હું મારાથી બનતું કરીશ ગુડ કે હુ યુ.”

હું લેખણો લઈને આ નવા ધંધા વિશે વિચાર કરતો નિદ્રામાં પડ્યો.

મશકરી.

મશકરી-ઉપહાસ-પ્રયોજિત પરિદાસનો વિષય એવો છે કે જેના પરિણામ ઉપરથીજ કોણ કોને બનાવી ગયો એ કદિન આ બતનો નિર્ણય કરી શકાય. હું એક વખત ટ્રામમાં જતો હતો તેવામાં એક કાઠીયાવાડી તે ટ્રામ ઉપર ચઢ્યો અને લગભગ બધાંના પગ અને અંગુઠા કચરતો એક સીટ ઉપર જઈને બેઠો. આથી સ્વાભાવિક રીતે બધાંનું લક્ષ તેના તરફ ખેંચાયું અને તેવામાં ટ્રામ ગતિમાં આવવાથી તે કાઠીયાવાડીને એવો ધક્કો લાગ્યો કે ગબડતો ગબડતો બચી ગયો. આ જોઈને જે જે મનુષ્યોના પગને ઈજા થઈ હતી તેમણે કૈંક સંતોષથી પેલા પુરુષની સામા જોયું.

“ભાઈ, પેહેલીજ વખત આવાં નવતર ગાડાંમાં બેઠો છું હોં.”
પેલા કાઠીયાવાડીએ સર્વને સંબોધન કરીને કહ્યું.

“અને જે સંભાળ નહિં રાખે તો છેલ્લીજ વાર બેસી લેશે.”
કન્ડક્ટરે કૈંક આંખ્ય પટપટાવીને કહ્યું.

“ગમે તેમ થાય પણ ગામથી નીકળ્યો ત્યારથીજ વિચાર કરીને નીકળેલો કે આ ગાડાંમાં બેસવું ને સહી બેસવું” કાઠીયાવાડી બોલ્યો.

“અરે, કેટલીકવાર તો આ ગાડી આખી હવામાં ઉછળી જાય છે અને અન્દર બેસનાર મનુષ્યોનાં શરીરનો પત્તો પણ લાગતો નથી.”
એક પેસેન્જરે જરા ખોંખારીને કહ્યું. આખી ટ્રામ આ બોલનારની સામા પ્રસન્ન વદને જોઈ રહી.

“આ વખતે આ ગાડીને કૈંક એવું થાય એમ લાગે છે ? હું, બાપજી ?” પેલા કાઠીયાવાડીએ ગભરાટથી પુછ્યું. “એમ હોય તો આગળથી કહે. જન્ને.”

“એમાં તે કૈં સમજણ પડે છે ? એ તો ખુદના હાથમાં છે. અરે, કોઈક વખત તો મરનારના સગાંવહાલાંને જાતે આવીને મરનારના એકેએક અવયવ શોધવા પડે છે. પગ, નાક, કાન, હાથ વગેરે ક્યાંનું ક્યાં પડ્યું હોય તે બરાબર શોધી કહાડવું પડે અને જો એ પ્રમાણે આખું શરીર એકઠું ન થાય તો વળી સરકારમાં ફંડ ભરવો પડે તે જુદો.” એક ખોજાએ કહ્યું. હવે રસ જામતો હતો એટલે ખોજા બધા પણ અંદર સામીલ થયા.

“એ તો મને વ્યાજખી લાગતું નથી,” કાઠીયાવાડી બોલ્યો.

“અરે ભાઈ, હવે વ્યાજખી ગેરવ્યાજખીનું રહ્યું છે ક્યાં ? જુઓને હમણાં કોઈ ઇન્સ્પેક્ટર આવશે અને વખતે તમને પહેલા વર્ગની પાટલી ઉપર બેઠેલા જોશે તો તમારે વધારે પૈસા કહાડી આપવા પડશે.” એક પેસેન્જર બોલ્યો.

“હે !” કાઠીયાવાડી બોલી ઉઠ્યો. “ત્યારે ભાઈ હું નીચે બેસી જઈ.” કાઠીયાવાડી આમ બાહીને પાટલીથી ઉતરીને નીચે બેઠો. ટ્રામમાં આનન્દ ઉભરાતો ગયો.

“બાપુ, આ કેાનું પુતળું છે ?” એક પુવારાને ટ્રામમાંથી જોઈને કાઠીયાવાડીએ પુછ્યું.

“એ તો ચાણાના રાજાનું છે,” એક પુરુષે અમારા બધાની સામા આંખનો ઈશારો કરતાં કહ્યું.

“ચાણા બહુ મોટું ગામ હશે” કાઠીયાવાડી સાનન્દાશ્ચર્યથી બોલ્યો.

“હા, થણું મોટું. ત્યાં એક ધર્મશાળા છે એમાં તમારા જેવાને મહત્ત રાખે તેમ છે. તમારે જવું હોય તો મારી કનેથી ચીઠ્ઠી લઈ જન્ને.” પેલા પુરુષે પોતાની મસ્કરી કરવાની શક્તિથી ખુશ થતાં કહ્યું.

“હોય બાઈ હોય, મુંબાઈની કે વાતું થાય છે? અમેએ વખત મળશે તો ત્યાં જઈશું. શીઠ નહિં જઈએ?” કાઠીયાવાડી બોલ્યો.

“આહાહા! બચ્યા હોં કે! નહિંતર માર્યા જાત.” એક પેસેન્જર પેલા કાઠીયાવાડીને બાઝી પડીને બોલી ઉઠ્યો. કાઠીયાવાડી ગભરાઈ ગયો અને કારણ પૂછવા લાગ્યો. “કારણ શું પુછો છો? આપણી પાસે થઈને પેલી ટ્રામ ચાલી ગઈ તે નહિં જોઈ? જરા વાંકી ચાલી હોત તો આપણી ટ્રામ અને પેલી ટ્રામ બંનેના ચુરા થઈ જાત. એવું તો અહિં ઘણી વાર બને છે.”

પછી પાંચ પાંચ મીનીટે એવી રીતે સામી ટ્રામ મળે કે તરતજ પેલા કાઠીયાવાડી ગભરાઈને આસપાસ બેઠેલા પુરુષોને બાઝી પડતો અને “રામ રામ, રામ રામ” નો ઉચ્ચાર કરતો.

થોડી વાર થઈ એટલે વળી પાછો પેલો કાઠીયાવાડી બોલ્યો. “બાપુ, એક વાન પુછતી છે; કહેશે? અમારા ગામમાંથી બધાં કહેતાં હતાં કે ઠેઠ વિદ્યાવતથી આપણો રાજા અહિં આવ્યો હતો. તે ખરી વાત છે? પણ મારા જેવાને તે એનાં દર્શન કેમ થાય?”

કુટપામ ઉપર થઈને એક પારસી જોડું જતું હતું તે તરફ આંગળી કરીને એક પારસી બોલી ઉઠ્યો. “જુઓ કાકા! વિદ્યાવતનો રાજા તો નહિં પણ ઈરાનનાં રાજા રાણી તો પેલાં ચાલ્યાં!”

કાઠીયાવાડી તે જોઈને ઉભો થઈ ગયો અને ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો. “બાઈ, એમને તો કશાય લપકો નથી; એમ કેમ?”

“અરે એતો બહુ સાદાં માણસ છે; એમને લપકો ગમતોજ નથી.”

ટ્રામ-કન્ડક્ટર ટીકીટને માટે એક આનો પેલા કાઠીયાવાડી પાસે લેવા આવ્યો. કાઠીયાવાડીએ પોતાની ગરીબ અવસ્થાનું જ્ઞાનું કહાડ્યું, પોતે જનત્રાણ છે એમ કહ્યું અને પછી જો પૈસા આપવા માંડ્યા. કન્ડક્ટર ચીડવાઈ ગયો. પેસેન્જરોએ પેલા કાઠીયાવાડીનો પક્ષ લઈને ત્રણ પૈસે પતાવવાનું કહ્યું. બીજી ટ્રામવાળા ઓછું બાકું

લે છે એમ કોઈના કહેવાથી પેલા કાઠીયાવાડી દ્રામમાંથી ઉતરી જવાને તૈયાર થયો. કન્ડક્ટરે પણ તેમાં પોતાની સંમતિ આપી અને દ્રામ ઊભી રાખી. ઉતરતાં ઉતરતાં પેલા કાઠીયાવાડીએ પાંચ રૂપીઆની નોટનું છુટું માગ્યું. તેને લઈને દ્રામમાં જે આનન્દ થયો હતો તેથી મુશ થઈને એક જણાએ પાંચ રૂપીયા કઢાડી આપ્યા. પછી ‘આવજો, આવજો, રામ રામ, બાપુ રામ રામ’ વગેરે પોકારો વચ્ચે પાંચી દ્રામ ઉપડી. પેલા કાઠીયાવાડી હાંફલો હાંફલો દોડતો ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયો.

અમે બધા જે ઉપરથી વાતો ઉપર ચડ્યા અને દરેક જણે પોતપોતાના અનુભવ કોઈપણ માણસને સાંભળવાની ઈચ્છા ન હતી તેમ છતાં વર્ણવ્યા. એક માણસે એક પારસી ડોસાએ કેવી રીતે દ્રામવાળાને પોતાના ઘર તરફથી દ્રામ લાંકવાનું કહ્યું હતું તે વિશે કહ્યું. બીજા બધાએ એથી પણ ચ્હડીઆતી અને નહિ મનાય તેવી વાતો કહી. આવી રીતે આવા મુખી ગામડીયાઓ કોઈ કોઈ વખત દ્રામમાં અને ટ્રેનમાં મળી જાય છે તેથી કેવી ગમત આવે છે અને તેમને બનાવવાની કેવી મજા પડે છે તે વિશે અમે બધાએ લંબાણથી વિવેચન કર્યું. એટલામાં પેલા પાંચની નોટ લેનાર ગૃહસ્થે પોતાની નોટ એક માણસને બતાવી.

“અરે એ તો બનાવડી છે! તમે છેતરાયા, માસ્તર!” પેલા માણસ નોટ જોતાં બોલી ઉઠ્યો.

દ્રામમાં એકદમ ગભરાટ થઈ ગયો. ચાર પાંચ જણાએ નોટ જોઈ જે ઉપરથી સહુની ખાત્રી થઈ કે નોટ બનાવડી છે. એટલામાં કોઈના ગજવામાંથી વાટવો અદૃશ્ય થઈ ગયલો જણાયો; કોઈના ગજવામાંથી રૂમ્બલ, કોઈની રૂપાની દાબડી, કોઈની ધડિયાળ અને કોઈના છુટા પૈસા ગુમ થઈ ગયલા જણાયા. “ખડે રખો. કયા ભેવકુદ્દી માફીક ચલાયા કરતા હે!” એક પારસીનો મીઝસ ગયો એટલે તેણે કન્ડક્ટરને ખખડાવી કઢાડ્યો. દ્રામ ઊભી રહી. પોલીસને માટે બુમો પડી.

પોલીસને બદલે ટ્રામનો ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યો. ખોટી ધમાલ કરીને હરવખત ટ્રામને ઊભી રાખવાને માટે તેણે કન્ડક્ટરને અને પેસેન્જરોને દમ ભરાવ્યો. પેસેન્જરોએ પેલા કન્ડક્ટરનું, ડ્રાઇવરનું અને ઇન્સ્પેક્ટરનું એમ ત્રણેનાં નામ લખી લીધાં, અને એકાદ બે જણાએ રસ્તાનાં નામ, વખત અને ટ્રામનો નંબર લખી લીધાં.

જેમના ગજવાંને કશી ઈજા થઇ ન હતી તે લોકો ગંભીરાઈથી કહેવા લાગ્યા કે અમને આગળથીજ શક હતો કે પેલો માણસ લુચ્ચો છે અને તમે બધા હાથે કરીને તેને બેકાવો છો તે સાફ નહિ. આ ઉપરથી નુકશાન ખમનારા મનુષ્યોમાંથી કોઈથી બોલી જવાયું કે ત્યારે આગળથી ભસતાં શું થતું હતું? આ ઉપરથી નુકશાન વેઠનારા અને બાકી રહેલા એમ બે પક્ષ વચ્ચે બહુજ ટપાટપી થઈ અને વાત તેથી પણ વધી જત પણ એટલામાં એક હેડ ઇન્સ્પેક્ટરે આવીને સૌથી વધારે જીમ મારનાર ત્રણેક માણસોનાં નામ લખી લીધાં એટલે વળી પાછી શાન્તિ ફેલાઈ.

ચૌર અને કુતરો.

બાલ્યાવસ્થામાં અભ્યાસને ભોગે પ્રાપ્ત થએલું ઝીણામાં ઝીણું કૌશલ્ય પણ ધણીકવાર મ્હોટપણામાં ઘણું કામ લાગી જાય છે. ધડિયાળ દુરસ્ત કરવાનું, છખીમાં ફેમ જડવાનું, સારા અક્ષર લખવાનું, ભાંગ્યું તુટ્યું સંગીતનું જ્ઞાન ધરાવવાનું, રાતના ખારેક વાગ્યે મિત્રનાં છોકરાં રડતાં હોય તો તે વખતે અનેક અગવડભરી જગ્યાએ સંતાઇને કુતરાં-ખિલાડાં બોલાવવાના પ્રયત્ન કરવાનું વગેરે અનેક જાતની કૌશલ્યવિદ્યાને આપણે નાનપણમાં પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને “સંઘર્યો સાપ પણ કામનો છે” એ કહેવતાનુસાર “સંઘર્યું કૌશલ્ય પણ કામનું છે” એવી કહેવત ધણીવાર સાચી ઠેરવીએ છીએ.

અલખત, બધા વિષયોની માફક આ વિષયમાં પણ દાલની બીજ બાજુ હોય છે. ધણીવાર આપણે મિત્રોની ધડિયાળ સુધારવા જઇએ છીએ, ત્વરાથી બધું સાંચાકામ છુટું પાડીએ છીએ અને કોઇપણ જાતનું તેલ અંદર રેડીને આશા ભર્યા અંતઃકરણે તે સાંચાકામ પાછું બેસાડવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. બે ત્રણ દિવસમાં પાંચ પચીસ વાર તે સાંચાકામ આપણે જુદી જુદી રીતે ધડિયાળમાં બેસાડી તેને ચલાવવાનો યત્ન કરીએ છીએ પણ આખરે આપણે નિરાશ થઇએ છીએ અને “જેઇએ તો હું ધડિયાળના રૂપિયા ભરી આપીશ” એવા શબ્દો કમને મિત્રના ગુરસાથી ઉછળતાં હૈયાને શાંત કરવા કહીએ છીએ !

કોઈવાર કોઈ મિત્રને ત્યાં બાળકો શાંતપણે રમતાં હોય, ગૃહમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી હોય તે વખતે કુતરાં-બિલાડાં માફક ભસવાના અવાજથી તેમનાં મન રંજન કરવાના નિઃસ્વાર્થ હેતુથી આપણે કોઈક ફરતીયર પાછળ ભરાઈને કુતરાંના જેવો અવાજ કહાડીએ, છોકરાંઓને અને છોકરાંઓનાં વડિલો એથી ગભરાઈને ખુશ થવાને બદલે ચીસાચીસ કરી મુકે, તેથી આપણે એકદમ ઉભા થઈને તેમને શાંત કરવાના ઉદ્દેશથી ભડાક દઈને આપણી છુપી જગ્યાએથી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન આદરીએ છીએ. આથી એકાદ બે ફલાવરવાજ, એકાદ ખડીયો, પાનની રકાખી અને બે ત્રણ શીશીઓ ભુદી ભુદી જગ્યાએથી ગબડી જઈને નવી જાગમને બગાડે, આપણા શરીરના અવયવો કૂંક જોરથી ટેબલ ખુરશી અને સોફા સાથે ઘસાય અને પરિણામે છોકરાંનાં, છોકરાંનાં વડિલોનાં અને આપણાં પોતાનાં હૃદયમાં કચવાટ ઉત્પન્ન કરીને, શરમિદા થઈને આપણે ઘેર જવું પડે !

આવીજ રીતે અન્યને ઉપયોગી થઈ પડવાની આપણી લાલસાને લઈને આપણે કેટલી બધી વાર ઉપાધિમાં આવી પડ્યા હોય ? સારી છખીઓનાં ફેમ જડી આપવાનું માથે લઈને આપણે કેટલી છખીઓ ધુળધાણી કરી હશે ! સ્નેહી બહેનોનાં ત્રીણાં સુવર્ણ લોકેટમાં સફાઈથી છખી મુકવાનાં કામને અંતે અનેક લોકેટના કાચ તોડીને આપણે કેટલી બહેનોનાં હૈયાં દુઃખવ્યાં હશે ? હારમોનીયમ, દિલરૂબા, વાયોલીન વગેરે દુરસ્ત કરવાની હિંમત ભીડીને કેટલાં વાજાં જ બગાડ્યાં હશે ? જે વાતમાં આપણને કંઈ પણ જ્ઞાન નહિં હોય તે વાતમાં પણ ગંભીરાઈથી સલાહ આપીને આપણે કેટલાંને ખાડામાં ઉતાર્યાં હશે ? પણ અહિં તો એવાં કૌશલ્યને પરિણામે ફાયદો થવાની કથા સંભળાવવાનું માથે લીધું છે એટલે એ વિશે વધુ બોલવાનું પ્રયોજન નથી.

અંધારી રાત હતી. આંધેથી કોઇ વખત કુતરાંના બસવાનો અવાજ તો કોઇ વખત શિઆળવાંની ચીસ બયાનક અંધકારમાં વધુ બયાનકતા ઉમેરતાં હતાં. અચાનક સવાઇલાલનાં પત્ની નિદ્રા-માંથી ઝબક્યાં અને તેમણે અંધકારમાં કાન માંડ્યા.

કરડડડ ! કરડડડ ! ચરડડડ !!!

કોઇ મનુષ્ય દાદર ઉપર ચઢતું હતું. એક મનુષ્ય હતું કે બે મનુષ્ય હતાં ? કોણ ચઢતું હશે ? સવાઇલાલના પ્રશાન્ત ધોરવાના અવાજમાં વિંધાતા મનુષ્યોના ધીમા અવાજ કાને પડવા માંડ્યા. ચોર-હુડારા—

સવાઇલાલનાં પત્ની ગભરાયાં પણ હિંમત હાર્યા નહિં. એક-દમ સવાઇલાલ નિદ્રાનો આવી રીતે અચાનક ભંગ થવાથી પોતાનો વ્યાજખી વાંધો ઉઠાવવા જતા હતા પણ તેમનાં મોં ઉપર પત્નીનો હાથ મળ્યો અને કાનમાં ધીમેથી “ હં ! મોટેથી નહિં બોલતા ! પાસેના ઓરડામાં ચોર છે ! ” ના શબ્દોથી નિદ્રાભંગનું કારણ સમજાયું.

સવાઇલાલ બરાબર જાગૃત થયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા. પાસેના ઓરડામાં બે મનુષ્યો મારા તમારામાં બેદબાવ જાણ્યા વગર પોતાનો સામાન તફાવત હતા તેનો વિચાર તેમને આવ્યો. બે હથીયારઅંધ માણસ સામાં એકલે હાથે બાથ બીડી શકાય તેમ ન હતું એટલે જોર વાપરવાનો ઇલાજ અયોગ્યજ હતો તેમ જુમાજુમ કરીને ઘર ગળવવાથી બધો સામાન સહીસલામત રહે કે નહિ એ શંકાસ્પદ હતું તેથી સવાઇલાલને ખીન્ને વિચાર સુઝ્યો. નાનપણમાં કુતરાં-ખિલાડાંનાં અવાજના અનુકરણથી પોતે વડિલોને, માસ્તરોને, નાનાં બાળકોને અને કુતરાથી જીતીતી સ્ત્રીઓને જે ત્રાસ આપ્યો હતો તેનું સ્મરણ થયું. જે અનુકરણથી ખીન્ન મનુષ્યો જીતનાં તેનાથી આ બે મનુષ્યો કેમ નહીં જીતે ? ગમે તેમ થાય પણ અજમાવી જોવામાં થું થાય છે એવા વિચારથી સવાઇલાલે ધીમેથી ઉડીને

પોતાની પત્નીને પોતાની યુક્તિ સમજાવી અને પછી ધીમેથી પોતે પક્ષંગ પાછળ ગયા.

એટલામાં પેલા બીજા ચોરડામાં જેટલું લઇ શકાય તેવું હાલું તેટલું લઇને એ ચોરોએ સુવાના ચોરડાનાં બારણું ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તરતજ સુવાના ચોરડામાંથી અંધકારને વિંઝતો, એ ચોરોના હૈયાને કમ્પાવતો, આખા ઘરને ગળવતો એક વિકરાળ કુતરાનો ભયાનક અવાજ અંધારામાં ગાળી ઉઠ્યો.

“ટોમી ! બસ, સુષળ ! અત્યારે એટલો ઘોંઘાટ શો ?” સવાઇલાલે કુતરાને શાન્ત કરતા હોય તેમ બોલ્યા.

ફાલ્ગુનર ગાઢ શાંતિ પ્રસરી રહી. ગમે તે મનુષ્યને અંધારી રાતે પોતાનાથી થોડેજ દૂર સંભળાતો એક ભયાનક કુતરાનો બ્હી-આમણો અવાજ ગભરાવી નાંખવાને પુરતો છે તો બિચારા બે ચોરનાં શાં ગર્જન ? તે બે તો સ્તબ્ધજ થઇ ગયા.

સવાઇલાલે આ તક સાધીને ચોરડાનાં બારણું ભડાક કરતાં ઉઘાડી નાખ્યાં. ચોર ગભરાઈને એક બાજુ લપાઈને ઉભા રહી ગયા. કુતરાનો ભયાનક અવાજ પાછો ગાળી ઉઠ્યો. આ વખતે તો છેક પાસેથી અવાજ આવ્યો હોય તેમ ચોરોને લાગ્યું અને વળી ક્યારે તે પક્ષંગ મારીને તેમની ગળચી પકડશે તે દેખાય તેવું નહવું એટલે ચોરો ગભરાઈથી કાંપી ઉઠ્યા.

પુનઃ કુતરાનો અવાજ જંગલી વાઘની માફક ત્રાડી ઉઠ્યો.

“ખબરદાર ! હરામખોરો ! એક પગલું જો ખસ્યા છોતો. આ જંગલી કુતરો તમારા શરીર ઉપર છોડી મુકીશ.” સવાઇલાલે પેલા બે ચોરોની સામા ધસી જઈને કહ્યું. ચોરો ખસી નહિં શક્યા—ખસવાની તેમને વૃત્તિ પણ થઇ નહિ.

“જરા ઉઠીને બારીએથી ‘પોલીસ, પોલીસની જીમ મારોતો ! આટલામાંજ ફરતો હશે !” સવાઇલાલે પત્નીને કહ્યું. પત્નીને એટ-

હું જોઈશું હતું. ખારીમાંથી “ પોલીસ; પોલીસ ” ના ધાંટા સંભળાયાં. વચમાં વચમાં કુતરાનો કંપાવતો અવાજ નીકળ્યો જતો હતો અને સવાઇલાલ તેને શાન્ત રહેવાનું કહે જતા હતા. થોડીવારમાં પોલીસ અને ફેટલાક પરમજી મનુષ્યોનું ટોળું આવી પહોંચ્યું અને ચોરો કુતરાના પંજામાં સપડાવવા કરતાં પોલીસના હાથમાં જવાનું વધારે પસંદ કરીને તેમને તાળે થઇ ગયા.

પોતાના વિશ્વાસુ કુતરાની મદદથી પોતે ચોરોને પકડવા કેવા શક્તિવાન થયા હતા તે સવાઇલાલે કોર્ટમાં જણાવ્યું, વર્તમાન-પત્રોમાં “કુતરાની અદ્ભુત વફાદારી !” “એ અથગ ચોરોને કુતરાએ આપેલી શિક્ષત !” “કુતરાએ બચાવેલા બખ્ખે જન !” વગેરે મથાળાથી શરૂ થતા અનેક લેખ લખાયા અને છપાયા, આ ભુલ સુધારવાની સવાઇલાલે જરૂર જોઇ નહિ અને તેમ કરવાની તેમણે તસ્દી લીધી નહિ. થોડા દિવસમાં સવાઇલાલ ઉપર પત્રો આવવા માંડ્યા. એમના ટોમી કુતરાને માટે અનેક મનુષ્યો મોટી રકમ આપીને પાશુ તેને ખરીદી લેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા.

“હવે તમે શું કરશો ?” તમારે બધાને જણાવવું પડશે કે તમારી કને કુતરો છે જ નહિ. પત્નીએ સવાઇલાલને કહ્યું.

“કેં ગાંડાં થયાં છે ? હવે તે એમ કહેવાય ? નથી તો લઇ આવશું. આટઆટલાં મનુષ્યોને તે કેં નિરાશ કરાય ?”

*

*

*

*

અત્યાર સુધીમાં સવાઇલાલે આશરે દશેક બયાનક દેખાવવાળા કુતરા ખરીદ્યા છે અને તેમને ગળે એકેકે પટો બાંધીને સારો જેવો નક્કો લઈને જુદાં જુદાં મનુષ્યોને ટોમી તરીકે વેચી દીધા છે. બિચારા સવાઇલાલ બીજું શું કરી શકે ? એટલાં બધાં મનુષ્યોને અને વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓને નિરાશ કરવાથી તેમને શો ફાયદો ?

પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા.

પ્રકરણ ૧.

બહેનને ત્યાં.

રતના સાડા અગીઆરનો શુમાર હતો. સુરતના રસ્તાએ મનુ-
બેના પગરવ વિના ઉજડ બની ગયા હતા. દૂરથી ડાંડીયાનો
ઘાંટો, અર્ધ જગૃતાવસ્થામાં સુતેલાં બાળકોનાં હૃદયને કમ્પિત કરતો
ઘડીકમાં ધીમે સંભળાતો, ઘડીકમાં જોરમાં સંભળાતો કાળા આકા-
શમાં મળી જતો હતો. વખતે વખતે રોન કરવા નીકળેલા સિપાઇનો
કર્કશ ઘાંટો પણ કાનને અથડાતો આમથી તેમ ઉડતો હતો. હજી
ગુજરાતમાંથી સંગીતનું જ્ઞાન છેક નાણુદ થઈ નથી ગયું તેનું આધું
બાન કરાવતાં “ ધીમા ધીમા ચાલોને ” અને “ કરણુરાજરે ક્યાં
અરે ગયો ” નાં ગાયનો સીસોટીમાં વાગતાં હૃદયમાં કેમળ લાગણી
ઉત્પન્ન કરાવતાં વાતાવરણમાં ભળી જતાં હતાં, વચમાં વચમાં કુતરાં-
એનાં ભસવાનો અવાજ પણ શાન્તિમાં વિદ્ય નાખતો અંતઃકરણમાં
દિલગીરીની છાયા પ્રસરાવતો હતો.

આ વખતે મોટા રસ્તા ઉપર એક નાના પણ સ્વચ્છ દેખાતા
ગૃહમાં એક દીવો બળતો હતો. પાસે આરામખુરશી ઉપર સત્તર-
અઠાર વર્ષની પણ ખીલેલા બાંધાની નાગર કન્યા પ્રતિમા, પોતાના
કેમલ હસ્તમાં રાજકવિ વડઝવર્થનું પુસ્તક રાખી, અર્ધ મીચેલી

આંખોએ પુસ્તકમાંની કવિતા ધીમે ધીમે અને અસ્પષ્ટ અવાજે બોલતી હતી.

“ Give unto me, made lowly wise,
The spirit of self-sacrifice;
The confidence of reason give,
And in the light of truth thy bondman let me live.”

કહી એક વખત વંચાઈ રહી; પ્રતિમાએ પુનઃ વાંચવી શરૂ કરી. બીજવાર વંચાઈ રહી એટલે ત્રીજવાર વાંચવી શરૂ કરી અને ત્રીજવાર પણ વંચાઈ રહી એટલે પ્રતિમાના હૃદયમાં અચાનક પ્રકાશ પડ્યો. વર્ડઝવર્થનું પુસ્તક હાથમાંથી સરી પડ્યું, અર્ધ મીચેલી આંખો કાળા આકાશ ભાગી જોતી સતેજ થઈ ગઈ. “ અસ, પ્રતિમાના જીવનનું લક્ષ્ય આ જ રહેશે. સત્યના પ્રકાશમાં જ પ્રતિમાની જીંદગીનું સાક્ષ્ય થશે ! ગમે તે ત્યાગને ભોગે પણ હું જગતમાં પ્રસરી રહેલાં અસત્યને કચરી નાખવા પ્રયત્ન આદરીશ ! સાધારણ જનતા જનાવોમાં પણ વપરાતી અસત્ય બાબા હું કદી નહિં વાપરું; અને એકલી એકલી પણ આખા જગત સામા આથ બીડીશ અને મારાં પાસેનાં અને વહાલાં સગાંસનેહીઓ પ્રત્યે પણ પક્ષપાત નહિ કરું ! ”

દુનિયામાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ અસત્યના અતુલ બલથી અચ્છાત, અનુભવહીન, પાશ્ચાત્ય વિચારોને તરંગે ચડીને સરલહૃદયી પ્રતિમાએ ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી. ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ અસત્ય ભાષણુ તો નહિં જ કરવું એવો દૃઢ ઠરાવ પ્રતિમાના કોમલ હૃદયએ કર્યો. સુતી વખતે બેએક રટૂંગ કોશીના ખાલા નહિં પીવાયા હતા અને પહેલી નિદ્રા આવી ગઈ હતી તો વખતે આમાંનું કે પણ જનત નહિં. પણ એમ ક્યાંથી થાય ? લખ્યા લેખ એમ મિથ્યા શી રીતે થાય ?

વિચારમાં ને વિચારમાં પ્રતિમા આરામખુરશી ઉપર બેસી રહી. ઘડીઆળમાં બાર વાગ્યા, એક વાગ્યો, બે વાગ્યા, ધીમે ધીમે નિદ્રા-દેવીએ નવીન વિચારથી ભરિત થએલી પ્રતિમાને પોતાના સ્નેહાળ ખોળામાં લઇ લીધી. પ્રતિમા આરામખુરશી ઉપર જ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

x

x

x

x

“ મોરનિંગ, પ્રતિમા ? ”

પ્રતિમા ચા પીવાના ખંડમાં દાખલ થઈ એટલે તેના બનેલી નિર્મળકુમારે હાથમાંનું ન્યુસપેપર ખસેડીને કૈંક સ્થિત કરીને પ્રતિમાને કહ્યું.

“ ગુડ મોરનિંગ, થેંડ્યુ. ” પ્રતિમાએ કૈંક દૃઢ અને ગંભીર અવાજે ઉત્તર આપ્યો; અને ટેબલ આગળ ખુરશી ખસેડીને પોતાને હાથે પોતાને માટે ચા કહાડવા માંડી.

નિર્મળકુમાર કૈંક આશ્ચર્યથી, કૈંક ચિંતાથી પ્રતિમા સામું જોઈ રહ્યો.

“ કેમ. પ્રતિમા ! કૈં તબિયત ખરાબ છે ! ” તેણે સ્હેજ ચિંતાગ્રસ્ત અવાજે પૂછ્યું.

“ મારી તબિયત ખરાબ છે એમ તમને શાથી લાગ્યું ? ” બીજમ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા તત્પર થએલી પ્રતિમાએ, સંસારમાં જરાજરામાં વપરાતી જુડી સલુકાઈ અને મોંનો વિવેક વગેરેનું વિસ્મરણ કરી દબને શ્વાતપણે પૂછ્યું.

“ ના ના, ખાસ એવું કૈં કારણ નહિ પણ તારી રીતભાત ઉપરથી મને એમ લાગ્યું કે વખતે તબિયત ખરાબ હોય કે વખતે તને કશાકથી મારું લાગ્યું હોય. ”

“ ના, મારું બિલકુલ લાગ્યું નથી. ” પ્રતિમા બોલી. “ ફક્ત મને જેવું લાગે છે તેવું હું બોલું છું. ખોટું ખોટું હસવાનું અને જુઠું હેત બતાવવાનું મને પસંદ નથી. ”

“આ કેં આડકતરી રીતે મારા ઉપર ટીકા થઈ છે ?”

“આડકતરી રીતે નહિ પણ સીધી રીતે, કૃપા કરીને તમે કહેશો કે હું જ્યારે અહિં આ પીવા આવી ત્યારે તમારે ખાસ કરીને મને “ગુડ મોરનિંગ” કરવાની અને સ્મિત કરવાની શી જરૂર હતી ? તમારું તે સ્મિત અને તમારું તે “ગુડ મોરનિંગ” બનાવવી હતાં તેમ નાનું છોકરું પણ કહી શકે.”

“અરે ! પ્રતિમા—”

“ના, કેં ખુલાસો કરવાની જરૂર નથી. તમને મારા ઉપર કેટલું હેત છે તે હું જાણું છું. અનેક કારણોને લઈને આપણે આવી રીતે સંખંધ રાખવો પડે છે માટે આવું આવું બોલવું પડે છે.”

“કેમ પ્રતિમા ! કેમ છે ?” પ્રતિમાની મોટી બેન સુકીર્તિ ચોરડામાં દાખલ થતે થતે બોલી અને પછી પ્રતિમાની પાસે જઈને તેના સ્વેત કપોત્ર ઉપર એક નાની વાળની લટ આવી હતી તે સ્નેહથી પાછી બોઠવતી દેખતી પાસે ઉભી રહી. “શાને માટે વાદ-વિવાદ ચાલે છે ?”

“કેં નહિ; સ્વેજ. ” પ્રતિમાએ નીચું જોઈનેજ ઉત્તર આપ્યો.

“તું બહેલી આવી હત તો જાણત, તારે આ જોઈશે કે કોણી ? માં માને તે કોણી જ પીજે. હું જે આ પીઉં છું તે તદ્દન પાણી જેવી છે.”

સુકીર્તિએ નિર્મળકુમાર સામા જોયું. નિર્મળકુમારે ચિન્તાભર્યાં વદને આંખનો ઇશારો કર્યો.

“બહેલી પ્રતિમા ! ” સુકીર્તિએ પૂછ્યું. “આજ તને કેં થયું છે ?”

“ના, કેંજ થયું નથી,” પ્રતિમાએ દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“ફક્ત મારા હૃદયમાં જે લાગણીઓ થાય છે તે છુપાવ્યા વગર હું સત્ય દર્શાવી દઉં છું તેટલુંજ; અને જો તું અને નિર્મળકુમાર આપણાં માતૃપિતા અને ભાઈબહેનો અને સરળકુમાર બધાંજ જો એમ બોલવાનો પ્રયત્ન કરો તો આ દુનિયા વધુ મીઠી અને પવિત્ર થાય.”

“ધુળ અને ઢેકાં!” સુકીર્તિનો મિજાસ ગરમ થતો હતો એટલે તેણે ચીડાઈને કહ્યું. “તું કહે કે નહિં કહે પણ આજે તારી તબિયત સારી નથી. તું ઉઠી શું કરવા, બહેન! તારા ઓરડામાંજ આ મંગાવવી હતી ને! તબિયત સારી નહિં હોય તો જરા મોડાં ઉઠીએ; એમાં શું?”

“મારી તબિયતને કશુંય થયું નથી,” પ્રતિમાએ શાન્ત ચિત્તે કહ્યું “પણ કદાચ એમ ધારો કે મારી તબિયત નબળી હતી તોપણ હું તો અલિજ આ પીવાનું પસંદ કરત કારણ કે મારું એમ માનવું છે કે આપણે ત્યાં ચાકરોને કામ ધણુંજ છે. ઘરમાં ચાકરો ઓછા રાખવા અને તેમ જતાં સાહેબીનો પાર નહિં! એનું કેં બીજું કારણ નથી; તમને મહીને દિવસે દોઢસો રૂપયડી મળે છે અને તમે ખતાવવા એમ માગો છો કે પાંચસો મળે છે.”

નિર્મળકુમાર વધુ સાંભળી શક્યો નહિ. તે ત્વરાથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

“આનું કેં કારણ કહેશે?” સુકીર્તિએ માંડમાંડ મિજાસ કાણુમાં રાખીને કહ્યું. “તું અચાનક ગાંડી થઈ ગઈ છે કે થયું છે શું? નહિં તો આમ વિના કારણે આટલું અપમાન કરવાનું કારણ શું? મેં અને એમણે તારી પેરાણાગત કરવામાં બાકી રાખી નથી ત્યારે તું સામી ગાળો ભાંડવા તૈયાર થઈ છે!”

પ્રતિમા પોતાની મોટી બેન સામાં કેંક કટાક્ષયુક્ત ચહેરે બેઠી રહી અને પછી સુચના કરતી હોય તેમ બોલી “સુકીર્તિ! તું

ટેબલ ઉપર હાથ પછાડીને કેમ બોલતી નથી ? હું જાણું છું કે અત્યારે તું મારા ઉપર અતિશય ચીડાઈ ગઈ છે તો પછી તે ગુસ્સો છુપાવી રાખવાથી તને શો ફાયદો ? ”

“ તેમ કરવાની કેં જરૂર નથી. ”

“ વળી તારે જીકુંજ બોલવું હોય તો તું જાણે; બાકી તારા ચેરા ઉપરથી તો એમ ખુદતું જણાય છે કે તું ઘણીજ ગુસ્સે થઈ છે, પણ ચાકરોના સાંભળતાં કેમ લડાય અને લડીએ તો આખરે જય એવી ખોટી માન્યતાથી તું મોટે ધાંટે બોલતાં અચકાય છે. કેમ ખરું ને ! અરે, તમે આવા ખોટા દંભ કરવા છોડી દેતાં ક્યારે શીખશો ? ”

“ મારે ચાકરો સાંભળે કે નહિ સાંભળે તેની તત્તમાત્ર દરકાર નથી, સમજી ! અને તારા જેવી નિર્વજ અને અપકારી છોકરીના બોલવાની હું લેશમાત્ર દરકાર કરતી નથી. ”

“ હા, હવે કેં સત્ય બોલવાનું શરૂ કર્યું ખરું. ” પ્રતિમાએ કહ્યું.

“ પણ જ્યારે અમે દંભી અને જીડી સાહેબી કરનારાં છીએ અને અમારા ઘરની આ પાણી જેવી છે, અમે ઘરમાં ચાકરોને ખડુ દુઃખ દઈએ છીએ અને મને સાચું બોલતા આવડતું જ નથી ત્યારે એટલું કહેશે કે અમારે ત્યાં આવવાને માટે તું આટલી ખતી આવુર શા માટે હોય છે ? ”

“ અરે સુકીર્તિ ! તું છેક ખોટું બોલે છે, ” પ્રતિમાએ ધીમા અવાજે કહ્યું. “ હું તારે ત્યાં આવવાને માટે આવુર હોતી જ નથી. તેમ સાચું પુછાવો તો મને તમારા કરતાં કેંક વધુ બુદ્ધિશાળી લેખના સંબંધમાં આવવું વધારે ગમે છે. હું તારે ત્યાં આવું છું તે એટલા માટે કે—”

“ અને તે પણ વર્ષમાં એ વાર ! ” સુકીર્તિ બોલી ઉઠી.

“ હા, વર્ષમાં એ વાર. હું એટલા માટે આવું છું કે હું ઘરમાં રહેવાથી કંટાળી જઈ છું. અહિં પહેલા એકાદ બે દિવસ મને ઠીક

લાગે છે અને તમને પણ નવી નવી કુથલીઓ જાણવાનું મળે છે એટલે “એએક દિવસ મઝા પડે છે. પણ પંજી મને કંટાળો આવવા માંડે છે અને તને અને નિર્મળકુમારને પણ એમજ થાય છે કે હવે આ ઠ્યારે જશે ?”

“એમ કે ?” ગુસ્સાને શમાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં સુકીર્તિનો અહેરો લાલ થઈ ગયો હતો તેમ જનાં તે ધીમેથી બોલી, “ત્યારે તું ધરથી કંટાળે છે એટલે અર્ધિ આવે છે કેમ ?”

“હા એમજ.” પ્રતિમા બોલી. “ભૂતકાળમાં મેં તને સ્નેહથી ભરેલા ખોટા ખોટા પત્રો લખ્યા હતા તેને માટે હું દિવગીર છું. પણ હવેથી ન્યારે મેં સત્ય બોલવાની પ્રતિજ્ઞા જ લીધી છે અને સત્ય સીવાય બીજું કંઈ બોલવું જ નહિ એવો મેં ઠરાવ કર્યો છે ત્યારે—”

“હા, એમાં શું ? ભુલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો.” સુકીર્તિ રડી પડતાં બોલી.

“જો સુકીર્તિ, મારા ઉપરથી તું દાખલો લે. દાંભિકતાનો સદાને માટે ત્યાગ કર ! દઢ થા; જે મનમાં બ્યાજબી લાગે તેવું બોલી દેવું એવી પ્રતિજ્ઞા લે. અસત્યનો જડમુળથી નાશ કરવામાં મને મદદ કર. અત્યારે તારી એમ જ ઈચ્છા જણાય કે મને સખત ઠપકો આપવો તો ખુશીથી એમ કર.” પ્રતિમા પ્રદુસ્તિત વદને બોલી.

સુકીર્તિનાં ખાળી રાખેલાં આંસુ હરે રોકાયાં નહિં. તે રડી પડી અને રડતે રડતે બોલી, “નિર્વજ, જરા તો શરમ રાખ !”

પ્રતિમા આનંદ પામતી તાળી પાડી ઉડી.

“જા, તારે અત્યારે માઈ ધર છોડીને ચાલ્યા જવું હોય તો ચાલી જા !”

“સાબ્રાશ ! સુકીર્તિ !” પ્રતિમા ખુશ થતી બોલી. “આખરે તને મારી શિખામણની અસર થાય છે ખરી. અલગત, જો તું

ચીડવાઈ ગઈ ન હત તો સાઈ થાત. પણ તેમ છતાં તું આમ ખરે-ખરી લાગણી દર્શાવી દે છે તે પણ ખોટું નથી.”

“મહેરબાની કરી તું હવે વધુ બોલ નહિ” સુકીર્તિ રડતી રડતી ઓરડામાંથી બહાર જતાં બોલી.

“જસ એમ જ સાચી લાગણી પ્રદર્શિત કરવાની ટેવ પાડ,” પ્રતિમા પણ આગ કહેતી ઓરડામાંથી બાર નીકળી.

+ + + + +

“બાઈ, બહાર ગાડી આવી છે,” વિહુ નામનો નાનો છોકરો પ્રતિમા આગળ આવીને બોલ્યો. “સામાન બધો ગાડીમાં મેં મુકી દીધો છે.”

“વિહુ, તેં બધો સામાન મુક્યો ? જુહું શા માટે બોલે છે ? તારાથી આવડી બારે ટ્રંક શી રીતે ઉપડાઈ ?”

“ના, બાઈ, જરા ગાડીવાળાએ મદદ કરી હતી.”

“ચોખ્ખું એમ જ કહી દેને કે ગાડીવાળાએ સામાન મુકી આપ્યો અને તું પાસે ઉભો રહ્યો. પણ જતી વખતે હું તને વધારે પૈસા આપતી જાઉં તેથી તું એમ જુહું બોલે છે. લે આ ચાર આના.” વિહુએ પૈસા લઈને સલામ કરી.

“સલામ કરવાની કે જરૂર ન હતી;” પ્રતિમા આથી ચીડવાઈને બોલી. “તને આઠ આના કે રૂપિયાની આશા હતી તે હું સારી પેઠે જાણું છું અને મેં તને ચારજ આના આપ્યા તેથી તું મારા ઉપર અત્યારે ચીડવાઈ ગયો હશે ! પણ લાચાર ! હું કેં કરોડપતી નથી કે તને વધારે આપી શકું.”

ગાડી ઉપડી ગઈ. “સુકીર્તિને અને નિર્મળકુમારને તો એમને પોતાને વિશે સાચેસાચું કહી દીધું. હવે ઘેર જઈને બીજાંની વાત.” પ્રતિમા પોતે આરંભેલા કાર્યની શરૂઆત કેંક પ્રસન્ન વદને વિચારતી વિચારમાં પડી.

પ્રકરણ ૨.

ગૃહમાં.

પ્રતિમા સુરતથી એકદમ નીકળીને પોતાના માતૃપિતાને ત્યાં અમદાવાદ ગઈ તે વિશે તેણે તારખારથી ખાસ ખબર કરી નહતી અને કાગળ લખવાનો તો વખત જ નહોતો એટલે બધાં જમતાં હતાં તે વખતે ત્યાં જઈ પહોંચી.

“અરે પ્રતિમા! દિકરી તેં તો મને ગભરાવી મારી!” પ્રતિમાની મા સુમતિ બોલી ઉઠી. “આમ અચાનક કેમ આવી! તું તો ત્યાં પંદર દિવસ રહેવાની હતી ને!”

“આ તો બહુ અજબ જેવું!” પ્રતિમાના પિતા પ્રિતમલાલ બોલ્યા.

“બહેનનો ભપકો તો હવે વધી ગયો જણામ છે ને!” પ્રતિમાના નાના ભાઈ સુરેશે કહ્યું. આ ઉપરથી પ્રતિમાની ત્રણ બહેનો અલક, પ્રમિલા અને પ્રીતિદા હસી પડ્યાં અને મોટાભાઈ સુમન્તે આ ટાંકણે કૈંક હસવા જેવું કહેવાનો પ્રયત્ન કરતાં દુધનો વાડકો ઢોળી નાખ્યો એટલે ખશીયાણા પડી જઈને જણાવ્યું કે ‘મને ખીજનું દુધ વગર ચાલશે’ એ અરસામાં પ્રતિમાએ પોતાના છુટ કઢાડી નાખ્યાં અને હાથમાં ઘોઈને ચાળી પાટલો લીધો અને જમનારા મંડળમાં ભળી ગઈ.

“પ્રતિમા! તું સુકીર્તિ સાથે લડીને તો નથી આવી ને?” સુમતિ ચિન્તાવુર હૃદયે બોલી. ‘ખિચારી એવી ભલી છોકરી છે—મરતાને મર નાંહ કહે.’

“હું તો એની સાથે લડી નથી,” પ્રતિમા બોલી. “પણ મને એમ લાગે છે કે એ મારા ઉપર બહુજ ગુસ્સે થઈ ગઈ છે.”

“કેમ કેમ!” બધાં સામટાં બોલી ઉઠ્યાં.

“ફક્ત સાચું કહેવાને માટે.”

“શેને માટે? શા વિશે? શા માટે?” બધાંએ પૂછ્યું.

“કેટલીક બાબતો વિશે. મેં કહ્યું કે તમારે ત્યાં જે ચા રોજ થાય છે તે પાણી જેવી થાય છે, અને તમારા ચાકરોને તમે બહુ દુઃખ ઘોડો, તમને પાંચસોનો પગાર મળે છે એમ તમે લોકોને બતાવવા માગો છો, તમારો સ્વભાવ આકળો છે, તમારા ઘરમાં હવા ઉભસ નથી અને તમારા સંબંધમાં બુદ્ધિવાન મનુષ્યોને સુખ નહિ મળી શકે-બસ-હું ધારૂં છું કે મેં એટલું જ કહ્યું હતું. કેમ અશ્વક! મારા મોં સામું શું જોવાનું છે? ભટ, જરા રોટલી લાવજો.”

“બસ, એટલું જ?” સુમતિ ગુસ્સાથી બોલી ઉઠી. “આ પ્રમાણે તું તારી બેન પ્રત્યે ઉપકારની લાગણી બતાવતી હશે કેમ? તારા જેવી પચાસ પ્રતિમાના જેવી એ છે સમજીને! તે બિચારી આકળા સ્વભાવવાળી અને મોટાઇ બતાવનારી કેમ! આખી જીંદગી ગર્ધ પણુ આવી તોજડાઈ મેં સાંભળી નહતી. અને પાછી તે ઉપર શિરજેરી! આટલું સાંભળતા છતાં તમે કેમ આમ મુંગા બેસી રહો છો?”

“પ્રતિમા,” પ્રિતમજ્ઞાન ધીમેથી પોતાના ચશ્માંમાંથી જોતા બોલ્યા. “તું જરા ઉતાવળી થઈ લાગે છે.”

“જરા ઉતાવળી!” સુમતિનો પિત્તો ઉછળ્યો. “હું તો એમ કહું છું કે તેણે આપણને બધાંને જીડી મરવાનું કયું છે. પણ જો તમારે એને એવી રીતે ચડાવી મુકવી જ હોય તો—”

“હું એને ચડાવું છું ક્યાં?” પ્રિતમજ્ઞાન નમ્રતાથી બોલ્યા.

“પણ કદાચ તેને ગુસ્સે થવાનું કે કારણ મળ્યું હોય.”

“તેમ થયું હોય એમ મને તો લાગતું નથી.” અશ્વકે મત દર્શાવ્યો.

“નહિ જ;” પ્રમિલાએ ટેકા આપ્યો.

“સુકૃતિનો સ્વભાવ તો ધણો સારો,” પ્રીતિદાએ ટહુકો પુર્યો.

“સુકૃતિએન એવું કરે જ નહિ.” સુમન્ત બોલ્યો.

“મારી સૌથી વહાલી એન સુકૃતિ જ છે.” નાનો સુરેશ બોલી ઉઠ્યો. પ્રતિમા પોતે આરંભેલાં કાર્યની ગંભીરતાથી ગંભીર થઈ ગઈ હતી. તેણે મૌન ધારણ કરીને ખાઈ લીધું અને પછી હાથ ધોઈને પાછી તે જ ઓરડામાં આવીને બધાંના સામા ધ્યાનપૂર્વક જોવા માંડ્યું.

“પ્રતિમા આપણા ઉપર જાદુ કરે છે હોં કે!” સુરેશ પ્રીતિદાના કાનમાં કહ્યું. પ્રીતિદા હસી પડી.

“મારે તમને જણાવી દેવું જોઈએ કે હું જે કેં પણ બોલીશ તે સત્ય જ બોલીશ,” પ્રતિમાએ આખરે કહ્યું.

“હીક કહ્યું દિકરી,” પ્રિતમલાલ બોલ્યા.

“તમને હીક લાગે છે? તારે તો સાંભળો. મેં પરમ દિવસની રાતે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે મારે ગમે તેમ થાય તોપણ સત્ય સીવાય બીજું કેં બોલવું જ નહિ. મેં અહિં આવીને તમને બધાંને જોઈને આનન્દ દર્શાવ્યો નહિ એટલે તમે જરા આશ્ચર્ય તો પામ્યાં હશે જ. મારે કહેવું જોઈએ કે મને આનન્દ થયો જ નથી. તમારી અરસપરસની નિર્માલ્ય વિષયો ઉપરની વાતો, અન્દર અન્દરના કળ્યા અને પૈસા સંબંધી તકરારોથી હું કંટાળી ગઈ છું. મારા બાપ એમના જ ઘરમાં અમલ વગરના ફરે તે મારાથી જોવાતું નથી અને માનો કંકશ અને તીણો ઘાંટો મારા કાન ઉપર ઘણી જ ખરાબ અસર કરે છે. કેમ આગળ બોલું?”

“નહિ, એક શબ્દ નહિ!” પ્રિતમલાલ કેંક અમલ બળવતા હોય તેમ બોલ્યા.

“ના, બાપુ, એને બોલવા દો,” સુરેશ બોલ્યો. “એવી મન પડે છે!”

સુમતિની આંખ તો એકીટશે પ્રતિમાની આકૃતિ સામા ઠરી રહી હતી. નાની પ્રોતિદા કેંક કુતૂહલથી અને કેંક બીકથી તેના સામું જોઈ રહી.

“હું ધારું છું કે તું હમણાં જઈને સુઈ જા,” અલકે કહ્યું. તેને એમ લાગ્યું કે ઉમ્મર પ્રમાણે જોતાં હવે પોતાનો વારો આવશે.

“જે એને કહી દેવું હોય તે કહી દેવા દો,” માનો ઘાંટો નીકળ્યો. બધાં સુપ થઈ ગયાં.

“હું હમણાંને હમણાં બધું તે ક્યાંથી કહી શકું?” પ્રતિમા પ્રત્યક્ષિત થતી બોલી. “પણ હમણાં થોડુંક કહી લઉં. પછી બાકીનું વળી કોઈ વખત થઈ રહેશે. હું બાપુથી જ શરૂ કરું.”

“મારે હમણાં જરા બહાર જવાનું છે,” પ્રિતમલાલ એકદમ ઉઠતાં જોડ્યા.

“પછી જાઓ.” સુમતિની આજ્ઞા થઈ. પ્રિતમલાલ એક નિશ્વાસ મુકીને પાછા બેસી ગયા.

“બાપુ અસલથીજ તદ્દન પોચા છે,” પ્રતિમાએ શાન્ત ચિત્તે શરૂ કર્યું. “તેમાં વળી નસીએ સુમતિ જેવાં પત્ની મળ્યાં એટલે બિચારાની પુરેપુરી કમખાત્રી. તે ઉપરાંત બાપુ મોટા માણસમાં ખપવા માગે છે. અમદાવાદમાં એવા ઘણા માણસો છે, અને, ધીમે ધીમે તેમાંના દરેકને હું ખબર પાડી આપવાની છું. પણ બાપુ તેમાં સૌથી આગેવાન છે. પગાર પુરો ત્રણસોનો અને કુટુંબ મોટું, તેમ છતાં જ્યાં નાણાં ભરવાની ટીપ આવી ત્યાં પોતાના ગળા કરતાં બમણું તમણું બાપુ ભરવાના જ. કોઈક મોટા માણસ જોયો કે તેની ખુશામત કરવામાં પહેલી પદવીએ. ધરનું ભાડું, હુગડાંલત્તાં અને ખજાના પૈસા આપે છે તે સીવાય એ પિતાના એકાદાની બીજી કેં પણ ફરજ અદા કરતા નથી. તેમના તરફથી આપણને કેં પણ જ્ઞાન કે હકાપણ કે બીજે કોઈપણ સારો ગુણ વારસામાં મળ્યો નથી અને મળવાનો પણ નથી.”

“કેં બરાબર ગમત આવતી નથી, ” સુરેશ ટીકા કરી. “હવે માના ઉપર ભાષણ થાય તો સાઈ.”

“અરે એમ કરવાની એ હિંમત કરે જ નહિ,” પ્રીતિદા બોલી.

“હું હિંમત કરી શકું છું.” પ્રતિમા દઢ હૃદયે અને આત્મત્યાગી મનુષ્યની પેઠે દિલગિરીભર્યું સ્મિત કરતી બોલી. “માને ગમશે તો નહિ પણ લાચાર! મારે મારી ફરજ ગમે તે પ્રકારે પણ બજાવવી તો પડશે જ. મારી સામા આંખ્ય ધુરકાવતી માનામાં સૌથી વધારે અવગુણ છે. પ્રથમ તો એજ કે જુડાણું એની રંગરંગમાં વ્યાપી રહેલું છે અને—”

સર્વમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. આવા શબ્દો બોલી જ કેમ શકી એ બાબત પ્રિતમલાલ બોલવા મંડી ગયા. અલકે પ્રતિમાને ચાશુકનો માર મારવો જોઈએ એવી સુચના કરી. પ્રમિલાએ પ્રથમ હસવાનું શરૂ કર્યું અને પછી ગંભીર બની મંદ. સુમન્ત પોતાની નાની અને તરતની પુટેલી મુછોના આંકડા ચડાવવાના મિથ્યા પ્રયાસમાં ગુંથાઈ ગયો. સુરેશ અને પ્રીતિદા એકેકને આનંદથી ચુંટીયાં ખણવા લાગ્યાં અને ઉકળેલા પાણીથી ભરેલી ચહાદાનીનું ઢાંકણું જેમ આમથી તેમ હાલવા માંડે તેમ સુમતિનું મસ્તક જવાળામુખીના જેવું ભયાનક લાગતું આવેશમાં આમથી તેમ હાલવા લાગ્યું.

“તમે જો સાંભળવાને રાજ હો તો કહું કે, ” પ્રતિમાએ પાછું શરૂ કર્યું. “કેટલાંક માણસોને મા ખુબ ધિક્કારે છે પણ પાછાં તેજ માણસોને પોતે જ્યારે જાને મળે છે ત્યારે તેમના ઉપર ચોરવાઈ પોરવાઈ જાય છે. જે ચાકરોને ચોરવાના ગુનાહને માટે પોતાને ત્યાંથી કહાડે છે તેજ ચાકરોની બલામણુ પારકાને કરવામાં એ હમેશાં તૈયાર થઈ જાય છે.”

બધાં શાન્તજ રહ્યાં એટલે પ્રતિમાએ આગળ ચલાવ્યું. “અને બીજું એકે આ ધરના માલિકની જગ્યાને માટે એ જો કે તદ્દન

અચોચ છે તોપણ તે જન્મા પચાવી બેઠી છે.”

“તેમ છેજ નહિ” પ્રિતમલાલ બોલી ઉઠ્યા.

“તમે મુગા રહો.” સુમતિ બોલી. પ્રિતમલાલ મુગા થઇ ગયા.

“તમે હમણાંજ મારા કહેવાનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત જોયું,” પ્રતિમા બોલી. “પણ એમાં પણ જ્યારે કેં અપજશ લેવાનો હોય ત્યારે મા બાપુને આગળ કરે છે અને બધો વાંક બાપુ ઉપરજ ઢોળી પાડે છે, અને જ્યારે કેંક જશ મળવાનો હોય ત્યારે પોતેજ આગળ ચાય છે. હવે હું અલક બાપત કેંક બોલું.”

“મહેરબાની કરીને માફ રાખજે.” અલક ગુરસાથી કમ્પતી બોલી.

“તારે સાંભળવું નહિ હોય તો બહાર જા,” પ્રતિમાએ કહ્યું. “ગમે તેમ થાય પણ હું ખોટું બોલવાની નથી. અલકના મનમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી એવું અભિમાન હતું કે પોતે સૌથી ખુશસુરત છે; પણ મારા જન્મ પછી જ્યારે તેને જણાયું કે હું તેના કરતાં સોગણી ખુશસુરત છું ત્યારે તેણે સાથી શુદ્ધિવાન તરીકે અપવાનો દાવો કર્યો. આ પ્રયત્નને લઈને ધણીક વાર જાહેરમાં તે મુખી બની છે. સ્ત્રીસમાજ આગળ ગોવર્ધનરામ વિશે બાધણ કરતાં તેણે જે અજ્ઞાનતા બતાવી હતી અને પરિણામે તેની જે મસ્કરી થઈ હતી તે તમે સૌ જાણો છો. વળી હમણાં હમણાં તે એમ ધારે છે કે પોતે બહુ સાઈ ગાઇ શકે છે. પણ કોઇ પણ અપક્ષપાતી મનુષ્યને પુછશે તો જણાશે કે તેને સંગીત વિશે કેંજ જ્ઞાન નથી. જો પોતે ખુદ્દું એમ કહી દેતી હોય કે પોતે એક તદ્દન સાધારણ દેખાવની અને મારા વરને અભાવે દજી સુધી કુમારી રહેલી છોકરી છે તોજ ચોચ કહેવાય.”

“અલક, એના કહેવા ઉપર કશું પણ ધ્યાન આપતી નહિ.” પ્રિતમલાલે અલકને કહ્યું.

“ હું ધ્યાન આપવાનીજ નથી,” અલક પોતાનાં આંસુ લુછતી બોલી. ’ “ પણ તમારે વિશે જે એણે કહ્યું છે તેને માટે મને બહુ લાગે છે. ”

“ સુમન્ત, ” પ્રતિમાએ આગળ ચલાવ્યું. “ બાવીસ વર્ષનો થવા આવ્યો છે તેમ છતાં તેનામાં કોડીની અછલ નથી. દરેક પરીક્ષા ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વર્ષે પાસ કરે છે. તેમ છતાં પોતે કેવાક મોટો માણસ હોય તેમ મગજમાં ફાંકો રાખે છે. વળી ડ્રેસ વગેરેમાં કેંક એવો વિચિત્ર છે કે ન્યાતની દરેક દરેક છોકરી એની સામા હસે છે. ભાઈના મગજમાં એમ છે કે હું ‘અપ ટુ ડેટ’ કપડાં પહેરી જાણું છું. ”

સુમન્ત ભપકામાંજ ખાંચમાં રમાલ ખોસતાં ખોસતાં ઓરડાની બહાર નીકળવા ગયો એટલે બારણાં સાથે અકળાયો. પ્રિતમલાલ કેંક ખિન્ન વદને તેની સામા જોઈ રહ્યા. સુરેશ અને પ્રીતિદા હસ્યાં. સુમન્ત “ઓહ્ ઇટ્ ડઝન્ટ મેટર ” કહેતો પોતાના કંઈ ઉપર પડેલો ડાઘો લુછતો રોડમાં બહાર ચાલ્યો ગયો.

“ પ્રમિલા સાધારણ રીતે ઠીક છે, ” પ્રતિમા બોલી. “ અને સુરેશ અને પ્રીતિદા જેવાં નફ્ટ, અને રીતભાત વગરનાં છોકરાં મેં હજી જોયાં નથી. અસ, મારે જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. તમારે જોઈએ તેમ કરો. ”

સુમતિ ઉઠીને પ્રતિમા ભણી જવા લાગી. તે જોઈને અલક અને પ્રમિલા રડવા લાગ્યાં. સુરેશ આતુરતાથી આ દેખાવ જોઈ રહ્યો. અને પ્રિતમલાલે સાવચેતી વાપરીને પોતાનાં ચરમાં મળવામાં મુકી દીધાં એટલામાં ચાકરડીએ આવીને કહ્યું, “સરકુમાર આવ્યા છે.”

પ્રકરણ ૩.

સરલકુમારની સાથે.

સરલકુમાર તેના બાપને એકનો એક પુત્ર હતો એજ્યુએટ હતો અને પૈસાદાર હતો. દેખાવમાં સાધારણ નર સ્વભાવનો અને શાંત હતો. પ્રતિમાની સાથે તેના વિવાહ ઉભયના માતૃપિતાએ ગોઠવ્યા હતા. પ્રતિમા જેવી ભણેલી અને સુંદર કન્યા મળવાથી સરલકુમાર પોતાને ભાગ્યશાળી માનતો. ન્યાતમાં સારા વરની આજ્ઞા એટલે સરલકુમાર જેવો પતિ મેળવવાને પોતે ભાગ્યવાન થઇ તેથી પ્રતિમા સંતુષ્ટ હતી. સુમતિ અને પ્રિતમલાલ તો સરલકુમાર જેવો બી. એ., એલ.એલ. બી. અને થોડા વખતમાં સોલીસીટર થનારો જમાઇ મળ્યો એટલે દર્પથી ગાંડાં જેવાં થઇ ગયાં હતાં પણ અત્યારે ચિન્તાથી તેમનાં મોં લેવાઇ ગયાં. આ દિકરી આજે ડોળ જાણે શું કરશે અને સરલકુમારને શું કહેશે એ વિચારથી બંને ગભરાઇ ગયાં.

“મહેરબાન સાહેબ,” પ્રિતમલાલને સાહેબજી કહેને સરલકુમાર અંદર દાખલ થયો. “કેમ સુમતિઆ આજે કેં મોડું જમવાનું ?”

“આજે જરા રવિવાર છે ને એટલે મોડું થયું.” થોડાજ વખત પહેલાંના જવાબામુખીને બદલે મૃદુ મૃદુ હાસ્યથી મુખ ઉપર શાન્તિ બતાવતો પ્રયત્ન કરતી સુમતિ બોલી. “પ્રતિમા સુરતથી આવી છે.”

“કેમ ? એ તો મોડી આવવાની હતી ને !” પ્રતિમાનું નામ સંબંધિતાં સરલકુમારનું મુખ પ્રકૃદિલિત થયું અને તેની દષ્ટિ પ્રતિમાને શોધવા લાગી.

“ત્યાં જરા તબિયત ઠીક નહિં રહી એટલે અહિં આવી.” સુમતિ પ્રતિમા ભણી ભથ્થાનક આંખ્ય ફેરવતી બોલી.

“કેમ શું થયું છે ?” સરલકુમારે ચિન્તાતુર અવાજે પુછ્યું.

“મને કશુંય થયું નથી,” પ્રતિમા સાચું બોલવાની તક આવેલી જોઈ ખુશ થતી બોલી. “મારી તબિયત ત્યાં સારી રહેતી હતી પણ મારે અને સુકીર્તિને તકરાર થઈ એટલે મારે અહિં આવવું પડ્યું. મેં સાચું બોલવાનો યત્ન કર્યો તે તેને ગમ્યો નહિ. તમે આવ્યા તે પહેલાં તેજ કારણને લઈને મા મને તમારો મારવા આવતી હતી પણ એટલામાં તમે આવ્યા એટલે અટકી ગઈ.”

સરલકુમાર આ ખુલાસો સાંભળીને સડક થઈ ગયો અને સુમતિ તરફ ગુંચવણભર્યે વદને જોઈ રહ્યો.

“સુકીર્તિ સાથે સહેજ ટપાટપી થઈ એટલે બહેનની તબિયત જરા ઠેકાણે નથી. આજ રાતનો આરામ મળશે એટલે બધું ઠેકાણે આવી જશે,” હજી પણ સુમતિ ઢાંકપીછોડો કરવાનો યત્ન કરતી રિમત કરતી બોલી.

“મારી તબિયત બગડી જ નથી,” પ્રતિમા બોલી. “માના કરતાં તો હું અત્યારે વધુ શાંત છું. એ તો એટલા માટે ઉશ્કેરાઈ ગઈ છે કે રખેને હું કે બોલી દઉં અને તમે ચીડવાદને વિવાદ તોડી નાખો ! પણ તમે દમણા જતા નહિં; મારે તમારી સાથે ખાનગી વાત કરતી છે.”

“હા ત્યારે—” સરલકુમાર આ બધી હકીકતથી તદ્દન મલ-રાઈ ગયો હતો તેણે કૈંક બોલવું જોઈ એ એમ ધારીને બોલવાનું શરૂ કર્યું.

“આલ પ્રીતિદા, આપણે ભટને જમને કહીએ કે તમારી ડુંડ દિવસે દિવસે મોટી થતી જાય છે માટે નસ્તર મુકાવો,” કૈંક શાં-તિનો લાગ સાધીને સુરેશે પ્રીતિદાને કહ્યું.

“નથી જવું, ખબરદાર !” અલકે સુરેશની કાનપટ્ટી પક-ડતાં કહ્યું.

“શામાટે નહિ જમએ ? પ્રતિમા જેમ કરે છે તેમ અમે કરીએ. આલ આવે છે કે ?” સુરેશે કાનપટ્ટી છોડાવતાં કહ્યું, અને થોડી વારમાં

સુરેશ અને પ્રીતિદા બટને એમની કુંડ વિશે કેટલાક સત્ય વિચારો જણાવવા રસોડાં બાણી ઉપડી ગયાં.

સુમતિને બીજો માર્ગ રહ્યો નહતો એટલે એણે ધીમેથી કહ્યું, “ઠીક પ્રતિમા, જ તારે વાત કરવી હોય તો આગલા ઓરડામાં.”

પ્રતિમા દૃઢ પગલાંએ આગલા ઓરડામાં ગઇ. પાછળ ધડકતે હટ્યે સરલકુમાર રમાલથી મોં ઉપરનો પરમેશ્વર લુછતો દાખલ થયો.

“કેમ, તમે પણ સત્યથી બ્લી જશો?” પ્રતિમાએ ઓરડામાં જઈને સરલકુમારને પૂછ્યું.

“પ્રતિમા, તેં કેં ખોટું કૃત્ય કર્યું છે?” સરલકુમારે ગભરાતાં ગભરાતાં પૂછ્યું.

“તમે માફ કહેવું જરાજર સમજ્યા નથી,” પ્રતિમા આવા પ્રશ્નથી કેંક ઉદ્વેગમાં પડતી ખોલી. “હું એમ કહેવા માગું છું કે, તમે ખરેખરા કેવી જાતના માણસ છો અને મારા વિવાહ તમારી સાથે શાથી થયા તે વિશે તમારે ખરેખરી લકીકત જાણવી છે?”

“પણ તે તો હું જાણું છું,” સરલકુમારે ઉત્તર આપ્યો.

“ના, તમે નથી જાણતા. અત્યાર સુધી હું જે ખોલતી તે બધું ખોટું ખોલતી. પણ હવેથી મેં ઠરાવ કર્યો છે કે જે પણ કેં મારે ખોલવું તે બધું સાચેસાચું જ ખોલવું. હું તમને એમ જણાવવા માગું છું કે જે તમે મને પરણ્યા તો તમે એવી સ્ત્રીને પરણ્યો કે જે પોતાની આખી જીંદગિમાં એક પણ વખત જીકું ખોલશે નહિ. આ બધું સહન કરવાને તમે તૈયાર છો?”

“તું સત્ય જ ખોલે એમાં હું શામાટે નારાજ હોઉં?” સરલકુમાર બોલ્યો.

“પ્રથમ બાપુએ પણ એમ જ કહેલું. પણ જ્યારે મેં તેમને કહ્યું કે ધરમાં તેમનું પૈભારનું ચલણ નથી ત્યારે તે ચીડવાઈ ગયા. સુકાર્તિ બેનને જ્યારે મેં કહ્યું કે તમારા આકરોને તમારે ત્યાં બહુ

દુઃખ છે ત્યારે એણે મને ધરમાંથી બહાર કહાડી મુકી અને જ્યારે મેં માને કહ્યું કે એના જેવી જુડી સ્ત્રી કોઈ બીજી નથી ત્યારે મને તે તમારો મારવા આવતી હતી.”

“પણ સુમતિબાને એમ કહેવાનું કેં કારણ?” સરલકુમાર બાવરો બનીને બોલી ઉઠ્યો.

“કારણ? કારણ એટલું જ કે તે જુડી છે જ. જે તમે મારી સાથે લગ્ન કરશો તો તમારે પણ એમ જ કહેવું પડશે.” સરલકુમાર કમકમ્યો.

“પણ એ તો બીજી વાત થઈ. આપણી જ લક્ષ્યે. તમે એક તદ્દન સાધારણ મનુષ્ય છો એમ તો તમે જાણો છો ને?”

“હા, લાગે છે ખરું,” સરલકુમાર નમ્રતાથી બોલ્યો.

“લાગવુંતું શું? મારી તો ખાત્રી છે. તમે એમ જાણો છો કે તમે ગ્રેજ્યુએટ થયા અને સોલ્ડીસીટર થવાના એટલે તમે કોષક મોટા માણસ થઈ ગયા. પણ એમાં તમારી ભુલ્ય છે. બી. એ. માં ત્રીજા પ્રયત્ને પાસ કલાસમાં પાસ થયા અને એલ્.એલ્. બી. માંથી કેમ નીકળ્યા તે, તમારું મન જાણે છે. અને હવે સોલ્ડીસીટરમાંથી ક્યારે નીકળો છો તે જોવાનું છે. તમારું અંગ્રેજી અને ગુજરાતીના સાહિત્યનું જ્ઞાન ઘણું જ થોડું છે એમ તમારી વાતો ઉપરથી અને પત્રો ઉપરથી જણાય છે. બીજું એ કે તમારા મનમાં એમ છે કે હું મોટો કસરતખાજ છું પણ તેમાં પણ તમે ગોથું જ ખાઓ છો. પુટ બોલ, હાંકી અને ક્રીકેટમાં તમે શું જાણો છો? ટેનીસ અને પિંગ-પોંગમાં તો હું તમને હરાવી શકું.”

“હું જે બરાબર પ્રેક્ટીસ કરું તો—” સરલકુમારે બોલવાનો ચત્ત કર્યો.

“તોપણ હું નથી ધારતી કે તમારું કાંઈ વળે. તે સીવાય તમે હૃદયારની સિગાર અને સિગારેટ પુકો છો; તેમ જતાં સગાંવહાલાંઓમાં

એમ બતાવવાનો યત્ન કરો છો કે સિગારેટ કેમ સળગાવવી તે જ તમને ખબર નહિં હોય ! તમે એમ ધારો છો કે તમને ગાતાં વગાડતાં સાઈ આવડે છે અને અત્યાર સુધી હું પણ તમને એ બાબતમાં ઉત્તેજન આપતી હતી. પણ હવે મારે કહેવું જોઈએ કે તમારા કરતાં તો ખારજે રાવળાઆઓ આવે છે તે સાઈ વગાડે છે અને તમારા અવાજને માટે તો કેં બોલવા જેવું જ નથી.”

“બીજું કે ?” હવે સરલકુમાર ગરમ થતો જતો હતો એટલે બોલ્યો.

“બીજું કહેવાનું ઘણું છે, પણ, આટલેથી જ બસ થશે. નવલકથાઓમાં જેમ નાયિકા નાયકને મ્હાય છે તેમ હું તમને નથી મ્હાતી એ જણાવવાની તો આવશ્યકતા નહિં જ હોય. એ તો આપણી ન્યાતમાં બીજા કોઈ નહિં એટલે હું તમારા જેવાથી સંતોષ માનું અને તમે પણ મારાથી સંતોષ માનો. પણ તેમ છતાં તમે છેક નાખી દેવા જેવા નથી.”

“પછી !” દાંત પીસીને ગુસ્સાને વશ રાખતો સરલકુમાર બોલ્યો.

“તમારા આખા કુટુંબમાં કંજુસાર્ધ ઘણી જ છે અને—”

“બહુ થયું. એટલું બધું હોય તો મારી સાથે લગ્ન કરવાની તરદી લેતાં જ નહિ.” સરલકુમારે લાલચોળ થતાં કહ્યું.

“એ તો હું જાણતી જ હતી કે તમારા જેવા મનુષ્યો સત્ય આગળ નહિં જ ટકી શકે.” પ્રતિમા સખેદ પોતાના વહાલા સરલકુમાર સાથે જોઈ રહી. હમણાં રોષ પડાશે, હમણાં રોષ પડાશે એમ હૃદયમાં થયા કરતું હતું, પણ, પ્રતિજ્ઞાપાલનને અર્થે ગમે તે વેઠવું પડે તોપણ શું એ વિચારથી હોઠ પીસીને પણ પ્રતિમાએ રોવું ખાળ્યું. સરલકુમાર વિલ્વળ હૃદયે પ્રતિમાની સુન્દર આકૃતિ તરફ છેલ્લી દૃષ્ટિ નાખતો, નિશ્વાસ મુકતો બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૪.

પૈસાદાર મામા.

બીજે દિવસે સવારે પ્રિતમલાલ બ્યગ્ર હૃદયે નિદ્રામાંથી ઝબક્યા. ‘વળી પ્રતિમા શું કરશે ?’ ‘બીજી નવી પંચાતી કેટલી ઉભી થશે ?’ એવા એવા વિચારોથી તેમનું હૃદય ચિંતાતુર બની ગયું હતું એટલામાં સુમતિનો ધાંટો સંભળાયો.

“હજી ક્યાં સુધી સુઈ રહેવું છે ?”

“હમણાં ઉઠું છું ને,” પ્રિતમલાલે ત્વરાથી ઉઠવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું.

“મારે તમારી સલાહ લેવી છે. હમણાં ચંદુલાલભાઈનો કાગળ આવ્યો છે.”

“હેં ! શું કહો છો ? ચંદુલાલભાઈનો ?” ચંદુલાલભાઈનું નામ સાંભળતાં પ્રિતમલાલના શરીરમાં નવું ચેતન આવ્યું. ચંદુલાલભાઈ સુમતિના પૈસાદાર ભાઈ થતા હતા અને ભૂતકાળમાં પ્રિતમલાલના કુટુંબને ધણી ધણી રીતે મદદકર્તા થઈ પડ્યા હતા. સુમન્તને ભણાવવા પાછળ આશરે એક હજાર રૂપિયા ચંદુલાલે ખર્ચ્યા હતા. તે સીવાય દીવાળી ઉપર અને અવારનવાર છોકરાઓને માટે કપડાં, સુમતિ માટે ધરેણાં અને પ્રિતમલાલજીને માટે પણ કેંક કેંક વસ્તુ તેમના તરફથી મળ્યા કરતાં હતાં; એટલે પ્રિતમલાલને ત્યાં ચંદુલાલનું નામ બહુ માનથી જ બોલાતું. ચંદુલાલને સુમતિ સીવાય બીજી આશરે ચારપાંચ બહેનો અને ચોવીસ પચ્ચીસ ભાણુજી હતાં. પણ આશા અમર છે ! વખતે બીજાં બધાં સગાં વહાલાંઓ ઉપર ચંદુલાલને તિરસ્કાર આવી જાય તો ?

“આજે ચંદુલાલભાઈ અહિં જમવા આવવાના છે,” સુમતિ બોલી.

“અહિં જમવા આવવાના ? આપણે ત્યાં ?” પ્રિતમલાલના અવાજમાં આશ્ચર્ય જણાઇ આવતું હતું.

“ત્યારે મેં કેં બીજું કહ્યું કેમ ? જમવા નહિં તો રાંધવા આવવાના હતા ?” સુમતિ ભરત ચડાવતી બોલી.

“પણ મેં એમાં કહ્યું શું ? મને એમ લાગ્યું કે એ અચાનક અમદાવાદ ક્યાંથી આવે ?” પ્રિતમલાલે નમ્રતાથી કહ્યું.

“આ રસ્તેથી જતા હતા એટલે એમને એમ થઈ આવ્યું કે લાવને એક દિવસ અમદાવાદ રહેતો જ જાઉં.” સુમતિ બોલી.

“ચાલો, બહુ સારૂ થયું.” પ્રિતમલાલ સ્હેજ હસતા હસતા બોલ્યા.

“ચાલો સારૂ થયું ?” સુમતિ મોં મચડીને બોલી. “પણ પેલી પ્રતિમાનો કશો વિચાર આવ્યો ? એક વખત પેલા મટુએ રમતમાં ચંદુલાલભાઈને રખરનો બોલ માર્યો હતો તેમાં તેના આખાં કુટુંબને વિલમાંથી કહાડી નાખ્યું છે અને તેમના સામાં જેતા પણ નથી એની તમને ખબર છે ? પ્રતિમાએ કેંક આડુંઅવળું કહ્યું તો આપણી શી સ્થિતિ ?”

પ્રિતમલાલ આ સાંભળીને ઠંડા થઈ ગયા. થોડીવાર સુધી ઠંડા વિચારમાં ઉતરી પડ્યા અને પછી બોલ્યા. “ત્યારે આપણે એમ કરીએ ? પ્રતિમાને એક ઓરડામાં પુરી દઇએ ?”

“બહુ અછલવાળો વિચાર જણાવી દીધો ? પછી પેલી ઓરડાનાં બારણાં અફળીને અને ચીસ પાડીને આખું ઘર ઉંધું ચતું કરી મેલે અને પાડપડોશીઓને પણ ખબર કરે તેનું શું ?” સુમતિએ કહ્યું.

“ત્યારે ચંદુલાલભાઈને અહિં આવતા અટકાવીએ તો કેમ ?”

“કેં ગાંડા બાંડા થયા છો ? એમને જાહેર તમે એમ કહેવાના હતા કે અમારે ત્યાં તમે ઉતરતા નહિં ?”

પ્રિતમલાલ આથી પુનઃ વિચારમાળામાં ફગ્યા અને આખરે બોલ્યા, “ત્યારે મને તો કાંઈ સુઝતું નથી.”

સુમતિએ એક કુશળ નાયકની પેઠે બૃહદ્વચના ગોઠવી. ચંદુલાલ આવે અને ધરમાં ત્રણ ચાર કલાક રોકાય તે દરમિયાન છોકરાછોકરી-ઓને કહી મુકવું કે એ ખાનગી કામ માટે આવવાના છે એટલે કોઈએ એ જ્યાં બેઠા હોય ત્યાં આવવું નહિ. એ પ્રમાણેના હુકમ ધરમાં કર્યો. પ્રતિમાએ પણ આ હુકમ સાંભળ્યો અને તેનું કારણ તરત સમજી લઈને આ વેળા પણ સત્યનો ઝુંડો ઉડાવવામાં પાછી પાની નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચંદુલાલભાઈ આવ્યા. પ્રિતમલાલ અને સુમતિ તેની પરોણા-ગતમાં શું થાઈને આમતેમ વિહ્વળ ચિત્તે દોડવા લાગ્યાં. જમણુ પુરૂ થઈ રહ્યું અને પાન ચાવતા વૃદ્ધ ચંદુલાલભાઈ આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા, અને આસપાસ સુમતિ અને પ્રિતમલાલ તેમના મોમાંથી પડતો બોલ ઝીલવાને તૈયાર થઈને બેઠાં.

પ્રતિમાએ પોતાની તક સાધી. તે જ વખતે તે ઓરડાબહારી જવા ઉઠી. “કેમ ક્યાં જાય છે?” એકદમ અલકે તેને રોકીને પુછ્યું. “જ્યાં મામા બેઠા છે ત્યાં,” પ્રતિમાએ અલકનો હાથ ખસેડતાં કહ્યું. “નહિ જવા દઉં!” અલક બોલી. “તો હું ચીસ પાડીશ!” પ્રતિમાએ દઢ ચિત્તે ઉત્તર આપ્યો.

અલકે આ ઉપરથી દાંત કચરીને પોતાનો હાથ ખસેડ્યો. સત્યની શોધમાં ઉન્મત્ત બનેલી પ્રતિમા દઢતાથી પેલા ઓરડામાં પેડી. બારણું ઉઘડતાંજ સુમતિ અને પ્રિતમલાલ ચમક્યાં-ગભરાયાં અને ધીમેથી બોલી ઉઠ્યાં, “દિકરી પ્રતિમા, હમણું નહિ, પછી આવજે.”

“ના એને પાછી મોકલી દેતાં નહિ,” વૃદ્ધ ચંદુમામા પોતાનાં ચસ્માંમાંથી પ્રતિમા તરફ આંખ ફેરવતાં, પોતાના ગોળમટોળ પણ સંધિવાથી પીડાતા શરીરને રહેજરહાજ હલાવતા બોલ્યા. “જરા આગળ આવ જોઈ; તારું નામ શું? કેણુ અલક કે પ્રમિલા કે

પ્રતિમા ? આટલાં બધાંમાંથી હું તો નામ જ બુલી જઈ છું.”

પ્રતિમા જરા આગળ આવી અને રહેજ વિનીત અવાજે બોલી, “એ તો હું પ્રતિમા, મામાજી ! આ મારાં મા અને આ મારા બાપ !”

“પ્રતિમા !” સુમતિ પ્રતિમાની સામાં આંખ ફેરવતી બોલી.

“તેની કશી હરકત નહિ,” પ્રતિમાના ઉત્તરથી ચંદુલાલને કેંક આશ્ચર્ય તો ઉત્પન્ન થયું પણ તેમ છતાં ખુશ થઈને તેમણે કહ્યું, “મારે પચાસેક લાણુજાં એટલે બધાંના નામ શી રીતે યાદ રહે !”

“હારતો વળી,” સુમતિ અને પ્રિતમલાલ બન્ને બોલી ઉઠ્યાં.

“બાકી તમારી યાદદાસ્તશક્તિ તો પહેલાંના જેવી જ હો !” સુમતિ બોલી.

“તમારી યાદદાસ્ત કેવી છે અને કેવી નથી એ વિષય બહુ મહત્ત્વનો નથી,” પ્રતિમા હાંડે પેટે એક ખુરશી ઉપર બેસતાં બોલી. “પણ તમારી બોલવાની દૃષ્ટિ કે જેવી તેવી નથી.”

ચંદુલાલભાઈ કશું સમજ્યા નહિં એટલે ગુંચવણથી સુમતિ અને પ્રિતમલાલ સામા બેઠ રહ્યા અને પછી બોલ્યા, “મારી મગક કરે છે કે શું ? મને મૂખો બનાવે છે ?”

“એમાં બનાવવાની ક્યાં જરૂર હતી ?” પ્રતિમા બોલી. “બાકી એટલું તો ખરું કે બે તમે વધુ વિવેકથી વાત કરી હત તો શરીર ધસાઈ જવાનું ન હતું.”

“શું બોલી ?” ચંદુલાલભાઈનાં બવાં ફર્યાં.

“પ્રતિમા, અત્યારે ટકટક નહિં કર; બહાર જા !” સુમતિ બોલી. “અત્યારે તારી મસ્કરીઓ સાંભળવા કોઈ નવરૂં બેઠું નથી.”

“હું મસ્કરી કરતી નથી પણ સાચું જ બોલું છું,” પ્રતિમા અંબીરાઈથી બોલી. “મામાજી, આમ હર્ષાક્રિયા વગર આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા રહેવાથી તમને સંધિવા પણ થઈ ગયો છે. હં; તપી

નહિં જતા ! તમારૂં હાટું એટલું નબળું છે કે જે તપી જશે તો કેં પંચાતી થઇ જશે. પણ વાર મામાજી, તમારી પાસે કેટલા પૈસા હશે ?”

આ સાંભળતાં જ સુમતિનું મોં અનેક વિકારથી લાલલાલ થઈ ગયું અને પ્રિતમલાલ એટલા ઉત્કેષાઈ ગયા કે ટેબલ ઉપરથી પાનની કાચની રકાબી જમીન ઉપર ગબડી પડી અને તેના સહઅ કટકા થઈ ગયા.

“જેજે, છોકરી, ખબરદાર !” મામાજી ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયા અને દાંત કચકચાવતા બોલ્યા. “તું આવી રીતે બોલવાથી સાર નહિં કાઢે. અંદરથી પરિણામ સાઈ નહિં નીકળે. મારી પાસે દસ હજાર રૂપિયા હોય કે દસ લાખ રૂપિયા હોય તેનું—”

“એટોએટું હાંકે નહિં,” પ્રતિમા બોલી ઉઠી.

“તમે તેટલા રૂપિયા હશે પણ તેમાંથી જે છોકરી માઈ અપમાન કરવાની હિંમત કરે છે તેને અથવા તેના માખાપને અથવા તેના બાપબાંકુને એક રાત્રી પાઈ પણ મળવાની નથી એટલું તો નક્કિ સમજજો.”

“તમે મારા પ્રશ્નનો ખરાબર ઉત્તર આપતા નથી તેને માટે દિલગીર છું,” પ્રતિમાએ કહ્યું. “કારણકે તમને લગતો આ એકજ પ્રશ્ન એવો છે કે જે અમને રસમય અને અગત્યનો લાગે છે. સુમતિ એમ ધારે છે કે તમારી પાસે પાંચ લાખ રૂપિયા છે અને બાપુ કહે છે કે બે લાખ રૂપિયા છે; તે સીવાય બાપુ તરફથી મને એમ ખબર મળી હતી કે તે પૈસા તમે લાંચ રૂથવતથી એકઠા કરેલા છે.”

“મેં કદી એમ કહ્યું જ નથી,” પ્રિતમલાલ ધાંટો પાડીને બોલી ઉઠ્યા.

“હવે હહાપણ કરવું માફ રાખો,” મામાજી આંખમાંથી અમ્મિ વરસાવતા, પ્રિતમલાલ સામા કરકાડીથી જોતા, બોલ્યા.

“હું કહો તેવા સોગન ખાવા તૈયાર છું,” પ્રિતમલાલ ઉત્કેરાતા બોલ્યા.

“અરે ચંદુલાલભાઈ! તમે એમ માની શકો છો કે એ કદી આમ બોલે?” સુમતિ આંખમાં પાણી લાવી બોલી.

“હું કેમ કહી શકું!” મામાજીએ કહ્યું.

“આપુ વળી કહેતાંતા કે,” પ્રતિમાએ આગળ ચલાવ્યું.

“આપી આપીને મામાજી શું વરસી જતા હતા કે ત્રીજે દિવસે અહિં આવીને આપણને હેરાન કરે છે.”

“હું—” પ્રિતમલાલે વચમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું.

“બસ કરો!” મામાજી ક્રોધથી બોલી ઉઠ્યા. “આખરે મને સત્યનું કૈંક જ્ઞાન થાય છે ખરું!”

“વાહ મામાજી!” પ્રતિમા ખુશ થતી બોલી. “આખરે તમને સત્યનું મુલ્ય સમજવા માંડ્યું. હવે મારે ઝાઝું કહેવાનું રહ્યું નથી. તમે બહુ જ આપમતલબી, દગલબાજ અને ફાંટાબાજ છો અને હું ધારું છું કે બીજાં મનુષ્યોના જેવા જુદા પણ હશે. પણ તેમ છતાં જો જીવિષ્યમાં તમે સત્યને પથે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરો તો સુધરી શકો ખરા!”

ઔરડામાં ગાઢ શાન્તિ પ્રસરી રહી. પ્રતિમા ધીમે પગલે ઔરડાની બાર ચાલી ગઈ. થોડીજ વારમાં મામાજી પણ કોઈની સાથે બોલ્યા વગર ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૫.

અમદાવાદ સ્ત્રીમંડળ

પ્ર. પ્રતિભાએ ધારણ કરેલી આ અસાધારણ વર્તણૂકથી ધરમાં બધાં મુંઝવણમાં પડી ગયાં. કેને પ્રતિભા શું કહેશે તે જાણી શકાય તેવું ન હતું. આ ઉપરથી સુમતિએ ધરમાં બધાંને અને સરલકુમારને પક્ષમાં લઇને એમ ઠરાવ્યું કે પ્રતિભાને ધરની બહાર જ નીકળવા દેવી નહિં અને ધરમાં પણ એ બોલે તેના ઉત્તર કોઇએ આપવો નહિં. સ્હેજ ગાંડું મનુષ્ય હોય તેને જેવી સંભાળથી રાખે તેવી રીતે પ્રતિભાને રાખવી એવો નિશ્ચય ધરમાં કરવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે સમાધાનીથી કામ ચાલ્યા કરત પણ અલકે કાં તો મુખર્ષીથી અને કાં તો જાણી જોઇને પોતાનો ભાગ કૈંક વધુ ચેષ્ટાથી બજાવ્યો. ધણીવાર અચાનક તે પ્રતિભાને દાદર ઉપર અટકાવે અને તેને વાંસે લાથ ફેરવીને દિલગીરીભર્યું સ્મિત કરે. વળી કોઈક વખત સુરેશ અને પ્રીતિદા ધાંટા પાડીને વાત કરતાં હોય તે વખતે અલક તેમને ધમકાવીને કહે કે ‘પ્રતિભાના માથામાં દરદ થાય છે તે પણ તમે જાણતાં નથી!’ આ પ્રમાણેના વર્તનથી પ્રતિભા વધુ ઉશ્કેરાતી ગઈ અને ધરમાં બધાંને જેમ મનમાં આવે તેમ કહેતી ગઇ પણ કોઇએ સામો ઉત્તર આપવાની ઈચ્છા બતાવી નહિં. આથી અને સરલકુમારની વિવાહ તોડી નાખવાની ઈચ્છા જણાઈ આવવાથી પ્રતિભા ખરેખર ઉન્મત્ત જેવી બની ગઈ અને લાગ આવ્યે જાહેરમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા અમલમાં મુકવી એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

આ પ્રમાણે એક વખત લાગ આવતાં જ પ્રતિભા ધરમાંથી સટકી ગઇ અને સીધી “અમદાવાદ સ્ત્રીમંડળ” ના મકાનમાં જઇ પહોંચી. તેને જોઇને સ્ત્રીમંડળના સેક્રેટરી મીસીસ મહેતાએ તેને

આવકાર આપ્યો અને તબિયતના સમાચાર પુછ્યા. ધીમે ધીમે ખીજ સ્ત્રીઓ આવતી ગઇ. ડૉક્ટરના વહુ આવ્યાં, મોહનલાલ વકીલની બે છોકરીઓ આવી, મીસીસ ત્રિવેદી આવ્યાં, અને ખીજ એકાદ બે સ્ત્રીઓ આવી. થોડીક વાર ઇધરતીધરની વાત ચાલી પછી પ્રસિદ્ધ મીલમાલેક મલુકચંદના ધણીઆણી મંજુલાગવરી વિશે વાત ચાલી.

“તમે જાણો છો કે, “મીસીસ મહેતાએ વાત શરૂ કરી. “પેલી મંજુલા તો વિલાયત જવાની છે એમ સાંભળ્યું છે.”

“હા બાઇ હા, એ નહિં જાય તો ખીજું કાણ જવાનું હતું?” મીસીસ ત્રિવેદી બોલ્યાં. “પાછું રૂપ મઝમ જેવું એટલે તરત શોભી નીકળશે ખરાં!”

“અને છોકરાં પાછાં ક્યાં જાય તેવાં છે!” એક સ્ત્રી બોલી. લગભગ બધાં જ આ સાંભળીને દસી પડ્યાં અને વાત આગળ ચાલી.

“તેની પેલી મોટી છોકરી સુમિત્રાની આંખ તમે જોઈ છે?” મોહનલાલની મોટી છોકરીએ કહ્યું. “એ તો તદ્દન બાડી છે.”

“હારે,” તેની નાની બહેને કહ્યું. “તેની આંખ ઉપર ઑપરેશન કરવા મુંબઈથી ડૉક્ટર આવવાનો છે.”

“સારે વળી એના છોકરાના ઢંગ શા છે?” ડૉક્ટરના વહુ બોલ્યાં. “સાવ મેડ-કેપ જેવો છે.”

“પણ તમે ખીજું સાંભળ્યું છે?” મોહનલાલની મોટી છોકરી બોલી.

“ના, ના, શું?!” બધાં બોલી ઉઠ્યાં.

“મંજુ અને તેનો વર બન્ને જણાં બહુજ દારૂ પીએ છે; મને તો એમને ત્યાંના ચાકરો તરફથી ખબર પડી છે.”

“હા, પીતાંય હોય,” મીસસ મહેતા બોલ્યાં. “કેમ ના કહેવાય! મોં ઉપરથી તો એવું લાગે છે.”

“અને આટલી બધી સાંભળેલી વાત ખોટી નહિં હોય,” બીજી સ્ત્રી બોલી.

પ્રતિમા ખુણામાં બેસીને સાંભળ્યા કરતી હતી તેને લાગ્યું કે હવે આગળ પડીને સલનો ઝૂંડો ઉડાવવો અને તે પ્રમાણે બોલવા તે આગળ આવી એવામાં નીચે ધમધમાટ કરતી બે ઘોડાની ગાડી આવી. “કોણ છે? કોણ છે?” અવાજ કરતું સ્ત્રીઓનું ટોળું બારી તરફ દોડ્યું. “અરે એ તો મંજુલાગવરી અને તેની મોટી છોકરી છે” એવી બબર સ્ત્રીઓમાં પ્રસરી રહી. મંડળનાં સેક્રેટરી મીસીસ મહેતા આવકાર આપવા નીચે દોડ્યાં. બીજાં બધાં પોતપોતાની જગ્યાએ બેસી ગયાં અને જેવાં મંજુલાગવરી, સુમિત્રા અને મીસીસ મહેતા ઓરડામાં દાખલ થયાં કે તરતજ બધાં ઉઠીને ઉભાં થઈ ગયાં અને “આવો, આવો” ના ધ્વનિ થઈ રહ્યા.

“મંજુલાગવરી, તમે તો આ મંડળને ધણા દિવસે સંભાર્યું,” ડોક્ટરના વહુ મીઠું સ્મિત કરતાં બોલ્યાં.

“જહેન સુમિત્રા,” મોહનલાલની મોટી છોકરી બોલી. “તમે તો અહિં અવારનવાર આવતાં હો!”

“તમારા વગર તો બધું સુનું સુનું લાગે છે.” મોહનલાલની નાની છોકરી બોલી.

“તમે પ્રમુખ છો તો આ મંડળ ચાલે છે નહિં તો ક્યારનુંય ભાંગી પડ્યું હોત.” મીસીસ મહેતાએ મંજુલાગવરીને કહ્યું.

આ બધાંના જવાબમાં મંજુલાગવરી અને સુમિત્રા કૈંક હસ્યાં. હવે પ્રતિમાથી રહેવાયું નહિં. તે તરત આગળ આવીને બોલી. “મંજુલાગવરી, તમે અહિં આવ્યાં તેથી હું બહુ ખુશ થઈ છું પણ તમારા આવ્યાં પહેલાં અહિં બહુ રસમય વાતો થતી હતી હોં!”

સ્ત્રીમંડળમાં કેંક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું, બધાં પ્રતિમાની સામું જોઇ રહ્યાં.

“મારે તમને એક પ્રશ્ન પૂછવો છે, મંજુલાગવરી,” પ્રતિમાએ આગળ ચલાવ્યું. “તમારી સુમિત્રા બાહી છે ? તેની આંખ ઉપર ઓપરેશન કરવા મુંબાઈથી ડૉક્ટર આવવાનો છે ?”

અચાનક વિજળી પડો હોય તેમ મંડળમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. મંજુલાગવરીની આંખ ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગઇ. મોહનલાલની બે છોકરીનાં શરીર ધ્રુજવા લાગ્યાં.

“મારે કશું પૂછવાની જરૂર નહતી પણ, ” પ્રતિમાએ કહ્યું, “હમણાંજ મોહનલાલની મોટી છોકરીએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મારે પૂછવું પડ્યું.”

મોહનલાલની છોકરીએ ઉત્તર આપવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો પણ ગળામાંથી અવાજ નીકળ્યો નહિં; બીજી સ્ત્રીઓ તો આબીજા બની ગઇ હતી એટલે પ્રતિમાને બોલવામાં વિઘ્ન નડ્યું નહિં.

“તે સીવાય મીસીસ ત્રિવેદીના મત પ્રમાણે તમે વિદ્વાયત જશો તો બહુ શોભી નીકળશે અને મીસીસ ડૉક્ટરના કહેવા ઉપરથી મને જણાયું કે તમારો છોકરો તદ્દન મૈડ-કૅપ જેવો છે; વળી મીસીસ મહેતાના કહેવા પ્રમાણે તમારાં મોં ઉપરથી તમે દારૂ પીતાં હો તેમ જણાય છે. તો આ બધું ખોટું છે કે ખરું છે ?” પ્રતિમાએ સ્વસ્થતાથી પૂછ્યું.

ઝોરડામાં ગડગડાટ થઇ રહ્યો. બધાં સામટાં બોલવા લાગ્યાં. પ્રતિમા ગાંડી થઇ ગઈ છે એમ બધાંએ ઠેરવ્યું. બધાંના ખુબ આગ્રહ છતાં મંજુલાગવરી સુમિત્રાને લઇને એકદમ ચાલ્યાં ગયાં અને જતે જતે એમ કહેતાં ગયાં કે હવેથી માઈ નામ મંડળના સલાસદારીકે કહાડી નાખજો.

પ્રતિમાએ બાકી રહેલી સ્ત્રીઓને એમના ચારિત્ર વિશે ઘણું કહ્યું, અને છેવટે સત્યામ્રહી થવામાં કેવા કેવા ફાયદા છે તે જણાવીને પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ. પ્રતિમાના ગયા પછી મીસીસ મહેતા અને બીજી સ્ત્રીઓ તરફથી એમ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે મંડળના સલાસદોના એક ખાસ ડેપ્યુટેશને મંજુલાગવરીને બંગલે જઈને જે થયું હોય તેને વિશે માશી માગવી અને તેમણે મંડળના પ્રમુખ તરીકે રહેવાની સમ્મતિ આપવી એવી તેમને અરજ કરવી.

પ્રકરણ ૬.

મુંબાઈમાં નોકરી.

સ્ત્રી મંડળમાંના તોફાન પછી પ્રતિમા ઘરમાં નજરકેદમાં પડી હતી. તે કોઈક કોઈક વખત બહાર જતી હતી પણ તેમાં તેને આનંદ થતો ન હતો. રસ્તામાં તેની સાથે કોઈ બોલતું નહિં કે તેને બોલાવતું નહિં; તે કોઈને મળવા જાય તો પણ તેને મળતું નહિં. ઘરમાં પણ તેની સ્થિતિ બહુ કફેાડી થઈ પડી. સરલ-કુમારે મળવા આવવું બંધ કર્યું હતું અને ઘરમાંનાં બીજાં મનુષ્યો કોઈ મન મુકીને તેની સાથે બોલતાં નહિં. આ ઉપરથી કંટાળીને પ્રતિમાએ મુંબાઈ જવાનો વિચાર કર્યો. અમદાવાદ કરતાં મુંબાઈ જેવા શહેરમાં સત્યનું પાલન કરવું હીક થઈ પડશે એમ પ્રતિમાને લાગ્યું. આ ઉપરથી એક શેડીઆને ત્યાં અરજ નાંખી અને ઉત્તર બરાબર મળવાથી ઘરનાં મનુષ્યોની ધ્રુષ્ટા વિરુદ્ધ પ્રતિમા મુંબાઈ ઉપડી ગઈ.

મુંબાઈ આવીને પ્રતિમા વાલકેશ્વર ઉપર રામદાસ શેઠને બંગલે ગઈ. રામદાસ શેઠ પત્નીને પૈસે શેઠ થયા હતા એટલે ઘરની તમામ

સત્તા પ્રેમકેર શેઠાણીના હાથમાં હતી. અચ્ચડ સ્ત્રીરનાં પ્રેમકેર શેઠાણીને ત્રણ છોકરાં હતાં. તેમની સંભાળ રાખવાને માટે તેમણે એક નર્સની જાહેરખબર આપી હતી અને તેના જવાબમાં આવેલી અરજીઓમાંથી તેમણે પ્રતિમાની અરજ સ્વીકારી હતી.

પ્રતિમા બંગલામાં દાખલ થઈ એટલે તેણે આગલા ખંડમાં જ પ્રેમકેર શેઠાણીને જોયાં. તેમણે ચાંપીચાંપીને અનેક જાતના સવાલો પ્રતિમાને પુછ્યા અને તે દરમ્યાન રામદાસ શેઠની કીર્તિનાં, પોતાની મોટાઇનાં, પોતાનાં ત્રણ છોકરાંની હેંશીયારીનાં અને પોતાના કુટુંબની મુંબાઇમાં કેવી ઉંચી પ્રતિષ્ઠા છે તે વિશેનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. આખરે તેમણે પ્રતિમાને છેલ્લે સવાલ પુછ્યો, “બીજું ગમે તેમ હશે તે ચાલશે પણ મારે તમને એટલું પુછવું જોઈએ કે તમને સાચું બોલવાની ટેવ છે કે નહિ?”

પ્રતિમાને આ સાંભળીને અપમાનની અને તેની સાથે હસવાની વૃત્તિ થઈ આવી પણ તે તેણે દબાવી દીધી અને કહ્યું, “હા જી.”

“તો તો હીક,” શેઠાણી બોલ્યાં, “કારણકે છોકરાંઓને માટે નર્સ રાખીએ છીએ તેમને જીવું બોલવાની હદ હોતી જ નથી. આથી છોકરાંનાં કુમળાં મન ઉપર કેવી ખરાબ અસર થાય છે એની તેમને દરકાર હોતી નથી. અમારી છેલ્લી નર્સને કહાડવાની જરૂર જણાઈ તે પણ આટલાને લીધે જ. બાકી તમારો ચહેરો બહેરો તો હીક જણાય છે; પછી તો કેણુ જાણે! બહારથી શું જણાય?”

“ત્યારે જો આપની ઇચ્છા હોય તો એક વાત કહું,” પ્રતિમા બોલી.

“શું?”

“કે મારી સાચું બોલવાની ટેવને લઇને જ મેં મારી જીંદગી ધુળધાણી કરી નાખી છે.”

“આ મસ્કરી છે ? જો એમ હોય તો—” શેઠાણી કડક થતાં બોલ્યાં.

“ના જી, મસ્કરી નથી, હું સાચુંજ કહું છું. ધણા થોડાં મનુષ્યોને સાચું સાંભળવું ગમે છે. પણ આપના ઘરમાં મારાથી વગર જીકે સાચું બોલી શકાશે એમ સાંભળીને હું ધણી ખુશ થઈ છું.”

“આપણે બન્ને આ વાતમાં મળતાં છીએ એ જાણીને મને આનન્દ થયો છે,” શેઠાણીએ કહ્યું. “ત્યારે તમે મારે ત્યાં રહો. તમને મહિને ત્રીસ રૂપિયા પગાર મળશે અને ખાવાપીવાનું તો અહિંયાં જ છે એટલે તેના પણ તમને પૈસા ખર્ચવા નહિ પડે.”

ત્રણ છોકરાંનાં નામ મંગળ, બચુ અને કીકી હતાં. મંગળ દસ વર્ષનો, બચુ આઠ વર્ષની અને કીકી છ વર્ષની હતી. મંગળનો ધંધો આખો દિવસ પાળેલાં સસલાં, કુતરાં અને બિલાડાંને મારવામાં અને ચાકરોને અને નર્સને પંજવવામાં સમાઈ જતો હતો. ચાડી ખાવામાં બચુનો પહેલો નંબર આવી શકે તેમ હતું. આથી એકેએક ચાકર માણસ તેને ધિક્કારતું. દહાડામાં વીસ વાર તે શેઠાણી પાસે જતી અને કેં કેં તરેહના સવાલો પુછતી.

“મમા, બટ મુરખો ખાય તેમાં કશી હરકત ખરી કે ?” તે કોઈ વાર શેઠાણીને પુછતી.

“ના દિકરી, નહિસ્તો,” દિકરીનું શાણપણ જોઈને શેઠાણી ખુશ થતાં બોલે. “પણ તારે પુછવાનું કેં કારણ ?”

“હું રસોડામાં એક ખુણે છાનીમાની ઉભી હતી એટલે બટે બરણીમાંથી ચલાણું ભરીને મુરખો લીધો અને તે બધો ખાઈ ગયો,” બચુ લાડમાં ઉત્તર આપે.

“મને આવીને કહ્યું તે ઠીક કર્યું. જા બટને મારી પાસે મોકલ.”

અને કીકીનો આખો દિવસ સાઠ કે સીતેર વાર રડવામાં જતો અને જ્યાં રહેજ રડી કે પ્રેમકોર શેઠાણીનો ધાંટો આપ્યા

બંગલામાં માણ રહેતો; અને, પરિણામે જેટલા ચાકરનક્ષર હાજર હોય તેટલાને ખાસડાં પડતાં. ન્યારે શેઠાણી ન હોય ત્યારે કોણે કીકીને રડાવી તેનો હિસાબ બચુ રાખતી અને શેઠાણી જેવાં બંગલામાં દાખલ થતાં કે તરત જ બચુ બધું કહી દેતી.

રામદાસ શેઠ સવારના દસ વાગ્યે ઘરમાંથી બાર જતા તે સાંજે છ વાગ્યે પાછા આવતા. ઘરમાં આવતાં જો સેજ મોડું થતું તો તે વખતે જ અપાટામાં આવતું તેમની ધુળ શેઠાણી તરફથી ખખેરાતી. એક વખત કેંક એવી જ રીતે મોડું થયું હતું અને શેઠાણીનું લોહી ગરમ થતું હતું તેવામાં બચુ, લાડ કરતી શેઠાણી પાસે આવી પહોંચી અને બોલી “મા, મંગળબાઈને એક ઓરડામાં પુરી દેવાય ખરા કે ?

“ના, કોણે પુર્યા છે ?” શેઠાણી ગરમ થતાં બોલ્યાં.

“નવી નર્સો,” બચુએ કહ્યું.

“મોકલ એને મારી પાસે.”

પ્રતિમા શેઠાણી કને આવી. “કેમ, પ્રતિમાબાઈ ! મંગળ ક્યાં છે ?” શેઠાણીએ સ્હેજ ધાંટો પાડીને પુછ્યું.

“આજ સવારથી બહુ ભસ્તી કરતા હતા એટલે મેં એમને ઓરડામાં પુર્યા છે,” પ્રતિમાએ કહ્યું.

“તમે કાણ એને ઓરડામાં પુરનાર ? એણે શો વાંક કર્યો હતો ?” શેઠાણીએ સવાલ પુછ્યો.

“સવારથી મને હેરાન કર્યા કરતા હતા અને અત્યારે તો પોતાની બંદુક મને મારી.

“હાય હાય; એવી તે બંદુક એ નાના છોકરાએ શી મારી તે તમને લાગી ગઇ ?” શેઠાણી બોલ્યાં.

“મંગળદાસ નાના નહિં કહી શકાય, આઠ વર્ષના છે. બંદુકનો માર મને હજી દુઃખે છે.”

પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા—તમે કાણુ એને ઓરડામાં પુરનાર ?
એણે શા વાંક કર્યો હતો ? શેઠાણીએ પૂછ્યું.

“ચાલો બહુ થયું. જા બચુ. ઓરડાનું બારણું ઉઘાડી આવ,” શેઠાણીએ કહ્યું.

“માફ કરજો શેઠાણી, પણ જો એવી રીતે છોકરાંઓને મારા હુકમનો અનાદર કરતાં શીખવવું હોય તો મારે આ ઘરમાં રહેવું નથી. તમે એને છુટા કરશો એટલે ફરીથી એ માફ કહ્યું માનશે જ નહિ.”

આ ઘડાકાથી શેઠાણી જરાક નરમ પડી ગયાં અને ‘પા કલાક પછી તમેજ તેને છોડજો’ એટલું પ્રતિમાને કહીને પોતે બીજા ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં.

આ બનાવની અસર શેઠાણી ઉપર ત્રણેક અઠવાડીયાં રહી. પણ એટલામાં વાત બીજી તરફથી બગડતી આવતી હતી. રામદાસ શેઠ પહેલાં છોકરાં બહુ આંખ્ય માંડીને જોતા પણ નહિ તે હવે એમને વારેઘડીએ બોલાવવા લાગ્યા. જ્યારે જ્યારે પ્રતિમા છોકરાંઓને બહુાવતી હોય કે રમાડતી હોય ત્યારે રામદાસ શેઠ છોકરાંઓ તરફનું પોતાનું હેત બતાવવા ત્યાં આવી ચડતા. આ ઉપરથી પ્રતિમાને કેંક વહેમ તો પડ્યો પણ તેણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહિ; પણ આખરે એક દિવસ દાદર ઉપર પ્રતિમા અને શેઠ એકઠાં થઈ ગયાં. અચાનક શેઠ પ્રતિમાનો હાથ પકડ્યો.

“કેમ રામદાસ શેઠ, શું કરવા ધાર્યું છે?” પ્રતિમાએ કેં પણ મબરામા વગર કેંક ધાંટો પાડીને પુછ્યું.

“હં હં, કોઈ સાંભળશે,” શેઠ મબરાખને કહ્યું.

“હાથ મુકી દો,” પ્રતિમા વધુ ધાંટા પાડીને બોલી. “તમને શરમ નથી આવતી?”

એટલામાં દાદર ઉપરનું બારણું ઉઘડ્યું. શેઠ એકદમ ભોંઠા પડીને નાઠા. સુબાએ કોઈ ચાકરે બારણું ઉઘાડ્યું હતું. પ્રતિમા ગુસ્સાથી લાલચોળ બની ગઈ હતી પણ બીજી નોકરી મળે ત્યાં સુધી મને-તેમ કરીને જેની કહાડવું એમ ધારીને આ અપમાનનો ગ્રાહ મળી ગઈ.

બે ત્રણ દિવસ વીતી ગયા અને પ્રતિમાને જણાવા લાગ્યું કે રામદાસ શેઠના વર્તનમાં પણ સુધારો થવા માંડ્યો છે; પણ, એટલામાં એક દિવસ સાંજે બસુ માની પાસે ગઇ અને બોલી, “મમા, પપ્પા મજવામાં બે રમાલ શા માટે રાખે છે?”

“દિકરી, મને ખબર નથી,” શેઠાણી આ પ્રશ્નથી કેંક આશ્ચર્ય પામતાં બોલ્યાં.

“હા, એક પોતાનો અને એક નર્સનો.”

શેઠાણીનો મ્હેરો એકદમ બદલાઇ ગયો.

“શું કહે છે! દિકરી!” તે એકદમ બોલી ઉઠ્યાં. “શું બક-બક કરે છે!”

“મમા, તમે ચીડવાતાં હો તો નહિં કહું,” બસુએ કહ્યું.

“ના ના, ચુસ્તો શેનો; પણ તને કેમ ખબર પડી?”

“અમે કાલે રાતના રમતાં હતાં એટલામાં મેં પપ્પાનાં મજવામાં હાથ નાખ્યો તો બે રમાલ મને જડ્યા. તેમાં એક તો પપ્પાનો જ હતો પણ બીજો નર્સનો હતો. મેં પપ્પાને પુછી જોયું પણ એમણે તો કહ્યું કે એ તો મેં રમતમાં લીધો હતો અને આ વાત તું કોઈને કહેતી નહિં.”

બસુને બીજા ઓરડામાં મોકલાવી દઈને તરત જ શેઠાણી ઉઠ્યાં અને ધમધમ કરતાં પ્રતિમાના ઓરડા તરફ ચાલ્યાં. પ્રતિમા બેઠી બેઠી મુંઘટી હતી તે શેઠાણીને જોઈને અટકી ગઇ.

“મહેરબાની કરીને તમે મુંઘવાનું મુકી દેશો?” શેઠાણીએ પટ્ટાક્ષમાં વિનયથી કહ્યું.

“હા છ ખુશીથી,” પ્રતિમા બોલી.

“હવે મને કહેશો કે તમે શેઠની સાથે શું ધરમચ કરવા પાડો છો?”

“બે આ સવાલ કોઈ સિક્ષિત તરફથી પુછવામાં આવ્યો હત

તો હું અપમાન તરીકે લેખત પણ તમારા તરફથી છે એટલે હું તેને ઝાઝું વળન આપવા માંગતી નથી,” પ્રતિમા બોલી.

“આવા જવાબથી હું છેતરાવાની નથી,” શેઠાણીએ કહ્યું. “આ તમારો રૂમાલ છે ?”

“હા, લાગે છે ખરો,” પ્રતિમા બોલી. “પણ ચોળાપ એટલો બધો ગયો છે કે જોયા વખર ખાત્રી થાય નહિં.”

“એમકે ? હું એવી કાચી નથી તો કે તમારા હાથમાં આપું.”

“જેવી તમારી મરજી” પ્રતિમાએ કહ્યું.

“એ બધા મ્હેનચાળા હવે બાબુએ મુકી લો. મને આ રૂમાલ શેઠના ગજવામાંથી મળ્યા આવ્યો છે. એ વિશે તમારે શું કહેવું છે?”

“મારે કશું કહેવું નથી.”

“શું ? હું ખરેખર કહી દઉં છું કે મને તમે ઝાઝી ઉસ્કેરો નહિં-” શેઠાણીનો મિનસ ગયો.

પ્રતિમા પણ હજી સુધી શાન્ત રહી હતી તે ઉછળી. એકદમ ઉભી થઇને તે બોલી, “મને પણ તમે ઝાઝી ઉસ્કેરતાં નહિં. તમે શું એમ ધારો છો કે હું તમારા પેલા નિર્મોલ્ય, બોચીયાં જેવા શેઠ ઉપર મોહી પડી છું ?”

શેઠાણી આ અચાનક હુમલાથી ગભરાઈ ગયાં.

“જ્યારે તમારે ખરેખરી હકીકત જાણવી જ છે ત્યારે કહેવામાં મારે વાંધો નથી.” પ્રતિમાએ આગળ ચલાવ્યું. “છેલ્લાં બેએક અઠવાડીયાંથી શેઠે મારા તરફ અણુષ્ટતી ચાલ ચલાવવાનો યત્ન કર્યો હતો અને મને ઘણી વાર અપમાન આપ્યાં હતાં. પણ નકામો ધરમાં કળયો થાય એમ જાણીને મેં આ વાત ઉઘાડી પાડી નહિં. પણ તમે જ આખરે મુખાંધથી આ વાત ઉઘાડી પાડવા માગો છો તો મારે હરજત નથી. ખરૂં પુઝાવો તો આવા નિર્મોલ્ય અને તમારા કરતાં નાની વયવાળા પુરુષને પરણવામાં તમે જીલ ખાધી છે.”

“તદન—” શેઠાણીએ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“તમે માફ સાંભળી લ્યો,” પ્રતિમા બોલી. “મેં તમને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે મારી સાચું બોલવાની ટેવને લઈને જ મારે આટલું આટલું સહન કરવું પડ્યું છે. પણ બ્યારે તમારે સાંભળવાની ઇચ્છા જ થઈ છે ત્યારે સાંભળો.”

“મેં તારા જેવી છોકરીને ઘરમાં ધાલી એ જ મારી મુખાઈ,” શેઠાણી બોલ્યાં.

“તમારા જેવાના ઘરમાં રહ્યાથી મને તો ઘણો અનુભવ મળ્યો છે,” પ્રતિમાએ કહ્યું. “તમારા જેવાં સાધારણ મનુષ્યોના સમાગમથી પણ ઘણું શીખવાનું મળે છે.”

“અમે સાધારણ!” શેઠાણી હેઠ પીસીને બોલ્યાં. “તારા જેવી ચાકરડી મને આવા શબ્દો સંભળાવે!”

“મને ઓછો પગાર મળે છે તેથી મારા શિક્ષણને કેં એખ નથી,” પ્રતિમા બોલી. “બાકી ચાકરડી શબ્દ બાબત મારે કશો જ વાંધો નથી—હું તમારી ચાકરડી છું જ. તમે મને એટલા માટે જ રાખી હતી કે મારા કેંક ગુણો, મારી રીતભાત વગેરે તમારાં છોકરાંઓમાં આવે. પણ લાચાર! મને તે અશક્ય લાગે છે. મંગળ મોટો થતાં રખડેલ અને બદમાશ થશે. બચુ જેવી ચાડી ખાનારી અને પાણી છોકરી મેં હજી જોઈ નથી. કીકી સુધરી શકે તેમ છે. પણ ઘરમાં બધાં જ કેળવણી વગરનાં, જીદું બોલનારાં અને નહારી રીતભાતવાળાં મનુષ્યો હોય ત્યાં બાળકને સુધરવાની શી આશા?”

“બસ એકદમ તારો સામાન લઈને બંગલામાંથી ચાલી જા?”

“મારે તેમ જ કરવું છે પણ પહેલાં મને પેલો રૂમાલ આપશો કે” પ્રતિમા બોલી.

“ના, નહિં મળે. મારે રાખવો છે.”

“તમારા ઘણીને હમેશાં એનાથી ત્રાસ આપવા કે?” પ્રતિમાએ પૂછ્યું.

“ તું તારું કામ કર. અહુ નહિ બોલ. ”

“ મારે બોલવાની જરૂર પડે છે એટલે જ હું બોલું છું. પણ જ્યાં સુધી મને એક મહિનાનો પગાર અને આ રૂમાલ પાછો નહિ મળે ત્યાં સુધી હું આ બંગલો છોડીને જવાની નથી. ”

‘ પગાર અને રૂમાલને માટે રાહ જોયા કરજે, ” આટલું બો-
ડીને શેઠાણી ચોરડામાંથી બહાર ચાલ્યાં જવાને ઉઠ્યાં.

“ હું રાહ જોવાની નથી. જો તમે નહિ આપશો તો હું પોલિસને
ખબર કરીશ, ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

પોલીસનું નામ સાબળી શેઠાણી ચમક્યાં. રખેને આખા
ગામમાં વાત પ્રસરે એવી ધાસ્તીથી એમણે વિચાર ફેરવ્યો, પાછાં
આવીને રૂમાલ જમીન ઉપર ફેંક્યો અને ગજવામાંથી રૂપિઆ કઢા-
ડીને પ્રતિભાને આપ્યા.

પ્રતિભાએ રૂપિઆ લીધા અને પડેલા રૂમાલને ચીપીઆથી
પકડીને બળતી સઘડીમાં મુકી દીધો. રૂમાલ બળી રહ્યો એટલે
શેઠાણી તરફ સ્થેજ નમન કરીને પ્રતિભા બંગલામાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

પ્રકરણ ૭.

મીસીસ હિરાજીને ત્યાં.

મી સીસ હિરાજી નામનાં પૈસાદાર વિધવા બાનુને એક ભણેલી
ઝી જોઈતી હતી. તેની સાથે રહીને વાંચે, કાગળો લખે
અને બીજું એવું કામ કરે તેવી ઝીની જરૂર હતી. પણ કોઈ પણ
ઝી તેની પાસે બે ત્રણ મહિનાથી વધુ વખત રહી શકતી ન હતી.
પ્રતિભાએ ત્યાં રહેવાનો વિચાર કર્યો.

જ્યારે પ્રતિમા તેને બંગલે ગઇ ત્યારે મીસીસ હિરાજી ‘ઇલેક્ટ્રીક મસાજ’ લેતાં હતાં એટલે પ્રતિમાને ચાકર મારફતે જણાવવામાં આવ્યું કે પાંચેક મીનીટ બહાર બેસવું.

પાંચ મીનીટને બદલે દોઢ કલાક પછી ચાકરે આવીને પ્રતિમાને કહ્યું કે બાઈ સાહેબ અંદર બોલાવે છે. પ્રતિમાએ અંદર જઈને જોયું તો મીસીસ હિરાજીની તબિયતમાં કશી ખામી હોય તેમ જણાતું ન હતું તોપણ એક મોટી આરામ ખુરશી ઉપર અઢેલાઈને પડ્યાં હતાં અને એક આંધા ઉભી હતી.

“કોણ અંદર આવ્યું ?” મીસીસ હિરાજીએ આંધાને પુછ્યું.

“પ્રતિમાબાઈ—જે આપણે ત્યાં રહેવા માગે છે તે.”

“આહ !” પોતાનાં ‘પેંસને’ નાક ઉપર ચઢાવીને મીસીસ હિરાજી ધીમેથી બોલ્યાં. “પેલી કોટની એજન્સી તરફથી તમે આવ્યાં છો ? એ એજન્સીના જેવી જરૂરવસ્થાથી ચાલતી બીજી કોઈ એજન્સી મેં જોઈ નથી. (આંધા, તું હમણાં પેલી પીલ્સ લેતી આવ અને ઓરડાની ટેમ્પરેચર જરા જો. અચાનક કોઈ બારણું ઉઘાડે છે એટલે ઠંડો પવન અંદર દાખલ થઈ જાય છે. મને જરા શરદી જેવું જણાય છે ખરું.) બાઈ, તમારું નામ શું ?”

“જી, મારું નામ પ્રતિમા.”

“હં, ઠીક, પણ એટલે મોટે ધાંટે બોલવાની જરૂર નહતી.” (પ્રતિમા બહુ ધીમે જ બોલી હતી.) “જરા આમ આવો. લાઈટમાં ઉભાં રહો કે જોઈ શકું. (આંધા, ઇલેક્ટ્રીક ફેન ઉઘાડ. પણ જોજો હં, એકજ મીનીટ ઉઘાડો રાખજો અને એકજ બટન બોલજો નહિં તો પાછી શરદી થશે.) તમારું મોં તો ઠીક લાગે છે, મીસ પ્રતિમા તમારી ઉંમર કેટલી છે ?”

“લગભગ વીસ વર્ષની.”

“આહ ! એજ-સીવાળાઓમાં કશી જ અક્લબ નથી. એવડી નાની પોટીને હું શું કરું ! (આયા, પેલી દવા પીવાનો વખત થયો કે ? એકાદ બે સિંચુની પીસી આપતો.) હું તમને શું કહેતી હતી મીસ-તમારું નામ ધણું અટપડું છે, યાદ જ રહેતું નથી.”

“આપ એમ કહેતાં હતાં કે હું ઘણી નાની છું. એમ હોય તો હું જાણું કરણ કે—”

“નહિ, નહિ નહિ ! એમ ઉતાવળાં નહિ થાઓ. મારી તબિયત તમે જાણો છો ને—મારી તબિયત ઘણી નબળી છે એમાં મને નાહક ઉશ્કેરો નહિ. એઈજનો વાંધો મોટો નથી; ચાલશે. વાર, તમારો ધાંટો-વૉઇસ કેવો છે ? સ્વીટ છે ?”

આનો શો ઉત્તર આપવો તે પ્રતિમાને સમજાયું નહિં એટલે તે નિરુત્તર ઉભી રહી.

“એમ છડીઅટ જેવાં ઉભાં નહિં રહીએ. જુઓ પેલા ટેબલ ઉપર કોષ નૉવેલ હશે તેમાંથી વાંચો. (અરે આયા ! પેલી દવા લાવી કે નહિં ? અને આ પંખાનું શું થયું ? અરે તને કેટલી વખત કહું ! એક મીનીટનું કહ્યું હતું ને આ તો બે થવા આવી. ઝટ બંધ કર. હમણાં હમણાં તને શું થયું છે ? કેમ આવી બેઠકાર બની ગઇ છે ?) હં, તમે ક્યારે વાંચવા માંડો છો ? નથી શરૂ કરવું ?”

આટલું કહીને મીસીસ હિરાજીએ આંખ બંધ કરીને સાંભળવા માંડ્યું.

“અહંહંહં ! સચુર કરો ! બા આ તો નહિં ખમાય. તમે વાંચતાં વાંચતાં બહુ એકસાઇટ થઇ જાઓ છો અને બીજાને હરકત કરો છો. એમ કરો તો તો મારી તબિયતની ધુળ મળી જાય. ડાક્ટરે કહ્યું છે કે મને તેમ થાય પણ મારે ઉશ્કેરાવું તો નહિં જ જોઇએ. ગાય જુથબી અને એવાઓની નૉવેલો તો મારાથી નહિં સંભળાય. ફક્ત પીઅરસન અને રૉયલ મેંજીરીન જ વાંચશો તો જસ.

(હાય, હાય, આ આરામપુરશીની સ્ત્રીજ કેવા અવાજ કરે છે ! આયા ! મીસ ફતિમા ! તમે કેમ સાંભળતાં નથી ? અરે બન્ને બહેરાં છો કે શું ! આને બરાબર તેલ લગાડજો. પણ જોજો હં બહુ તેલ લગાડીને ઢીલી નહિં કરી નાખતી. નહિં તો ઉછળાને હું જમીન ઉપર ગબડી પડીશ.) ચલાવો, તમે વાંચતાં અટકો નહિં. ”

આ પ્રમાણે કલાકેક વાંચ્યું હશે પછી વચમાં અટકીને પ્રતિમા બોલી, “ માફ કરજો, મીસીસ હિરાજી, પણ તમે મને હવે નોકરીએ રાખીને ? ”

“ અરે નોકરીએ રાખી ! ’ મીસીસ હિરાજી ચીડવાઈને બોલી ઉઠ્યાં. “ આ સવાલ અત્યારે પુછવાનો ? તમે મારી તબિયતને જરૂર નુકસાન કરશો. ”

“ તે ખરું, પણ, મારો ખત નકામો ગુમાવવો મને પરવડે તેમ—”

“ એમ કરીને તમારે મને ગજરાવીને ઠસી જવું છે. (આયા, પેલો પડદો જરા ત્રણેક ઈંચ ખસેડ; બહુ નહિં, તને ના કહી નહિં ?) ત્યારે જો મારે નક્કિજ કરવું પડતું હોય તો હું તમને રાખી લઉં છું. પણ આયા, ડૉ. હચીનસનને ટેલીફોન કરીને કહેવડાવ કે આજે જરા અહિં આવી જાય. મને તમે કોઇ ઉશ્કેરાવો ના—મારી તબિયત એકદમ બગડી જશે. ”

આયા આટઆટલું છતાં પણ ટકી રહી હતી પણ પ્રતિમાથી તો ત્રણ અઠવાડીયાં જ ટકી રહેવાયું. પછી તો તેનાથી નહિં જ રહેવાયું. એક દિવસ તેને એક ઉનના દડા માટે પાંચ વાર બજારમાં મોકલી અને પાંચમી વાર જ્યારે તે લઇ આવી ત્યારે પણ તે પસંદ પડ્યો નહિં. છઠી વાર જ્યારે જવાનું જણાયું ત્યારે પ્રતિમાએ કહ્યું કે હવે મારાથી ચલાવું નથી એટલે જરૂર હશે તો કાલે જઇશ. એ ઉપરથી મીસીસ હિરાજીનો મિજાસ ખસી ગયો અને તે બોલી ઉઠ્યાં.

“ હેં, મીસ કૃતિમા ! મેં એક ઉનનો દડો લાવવાનું કહ્યું તેમાં થાકી જવાયું ! ત્યારે હું તમને પગાર શા માટે આપું છું ? પણ દુનિયામાં નળાં માણસનું કાણુ છે ? મેં એની આટલી સંભાળ રાખી તે પાણીમાં ગઈ. મેં એક દડો લાવવાનો કહ્યો તે નહિ લવાય. હા, બા, હા, તમે તમારે આ મારી આરામ ખુરશી ઉપર સુઈ રહો.”

“ મીસીસ હિરાજી, હવે એ બધું જવા દો, ” પ્રતિમાએ કહ્યું.
“ હું અત્યારે જ નોકરી છોડીને જઈ છું.”

“ હેં શું શું ! ” મીસીસ હિરાજી એકદમ ખુરશી ઉપર બેઠાં થઈ ગયાં અને બોલ્યાં.

“ હું એમ કહું છું કે હું તમારી નોકરી છોડીને ચાલી જઈ છું.”

“ પણ કેમ ? કેં કારણ ? ” મીસીસ હિરાજી ગાળ ઉઠ્યાં.
“ અરે આયા, ક્યાં ચાલી ગઈ ! આ શી ગડબડ છે ? પગાર ઓછો પડ્યો હશે. તમને બધાં લોકને પૈસો, પૈસો, પૈસો જ વહાલો લાગી ગયો છે.”

“ પૈસાને માટે નથી. તમે મારો પગાર બમણો કરાવો તો પણ મારે રહેવું નથી. તમારી નોકરી કરવી એ જ મને શરમ ભરેલું લાગે છે.”

“ શું ”—

“ તમે નાહક ઉસ્કેરાઈ નહિં જાઓ. નહિં તો તમારી તબિયત ખરાબ થઈ જશે, ” પ્રતિમા ધીમેથી મૃદુ અવાજે બોલી, “ તમારી નોકરી કરવી એજ શરમભરેલું કૃત્ય છે. જરા મન ઉપર કાણુ રાખીને સાંભળો. જે ઓરડામાં તમે હો છો તે ઓરડામાં સેજ ઉભાં રહીએ છીએ તોપણ મન ઉપર ધણી ખરાબ અસર થાય છે. તમારૂં સ્વાર્થીપણું એટલું વધી ગયું છે કે તેને એક રોજ તરીકે ગણીએ તોપણ ચાલે. મને ઉંઘમાં પણ તમારૂં સ્વાર્થી વિકારોથી ભરપૂર,

કંઈક અવાજથી આખો દિવસ કટકટ કરતું મેં તથા તમારા પોતાના જ સુખની દરકાર રાખતી અને ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુના ભયથી બહાવરી બનતી તમારી આંખો બહીવરાવે છે. એવી જાતનાં સ્વપ્નનો બદલો પૈસાથી મળતો નથી અને આ જ કારણથી હું તમારી નોકરી છોડી જઈ છું.”

મીસીસ હિરાજીના મુખ ઉપર ગુસ્સાનો આવેશ આવી રહ્યો હતો અને તેમના આખા શરીરમાં રગે રગે તે આપી રહ્યો હતો.

“હું એથી વધારે સાંભળવા માગતી નથી,” મીસીસ હિરાજી ચીસ પાડી ઉઠ્યાં. “મહેરબાની કરીને આ ઓરડામાં બહારથી જાઓ અને આયાને મોકલતાં જાઓ.”

“હું બહુ વાર અહિં ઉભી રહેવા માગતી જ નથી, પણ થોડુંક વધારે સાંભળી લ્યો.” પ્રતિમા મીસીસ હિરાજીની આરામ ખુરશી અને ટેબલ ઉપરની ઘંટડીની વચ્ચેમાં આવીને બેઠી. “હું જાઉં તે પહેલાં તમારી ખરી સ્થિતિનું જાન કરાવવું એ મારી દરજ છે. હું તમારી તબિયતમાં કશોય બગાડ જોતી નથી. જરા ખાવાનું ઓછું કરી નાખશો તો તબિયત બરાબર ઠેકાણે આવી જશે. પણ તમારી માનસિક સ્થિતિ કેવી છે તેનું તમને જાન છે? તમારા જેવી બહેલી, સુશિક્ષિત, પૈસાવાળી સ્ત્રી આ પ્રમાણે ફક્ત સ્વાર્થપણને અને આજસને લાંબને આપી દુનિયાને બારણ થઈ પડે એ કેવું શોચનીય છે!”

“હાય હાય, આ તો કોઈ ગાંડી ખેરી છે.” મીસીસ હિરાજીએ કહ્યું.

“હું ગાંડી નથી.” પ્રતિમા બેઠી. “અને હું ધારૂં છું કે તમે પણ તે જાણો છો. પણ આતો ફક્ત તમારા આખા જીવનમાં તમે નહિં સાંભળેલું સત્ય સાંભળો છો એટલે તમે ગભરાઈ ગયાં છો. એજન્સીવાળાઓએ મને કહ્યું હતું કે મીસીસ હિરાજીને સાં ત્રણ મહિનાથી વધુ કોઈ ટકતું નથી પણ મને તો ત્રણ અઠવાડીયાં જ બહુ

મધ્યમાં. એ ત્રણ આઠવાડીયાં દરમ્યાન તમે એકાદ વખત પણ મારી લાગણીનો વિચાર કર્યો હતો ? તમને એક વખત પણ એવો વિચાર આવ્યો હતો કે મારા જેવી નાની વયની છોકરી થાકી જતી હશે ? તમારી રીતભાત વગરની બોલવાની ઢપથી માઈ હૈયું વિધાન જતું હશે તેનો તમને ખ્યાલ આવ્યો હતો ? શું તમે જે નજીસ પગાર મને આપતાં હતાં તેના બદલામાં તમે જે આપ્યો તે જુલમ ગુજારવાનો તમને હક્ક હતો ? ”

“ઓહ ! મને તમારા જેવી નકારી યૈરી કોઈ મળી નહતી.” મીસીસ હિરાજી બોલ્યાં.

“મને પણ તમારા સમાગમથી કેં આનન્દ પ્રાપ્ત થતો નહતો તેમ છતાં હું તમારા ઉપર અહીંવાદ મધ્ય છું એમ નહિ ધારતાં ! મને તમારી ખરે દયા આવે છે.”

“બસ, બહુ થયું; હવે અહિંથી નીકળ. પેલા એજન્સીવાળાને કહેજે કે ફરીથી હું તેમને બારણે પગ મુકવાની નથી.”

“આહાહા ! એટલુંજ ? ” પ્રતિમા હસતી હસતી બોલી. “એજન્સીમાં તમારું નામ સાંભળતાંજ બધાં હસી પડે છે; ત્યાં તમને બધા દિવાનાં તરિકે જ એળખે છે. મીસીસ હિરાજી, હું અરે કહું છું કે જ્યાં સુધી તમે બીજાની દરકાર નહિ રાખો ત્યાં સુધી તમે સુખી થવાનાં નથી. તમારાં ગરિબ સગાંવહાલાંઓને મદદ કરો, નાનાં બાળકો સાથે હળોમળો, તમારી દોલતમાંથી તેમની કેળવણી પાછળ થોડુંક ખર્ચો. તમારી પાસે જેટલી દોલત છે તેટલા પૈસામાંથી તો કેટલાંએ ગરીબના ઘરમાં તમે પ્રકાશ પાડી શકશો. કેમ મીસીસ હિરાજી ! તમે એમ નહિં કરો ? ”

“હું એટલું કરીશ કે જો તું આ મકાન છોડીને હમણાં હમણાં નહિં ચાલી જાય તો હું પોલિસને બોલાવીને તને પકડાવી દેશ.”

“લાયાર,” પ્રતિમા બોલી. “તમારા જેવાં દુનિયામાં ભારરૂપ થઇ પડનારાં મનુષ્યો નહિ જ સુધરવાનાં, તમારા જેવાં—”

મીસીસ હિરાજીથી હવે સહન થઇ શક્યું નહિ. તેમણે ઉભાં થઇને ચીસો પાડવા માંડી. આખા બંગલામાંથી ચાકરનફર દોડી આવ્યાં. જે મીસીસ હિરાજી પહેલાં કોઇની મદદ સીવાય આરામ ખુરશી ઉપરથી ઉઠવાની ના પાડતાં હતાં તે આજે ઉભાં થઇને પ્રતિમાને ધક્કા મારવા લાગ્યાં અને મોટેથી ચીસો પાડવા લાગ્યાં.

“શું છે ? આગ લાગી છે ? ક્યા હય ? હય ક્યા ?” આમ બોલતાં બંગલામાંનાં માણસો દોડી આવ્યાં.

“અરે હોય શું ?” પ્રતિમા બધાંની તરફ ફરીને બોલી. “એ તો મેં જરા એમને શિખામણ આપવા માંડી એટલે એમનું પાકી આવ્યું.”

“કાઢો, કાઢો, આય દુક્તીને મારા મકાનમાંથી એકદમ કાઢો.” મીસીસ હિરાજી ક્રોધથી બોલી ઉઠ્યાં. “પોલિસને બોલાવો, ડાક્ટરને બોલાવો.”

“એટલું બધું કરવાની કશીજ જરૂર નથી.” પ્રતિમા જરાક હસતી, આટલું બોલતી ચાલી નીકળી.

આયા એકદમ કેલનવૉટર અને રમેલિંગસૉલ્ટસની શીશી લઇને પોતાનાં શેઠાણીને આપવા દોડી.

પ્રકરણ ૮.

લેડીઝ કલબના મેળાવડામાં.

કે વખતમાં પણ પ્રતિમાની કીર્તિ કેટલાંક મંડળમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. જ્યાં સુધી આપણું વાંકું ના બોલાય ત્યાં સુધી બીજાનું વાંકું સાંભળવામાં આપણને ઓર મઝા આવે છે. પ્રતિમાને લેડીઝ કલબમાં મેમ્બર થવાનો દુરાગ્રહ થયો. પ્રેસીડન્ટ લેડી મદન-મોહનદાસ, સેક્રેટરી નવાબખાં, કલબના બીતરના સેક્રેટરી ધરમદાસ વગેરે પ્રતિમાને મળ્યાં અને કહ્યું કે તમારા જેવાં મેમ્બર થશે તો લેડીઝ કલબમાંથી મંદતા જતી રહેશે-મેમ્બરો જગૃત થશે અને સંગીન કામ થઈ શકશે અને તમારા સત્ય બોલવાથી કોઈને ખોટું નહિ લાગે. પ્રતિમા મેમ્બર થઈ અને લેડીઝ કલબમાં થોડીવાર આનંદ ફેલાયો. મેમ્બર થતાંની સાથેજ પ્રતિમા વ્યવસ્થાપક મંડળમાં પણ દાખલ થઈ.

આજ વ્યવસ્થાપક મંડળની મીટીંગ હતી અને સર્વ બાબતો ખાસ પ્રતિમાને જેવા વખતસર હાજર થઈ ગયાં. લેડી મદનમોહન-દાસ બોલવા ઉઠ્યાં:-

“બહેનો! આજની મીટીંગમાં આટલી મોટી હાજરી જોઈ મને ખરેખર આનંદ થાય છે. જે આવો જ ઉત્સાહ, આવો જ ઉમંગ કાયમ રહેશે તો આપણે આપણું ધારણું કામ જલ્દી કરી શકીશું. આજ આપણી સમક્ષ એક નવાં બહેન છે જેઓ વિદ્વાન, જ્ઞાણી, ખંતીલાં અને મિલનસાર સ્વભાવનાં છે. એમના જોડાવાથી આ મંડળને બેવડું જોર આવ્યું છે. આટલા ઉપોદ્ધાત પછી હું આજની દરખાસ્ત ઉપર આવું છું. મારી એવી દરખાસ્ત છે કે આ મંડળ તરફથી સ્ત્રીઓને માટે એક માસિક કાઢવું અને તેનાં તંત્રી તરીકે મીસ પ્રતિમાને નીમવાં.”

માસિકનું નામ સાંભળીને બધાં એકદમ ખુશ થઇ ગયાં અને દરખાસ્તને ટેકા તેમ જ અનુમોદન અપાયાં. નવાજબાઈ એ પ્રતિમાને પોતાના વિચાર જણાવવા આગ્રહ કર્યો પ્રતિમાએ મુગાં રહેવા દેવા વિનંતી કરી પરંતુ પ્રતિમાને સાંભળવા ઉત્સુક બહેનોથી રહેવાયું નહિ અને સર્વેએ મળીને પ્રતિમાને ખુબ આગ્રહ કર્યો.

તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પ્રતિમા ઉભી થઈ અને બોલી:-

“ માન્યવર પ્રમુખ સાહેબ અને બાતુઓ ! મને મુંગી રહેવા દીધી હત તો વધારે સારું; કારણ મારા બોલવાથી કોઈને ખોટું લાગશે એ વિચાર મારી સત્યપ્રિયતાને લીધે મને આવતો નથી. પ્રથમ તો પ્રમુખના બોલવા ઉપરથી લાગે છે કે હમેશા વ્યવસ્થાપક મંડળની મીટીંગમાં ક્વોરમ પણ થતું નથી, આજ જ આટલી મોટી સંખ્યા હાજર છે. એ ઉત્સાહ અને ઉમંગ જો સભાને માટે હત તો દરેક મીટીંગમાં આટલી જ સંખ્યા હાજર હત. આપણે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવજ એવો છે કે નવી સ્ત્રીને જોવાનું, તે કેવી છે, તેણે શાં લુગડાં પહેર્યાં છે, ધરણાં પહેરતી હશે કે નહિ, કેવું બોલે છે વગેરે જોવાનું બહુ મન હોય છે. આવાં જ કારણથી આજ મારે લીધે આટલી સંખ્યા ભેગી થઈ છે. આ જ ઉપરથી કહેવું જોઈએ કે જો ઉત્સાહ આજ જાતનો હશે તો આપણાથી કશું થવાનું નથી. પ્રમુખે મને વિદ્વાન કહી એ માત્ર હાલની રૂઢીને વળગી રહેવાની ટેવને લઈને જ છે. વખતે મારાં લખાણ તેમણે વાંચ્યાં હોય અને તે ઉપરથી તે મને વિદ્વાન કહેતાં હોય, પણ એક જ વખતના પરિચયથી મને-શાણી, ખંતીલી, મિલનસાર કહી તે માત્ર ઢોંગ છે, મને અને તમને સારૂં લગાડવા જ. મારા સહવાસમાં આવ્યા પછી હું તેમને કહ્યો લાગવાની જ. હું આવાં જ કારણોને લઈને માસિકનું તંત્રીપદ પણ સ્વીકારી શકતી નથી. જુના જુના લેખકોનાં કાવ્યો લઈને પોતાની સહી કરીને મોકલનારી સ્ત્રીઓ મેં જોઈ છે. કોઈ બાકુતી

વિદ્વાનો પાસે લેખ લખાવીને તે માસિકમાં મોકલી આપનારી અને જાહેરમાં તેવી જ રીતે તૈયાર કરેલાં લાપણુ વાંચનારી સ્ત્રીઓ સારાથી અજાણી નથી. આ ઉપરથી માફ એમ કહેવું નથી કે બધી સ્ત્રીઓ લખી શકતી જ નથી. આવી જાતનાં કાવ્યો, લેખો અને લાપણુ હું મારા માસિકમાં છાપવા નહિ દઉં અને છાપું તો તેના મૂળ લખનારનું નામ પણ પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. હવે માસિક કહાડવું કે કેમ તે ઉપર આવું છું. માસિક કહાડવાની સામા મારો મત નથી પરંતુ મેમ્બરોની એવી ઇચ્છા છે કે આ માસિક તેમને મફત મળવું જોઈએ. લવાજમ ભરવાની વાત આવશે નહિ ત્યાં સુધી માસિક આવવા દેનારાં ઘણાં નીકળશે. પછી વી. પી. ની ના પાડવા તૈયાર. અત્યારે હા કહેનારામાંનાં ઘણાં માસિકમાં પોતાનું નામ આવે, અને એ રીતે પોતે બહાર આવે એટલા માટે હા પાડે છે. બાકી જ્યારે એના અર્થની વાત આવશે, એની ખોટ પુરી પાડવાની વાત આવશે ત્યારે બધાં સામાં ચર્ચા જશે. ”

પ્રતિમા જ્યારે આવી—ખોલવા ઉભી થઈ ત્યારે આખો હાલ તાળીઓના ગડગડાટથી ગાજી રહ્યો હતો. પણ તે જ પ્રતિમા જ્યારે ખોલી રહી ત્યારે માંડ પાંચ સાત જણાંઓએ તાળી પાડી હશે અને તે પણ એટીકેટને ખાતર જ. પ્રતિમાને અન્ય સ્થળે કામ હોવાથી તરત ચાલી મધ અને માસ્તરની કલાસમાંથી માસ્તર જતાં જ જોવા ઘોંઘાટ થાય તેવા ઘોંઘાટ હાલમાં મધ રહ્યો. ભેડી મદનમોહન-દાસે જ શરૂ કર્યું: “હાય હાય ! આવીને ધરમદાસે ક્યાંથી દાખલ કરી. સાચું કહેવું એટલે માલો દેવી ? શું આપણે એનાં ધરણું લુગદાં જોવા આવ્યાં હતાં ! એનામાં શું જોવાનું હતું ? ધરમદાસને એમ કે આને માસિકની તંત્રી કરીએ તો આખર વધે એ તે આખર વધે કે ઘટે ? ”

બીજા બેરીઓએ બીજું ખોલવાનું શરૂ કર્યું: “હોય, બેરો છે—

નહિ પણ આવડે તેમાં એને શું ! એ કાણુ ઉધાડાં પાડનાર ! મોટા મોટા કાઉન્સીલના મેમ્બરો પોતાના સેક્રેટરીઓ પાસે બાપણુ લખાવે છે તો આપણને શી શરમ છે ? ”

“ અરે જવા લોને બહેન ! આ તો આપણે જરા ચડાવ્યાં એટલે છાપરે ચડી બેઠાં. આપણે એને જ જોવા બેસી રહ્યાં હતાં—નાની વહુ ખરીને ! આમ અમારું અપમાન થવાનું હોય તો અમે મેમ્બર રહેવા માગતાં નથી. ” બીજાં બાનુઓએ ટહુકો પુર્યો.

દરખાસ્ત દરખાસ્તને ઠેકાણે રહી અને મીટિંગમાં પ્રતિમાના નામનાં છાજ્યાં લેવાયાં. વગર પુછયે, વગર જાણે આવી સ્ત્રીની બલામણુ ધરમદાસે કરી તેને માટે તેમને સખ્ત ઠપકો આપવો એમ બધાંએ ઠરાવ કર્યો.

પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞાએ આમ લેડીઝ કલબની વ્યવસ્થાપક મંડળીની મીટિંગમાં ધાંધલ મચાવી મુકી અને પ્રતિમાને હવે શી રીતે ખસેડવી એની ગુપ્ત યોજના ધરમદાસને ત્યાં થવા માંડી.

પરંતુ એટલામાં બીજો બોમ્બ પુટયો. લેડીઝ કલબનાં એક સભાસદ અને સ્ત્રીઓની સ્થાનિક સંસ્થાનાં વ્યવસ્થાપક મનુષ્યહેનને ત્યાં ગેધરીંગ થયું. આ ગેધરીંગ મનુષ્યહેને લેડીઝ કલબનાં માન ખાતર પોતે વારેવારે જતાં આવતાં હોવાથી કરવા ધાર્યું હતું તે કર્યું. મેમ્બરોને તો નિમંત્રણ ગયાં. તે ઉપરાંત મનુષ્યહેને પ્રતિમાને જાતે મળીને આવવાને બહુ આગ્રહ કર્યો. પ્રતિમાએ નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ગેધરીંગ રાત્રે નવ વાગ્યે હતું. સ્થાનિક સ્ત્રીસંસ્થાના મકાનમાં સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીઓથી ચાલતું નાનું છાપખાનું, સ્ત્રીઓએ ભરેલાં, ગુંથેલાં ને ચિત્રેલાંના નમુનાઓ અને અનેક પ્રકારની બીજી વસ્તુઓ ખુદ્દી મુકાબ હતી. ગેધરીંગના નિયમ પ્રમાણે કોઈ બાગમાં, તો કોઈ છબમાં કોઈ હોલમાં એમ ફરતાં—બેસતાં

નજરે પડ્યાં. પ્રતિમા ચોગરદમ જોતી ફરતી હતી. તેના કાન અને આંખ જાગૃત હતાં. એટલામાં જે ચાર પ્રતિષ્ઠિત બાઈઓ બેઠી હતી તેમણે પ્રતિમાને આવો બેસો કહ્યું એટલે પ્રતિમા બેઠી. વાતમાં ને વાતમાં એક બાઈ બોલી, “પ્રતિમા બાઈ! મનુષ્યેન જેવાં આપણામાં બેરાંઓ હોય તો કેટલો લાભ! આપણો તે જન્મારો છે! આપણાથી કેં થયું! ધણુએ થાય છે કે મનુષ્યેનનો ધડો આપણે લઇએ પણ બળ્યું. એમ થયું જ નથી. જીવ તો બળીને આખ થઈ જાય છે!”

“સાકરબાઈ! માફ કરજો જરા વધુ બોલાય તો! પણ તમે હડહડતું જીકું બોલો છો. પરમ દિવસે જ તમને તમારી બહેનપણી સાથે વાન કરતાં સાંભળ્યાં હતાં, તેમાં તમે કહેતાં હતાં કે ‘જોઈ પેલી મનુ! એને ત્યાં મોકલીને આપણી છોકરીઓનો બવ બગાડવો! એ તો ફીક છે. આપણે શરમતાં માર્યા ત્યાં જવું પડે એટલે જઈએ. બાઈ એ અભિમાની, આપ મનવળીને બારણે પગ કોણ મુકે? વળી આ તો એ પણ ફીક છે કે અહિંનો તાલ તો જોવાય છે.’ આ બધું તમે નહિ તો કોણ બોલતું તું!” પ્રતિમા બોલી.

સાકરબાઈનો મિજાસ ગયો પણ પ્રતિમાની એવી છાપ પડેલી કે કોઈથી કશો સામો ઉત્તર દઈ શકાય નહિ. એટલે નિરાશ થઈને સાકરબાઈ ગુસ્સાથી દાંત કચરતાં બીજી તરફ નીકળી ગયાં.

મનુષ્યેન, લેડી મદનમોહનદાસ અને નવાજબાઈ ઉપરાન્ત દસ બાર સ્ત્રીઓ સંસ્થામાં થયેલું કામકાજ જોતાં હતાં ત્યાં પ્રતિમા જઈ ચડી. પ્રતિમાને જોતાં જ લેડી મદનમોહનદાસ અને નવાજબાઈ તો હવે શું થશે એ વિચારે ઠરી જ ગયાં. પણ બીજાંને પ્રતિમાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહતો, એટલે પ્રતિમાને જોતાં મલકાઈ ગયાં અને તેને માર્ગ કરી આપ્યો. પ્રતિમાને જોતાં જ મનુષ્યેન નમસ્કાર કરી મ્હોં મલકાવ્યું અને સંસ્થા કરતાં આત્મકીર્તિથી દોરાઈ છાપેલું કામ તેમ જ ભરતસીવણનું કામ બતાવ્યું. જોનારમાંથી એક બોલ્યું, “બરે મનુષ્યેન! તમે અમારા જેવી વિધવા બાઈઓને ઉલ્લમ બોળી

આખો છે. આ સંસ્થામાં આવું ભરત, સીવણ અને ચિત્રકામ થતું હશે એ હું તો માનતી જ ન હતી.”

બીજીએ પુછ્યું, “અને મનુષ્યને ! અહિં કેટલી સ્ત્રીઓ રહે છે ?”

મનુષ્યને કહ્યું “વીસ છોકરીઓ અને પચીસ વિધવાઓ છે. બીજીને તો કહેવી પડે છે, જગ્યાની તંગીને લઇને.”

નવાજબાઇ. “પ્રતિમાબાઇ ! જોયું કામ ? કેવું થાય છે ?”

પ્રતિમા બોલી, “વાહ, બહુ સારું થાય છે ! આ છાપેલું કામ તો હું પહેલ પેલાં મહારાણી સાથે આવી હતી ત્યારે પણ તમે બતાવ્યું હતું. મેં તે વખતે તમને પુછ્યું હતું કે કામ કરનારી સ્ત્રીઓ ક્યાં તો તમે કહ્યું હતું કે બપોરે આવે છે. પેલાં શેઠાણી બપોરે આવ્યાં ત્યારે તમે કહેલું કે સાંજે આવે છે, અને કોઇને કહો છો કે સવારે આવે છે, ત્યારે આ કામ થાય છે ક્યાં ? પેલી વર્કકલાસના નમુના જ આ તો લાગે છે અને પેલું ચિત્ર તો નવા-જગ્યાઈની સ્કુલનું છે. મેં ત્યાં અધુરું જોયું હતું. છોકરીઓની અને વિધવાઓની સંખ્યા આજ જ આટલી ભેગી થયેલી છે. રોજની સરાસરીની સંખ્યા આટલી થાય છે એમ તમે ખાત્રીપૂર્વક સાબીત કરી આપો છો ?”

પ્રતિમાના ચોખ્ખા શબ્દોથી મનુષ્યનેનું મોં પડી ગયું. ગેધ-રીંગનો તાલ બગરી ગયો અને ઓરડામાં સ્ત્રીઓનું ટોળું ભરાઈ ગયું. પ્રતિમાએ આવી સંસ્થાઓના ઘોંટાળા વધુ ઉઘાડા પાડ્યા. ત્યાં કોલાહલ થઈ રહ્યો. ‘પ્રતિમા તો માંડી છે, એનામાં વિવેક જ નથી, વિવાદનું વરસી કરે તેવી છે’ એવા ઉઘ્ઘારો નીકળવા માંડ્યા. પ્રતિમા પાટી અધુરી મુકીને ચાલતી થઈ અને તેના ગયા પછી તેને લેડીઝ ક્લબમાંથી દૂર કેવી રીતે કરવી એ વિશે ભાંજગડ થવા લાગી. આખરે જુના મંડળમાંથી બધાંએ રાજીનામું આપી નવી ક્લબ બનાવવી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

પ્રકરણ ૯.

પુનામાં પરાક્રમ.

મું બાઈમાં વધુ નોકરી મળે તેમ નહોતું, જ્યાં જ્યાં ઓળખાણ હતી ત્યાં ત્યાં વેર બંધાયું, પાસે પેસાની ખર્ચા પણ ખુટી અને તબિયત પણ નબળી પડી ગઈ હતી એટલે પ્રતિમાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાની તીવ્રતા ઝાંખી પડવા માંડી. એનો ઉન્નત આત્મા જગતના ભીષણ રીતરીવાજને સામા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો શિથિલ થતો જતો હતો. હવે પાછાં શું મોં લઇને જવું, કેમ જવું એમ મનમાં થયા કરવું હતું. એટલામાં એના દૂરના સગા વ્રજલાલનો પુત્રી પત્ર આવ્યો. પ્રતિમા મુંબાઈ આવી છે એમ સાંભળીને વ્રજલાલે તેને પુને થોડા દિવસને માટે આમંત્રણ કર્યું અને પ્રતિમાને બીજું કશું દ્રષ્ટિએ નહિ પડવાથી તે સ્વીકારીને તે પુને ગઈ.

ત્યાં ગયા પછી બીજે દિવસે વ્રજલાલની સાથે પ્રખ્યાત સુધારક મી. કોશાકરને ત્યાં ગઈ. મી. કોશાકર એમ. એ. એલ.એલ. બી. હતા, વિધવાવિવાહ અને અસ્પૃશ્ય વર્ગને ઉન્નત કરવાની અજ્ઞાનતા હિમાયતી હતા. વ્રજલાલ પણ પોતાની જાતને સુધારકમાં ખપાવતા હતા. પ્રતિમાની ઓળખાણ વ્રજલાલે કોશાકરને કરાવી પછી કોશાકરનાં પત્ની અને પુત્રીઓ આવ્યાં. થોડી વાર પછી થોડું ખાવાનું અને રહા આવ્યાં. વ્રજલાલ પ્રતિમાના દેખતાં ખાતાં અચકાયા. ભુખ નથી એટલે ફક્ત રહા જ લઈશ એમ કહીને તેમણે ગલાંતણાં મારવા માંડ્યાં. પ્રતિમાથી આથી ન રહેવાયું. “ ઘેરથી નીકળ્યા હતા ત્યારે કહેતા હતા કે ઘેર ખાઈ લીધું હત તો ફીક થાત અને અહિં ભુખ નથી એમ શા માટે કહો છો ! રોજ તો ખાતા જ હશેને ! તમને બધું ખપે છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. પણ તમારે તો દુઃખ

અને દહિં બન્નેમાં પગ રાખવા તે તે કેમ બને ? કોઇ વખત સુધારકમાં ખપવું અને કોઇક વખત જુના વિચારના થવું એ તે કેમ ચાલે ? ”

વ્રજલાલ ઝાંખા તો પડી ગયા પણ લોહીનો ગોટ ગળી ગયા. બીજી વાતો ચાલી તેની સાથે થોડી વાર પછી છોકરીઓનાં લગ્ન સંબંધી વાત ઉપડી. ન્યાતમાં પરજીવવામાં કશો માત્ર નથી એમ મી. કોશાકરે કહ્યું અને વ્રજલાલે તેને ટેકા આપ્યો.

“ માફ કરજો મી. કોશાકર, પણ હજી ગયે વર્ષે જ તમે તમારી છોકરીનાં લગ્ન તમારી જ ન્યાતમાં અને એકેએક જુના રિવાજ પ્રમાણે કર્યા હતાં તે બુઝી ગયા ? ઘરમાં ગણેશ કોણે માંડ્યા હતા ? તે વખતે સુગોધપત્રિકામાં ઝોઝી ટીકા થઈ હતી કે ? વરકન્યા પરણી આવ્યાં ત્યારે પાંદરપુર નદોનાં ગયાં કે ? ત્યારે તમારાં તિર-સ્કારયુક્ત દેવદેવલાને કેમ માન આવ્યું હતું ? અને વ્રજલાલભાઈ, તમે અંદિં શાના ડાહ્યા થાઓ છો ! તમે હમણાં તમારી અગીઆર વર્ષની છોકરીના વિવાહને માટે સુરતમાં કેટલી ધમાક મચાવી મુકી છે ? કેટલાને કાગળો લખ્યા છે ? ‘બીજવર મળે તો બીજવર, મોટી ઉંમરનો હોય તો તે, જરા ભણેલો અને પૈસાવાળો મળે એટલે બસ.’ એ બધું કહેનારા તમે કે કોઇ બીજા ? ”

વ્રજલાલ અને કોશાકર તો એક બીજાની સામુ જ નેઈ રહ્યા. આમ પહેલીજ મુલાકાતે તડનેભડ કહી આપનાર પ્રતિમાની હિમત નેઈને કોશાકરની છોકરીઓ તો આલી જ બની ગઈ. વ્રજલાલનો મિગ્નસ તો ગયો પણ તે વખતે કે’ બોલ્યા નહિ, પણ, આ બધાં લોકોને સાંજે એક બ્રહ્મવ્રતમાં જવાનું હતું ત્યાં પ્રતિમા શે રંગ મચાવશે એ વિચારથી વ્રજલાલના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. પણ હવે પ્રતિમાને ના પાડી શકાય તેમ ન હતું, અને પોતે તો

સુધારકમાં ખપે એટલે પોતાને ગયા વગર ચાલે તેમ ન હતું. “હશે જે થવાનું હશે તે થશે,” કરીને વ્રજલાલ મન વાળી બેઠા.

સાંજે લગ્ન થયાં. લગ્ન થયા પછી પ્રીતિભોજન થયું. અધાં આવનારાં મનુષ્યોમાંથી આગેવાન સ્ત્રીપુરુષોએ પ્રસંગોપાત કૈંક કૈંક વિવેચન કર્યું. મી. કોશાકર અને વ્રજલાલને બોલવાનું તો બહુ મન થયું અને તે વિના ન્યુસપેપરમાં નામ શી રીતે આવશે એમ શ્રીકર થવા માંડી પણ બોલવા જઈએ ને રખે પ્રતિમા પાછી સામી થાય એમ બહીને મુગા બેસી રહ્યા. વરરાજ-કંપટન કીર્તિકરે પણ ચોખ્ખ જવાબ વાળ્યો અને કહ્યું: “મુરબ્બીઓ અને બંધુઓ ! આપ સર્વે જે માન મને આપો છો તેના બદલામાં હું તમારો જેટલો ઉપકાર માનું છું તેટલો થોડો છે. સંસારસુધારાનો ઝુંડો માથે લીધા પછી ગમે તેમ નાસતા ફરવું એ મને પરમ નથી. મારી પ્રતિજ્ઞા હતી કે જ્યારે લગ્ન કરવાં ત્યારે બ્રાહ્મચર્ય જ કરવાં. એ પ્રતિજ્ઞા આજે પાલન થયેલી જોઈને હું બહુ આનંદ પામ્યો છું. પુનઃ હું તમો સર્વેનો આભાર માનું છું.”

અત્યાર સુધી પ્રતિમા પાછળને પાછળ ઉભી રહી હતી એટલે કન્યાની દષ્ટિ એના ઉપર પડી ન હતી. પણ દુર્ભાગ્યે દરે કન્યાએ તેને જોઈ. એકેકને તરત એળખ્યાં, સાથે સ્કુલમાં ભણેલાં તે કન્યાને યાદ આવ્યું અને “આવો પ્રતિમા ડીઅર, આવો” કરીને પ્રતિમાને આગળ બોલાવી, પ્રતિમાએ કંપટન કીર્તિકરની કીર્તિ સાંભળી હતી અને આ લગ્નમાંથી વરરાજ શો ફાયદો કાઢવા માગતો હતો તેની પણ તેને ખબર પડી ગઈ હતી એટલે તે બોલવા ઉડી. વ્રજલાલ અને કોશાકરના તો આ જોઈને હોશકોશ જ ઉડી ગયા.

“સ્નેહી બેનો અને ભાઈઓ ! બ્રાહ્મચર્યનું નામ સાંભળીને જ મને બહુ આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો તે આજે નજરે અનુભવ લીધો.

પણ મને દિલગીરી એટલી જ થાય છે કે બાલકલ્પ કરવાની ઉતાવળમાં પડેલા કન્યાના પિતાએ કેપટન કીર્તિકરના ચારિત્ર બાબત જાણવાની કે દરકાર કરી નહિં. હું જેટલું જાણું છું તે ઉપરથી કહી શકું છું કે કેપટન કીર્તિકર કન્યાને બિલકુલ ચાહતા નથી પણ બાલકલ્પને બદલે દુનિયામાં આગળ પડાય અને સુધારકમાં ખપાય એ તેમનો એક ઉદ્દેશ હતો. કન્યાને એના પિતા તરફથી જે મોટી રકમ મળવાની છે તે હાથ કરવી એ તેમનો બીજો ઉદ્દેશ. તેમના જેવા ખરાબ ચરિત્રના અને હલકા મનુષ્યો સુધારાનો કુંડો આગળ લાવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાંપી લે છે અને જગત તેમને તેમના ખરા રૂપમાં જોઈ શકતું નથી એ ખરે જ શોકજનક છે. આ લગ્નમાં હાજર રહેલાઓમાંનો મોટો ભાગ તેમના જેવો અને મી. કોશાકર એમ. એ. એલ એલ. બી. અને મી. વ્રજલાલ પંડ્યા એલ. સી. ઇ. ના જેવો જ છે કે જે મનુષ્યો સ્વાર્થ હોય ત્યારે સુધારક પક્ષમાં લાગી જાય છે અને અન્દરખાતેથી ન્યાતમાં રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. અને—”

પ્રીતિભોજનમાં ખજાણાટ થઈ રહ્યો. પ્રતિમા આગળ બોલી શકી નહિં. લગ્નમાં મોટું વિધન આવી પડ્યું. કેપટન કીર્તિકરે આ બધાં તોફાનનો વાંક કન્યાના પિતા ઉપર ઢોળી પાડ્યો. કન્યાના પિતાએ કેપટનને ગમે તેમ કહેવા માંડ્યું. કોઈએ મી. વ્રજલાલ પંડ્યાની સાથે એ બાઈ આવી હતી એમ કહ્યું એટલે મી. પંડ્યાની પાછળ લોકો પડ્યા. મનમાં પ્રતિમાને અનેક ગાળો દેતા મી. પંડ્યા ત્યાંથી એકદમ ધેર રવાના થઈ ગયા. ધેર જઈને પ્રતિમાને તરત પોતાનું ઘર છોડીને આસ્થા જવાનું કહી દીધું.

પ્રતિમાને પણ આ છેલ્લો અનુભવ બહુ દડવો થયો. બીજાંની લાગણીઓ દુખાય કે નહિં તે ઉપર તેણે હજી સુધી ધ્યાન આપ્યું જ નહિં હતું. પણ તરતના જ લગ્નમાંથી જોડાયેલાં જોડાંને પોતાની

પ્રતિજ્ઞાના પ્રભાવ વડે આવી રીતે દુઃખી કરી નાખ્યું તે એને સાલવા લાગ્યું. તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા તુટી ગઈ, તેનો અડગ નિશ્ચય ચળી ગયો. જે પાસે થોડા પૈસા રહ્યા હતા તેમાંથી ટીકીટ લઈને પાછાં અમદાવાદ જવાનો નિશ્ચય, આ વિશાળ જગતમાંના જુદા જુદા રંગને નહિં જાણનારી આ તરણુ આલિકાના ચાકેલા હૃદયે કર્યો. તેની અશ્રુથી છલકાતી આંખો સમીપ સરલકુમાર, પ્રિતમલાલ, સુમતિ, સુધીર્ત વગેરેની ઝાંખી પ્રતિમાઓ તરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૦.

પુનઃ સ્વગૃહે.

પ્રિતમલાલને ત્યાં બધાં જમવા બેઠાં હતાં અને પ્રતિમાએ— ખરાબ સ્વપ્નમાંથી ઝબકીને જાગી હોય તેમ દીનહૃદયી પ્રતિમાએ ગૃહમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. તેના વદન ઉપર તેજ નથી, આંખોમાં પ્રકાશ નથી, હૃદયમાં અનેરો ઉત્સાહ નથી, શરીર ઉપર સુધક અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો નથી. આજ આખા શરીર ઉપર દીનતા પ્રસરી રહી છે અને સ્નેહની લુખી આંખો નિસ્તેજ આમનેમ અસ્થિર અવસ્થામાં ફરકતી હતી.

“અરે પ્રતિમા !” પ્રતિમાની આવી દુઃખભરી આકૃતિ જોતાં જ જે સ્નેહની લાગણીઓ ઉભરાઈ આવી તે શમાવવાનો અને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતી સુમતિ બોલી.

“હું તો જાણતો તો કે તું મુંઝાઈ છે !” પ્રિતમલાલ નાકનાં ચર્મમાં હિંચાં કપાળ ઉપર ચડાવતા બોલ્યા. મનુષ્યો એમને ખબર આપ્યા સીવાય એક ગામથી બીજે ગામ શી રીતે જઈ શકતાં હશે તેનો વિચાર જ તેમને આવતો નહતો.

“પાછાં આવી પહોંચ્યાં કે શું!” અલકે ટોકાર મારી.

“હવેલો પ્રતિમા!” સુરેશો અંગ્રેજી સ્ટાઇલમાંજ ઝોકાવ્યું.

પ્રીતિદા હસી. આ બધું વર્તન એટીકેટની વિરુદ્ધ છે એમ ધારીને સુમન્તે બાંયમાંથી રૂમાલ કહાડીને પાછો ખોર્યો.

પ્રતિમાના તીક્ષ્ણ જિહ્વાપ્રહારથી બચેલી ચાકરડીએ એકદમ પાટલો અને થાળી મુકી દીધાં. પ્રતિમા નિશ્વાસ ખેંચીને પાટલા ઉપર બેઠી.

“પ્રતિમા દીકરી! તું ચાકી ગયેલી જણાય છે! સુમન્ત ઘીની પાતેલી એના તરફ મુક.” પ્રિતમલાલના આવા રનેભર્યા હિંદુગાર સાંભળીને પ્રતિમાના નિસ્તેજ વદન ઉપર લોહી ચડી આવ્યું. હમણાં રડું, હમણાં રડું, એવું હૃદયમાં થઇ ગયું પણ માંડ માંડ રડવું ખાળી રાખ્યું.

“તારે લખવો હત તો એકાદ કાર્ડ અમને લખીને જણાવી શકત કે તું ક્યારે આવવાની છે,” પ્રતિમાનાં આગલાં મેણાં સાંભર્યા એટલે સુમતિ ખોલી. “પણ તને બોર્ગની લાગણીની તો રજ પણ દરકાર હોય એમ જણાતું નથી. તું એકદમ ચાલી જાય એટલે લોક પુછે ત્યારે અમે કેવાં દેખાઇએ તેનો પણ તને વિચાર આવ્યો હતો? અને પાછી આવી તે પણ આવી રીતે! હજી આજે સવારે મેં પેલાં કનકબેનને કહ્યું કે પ્રતિમા તો ડાકટરીનું શીખવાનો વિચાર કરે છે અને તેટલા માટે મુંખાઇ ગઇ છે. ત્યારે અત્યારે તો તું પાછી એક બીખારીની માફક આવી પહોંચી? તમે આમ મુઠા કેમ ખેસી શકો છો?”

“પણ એ ચાકી ગઈ છે; એને જરા ખાવા તો દો” પ્રિતમલાલે ધીમેથી કહ્યું.

“પણ બાપુ,” અલકે વચમાં ટાપશી પુરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. “મા કહે છે તે ખરું છે. અહિં આવવાનો વિચાર થયો ત્યારે જરા

કાગળ તો લખવો હતો ! હું તો તાર કે કાગળ લખ્યા સીવાય આખું જ નહિં. ”

“ એ તો અમે જાણીએ જ છીએ, ” સુરેશ પ્રીતિદાને કાનમાં કહ્યું. “ એ બહેનને તો આખું ઘર તેડવા જાય ત્યારે દીકરા લાગે. ”

“ પ્રતિમા, તું બોલતી કેમ નથી ? ” સુમતિ તેને શાંત જોઈને બોલી.

“ વખતે તે મુંગી થઈ ગઈ હશે ! ” સુરેશ ગંભીરપ્રીતિ કહ્યું.

“ મુંગો રહે, ” પ્રિતમલાલે ધાંટો પાડીને કહ્યું. “ કેમ દિકરી, તે કાગળ કેમ નહિં લખ્યો ? ”

“ કારણકે મારી પાસે પૈસા ન હતા, ” પ્રતિમાએ ધીમેથી કહ્યું.

“ પૈસા ન હતા ? ” પ્રિતમલાલ અજાયબીથી બોલી ઉઠ્યા.

“ ત્યારે તું અહિં આવી શી રીતે ? ” અલકે પૂછ્યું.

“ માંડમાંડ એટલા પૈસા ઉભા કર્યા હતા, ” પ્રતિમા બોલી.

“ ત્યારે તો તું થડકલાસમાં આવી હશે ! હાય હાય ! ” પ્રિતમલાલે પોતાની પાસે પડેલા લોટામાંથી દુધ પ્રતિમાના વાડકામાં રેડતાં કહ્યું. “ લે દિકરી, જરા પી એટલે ટટાર થાય. ”

સુમતિએ આ ઉપરથી કહ્યું કે એ તો ફક્ત જગતમાં માઆપને અપજ્ઞ અપાવવો એ જ હતું. અલકે પ્રતિમાની વાત જ માનવાને ના પાડી. સુમન્તે ઘણી વાર વિચાર કરીને પુછ્યું કે મુંબઈમાં હમણા સીનેમેટોગ્રાફમાં કેવીકેવી પ્રીતિ આવે છે ! પ્રિતિમાએ પુછ્યું કે એકલાં મુસાફરી કરતાં બીક નહિં લાગે ! સુરેશ સવાલ કર્યો કે મુંબઈમાં કેઈ નવાં નાટકો જોયાં કે નહિં ? અને જોયાં હોય તો તેમાંથી ગાયનના રાગ યાદ રાખ્યા કે નહિં ? પ્રીતિદાએ હમણાં ચોપાટી ઉપર બેન્ડ વાગે છે કે નહિં એ વિશે પુછ્યું. થોડી વાર પાછી મંડળમાં શાંતિ પ્રસરી એટલે પ્રતિમા બોલી, “ મેં પૈસાને માટે

પણ નહિ લખ્યું તેનું કારણ એટલું જ કે મેં તમને જે દુઃખ આપ્યું હતું તેનો મને પસ્તાવો થતો હતો. તમને જે અપમાન આપ્યું હતું તે વિચારથી અલારે મને કે' કે' થઈ જાય છે. મારાથી બનતું કરીને તેનો બદલો—”

પ્રતિમા વધુ બોલી શકી નહિ; કંઈ કંઈ ઇંધાઈ ગયો અને આંખ પાણીથી છલકાઈ ગઈ. ખાવાનું પડતું મુકીને, ઝડપથી હાથ ધોઈને, મેં નીચું રાખી પ્રતિમા આગલા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

પ્રતિમજાલજી ચરમાં નાક ઉપર પાછાં મુકતા, દિવગીરી ભરે ચહેરે પાટલા ઉપરથી ઉઠ્યા.

“બિચારી પ્રતિમા !” પ્રમિલા કુસકાં ખાતી બોલી.

“એમાં એના ઉપર દયા લાવવા જેવું હું કશું જોતી નથી.” અલકે કહ્યું, “આવા અનુભવ મળશે ત્યારે જ એનામાં હલાપણ આવશે. એનાથી મોટી વયનાં માણસોની સામા તડતડ બોલવામાં જ હોંશિયાર છે તો ! હવે જ જણાયું હશે કે એનાથી મોટાં માણસોમાં એના કરતાં વધુ અક્કલ હશે. આખી દુનિયાના કરતાં એ ડાહી કે બધા નવા ધારા કલાડવા તૈયાર—”

“બસ કર, હવે બહુ થયું.” સુમન્તે ચીડવાઇને કહ્યું.

“હું પ્રતિમાને બહુ જ ચાહું છું.” પ્રીતિદા બોલી.

“મારી સૌથી વહાલી બેન પ્રતિમા જ છે !” સુરેશ મોટો ધાંટો પાડીને કહ્યું.

સુમતિ હાથ ધોઈને કે'ક ઝડપથી લખતી હતી તે લખી રહી એટલે સુરેશના હાથમાં ચીઠ્ઠી આપીને બોલી. “જ તો સુરેશ દિકરા, જરા આ ચીઠ્ઠી સરલકુમારને આપી આવ તો.”

x

x

x

x

સરલકુમારને ચીઠ્ઠી મળી એટલે તરત આવ્યો, પણ તેના મનમાં એમ હતું કે પ્રતિમાને એકદમ માફી નહિ આપી દેવી કારણ

કે એમ અત્યારથી ઢીલા થઇ જવાય તો પછી આગળ ઉપર બાર-વચ્ચર કેમ જળવાય !

પ્રતિમાને સુમતિના બિચારકારથી અચકનો સાળું પહેરાવવામાં આવ્યો; પ્રતિજ્ઞા પોતાનું સારામાં સારું બદન લઇને પ્રતિમાને પહેરાવવા મંડી, પ્રતિજ્ઞા પોતાના રૂમાલ ઉપર સુમન્ટલાઇ પાસે સેન્ટ નખાવી લાવીને બદનના ગજવામાં બોસવા મંડી, અને સુરેશ “ઓ દ કવીનીન’ની શીશી લાવીને, બધાંએ ના કહેવા છતાં, પ્રતિમાના વાળ ઉપર છાંટવાને આમતેમ કુદવા લાગ્યો.

આખરે પ્રતિમા સરલકુમાર પાસે આવી.

“કેમ પ્રતિમા !” કૈંક ગભરાતે અવાજે સરલકુમાર બોલ્યો.

“માએ તમને બોલાવ્યા હતા એની મને ખબર ન હતી.” પ્રતિમા નીચું જોઇને બોલી.

“એનો અર્થ એમ તો નહિ કે હું આવ્યો તે તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ !” સરલકુમારે પુછ્યું.

પ્રતિમા કશો ઉત્તર દઇ શકી નહિ.

“કેમ કે ઉત્તર દેતાં નથી ?” સરલકુમારે પુછ્યું. “ગઇ વખતે તો તમે એકદમ સાચું કહી દેતાં.”

“હાર પછી તો ધણુંય વીતી ગયું.” પ્રતિમા ધીમેથી બોલી.

“શું વીતી ગયું ?” કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. “નહિ બોલો ?” ઉત્તર નહિ. “પ્રતિમા, નહિ બોલો !” સરલકુમારે સહસા પ્રતિમાનો નિસ્તેજ ચહેરો જોયો.

“અરે ! આ શું ? આવો ફેરફાર કેમ ?”

“તે હમણાં મારાથી કહી શકાય તેમ નથી. આજે તો મારે તમને એક પ્રશ્ન પુછવો છે.” પ્રતિમા બોલી.

“શું ?”

“એટલું જ કે તે દિવસે મેં જે તમને કહ્યું હતું તેની માફ મળી શકશે?”

“પણ એ તો બધું સાચું જ—”

“નહિ, હવે એ શબ્દ કૃપા કરીને વાપરતા નહિ!” પ્રતિમા બોલી ઉઠી. “હવે હું જ્યાં સુધી જીવું ત્યાં સુધી એ શબ્દ મારે સાંભળવો નથી. મેં તે અમલમાં મુકી જોયું પણ નથી ચાલતું. વર્ગવર્થની દુનિયા આપણી દુનિયા નથી અને આપણે બધાં વર્ગવર્થ નથી. તેના કાવ્યમાંથી મેં આવો અર્થ ઉપજાવ્યો એથી મેં ઘણું સહન કર્યું અને મારાં સ્નેહીઓને ઘણું દુઃખ આપ્યું. હવે ફક્ત મારે એટલું જ પુછવાનું કે તમે માફ કરી શકશો?”

“ત્યારે તમારો કહેવાનો અર્થ એમ તો નહિ કે મારે વિશે તમે જે કહ્યું હતું તે સાચું તો હતું જ પણ તમે કહેવા માગતાં ન હતાં?”

“ના વહાલા ના,” પ્રતિમા સરલકુમાર સામા જોતી બોલી. “હું જે બોલી હતી તે બોલું હતું.”

જેવી પ્રતિમાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા તુટી ગઈ કે તરત જ સરલકુમારની આંખય પ્રતિમાની આંખમાં મળી ગઈ. સ્નેહીઓનાં હૃદય સ્નેહથી જોડાઈ ગયાં. સરલકુમાર અને પ્રતિમા ઉભયના મુખ ઉપર સ્નેહની જ્યોત્સ્ના પથરાઈ ગઈ.

પ્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત.

મધુસુદન સીનીઅર બી. એ. ક્લાસમાં હતો, યુવાન હતો, રસિક હતો. શેક્સપીઅર, કાલિદાસ, આયરન, ભવભૂતિ, શેલી વગેરેના પ્રેમના મંત્રોથી ઉન્મત્ત થયેલ હતો. તેનું શરીર મુંઝાઈની એક કોલેજની હોસ્ટેલમાં હતું; આત્મા સુરતમાં ગોપીપુરાના એક ફળીયાના ઘરની આસપાસ ભ્રમણ કરી રહ્યો હતો. તેનો વિવાહ વાસંતી નામની સોળ વર્ષની યુવતી સાથે થયો હતો. વાસંતી સુરતમાં હતી. મધુસુદન મુંઝાઈમાં હતો. જુના વિચારનાં વડીલોના ધાકને લઈને પત્નીને મળાતું નહિ, મળે ત્યારે બોલાતું નહિ એટલે પત્રવ્યવહાર તો સંભવેજ શાનો? એક વખત એક મિત્રને ત્યાં વાસંતી પત્ર લખે એવી ગોઠવણ મધુસુદને ધ્રુજતે હૃદયે અને ધડકતે હૈયે કરી હતી પણ એટલામાંજ વાત કુટી અને પરિણામે આશરે દોઢ માસ સુધી મધુસુદનનું જીવન નર્કયાતના સહન કરી રહ્યું હતું.

ઇસ્ટરની ચાર દિવસની રજા આવી. સુરત આવી જવાનો આગ્રહ કુટુંબીઓ તરફથી પત્રદ્વારા થયો. મધુસુદન સુરત જવા તત્પર થયો. તે ત્રણ ચાર દિવસ દરમિયાન પોતાની મારીને ભાંગ લગ્ન હતું. આવો અનુકૂળ પ્રસંગ માણકનાં મીઠાં દર્શન કરવા આતુર બનેલ હૈયું કેવી રીતે ચુકે? એ ત્રણ ચાર દિવસમાં હૃદય-દેવીની સાથેની પ્રેમગોષ્ઠિનો એકાદ પ્રસંગ તો આવશેજ એમ આશા બર્થો યુવાન ધારી લે તો એમાં અસ્વાભાવિકતા મળ્યાય ?

જુના જમાનાના મોટાં ઘર, સમાંસ્નેહીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે જવાને ઘરનાં બધાં કુટુંબીઓની દોડધામ, પુર્વ અને પશ્ચિમના સન-મને દૂંઢતારા કવિઓના કાવ્યો વાંચી વાંચી પ્રેમપ્રસંગ શોધવા ઉત્સુક બનેલ હૈયું-આ બધું હોય ત્યાં ત્રણ ચાર દિવસમાં પોતાની સ્નેહદેવી સાથે શું માત્ર પંદર મીનીટ પણ વાત્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ નહિ. પ્રાપ્ત થાય ? ‘ચશેજ, ચશેજ’ નો ખાનિ મધુસુદનના હૃદયને મુંઝા-ધમાં વિવહળ બનાવી દેતો હતો.

મુંઝાઈથી પોતાના ભાઈબહેનો માટે નાની નાની વસ્તુઓ ખરી-દીને મધુસુદનને વિચાર સ્પુર્યો : “એને માટે પણ કેંક લેનો જાઉં ?” હૈયું કેં નહિ ઉત્તર દઈ શક્યું નહિ. “વાતસ્થની પ્રતિમા રૂપ વાસંતી માટે શું લઉં ? લઉં કે નહિ લઉં ? લઈશ તો આપવાનો પ્રસંગ આવશે ખરો ? લઉં તો તેના પૈસા વડીલોને જણાવ્યા વીના લાવું ક્યાંથી ?” વગેરે રમણીય મુંઝવાણુ ઉત્પન્ન કરાવનાર પ્રશ્નોની પરંપરા આ દીનીના હૃદયમાં તીવ્ર વ્યથા કરાવી રહી હતી. ગુરુવારની રાતે પોતે ગુરુન જવાનો અને ગુરુવારની સવાર થઈ પણ ટોઈપણ વસ્ત્ર લાવી શકાઈ નહિ. હૃદયમાં ઉદ્વેગ વધતો જતો હતો. આખરે છેક સાંજે એક દુકાનેથી સ્ત્રીઓ વાપરે તેવા વાટચે અઢી રૂપિયા ખર્ચાને લેવાયો. અઢી રૂપિયા હીસાબમાં ગડમથલ કરીને, મંજુરોના દરમાં, ટપાલ ખર્ચ વગેરેમાં, કાગળોમાં વધારો કરીને ભરપાઈ કરી દેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો.

ગુરુવાર રાત પડી. નાની શેતરંજી, એકાદ હેંડબેગ જેવું સુટ-કેસ વગેરે લઈને ખીજા એક બે મિત્રોનેડે મધુસુદન હાંફજો ફાંફજો ડોલાયા ઉપર પહોંચ્યો. દોડધામ કરીને હીંચકો મેળવ્યો. કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થી સ્વગૃહે કુટુંબીઓને મળવા જતા હોય અને તે વેળા મુસાફરી વખતે જેવી મસ્કરીઓ કરીને વખત વીતાવે તેવી મસ્કરીઓ કરતા, કૃત્રિમ હાસ્ય કરતા મધુસુદન અને મિત્રો, સવારના

સાડાઝઝેકે સુરતના જીર્ણ કાટની દીવાલ જણાવા માંડી એટલે ખીસ્તરા બાંધી લઇને પોતપોતાનાં પોટલાં સંભાળી તૈયાર થઈ ગયા અને ટ્રેન સ્ટેશને આવી પહોંચતાં ઉતરી પડ્યા. ખીજા મિત્રોએ સ્ટેશન ઉપરની હોટેલમાં આ પીવાની ઘણી ઇચ્છા દેખાડી પણ પ્રેમથી તલસતાં અને વિરહાગ્નિથી પીડાતાં હૈયાને એટલોય વખત ગુમાવવો કેમ શકે ? મધુસુદને બહાના કાઢીને રહ્યા પીવાની ના પાડી અને જલ્દી ગાડી કરી લઇને ઘરની ગલીને નાકે તે પહોંચ્યો.

ગાડીનો ઘડગરાટ સાંભળી મધુસુદનનો નાનો ભાઈ દોડી આવ્યો. ઘરના કઠેરામાં બહેન અને મા જણાયાં. મધુસુદને આમતેમ જોયું. નાનાભાઈની સાથે વાત કરવાનું પણ સુઝ્યું નહિ. ગાડીવાળાને પૈસા ચુકવી આપવાનું પણ યાદ ન આવ્યું. “વાસંતી ક્યાં ?” એજ પ્રશ્ન મધુસુદનના હૃદયને ઘેરીને ઉભો રહ્યો. ઉપડ્યા કઠેરામાં તો નહિં હોય પણ નીચે પરસાળની જાળીએ તો તે ઉભી હોયને ! જાળીમાં કોઈ મનુષ્ય જણાયું. ચક્ષુ ધ્રુગવાળાં હોય અને એથી પોતાને અરામર જણાતું નહિં હોય એમ ધારી ઝડપથી ચક્ષુ લુછ્યાં અને જોયું. પરિણામે નિરાશાજ ! જાળીમાંથી જોતો ભ્રાણીયો નોકર ઉભો ઉભો મધુસુદન સામે સ્મિત કરવાનો ચત્ત કરતો હતો. મધુસુદનના હૈયામાંથી નિશ્વાસ નીકળી ગયો. ભગ્નહૃદયે ગાડીવાળાને પૈસા આપ્યા. ન છુટકે નાના ભાઈને એકાદ સવાલ પુછ્યો. પાણીનો કુંજો તેના હાથમાં આવ્યો અને પોતે ખીસ્તરા અને ભેગ લીધાં. તે લઇને ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં વિચાર આવ્યો : “નાનાભાઈને એની ભાભી વિશે પુછું ?” મોંએ પ્રશ્ન આવ્યો : “વાસંતીભાભી ક્યાં છે ?”

પણ નહિં, હિંમત ચાલી નહિં. કદાચ નાનો ભાઈ મા અને બહેનને કહી દે તો ? ‘વાસંતી’ એવું નામ પણ પોતાના મુખમાંથી નીકળી પડ્યું એમ જો એમના જાણવામાં આવે તો તો ભોગ ફરી

વળે. ઇસ્ટર વેકેશનને બદલે ખાસડાં વેકેશનજ રહે ! પુછવાનું માંડી વળાયું, હોઠ પીસીને મધુસુદન ઓટલે ચડ્યો, અને દાદર ઉપર પણ ચડ્યો. મા અને બહેને પુછ્યું: “કેમ, ભાઈ! આવી પહોંચ્યા ? નાના, ભાઈને પુછ તો ખરો કે તારે માટે શી શી ચીજો લઈ આવ્યા છે ? ભાઈ! બહેનને માટે કેં લાવ્યા કે ? મુંબઈ હો છો ત્યારે અમે બધાં યાદ આવીએ છીએ ખરાં કે ? ભાણુજીં તો અહિં મામા મામા કરે છે પણ મામાને તો યાદ શાના આવતા હોય ? ”

ભાઈ-મોટાભાઈ-મામા મધુસુદને જ્યાં જ્યાં નજર પડી ત્યાં ત્યાં દષ્ટિ ફેરવી પણ વસંતશી વાસંતી દષ્ટિગોચર થઈ નહિ એટલે ફકફક હસતાં હસતાં કહ્યું. “હા-હા-લાવ્યો છું ને, હમણા કાઠી આપું છું, જરા રહ્યા તો પીવા દો.”

રહ્યા પીવાઈ રહી, આરામ લેવાયો, બારણે અગીઆર વાગ્યા. તે અરસામાં અનેક રનેહીઓ, સગાંઓ આવી ગયાં અને મધુભાઈને મળી ગયાં. મધુભાઈ કેં કેં બહાને આપું ઘર શોધી વળ્યા. વાસંતી જણાઈ નહિ. વાસંતી સુરતજ છે એની ખાત્રી પણ મધુસુદનનાં તપતાં હૃદયને શાંતિ અર્પવાને માટે બસ હતી પણ તે ખાત્રી પણ કોણ આપે ? પોતે કેવી રીતે મેળવે ? જેમને જેટલું પુઝાય તેટલું પુછી બેસું પણ તેમાંથી વાસંતી ઘરમાં કેમ નથી આવી તે વિશે કેં ઘરમાં જણી શકાયું નહિ. અગીઆર વાગ્યા એટલામાંજ બાનો તાડુકો થયો. “મધુ ! બારણે અગીઆર થયા એની ખબર છે કે ? સુરત આવ્યા છો તે સગાંનાં લગનમાં આવ્યા છો. ઘરમાં એઠીની ખાંકક પડ્યા રહેવાને નથી આવ્યા. જાઓ નાહી ઘોષને અનુમાશીને ત્યાં જમવા જાઓ.”

મધુસુદને માશીને ત્યાં જમવા જવાની તૈયારી તો કરી પણ લાગણીથી ઉભરાતાં હૈયામાંથી તો માત્ર એકજ સૂર નીકળ્યા કરતો હતો.

“વાસંતીના દર્શન વીના બીજું મને ગમતું નથી!”

જતાં જતાં હૈયું વિચારને ઝોલે ચડ્યું. “આજ શુક્રવારની સવાર તો ગઈ પણ ખરી. મારે રવીવારે રાતે તો પાછા જવું છે. રજા ખલાસ થઈ જાય અને વાસંતી નહિં મળે તો? હાય હાય! શું કરું? કેને પુછું? પણ કદાચ એ એના પીયરથી ખારોખારજ મનુમાશીને ત્યાં આવવાની હશે. હા હા, એમજ હશે. એ માશીને ત્યાં ન આવે એ બનેજ કેમ?”

આ વિચારથી ઉત્સાહિત થઈ મધુસુદન માશીને ત્યાં પહોંચ્યો. “ઓહો! મોંઘા ભાણેજ આવ્યા, મોંઘા ભાણેજ આવ્યા” બધે થઈ રહ્યું. માશી દોડ્યાં, છોકરીઓ દોડી, છોકરાઓ દોડ્યા, મધુસુદનને ઘેરી વળ્યાં. મધુસુદને વાત કરતાં કરતાં પણ આગળ પ્રયાણ ચાલુ રાખ્યું. એને માશીને મળવું નહોતું કે નહોતું મળવું એના છોકરાંઓને એને તો “માશક! મારી ક્યાં ગઈ?” એજ પ્રશ્ન મુંઝવી રહ્યો હતો. અને એથીજ જ્યાં સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી લગ્ન વખતે કરવી પડતી અનેક ધમાલમાં મચી પડી હતી ત્યાં જન્મને મધુસુદન ઉભો રહ્યો. માશીએ સ્વાભાવિક રીતે ત્યાંજ તેને પાટલો આપીને બેસાડ્યો. જમવાનું પણ તેજ ખંડમાં હતું એટલે મધુભાઈનું આ પગલું સર્વને સ્વાભાવિકજ લાગ્યું. મધુસુદને એક એક યુવતી સામે દષ્ટિપાત કરીને વાસંતિને શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. સહેજ છેટે એક અંધારા ચોરડામાં પુરીઓ ગોઠવેલી હતી ત્યાં ત્રણચાર યુવતીઓમાંથી એક વાસંતિ જેવી જણાઈ. મધુસુદનનું હૈયું આશાથી-ઉત્સાહથી ઝલઝલી ઉઠ્યું, પણ અદ્ય સમય માટેજ. થોડા વખત પછી તેજ યુવતીએ બહાર આવીને “અદ્યા મધુ! તું તો બહુ મોંઘો થઈ ગયો છે ને શું” કહીને એને સંજોધ્યો. એટલે એની આશા અને ઉત્સાહ ઉભય નષ્ટ થઈ ગયાં. એ યુવતી તો એની આંધેની માશી—અટકબોલી નિર્મળા નિકળી પડી. ભગ્ન હૃદયે મધુસુદને પીરસાતાં પકવાન બાણી ચિત્ત દોડાવ્યું.

જુના જમાનાની મસ્કરીઓ થઇ. થોડીક નાની તકરારો થઇ ગઇ. મધુ જમીને થોડી વાર ખેતીને ધેર જવા નીકળ્યો. ધેર જતે જતે જરા વાંકો ચકરાવો લઇને સાસરાં આગળ થઇને ધેર જવાનો વિચાર તેને થયો અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાની તેણે શરૂઆત કરી એટલામાંજ પાછળથી બહેનનો અવાજ આવ્યો. “મધુભાઈ! આ નાનાભાઈને તમારી સાથે આવવું છે તે લેતા જાઓ. ખારોખાર ધેરજ જળો હોં. તડકામાં એને તરત લુ લાગી જાય છે.”

મધુસુદનભાઈને એકા બળવાની ઈચ્છા થઈ પણ તરતજ પાછી સમી ગઈ. નાનાને લઇને ખારોખાર ધેર ગયા. શુક્રવારનો અર્ધ દિવસ ખલાસ!

સાંજે બહેનની છોકરીને વાડી ભરવામાં આવી. ધરમાં કેલાહલ થઈ રહ્યો. માલણે આવીને કીકીબહેનને માથે ડુલની વાડી ચુંથી. મનુમાશીએ વાળની લટમાં ચાકખોરીયાં ધાડ્યાં. મદનબહેને કાને હીરાના એરીંગ પહેરાવ્યાં. ચંદ્રકલા મામીએ પોતાની છોકરીની મોતીની બંગડી એને હાથે પહેરાવી. ક્યાં ક્યાં સગાંને ત્યાં જતાવવા લઈ જવી એની ટીપ વડીલોએ કરવા માંડી. મધુસુદન ત્યાંજ ઉમો હતો. વાસંતી ધરમાં કે માશીને ત્યાં કેઈ ઠેકાણે જણાતીજ નહોતી તેનું કારણ શોધી કાઢવાનો યત્ન કરવાની તકજ તેને મળતી નહોતી એટલામાં બહેને ટીપમાં નામો ઉમેરાવતાં કહ્યું, વાસંતીભાભીનું ધર માદ રાખજો-ભુલી નહિ જતાં.”

પ્રેમના દર્દીઓ તક શોધવામાં અને તે મળે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવામાં કવચિતજ ચુકે છે, તરત મધુસુદને ઝુકાવ્યું. “તે એને ધેર વળા શું કરવા થકકો ખાવો? અહિં એનાથી અવાતું નથી!” તંકે સારી હતી. મધુસુદનનું વાક્ય પણ વડીલોને રૂચે તેવું હતું પણ દુનિયાદારીમાં રમ્યાંપર્યાં રહેલાં વડીલોએ આ વાક્યમાં રહેલો ગૂઢાઈ જાણી લીધો અને ઉત્તરમાં કેંક પણ જણાશે એવી મધુસુદનની આશા નિષ્ફળ ગઇ.

ઉત્તરમાં માત્ર મા અને બહેનની આંખમાંથી ક્રોધ અને કટાક્ષના તણખા અને મૃત્યુસમી ગાઢ શાંતિ !

મધુસૂદન ઝંખવાણો તો પડ્યો. પણ કામદેવની તપશ્ચર્યામાં આત્મભોગ તો આપવાજ પડેના ! પોતે કીકીબહેનને એક રૂપીઓ આપ્યો અને લુગડાં પહેરીને “જરા આવું છું” કહીને સાથે નાના બાઇને મા બહેન તૈયાર કરાવી આપે તે પહેલાં ધરૂ ધરૂ કરતો દાદર ઉતરતો બહાર નીકળી પડ્યો. બહાર તો નીકળ્યો. પણ એ જય ક્યાં ? સાસરાના ધર આગળથી જતા રસ્તા ઉપર એકવાર ગયો. ધરના બારી બારણાં બંધ હતાં. થોડીવાર આમ તેમ ફરીને બીજી વાર ગયો. બારી એક ઉઘાડી હતી પણ કોઈ પણ માણસ દષ્ટિગોચર થતું ન હતું. ત્યાંથી એક મિત્રને ત્યાં ગયો. ત્યાં મહા મહેનતે પચીસ-ત્રીસ મીનીટ ગપ્પાં માર્યાં. પાછો ત્રીજો આંટો તેજ રસ્તે !

પણ પરિણામે “દેવીનાં દર્શન દોલ્લધાં” જ રહ્યાં ! મધુસૂદનના હૃદયમાં કૈં કૈં તરંગો ઉઠ્યા અને ચમ્પા. રૂપેનના રસિક યુવકો માથકના દ્વાર આગળ પ્રેમગીતો ગાય છે તે પ્રસંગો સાંભળ્યાં. તેમ પોતે પણ ગાય તો ? પણ વિચાર કરતાં કાર્ય વિકટ લાગ્યું—અશક્ય લાગ્યું. કૈં ચીજ ગાય ? પોતાને સંગીત આવડતુંજ નહતું એટલે ધીમેથી ગાવાના સાંસાં ત્યાં લલકારાય તો કેમજ ? રોમીએ અને જુલીએટનો પ્રસંગ સાંભર્યો. નીસરણી લઇને બારી ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા થઇ. પણ આ જમાનામાં એ હિંમત ક્યાંથી ! સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંના પ્રેમપ્રસંગ સાંભર્યા પણ એકેય પ્રસંગ ઉપરથી તે વ્યવહાર હોય એમ લાગ્યું નહિ. રસ્તા ઉપર કોઈ ગાડી આવે અને તેની નીચે પોતે કચરાય તો પરિણામે હોહા થાય અને સાસરાનાં ધરનાં બધાં માણસો દોડી આવે ખરાં ! પણ-પણ ગાડી તો કચરાતાં કદાચ વધુ કચરાઈ જવાય તો હાથ પગને ખોડ રહી જાય અને તેથી વિવાહજ તુટી જાય તો ? વિચાર કરતાં એને કમકમાં આવ્યાં.

પ્રેમપ્રસંગો આલેખનાર કવિઓ પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર આવ્યો. તેઓ કથન કરીનેજ ખ્યાતિ મેળવતા હતા એમ તેને લાગ્યું. એમ કરતાં ચોથો ફેરો થયો. બારીમાં કોઈ યુવતી હાલતી હોય તેવો ભ્રમ થયો. વિચારનો સમય રહ્યો નહિ અને

વિચાર કેં ક્યાં વગર,
માથકને જોવા નઝર;
ગુલાવી એણે કિસ્તિ.

રસ્તા ઉપરથી એક નાનો પથ્થર લઈ તેણે બારીમાં ફેંક્યો. આ માર્ગ પ્રેમીઓને માટે સરજનજીનો હતો, કેં કેં મજનૂને લાયલાને બોલાવવા અમલમાં મુક્યો હતો. પણ નસીબ વાંકું હતું. બારીમાંથી વસંતે ટલુકતી કાચલશી, વાસંતીના મીઠા વેણુને બદલે શ્રીરામ સામે ધસતી કો શર્પનખાની ત્રાડ પડી. એ કોણ મુ.....બારીમાં કાંકરા ફેંકે છે? હરામખોર, પાછ, મુ.....ઢેડ!" ત્રાડ હજી પુરી થમી નહતી એટલામાં બારીમાં કોઈ પંચોતેર વર્ષની ડોશીની વિકાળ આકૃતિ જણાઈ. અંધાઈ થવા આવ્યું હતું અને ડોશીને આંખે કાચું હતું એટલે આ પ્રકરણની સમાપ્તિ ત્યાંથીજ થઈ. મધુસૂદનનો વિરહાગ્નિ એકદમ શાંત થઈ ગયો. જગમશહૂર પ્રેમ પ્રસંગો શર્પનખાના સુસવાટથી સરી પડ્યા. મધુભાઈ ત્વરિત ગતિથી સ્વગૃહભણી પ્રયાણ કરી ગયા. શુક્રવારની રાત પડી !

ઘેર વાગુ થયું. સોગટાંબાજી રમવાનો આગ્રહ થયો પણ ચિત્ત ચોંટયું નહિ. રમ્યો ન રમ્યો ઉડી ગયો. મોટા ખંડમાં ચાર પાંચ ચઘ્ચરી-તેમાંની એક પથારીમાં પોતે જાંખો બળતો ફકફકીયો દીવો—દુર દુર સંભળાતાં વાગ્ગના હૃદયસ્પર્ષી સ્નેહગીત, ગૂઢ શાંતિમાં સહસા વિઘ્ન નાખતી મોહોદ્વજાના લોકોમાં અરસપરસ થતી સુરતની સચોટ મસ્કરી—પરિણામે સમુદ્રગર્જનસમાં અદૃહાસ્પનાં મોજાં, બાર વાગ્યે દુઃખી દહીંના દુઃખમાં વધારો કરતાં ડાંડીયાનાં ડમ્ ડમ્

કરતાં નગારાનો અવાજ—મધુસુદનના તીવ્ર વેદનાં અનુભવતાં હૈયાનું એકાંત રૂદન. રાત્રિ વીતી.

શનીવારની સવાર પડી એટલામાંજ માનો હુકમ થયો. “મધુ ! જલ્દી તૈયાર થઈને માશીને ત્યાં જાઓ. આપણે આજનો દિવસ ત્યાંજ રહેવાનું છે. રવીવારે સવારે પાછાં આવશું.”

બસ, થઈ ચુક્યું ! દશેરાને દિવસે પાડાને વધ કરવા લાઈ જતા હોય તે વખતે પાડાની જે અવસ્થા હોય, અવાંચીન યુદ્ધમાં હોવીટ ઝરોના અને મશીનગનોમાંથી ગોળાઓના વરસાદ વરસી રહ્યા હોય ત્યાં બેચાર સિપાઈઓને દુશ્મનો સામે જવાનો હુકમ થયો હોય અને તેમની જે દશા થાય, મુંઝાઈની ઑશીસોમાંનો કે દીન કલાક રમ્મને આગલે દિવસે આશાભર્યો ઑશીસનો દાદર ઉતરીને ઘેર જવાની તૈયારી કરતો હોય તેવામાં શેકનો “અરે—! કાલે બપોરે ઑશીસે આવજો હો, હું આવવાનો છું.” નો ધાંટો સાંભળી તે કલાકની જે મનોદશા થાય તેવી અવસ્થા—તેવી દશા—તેવી મનોદશા મધુસુદનની થઈ, પણ ઉપાય શો ? પાડો તેવે સ્થાનેથી નાશી શકતો નથી, સિપાઈઓ દુશ્મનો સામે જવાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી, બિચારો દીન કલાક શેકને ના કહી શકતો નથી. મધુસુદન માના વચન પાછાં ઠેલી શક્યો નહિ. તે માશીને ત્યાં ગયો.

બપોરથી તો લગ્નની ધમાલ શરૂ થઈ ગઈ. સાંખેલા શણગાર-વામાં, તેમને માટે ગાડીઓ લાવવામાં, ત્રાંસાવાળા અને બેંડવાળા આવતા નહોતા તેમને બોલાવી લાવવામાં, મશાલોની જરૂર પડશે કે નહિ એ વિશેનો દોઢ કલાકનો ઉગ્ર વાદવિવાદ કરવામાં વગેરે અતિ મહત્વના કાર્યોમાં મધુસુદન એટલો બધો ગુંથાઈ ગયો હતો કે તેનાથી તેના હૃદયની ગુહાના ઉંડાણમાં સાલી રહેલા પ્રશ્ન વિશે વિચાર કરવાનો વખતજ નહિ મળ્યો. પણ આખરે વરઘોડો ઉપડ્યો. આટલા કલાક સુધી દહીંને પોતાના દહીં વિશે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો

મળ્યો પણ એથી કે' દર્દ મટયું નહતું. વરઘોડાને કયે રસ્તે ચલાવવો એ કાર્ય મધુસુદને માથે લઈ લીધું અને પોતાનું સાસરું જે રસ્તે હતું તે તરફ વરઘોડો વળાવ્યો. વરઘોડો એ ઘર આગળ આવ્યો એટલે મધુસુદને સાસરાંના ઓટલા ભણી દષ્ટિ ફેરવી. આહ ! તે દિવ્ય મુખ ! તે સૌમ્ય આકૃતિ ! આખરે જણાઈ. સ્ત્રીઓના વૃંદથી સહેજ છેટી, ધરનું સાદું શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી કે. સંગેમરમરની પ્રતિમારૂપ, વાત્સલ્યભરી વાસંતી ઉભી હતી. ખેંડ દીલના તાર ઝલઝલાવતું પ્રેમસંગીત વગાડી વાતાવરણને પ્રેમમય કરતું હતું, સાજનમાં ચાલતા યુવકો એ વાતાવરણથી મસ્ત થઈ સુંદરીઓના નયન કટાક્ષ પોતપોતાના પ્રત્યે આકર્ષવા યત્ન કરતા હતા. ઓટલા ઉપર ઉભેલ સ્ત્રીઓ પોતપોતાના હૃદયદેવતાને નિરખી રહી હતી. અનેક કીટસનનો પ્રકાશ સુંદરીઓ તેમજ યુવકો ઉભયને વધુ સૌંદર્યવાન બનાવી રહ્યો હતો. મધુસુદનની આતુર આંખો વાસંતીને નિહાળી રહી હતી ત્યાં-મળી દ્રષ્ટોદ્રષ્ટ !

મનુષ્યોની ભીડમાંથી મધુસુદન આગળ નીકળ્યો. મરણીયો રાજપૂત પોતાના લક્ષ્ય સમીપ પહોંચવા ધસતો હોય, લશ્મકંડપમાં દક્ષિણ લેવા હાથ લાંબા કરી કે પ્રચંડ ઉદ્વેગો ભૂદેવ દક્ષિણ આપનાર પુરૂષના હાથને સ્પર્શવા આગળ વધતો હોય તેમ મધુસુદન પ્રેમીઓના હૃદયમાં આવે સમયે ઉદ્ભવતી સરજનજનુની ઉર્મિઓના વેગથી ધસડાતો આગળ વધ્યો. એક ક્ષણમાં પોતાની હૃદયરાણી સમીપ આવ્યો. હૃદયરાણી સહેજ નીચી વળી. “કેમ-કેમ, જણાતી નથી ? શું-શું થયું છે ? કે' તકરાર થઈ છે ? હું રવીવારે રાતે તો પાછો જવાનો છું.” બોખરા, ધ્રુજતા અવાજે અરપટ રીતે મધુસુદન બોલ્યો.

આ પ્રશ્નોની પરંપરા પુછતી વખતે મધુસુદને પોતાનું સર્વસ્વ પોતાની યુવાવસ્થા-પોતાનો પ્રેમ-પોતાની ઉર્મિઓ-પોતાની સ્નેહરાસિને અરણે ધરી દીધું હતું. વખત હતો નહિં. વાસંતીએ સહેજ

સ્મિત કર્યું અને ઉત્તર દીધો. “મને સુતક છે-ખીજું” કશું નથી આવતી કાલે સવારે મારી બહેનની બારીએ ઉભી રહીશ.”

હજી એ વધુ બોલવા બચ છે, મધુસુદન એ સાંભળવાની ચાતક પેઠે રાહ જુએ છે એટલામાં તો એટલા ઉપરથી આવેથી કાઈ સિંહણ પોતાના ભક્ષ સામે જુએ તેમ માના બે નયન મધુસુદનને જોઈ રહ્યાં.

અમારે સાચુંજ બોલવું પડે છે. દિવ્ય પ્રેમને કલંક લાગ્યું; લયલા-મજનૂન, શીરીન-ફરહાદ, રોમીઓ-જુલીએટ, વગેરે અદ્ભુત પ્રેમી બેલડીઓમાં વાસંતી-મધુસુદનના યુગલને ગણવાની તક ગઈ. બે પ્રેમીઓ પોતાના પ્રેમચમમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પવા તૈયાર થયાં નહિં-ખીધાં-નાઠાં! વાસંતી પોતાના બારણામાંથી પોતાના ધરમાં સરકી ગઈ. મધુસુદન કીટસનવાળાને દમડાવતો, બેંડવાળાઓને ઉશ્કેરતો, ત્રાંસાવાળાને સીધા ચાલવાને કહેતો, વરઘોડો આગળ કબે રસ્તે ચલાવવો એજ વ્યાપારમાં કુખી ગયો હોય તેમ મોટી ફલાંગો ભરતો આગળ કુદ્યો. એ સમયે “મધુ ! મધુ !” નો કંઈક શ્વનિ એટ-ટલાની દિશાથી તેના કણને અથડાયો તેવો ભ્રમ તો એને થયો; પણ તેવે સમયે વરઘોડો ચલાવવાની ફરજ અદા કરવાનું મહાન કાર્ય તેના શિર ઉપર ખડું હતું અને તે બળબેજ છુટકો હતો એટલે મધુસુદને એ ભ્રમને ગણકાર્યા વીના આગળ ચાલ્યાજ કર્યું.

પ્રેમીને પ્રેમના પાન પામે પછી પરિણામની પરવાહ શાની ?

*

*

*

*

રવીવારનું મંગલ પ્રભાત ! મારીને ત્યાંથી ચા પીને તરત મધુસુદન નાંડો. મા, બહેન વગેરે બે ત્રણ કલાક રહીને ઘેર આવવાના હતાં. બે ત્રણ કલાકમાં તો પ્રેમધેલાં પ્રેમીઓ પૃથ્વીને સ્વર્ગ બનાવી દે. પોતાને ઘેર આવીને ઉપલા માળના આગલા ખંડની બારીએ એ ઉભો. વાસંતીની બહેનનું ઘર બરાબર તેના ધરની સામે હતું.

વચમાં માત્ર ત્રણ સાડાત્રણ શીટની શેરીજ. સામસામા ઘરમાં ઉભેલાં માણસો બારીઓમાંથી એકેકને અડકી શકે એટલુંજ અંતર ! મધુ-સુદન તરસીઆંબે સામેના ઘરની બારી જોઈ રહ્યો. અદ્ય સમયમાં મધુસુદનની સ્નેહરાશિ-હૃદયદેવી-પ્રિયતમા-માથક જે કહો તે વાસંતી આસપાસ બીકથી-કંપથી જોતી, લપાતી, છુપાતી આવી.

બાહ્યાડંબર કામીઓ માટે છે. નિર્દોષ પ્રેમના તરસ્યાં યુવક-યુવતીઓ માટે નથી. વાસંતીનું સાદું સ્વચ્છ વસ્ત્ર મધુસુદનની આંખે કીનખાખના શેલાં કરતાં કે પારીસના મોંઘામાં મોંઘા ‘ગાઉન’ કરતાં પણ અધિક પ્રતિભાવાળું જણાયું, ગળાંની ઝીણી પચીસ રૂપીઆની કંઠી હીરાના ખેમુલા દાર કરતાં વધુ મુંઝ લાગી. ઘડીકમાં ભયથી શેરીમાં જોતાં, ઘડીકમાં શરમથી નીચું નિહાળતાં, ઘડીકમાં પ્રેમના આવેશથી દારથ કરતાં મધુસુદન અને વાસંતી વાતોને ઝાડે ચઢી સ્વર્ગસ્થ અનુભવવા લાગ્યાં, પોતાને સુતક હતું એથીજ એ આવતી જતી ન હતી એ ખુલાસો કેંક લંબાણથી વાસંતીએ આપ્યો. મધુ-સુદને પોતાને થયેલી વેદનાનું કેંક ભાન કરાવ્યું. ઉભય હિંમતવાન બન્યાં; પરિણામ વિશે વિચાર કરવાનો શ્રમ ન લેવાયો. વાસંતી પોતાની બહેનને ત્યાંથી ઉતરીને મધુને ઘેર ગઈ. મધુએ આલિંગન સાથે વાટવો આપ્યો. વાસંતીએ લીધો. પડોશીના એક નાના છોકરાને એક આનાની લાંચ આપી આઈસક્રીમ મંગાવ્યાં, તે આવ્યું અને બન્નેએ ખાધું.

પોતાનીજ સૃષ્ટિમાં રાચતાં અને ઓતપ્રોત થઈ ગયેલાં ઉભય દુનિયાંની વાસ્તવિકતા ભુલી ગયાં-વસ્તુસ્થિતિ વિસરી ગયાં. શેરીમાં જોવાનું યાદ નહિં રહ્યું. આઈસક્રીમ ખવાઈ રહ્યું. “હવે તો જાઉંજ —હવે તો જાઉંજ” કરતી વાસંતી વળી પાછી વાત કરવા ઉભી રહી હતી. એટલામાં દાદર ઉપર અવાજ થયો. જપાનમાં છેલ્લો ભયંકર ધરતીકંપ થયો હશે અને તે વખતે ત્યાંના મનુષ્યોના હૃદય

જેમ ધડકયાં હશે તેમજ આ પ્રેમીઓના હૃદય ધડકયાં. હજી તો આમ તેમ જુએ છે ત્યાં તો “ આ શું ! મધુભાઈ ! અને તમે વાસંતીભાભી ! સુતકી ! અમારે ત્યાં ! આ વખતે ? ” ના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાં, આંખમાંથી વીસુવીઅસની જવાલા વરસાવતાં, મુખ ઉપરથી ત્રીજું નયન ઉઘાડું કરીને શીવ ભગવાન ઉભા હોય તેવાં શોભતાં બહેન !

કોઈ માછીમારે અસહાય માછલાંને જળમાં પકડયાં હોય, કોઈ શીકારીએ દીન હરિણીઓને સપડાવી હોય, જરમન સેનાપતિ હીડનંગર્ગે કાદરથી ભરપુર ખીણોમાં રશીઅન લશ્કરને ફસાવ્યું હોય તેમ બહેને જેને પકડયાં. બચાવનું સાધન નહતું, નાસવાનો માર્ગ નહતો, દયાની આશા રાખવી એ મૂર્ખતા હતી, દયાની યાચના કરવી નિરર્થક હતી. જેય નીચું નેઈ રહ્યાં. બહેનના મુખમાંથી તીવ્ર કટાક્ષોનો પ્રવાહ નાચગરાના ઘોષ જેવો વહા કરતો હતો. ધાંટે ક્ષણે ક્ષણે વધુ ઉગ્ર થતો જતો હતો. મધુસુદને પોતે પોતાની સાત પેઢી લજવી, આપદાદાની આગર ઉપર પાણી ફેરવ્યું, ભણતરમાં ધુળ મેળવી વગેરે સત્યો તેણે અર્ધબેભાન સ્થિતિમાં સાંભળી લીધાં. વાસંતીએ પોતે માઆપની કુખ લજવી. હલોતા જેવડી થઇને નાચનારીની માફક નાચી, હલકામાં હલકી વર્ણુની ઓઝો. પણ ન કરે એવું કામ કર્યું વગેરે આક્ષેપો ચુસ્ત અહિંસાત્મક અસહકારીની અડગ શાંતિથી વાસંતીએ સાંભળી લીધા.

પણ આવે પ્રસંગે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં સમયસુચકતા વધુ હોય છે. વાસંતી આ પ્રયંડ વાવાઝોડાંને તો સાંભળી રહી હતી પણ આટલેથી તેનો અંત નહોતો આવવાનો એ બરાબર સમજતી હતી. એક અરજીનને કોઈ પહોંચી શકે તેમ નહતું તો પડખે ભીમ ચઢે ત્યારે શી સ્થિતિ થાય એ અસહના જમાનામાં સૌ કોઈ સમજતું હતું. બહેનની પાછળ આ તો આવતાંજ હશે એ સત્ય વાસંતી બાણી શકી હતી. બહેન પોતે પણ એની ગણતરી ખ્યાનમાં લઇ એ

આવે ત્યાં સુધી હાથે ચઢેલા શત્રુઓને પળવાર પણ શાંતિ ન આપવી એવો નિશ્ચય કરીને તોપનો મારો અખંડ ચલાવી રહી હતી. બે બેમાં મળે તો તો તે ક્ષણેજ હયાનક દાવાનળ પ્રગટે અને તેમાંથી પોતે કે મધુસુદન કોઈ કાળે પણ ઉગરી શકે નહિં એ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે સમજતી વાસંતી તક શોધ્યાજ કરતી હતી.

બહેન આવેશમાં ને આવેશમાં દાદર ઉપર એકેક પગથીયું ચઢતાં હતાં. દાદર પુરો ચઢી રહ્યાં એટલે વાસંતી સરસર કરતી દાદર નીચે ઉતરી પડી. જતાં જતાં સ્નેહલીના હૃદયથી, સ્વર્ગીય સ્મિતથી અને અપુર્વ શાંતિથી બોલતી ગઇ. “ મોટીબધ, હું જાઉં છું હોં ! હમણા તમે તો રહેવાનાં છોને ? ”

આ પ્રસંગ અર્ધ ક્ષણમાંજ બની ગયો. કે કાલ લુપ્ત સિંહને નાનું શીયાળવું મોં ઉપર એક પંઝો મારે અને સિંહ પ્રથમ તો ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઇ જાય, અને તે સ્તબ્ધતાનો લાભ લઈ શીયાળવું ધારે તો નાસી જઈ શકે તેમ પોતાની ધૃષ્ટતાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલ બહેનની સ્તબ્ધતાનો લાભ લઇને, સત્યવાનને યમરાજ પાસેથી ઉગારવા સાવિત્રિ ઉભી રહી હતી તેમ પોતે પોતાના પતિદેવ મધુસુદનને આ પ્રચંડ ક્રોધાગ્નિમાંથી ઉગારવાને બદલે વાસંતી પોતાની જાતનેજ બચાવી લઈ પીયર નાશી ગઈ !

+ + + +

વધુ શું લખવું ? ધણુંય વીત્યું. તે દિવસની રાત પડતાં પડતાં તો મધુસુદનના કાનના તમરાં પણ ઉડી ગયાં પણ તેનું શું ? બે કલાકની વાસંતી સાથેની પ્રેમગોષ્ટિના બદલામાં બાર કલાકની ધોર ચાતના સહન કરવી એમાં શું ?

રાત પડી. ટાંગાવાળો આવ્યો. ઉંઘટા નાનાબાઇએ મધુ-બાઈને “ આવજો, આવજો ” કહ્યું. મા અને બહેન તરફથી બહુજ લુપ્ત વિદાયગીરી મળી. મધુસુદન ટાંગામાં બેઠો. ટાંગો ખડખડ

બાડલાડ કરતો મુરતની નાની, સાંકડી શરીઓમાં ચર્ધને રોશન
બણી જવા લાગ્યો. બાર કલાકના જવાલામુખીના પ્રચંડાગ્નિ
સહન કર્યા પછી પણ ટાંગામાં બેઠેલ મધુસુદનના મુખ ઉપર
સંતોષ દેખાતો હતો, આંખમાં પ્રેમનો પ્રકાશ હતો, સુખી કાણો.
માણ્યનો મદ હતો, શરીરની નસોનસમાં રોહના ઘેન હતાં.

ખરેખર !

પ્રેમ પાથરે જાળ, જકડે છવે બાપડા,

માણે સુખ અપાર, પ્રાયશ્ચિત સહેવાં રહ્યાં.

પણ એ પ્રાયશ્ચિત પણ મીઠાં લાગે છે કામદેવે વીંધેલ
હૈયાને !

શરત મારનાર

જીવણલાલ માસ્તરની મુખાકૃતિ અમસ્થીજ એવી બેડોળ હતી કે એને વધુ બેડોળ બનાવવા માટે કશા ખાસ ઉપચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હતી તેમ છતાં પણ વખત છે ને કોઈ મનુષ્યને એ મુખાકૃતિ આકર્ષક લાગી જાય એવા ડરથી સાવચેતી વાપરીને એમણે થોભીયા રાખ્યા હતા. એ બાણુએથી શાહુડીના સી-સોળીયા જેવા શોભતા એ થોભીયા પ્રેક્ષકોના હૃદયોમાં ભય ઉત્પન્ન કરાવતા હતા. પરંતુ એમની પોતાની શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તે છેક નકામા નહોતા. એક રીતે તે બેરોમીટરની ગરજ સારતા.

જો થોભીયા નમ્ર દેખાતા, નીચા નમતા જણાતા તો બાળકોને ખાત્રી રહેતી કે મસ્તીને પરિણામે નેતરના ઝપાટા પડવાના નથી; પરંતુ જો શાહુડીના સીસોળીયાં ઉભાં રહે તેમ થોભીયા ઉભા જણાતા તો બાળકોને જણાતું કે હમણા મસ્તી કરવામાં સાર નથી.

તેમ છતાં પણ એટલું તો બાળકો પણ જાણતાં કે ફક્ત એમને રકુલમાં કેવી રીતે વર્તવું એ બતાવવા માટેજ થોભીયા ઉગાડવામાં અવધતા હોય એમ ધારવું એ તો કેવળ મુખાંધજ છે અને તેથી કરીને તરેહવાર અટકળો-થોભીયા શા માટે રાખ્યા હશે એ વિશે-રકુલમાં ચાલ્યા કરતી.

એક બાળકનું કહેવું એમ હતું કે જો જીવણલાલ માસ્તર થોભીયા કહાડી નાખે તો નેતર મારવાની એમની શક્તિ બીલકુલ

નાથ પામે. ખીજા બાળકનું કહેવું એમ હતું કે પોતાનાં છોકરાંને રકતાં છાનાં રાખવાને માટે એમણે થોભીયાં રાખ્યાં હશે. ત્રીજાનો એવો મત હતો કે એક ન્યુસપેપર, સૌથી વધારે મોટા થોભીયા રાખનારને મોટું ઈનામ આપનાર છે અને તેમાં જીવજીવલાલ માસ્તર હરીકાષ કરનાર છે. ચોથો ખાત્રીથી માનતો હતો કે થોભીયા રાખનારને સરકાર કાષ દિવસ કેદમાં નહિ મોકલે અને તેથીજ માસ્તર થોભીયા રાખતા હતા.

આ પ્રમાણે ખીજા પણ અનેક દંતકથાઓ જીવજીવલાલ માસ્તર અને જીવજીવલાલ માસ્તરના થોભીયા વિશે પ્રચલિત હતી.

૨૦ ૨૦ જીવજીવલાલ પ્રથમ કમ્પાઉન્ડર હતા, પછી રેલવેમાં રહ્યા, પછી આકર્શનિયર થયા, પછી ધરના દલાલ થયા અને તે બધામાં ન ચાલ્યું ત્યારે વિદ્યાદેવીને શરણે જઈને માસ્તર થયા. રહેજરહાજ થાપણુ હતી તેમાંથી થોડાક બાંકડા વગેરે આવ્યું અને આસપાસ રકુલ નહિ હોવાથી પેદાશ પણ સારી થવા માંડી. રકુલમાં સાત ઘોરણુ ગુજરાતી અને ત્રણ ઘોરણુ અંગ્રેજી શીખવવામાં આવે છે એમ કહેવામાં આવતું પણ એકડેએકથી શીખવા માંડેલ છોકરાં ભાગ્યેજ ત્રીજી ગુજરાતી સુધી પહોંચી શકતાં. ધણું ખર્ચ જે કલાસમાં છોકરાં બેસતાં તેજ કલાસમાંથી વર્ષે, બે વર્ષે, ત્રણ વર્ષે સ્વગૃહે પાછાં જતાં. વિદ્યાર્થીસમાં બહુ આગળ નહિ વધાતું પણ ભુદી ભુદી રમતો, નાના પાયાની ચોરીઓ, ખીસાં કાતરવાનું, ગાળ બોલવાનું વગેરે અનેક ઉદ્વેગમાં બહુ સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરતાં, કારણ કે બપોરનો ધણો ખર્ચ વખત જીવજીવલાલ માસ્તર માથા નીચે છોકરાં-ઓની ચોપડીઓનું ઓશીકું કરીને નિદ્રાદેવીના ધ્યાનમાં ગાળતા.

એક દિવસ જીવજીવલાલ માસ્તર અને તે ગામની ધંટીના માલેક જાડા, પૈસાદાર ગૃહસ્થ શેઠ ઠાકરસી કેંક ખાનગી ગુફતેગોમાં મશગુલ થઈ ગયા હતા. પ્રથમ થોડોક વખત ઠાકરસી શેઠના નાના

છોકરા મનસુને આ મુલાકાત દરમ્યાન હાજર રહેવા દઈને પછી ઓરડાની બહાર મોકલવામાં આવ્યો, જેટલો વખત મનસુ ત્યાં હતો તેટલો વખત તેની દષ્ટિ ફક્ત જીવણલાલ માસ્તરના થોભીયાને જ નિરખી રહી હતી. જીવણલાલ માસ્તરનું સાથુ જેવી વસ્તુને સ્વપ્નમાં પણ નિરખવાની આશા ન રાખતું હીરકારી ધોતીયું, આશ્ચર્યે એક શેર ધુળ પોતાના અનેક પડમાં છુપાવી રાખી, સંતોષી હૃદયે માસ્તરના મસ્તક ઉપર વિરાજતી લવ્ય પાથડી વગેરે વસ્તુઓ કેાંઈ પણ મનુષ્યનું ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી પણ મનસુના હૃદયને સ્પર્ષ કરી શકી નહિ. તે તો માસ્તરના થોભીયાનેજ નિરખી રહ્યું હતું.

મનસુ બહાર ગયો પછી ઠાકરશી શેઠ અને જીવણલાલ માસ્તર વાત પર ચડ્યા.

“ માસ્તર સાહેબ. વખતે તમે ખોટું માનશો પણ અમારા મનસુના જેવો હોશિયાર છોકરો મેં જોયો નથી. ” ઠાકરશી શેઠ બોલ્યા.

“ એના મેં ઉપરથી વરતાઈ આવે છે ને, ” ડબલ શી ઉપરાંત ખાનગી ટયુશનના પૈસા અને વાર તહેવારને દિવસે જમવાનાં નોતારાંથી ઉત્સુક બનતાં હૈયાંએ જીવણલાલ માસ્તરે જવાબ આપ્યો.

“ પણ એનામાંયે એક અપલક્ષણ છે, ” ઠાકરશી શેઠ બોલ્યા.

“ શું કહો છો ? નાના, એમ તે હોય ! ” જીવણલાલ માસ્તર થોભીયા પસવારતા બોલ્યા.

“ અપલક્ષણ કેં મોટું નથી, ” ઠાકરશી બોલ્યા.

“ હા રે હા, એ તો એમરતો, ” અપલક્ષણ જણવાની ઉત્કંઠા ન હોવાથી માસ્તર બોલ્યા.

“ હવે વાત એમ છે કે મનસુને ગમે તે વાતમાં સરત મારવાની બહુ ખરાબ ટેવ પડી ગઈ છે-ધડીઆળ વહેલી છે કે મોડી,

દુધવાળો ત્રણ વાગ્યે આવશે કે ચાર વાગ્યે, વાડીમાં ચાળીશ મોઝ-
રાનાં પુલ ઉતરશે કે પચાશ, હળમ મ્હોં ઉપર બે કાપ પાડશે કે
ત્રણ વગેરે કોઈ પણ બાબત ઉપર શરત મારવા તે તૈયાર થઈ
જાય છે. ”

“ એ તો બહુ ખરાબ. જુગારે તો આખા દેશને ખરાબખસ્ત
કરી નાખ્યો છે. ” માસ્તર બોલ્યા.

“ ના ના, છેક એમ તો નહિ, માસ્તર સાહેબ, ” પોતે ગાડી
ઘોડે મ્હાલતા હતા તે કેટલેક અંશે જુગારને લાઇનેજ હતું તે સ્મર-
ણમાં આવતાં શેઠ બોલ્યા: “ આ કે ” જુગાર નહિ કહેવાય. ઘોડાની
શરતમાં તો હું કેટલીએ વાર જીત્યો છું પણ આટલી નાની ઉંમરમાં
આમ કરે તે હીક ન કહેવાય. ”

“ નહિજ, નહિજ ! ” મ્હોંમાંથી તંબાકુની પીચકારી સામી
હોત ઉપર મારતાં માસ્તર બોલ્યા.

“ અને વળી ખુબી એ છે કે દરેક શરતમાં એ જીતવાનોજ,
ઘણી વાર તો ખાસ એ ટેવ ભુલાવવા મેં એની સાથે શરત મારેલ
પણ દરેક વખત મારે પૈસા આપવા પડ્યા હતા. ”

“ અરરર ! ” શું બોલવું તે ન સમજવાથી માસ્તરે ઉદ્દગાર કર્યો.

“ ગમે તેમ કરીને તમે એની એ ટેવ ભુલાવજો. ” આટલું
કહીને ઠાકરશી શેઠ તપખીરના સડુકા મારતા, હાથમાંની જાડી ડાંગ
રસ્તા ઉપર ઠોકતા ચાલ્યા ગયા. જીવજીલાલ માસ્તર વાડામાં એક
ઝાડ ઉપર બેઠેલા કાગડાને જોતા જોતા વિચારમાળામાં ગુંથાઈ જઈ,
નિદ્રાદેવીના પ્રદેશમાં વિહાર કરવા ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

x

મનસુ રકુલમાંના અન્ય બાળકો સાથે મળીને પોતાનું જીવન
વ્યતિત કરવા લાગ્યો. એ રકુલમાં એક ધારે એવો રાખવામાં આવ્યો
હતો કે છોકરાઓને કશું ખાવા કરવા કે પેન-સીલેટ લેવા માટે

પૈસા જોઈએ તે પૈસા સૌ સૌની ગુંજસ પ્રમાણે માસ્તરને અમા-
ઉથી છોકરાંઓના માખાપ તરફથી આપવામાં આવતા હતા, સામાન્ય
રીતે કોઈ તરફથી ચાર આના, કોઈ તરફથી આઠ આના આપવામાં
આવતા. અલબત્ત, માસ્તરે એવોજ નિયમ રાખ્યો હતો કે જે
છોકરાંઓના પૈસા પોતાની પાસે હોય તે છોકરાંઓને નેતરથી શિક્ષા
ન કરતાં દંડથીજ શિક્ષા કરવામાં આવતી એથી એ પૈસામાંથી
કવચિતજ છોકરાંઓ પુનઃ કેંક લાગ પાછો મેળવવાને શક્તિવાન
થતાં. મનસુના બાપે પૈસાદાર હોવાથી પાંચ રૂપીઆની મોટી રકમ
માસ્તરના ચાર્જમાં આપી હતી અને તે રકમ દંડમાં કેવી રીતે
પુરી કરવી એ વિચાર હમેશ માસ્તરના હૃદયમાં રપૂર્યો કરતો. પરંતુ
પ્રથમ ત્રણ દિવસમાં તો મનસુ ઘેટાં જેવો ગરીબ થઇને વત્યો અને
પોતાની પાસે કે પોતાના મિત્રો પાસે પુટી બદામ પણ નહિં હોવાથી
શરત મારવાની ટેવને અમલમાં મુકવાનો પણ અવકાશ કે લાગ તેને
મળ્યો નહિં.

ધીમે ધીમે માસ્તરને મનમાં મુંઝવણ થવા માંડી. ગમે ત્યારે
ગમે તે વખતે પણ માસ્તર પોતાની આંખ ફેરવના ત્યારે જણાતું
કે મનસુની આંખ માસ્તરના મુખ ઉપર ચોંટી હતી. આશ્ચર્ય, શક,
કુતૂહલ, અને ભયની ઉર્મિઓ મનસુના મુખ ઉપર તરવરતી હતી.

એક વખતે નિદ્રાના ઓઠાંમાંથી જાગીને માસ્તરને જણાયું કે
કલાસમાં ફક્ત મનસુ એકલોજ હતો અને હમેશની માફક તેની દ્રષ્ટિ
પોતાના મુખ ઉપર ચોંટી રહી હતી. આ વખત યોગ્ય ધારીને
માસ્તરે મનસુને પોતાની કને બોલાવ્યો અને પુછ્યું:

“મનસુ, તું મને કેંક પુછવાનું ધારે છે ? શું છે ? કહે ?
સાચું કહી દે; શું પુછવા માગે છે ?”

“માસ્તર સાહેબ ! તમે એ માછલી પકડવા માટે વાપરો છો ?”
મનસુએ પુછ્યું.

“શું માછલી પકડવામાં વાપરું છું ?” માસ્તરે અન્યમળીથી પુછ્યું.

“તમારા થોભીયા !” મનસુ બોલ્યો.

માસ્તર તો આ ઉત્તર સાંભળીને હેરતજ પામી ગયા—અન્યમળીમાં ગરકાવ થઈ ગયા. “હું શું બોલ્યો ? મારા થોભીયા હું માછલી પકડવાના કામમાં વાપરું ? શું બોલે છે શું ? ભાંગ બાંગ પીવી છે ?”

“સાહેબ, મેં તો એક ચોપડીમાં વાંચેલું કે એક જાતનું જનાવર પોતાની મુછોથી માછલાં પકડે છે તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે વખતે તમે તમારા થોભીયાથી પકડતા હશે—આડી શેને માટે તમે તમારા થોભીયા રાખતા હશે ?” કોઈ પણ જાતનો વિકાર મુખ ઉપર નહિં અતાવતાં મનસુ બોલ્યો.

“હં, હું અને જનાવર સરખાં ? હું મારા થોભીયાથી માછલાં પકડવાનો ધંધો કરું છું કેમ ? ખમડદાર, યાદ રાખજે, હં; જનાવર અને મારામાં ફેર એટલોજ છે કે જનાવર પાસે જે વસ્તુ નથી તે મારી પાસે છે અને તેનું નામ નેતર છે હં ! જે ફરીથી થોભીયાની વાત કહાડી તો એ નેતરની સારી પેટે ઝોળખાણ કરાવવી પડશે, હરામખોર !” માસ્તર ગુસ્સાથી ઉગ્ર સ્વરે ધારણ કરી બોલ્યા.

મનસુએ પ્રત્યુત્તર નહિં આપ્યો.

“કેમ સમજ્યો ?” માસ્તર બરાડ્યા.

“હાજી, મારે તમારા થોભીયાની વાત તમારી આગળ નહિં કહાડવી.”

“કોઈ દિવસ નહિં—”

“કોઈ દિવસ નહિં;—અને બીજા કોઈ આગળ પણ નહિં.”

“હા હા, બીજા કોઈ આગળ પણ નહિં—શું મારા થોભીયા બીજાની આગળ વાત કરવા જેવો વિષય છે ?”

વાત એટલેથી અટકી અને માસ્તર પુનઃ સ્વપ્નની દુનિયામાં ગયા.

પાંચ દિવસ પસાર થઈ ગયા. બીજે દિવસે શનિવાર હતો એટલે ઠાકરશી શેઠ રકુલમાં આવીને પોતાનો છોકરો કેમ ચાલે છે તે પુછવા આવવાના હતા. સાંઝ પડી હતી, અને રકુલના વાડામાં છોકરાઓ અનેક પ્રકારની ધોંગામસ્તી કરી રહ્યા હતા.

જીવણલાલ માસ્તર રકુલનાં મકાનને એટલે ઉભા ઉભા પૈસાની પરચીશવાળી બીડી તાણતા હતા. મનસુ ધ્રુવ હૃદયે ત્યાં ગયો.

“તમારા થોભીયા વિશે શા માટે મારે નહિં બોલવું જોઈએ એ હું જાણી ગયો છું.” મનસુએ કહ્યું.

“શું બોલ્યો ?” માસ્તરે ત્રાડ પાડી.

“હું કારણ જાણી ગયો છું-થોભીયા ખરા નથી-ખનાવટી છે.” મનસુ નીચું જોઈ બોલ્યો.

“શું હરામખોર ! ?”

“થોભીયા ખનાવટી છે, ખરા નથી-હું ગમે તે શરત મારવાને તૈયાર છું.” મનસુ બોલ્યો.

“તું મારી સાથે શરત મારવાને તૈયાર છે ?” માસ્તરે દાંત પીસીને કહ્યું.

“હાજી શરત મારવાને તૈયાર છું-પાંચ પાંચ રૂપિયાની” મનસુ બોલ્યો.

માસ્તરના હાથ મનસુના કાનની યુટ પકડવાને ઉઠી રહ્યા હતા-નેતર મનસુના વાંસાના સંગમમાં આવવાને ઉત્કંઠિત થઈ રહી હતી-માસ્તરના પગ મનસુના શરીરની ઓળખાણ કરવાને તદ્દપી રહ્યા હતા પણ એક વિચારે તે સર્વના હુમલામાં વિદ્ધ નાખ્યું. ઠાકરશી શેઠના પાંચ રૂપિયા પોતાની પાસે હતા અને આ કમખખત છોકરાએ પાંચ રૂપિયાની શરત મારી હતી. પાંચ રૂપિયા એકે સપાટે હોધ્યાં કરી જવાને લાગ ફરી ફરી આવે નહિં અને આ તો પાંચ રૂપિયા લધને એ હિસાબ ચોખ્ખો કરી દેવા અને મનસુને ધોડા દેવાને શરત મારવાની હતી એ વિચારે પોતાનો ગુસ્સો જરાતર

જ્ઞાત કરીને માસ્તર બોલ્યા. “ જોજો હં ! પાછળથી ફરી નહિં જવાય ? ”

“ ના સાહેબ, નહિં ફરે. ”

“ ઠીક ત્યારે; મારે કબુલ છે—પાંચ પાંચ રૂપિયા. ” માસ્તર બોલ્યા.

“ મારે જાતે ખાત્રી કરવી પડશે. ” મનસુ બોલ્યો.

“ હા હા, જાતે કરજો, લે કર. ” માસ્તર આટલું બોલીને નીચા વળ્યા. મનસુએ બે હાથે જોરથી બે બાજુના થોભીયા ખેંચી જોયા.

“ હાજી, તમે ખરા છો—થોભીયા સાચા છે; હું પાંચ રૂપિયા હારી ગયો. ” આમ બોલીને મનસુ બીજા બધા છોકરાઓ રમતા હતા ત્યાં ચાલ્યો ગયો.

+ + + +

બીજે દિવસે સવારે ઠાકરશી શેઠ ધીમે ધીમે હાથીની ચાલે ચાલતા ડાંગ ઠોકતા આવી પહોંચ્યા.

“ કેમ માસ્તર સાહેબ, અમારો મનસુ કેમ ચાલે છે ? ” એમણે પુછ્યું.

માસ્તરે બધી હકીકત બરાબર મરીમરચું બબરાવીને કહી. કેવી રીતે મનસુએ આખરે થોભીયા ખેંચીને ખાત્રી કરી જોધ અને પછી પાંચ રૂપિયા હાર્યો એટલે કેવો ખીશીયાણો પડી ગયો વગેરે બધુંજ કહ્યું અને છેવટે કહ્યું. “ કેમ શેઠ સાહેબ, આખરે એક વાર તમારો મનસુ જુઠો પડ્યો, ખરું કેની ? ”

ઠાકરશી શેઠ પ્રથમ તો માસ્તરના સામું—તેમના પ્રચણ્ડ થોભીયા સામું જોધ રહ્યા પણ પછી એક પ્રચણ્ડ હાસ્યનાં મોજાંથી ગાજી ઉઠ્યા. તે મોજાં શમવા આવ્યું અને બીજું મોજું ઉછળવાની તૈયારીમાં હતું તે દરમ્યાન એમણે જેમ તેમ માસ્તરને કહી દીધું. “ માસ્તર—માસ્તર ! તેણે તમનેય બનાવ્યા. એણે તમારા થોભીયા જોયા કે

તરતજ બહાર આવીને મારી સાથે શરત મારી કે ‘એક અઠવાડી-
યામાં હું આ થોભીયા તાણું-મારવી છે શરત પંદર પંદર રૂપિયાની ?’
આ ઉપરથી તેને ધડો આપવા મેં એ શરત કબુલ રાખી, અત્યારે
તમે કહ્યું ત્યારે મેં જાણ્યું કે આવી અધરી શરતમાં પણ મારો
મનસુ હત્યો.”

પુનઃ એક અટહાસ્યતું મોજું આવ્યું. જીવલુલાલ માસ્તર દુનિ-
યાની આ જાતની બેવકુફાઈ ઉપર વિચાર કરતા કરતા, બેરીને વેલણુ
જડતું ન હતું તે શોધી આપવા પોતાનાં રસોડાં બહાર ચાલ્યા ગયા.

અન્ધકારનું એક દર્શન અને અદર્શન.

(એક પ્રતિકૃતિ)

રાત્રિ અને તેનો ગાઢ અન્ધકાર મને ઘણાંજ ગમે છે; ઉભય માટે મને અનહદ મોહ છે, ઉભયના આવાગમનથી મારા હૃદયમાં અનિર્વાચ્ય આહવાદ થાય છે. ખરેખર ! મને તો એમજ થાય છે કે જો પ્રભુએ દીન મનુષ્યોને માટે દુઃખ સરજ્યું હોય તો આ અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરીને તેનો ખંગ વાળી દીધો છે. અસંતોષ માત્ર એટલો જ છે કે આખા દિવસમાં રાત્રિ ફક્ત બાર કલાક જ હોય છે અને તેમાં પણ અમૂલ્ય અન્ધકાર કોઈ કોઈ દિવસ જ પોતાનાં અદ્ભુત દર્શન મનુષ્યજાતિને કરાવે છે. પરંતુ એમ પણ કાં નહિ હોય કે મારા જેવાને નિવૃત્તિ-આશાયેશ આપવાને માટે પ્રકાશ યોજ્યો હોય ! આહા ! દિવ્ય અન્ધકારને જોઈને કોઈ કોઈ વખત સહસા મારા હૃદયમાંથી કવિતાના તરંગો ઉછળી આવે છે; અસ એમ જ થાય છે કે—

અસ એમ ચાહે દિવ કે જોયાં કરું, જોયાં કરું,

જોયાં કરું—ચોર્ચાં કરું,—ઝીણું ઝીણું કોર્ચાં કરું.

ભવ્ય ઉઘાનો, અમૂલ્ય રત્નો, અગણિત જવાહીરો; બેઝાની મગનચુમ્બી ધમિરતો, ધનાઢય સુન્દરીઓના અનેરા સૌન્દર્યથી છલકાતાં અંગો ઉપરનાં અદ્ભુત આભૂષણો, મહારાજાઓના દ્રવ્ય ભંડારોઃ એવી એવી અનેક વસ્તુઓ—જગ્યાઓ જોઈ વારંવાર મેં એવી ઉર્મિ-યોનો અનુભવ કર્યો છે. પરંતુ એવા એવા દેખાવો જોઈ મેં જેટલો

અંશે અનુભવ્યું છે તેથી ધણે વધારે અંશે રાત્રિને-તેના અન્ધકારને તેનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોમાં જોઈને અનુભવ્યું છે. એટલું જ ઉમેરું છું કે કુદરત અને તેનાં આવા પ્રકારનાં રૂપો તરફ મને એવો તો આવેશ લયો અનુરાગ છે, અને તેમને નિરખીને હું એવો તો મુગ્ધ-મોહાન્ધ બની જાઉં છું કે તેમના દર્શનથી થતા આનંદમાં ભેદ પાડવા જેટલી શક્તિ પણ નથી હોતી-વૃત્તિ પણ નથી-ધૃતિ પણ નથી-એમ કરવાથી કેં દ્રવ્યની આશા નથી, માત્ર જોઈ છું અને મોહું છું અને મારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા શક્તિમાન થાઉં છું. અન્ધકારના અદ્ભુત આકર્ષણનું મેં પૃથક્કરણ નથી કર્યું, ક્યાં ક્યાં કારણોથી મને તેને માટે આવો પ્રેમ છે તે પણ હું નથી જાણતો-જાણતો હોત તો તમને જણાવત કે નહિ એ પણ નક્કી કહી શકું તેમ નથી; માત્ર હું એટલું જ કહી શકું છું કે એવા અનેક પ્રસંગો મારા ચિત્તમાં રમી રહ્યા છે કે જ્યારે અન્ધકારના દર્શનથી મેં અનેરો આનન્દ અનુભવ્યો હોય. બધા અનુભવો તો ક્યાં કહેવા બેસું ?— માત્ર આજના જ અનુભવનું નિવેદન કરવા પ્રયત્ન કરીશ-અને તે પણ એક અનિવાર્ય ઉર્મિબલની પ્રેરણાથી.

અમુક દિવસોની ન્હાનીશી સહેલગાહને માટે-તે દરમ્યાન બને તો દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ અર્થે પણ ખર્ચ-હું કેટલાક મારા મિત્રો સાથે પૂને આવ્યો છું. અમે ક્યાં ઉતર્યા છીએ તે હું લખી શકતો નથી-લખું તો મારે અને પોલીસ ખાતાને જુના વખતનો સંબંધ હોવાથી એ લોકોને મને શંકાવાની-હું જાણું તો મને સન્માન આપવાની-તીવ્રેચ્છા થઈ આવે. એક દિવસ રાત્રિયે પૂના શહેર ઉપર ગાઢ અન્ધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો, જ્યાં ત્યાં ગૂઢ શાન્તિ છવરાઈ રહી હતી, પવન અનેક વૃક્ષોને વીંધતો, અર્ધિથી તહિં કુદતો સુસવાટ કરતો ઉડતો હતો. હું એ અન્ધકારમાં અર્ધ છુપાતા એક મકાન આગળ જઈ પહોંચ્યો. મકાનના ત્રીજા માળ ઉપર એક દિશામાં ત્રણ પારીઓ

ખુદી જણાતી હતી. ત્રીજા માળ ઉપરની અગાશીમાં થઇને જુદી જુદી ઓરડીઓમાં જવાની બહુ સરલતા છે. પૂના અને તેમાં રહેલી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિની શક્યાશક્યતા વિશે વળી કોઈ બીજે અનુકૂલ વખતે; અત્યારે તો આજના અનુભવનું વર્ણન. ત્રીજે માળે અંધારું હતું, બારીઓ ખુદી હતી, અંદર રહેનાર મનુષ્યો નિદ્રાવશ હોય એમ લાગતું હતું. હું એક હાથમાં નાની કોદાળી અને બીજા હાથમાં નાની કોથળી લઇને વંડી ઉપર ચડ્યો; ત્યાંથી ભીંતની કોર ઉપર થઇને ત્રીજા માળની ત્રણ ખુદી બારીમાંથી એક બારી સમીપ જઈ પહોંચ્યો. હું અંદર જવાને છલંગ માંડે-મારા પગ ઉપાડું તેટલામાં અન્ધકારને બેઢતો, મારા હૃદય ઉપર વજાઘાત કરતો, મારી સર્વેચ્છાને કચરી નાંખતો, ચન્દ્રપ્રકાશ આકાશમાં પ્રસરી રહ્યો. સહસા ઓરડામાં સુતેલા એક ગૃહસ્થ જાગી ઊઠ્યા. હું બારીની બાજુમાં લપાઈ ગયો. “ઓહો! દિવ્યચન્દ્ર! ઓહો! અનેરી ચન્દ્રિકા! ક્યાં છે મારી અતુલ બલવાહિની લેખિની? ક્યાં છે તે લેખિનીને નૃત્ય કરવાનું સ્થલ? આહા! પ્રભો! આ શો અદ્ભુત દેખાવ!” આ પ્રમાણે નાદ કરતા, પલંગ ઉપરથી સિંહસમ છલંગ મારતા તે ગૃહસ્થ સફાળા ઊડી ઊભા થયા. ઓરડામાંથી આ નાદથી અનેક મનુષ્યો જાગી ઊઠ્યાં. ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાને જોવાને અદ્ભુત તે મનુષ્યોએ શુષ્કતા અતાવી મને જોયો. હું તેમની શુષ્કતાને, તેમની કુદરત પ્રત્યેની મન્દ પ્રીતિને અનેક બીભત્સ ગાલીપ્રદાનથી સ્નાન કરાવતો ત્વરાથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. “ચોર, ચોર! પકડો, પકડો!” વગેરે બુમો પડી રહી. કુદરતના અનન્ય પૂજક પેલા ગૃહસ્થ બારીએ આવ્યા. મેં ઉતરતાં ઉતરતાં કોદાળી અતાવી. ત્વરિત ગતિથી તેમણે પોતાનું માથું અંદર ખેંચી લીધું. કોદાળીના ભથથી તેમણે તેમ કર્યું હશે કે ચન્દ્ર વિશે કોઈ કાવ્ય બનાવીને તરત લખી નાંખવાના આશયથી તેમણે એમ કર્યું હશે તે મારાથી નક્કી કહી શકાય તેમ નથી. ગમે તેમ હો. પણ તેમણે પછી તે બુમાબુમમાં લાગ લીધો નહિ. જર્મનીમાં ઘરુણ

સુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે જેમ પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તા શૌપનહોર લેખ લખવામાં મશગુલ થઈ ગયો હતો તેમ આ ગૃહસ્થ વખતે લેખ લખવામાં ગુંથાઈ ગયા હોય ! જુમાજુમ વધી. મેં નીચે ઉતરતાં જ અતિ વેગથી તે મકાન અને મારા વચ્ચેનું અંતર વધારવા માંડ્યું. લોકોનું એક મોટું ટોળું મને ઉઠા રહેવા અને તેમની સાથે મારા જુના મિત્રો પોલીસોને મળવા જવા માટે આગ્રહ કરતું મારી પાછળ પડ્યું. જરાવાર આમ ચાલત તો શું પરિણામ આવત તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી, પણ તેવામાં સુભાગ્યે ઓચિંતું, શસ્ત્ર વિનાના શુરવીર રજપુતને અચાનક તરવાર મળે અને તેને જેવો હર્ષ થાય તેવો હર્ષ ઉપજવતું, તરસ્યા ચાતકને વર્ષાના આગમનથી જેવી શાન્તિ મળે તેવી શાન્તિ પ્રસરાવતું, સદ્ગરના અરણ્યમાં તરફડતા મુસાફરને પાણીનો કુવો મળવાથી જે અનિર્વાચ્ય આનન્દ થાય છે તેવો આનન્દનો ઉપભોગ કરાવતું એક લયાનક શિલા વાદળું આકાશમાં ચન્દ્રસમીપ આવી પહોંચ્યું. એક ક્ષણમાં ચન્દ્રને તેણે છુપાવી દીધો, પૃથ્વીપટે સર્વત્ર અન્ધકાર પ્રસરી રહ્યો. આહાહા ! શો એ અદ્ભુત દેખાવ ! શો એ દર્શનનો ઉક્લાસ ! નહિ, નહિ, લુપ્ત થાય એ અનેરો સૌન્દર્યસંસ્કાર મારા સ્મરણપટેથી કદાપિ; નહિ, નહિ ભુસાય એ ઉજ્જવલ ઘટિકા મારા હૃદયમાંથી કદાપિ; નહિ, નહિ ખશેડાય એ સ્મૃતિપટો મારા ચિત્તમાંથી કદાપિ. આહા હા ! કાળું કાળું આકાશ, કાળાં ઘેરાં વૃક્ષોનાં જુથ પાછળ મને શોધવાને વૃથા પ્રયત્ન કરતાં મનુષ્યોના કાળા ઓળા, અને દૂરથી—“ ઓહો ! દિવ્ય ચન્દ્ર ! ઓહો ! દિવ્ય ચન્દ્રિકા ! ” વગેરે જાતનાં પેલા કુદરતના પૂજકના હૃદયમાંથી નિકળતાં, આછાં આછાં મંમળાતાં સુન્દર વાક્યો !

વાદળું વિશાળ હતું. અન્ધકાર દીર્ઘકાળ સુધી લંબાયો. હું ને અન્ધકારના છાયામાં ભળી જઈ નિર્વિદ્ધે સ્વગૃહે પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચતાં કાં ચન્દ્ર પાછો પ્રકાસ્યો કે કાં પેશો અન્ધકાર દૂર નાસી ગયો—મને તેમ થયું પણ પેશો અન્ધકાર પાછો ન જ દેખાયો. મેં

ધણીય વાટ જોઈ પણ વૃથા. મારા હૃદયમાં અકથ્ય શોકવૃત્તિ વ્યાપી રહી. અકસ્માત એક વિચાર—વીજળીનો ચમકાર—એન્જિનના પાવાનો ભણકાર—ખળદિયાના ઘંટાનો રણકાર—માથાના દર્દનો સ-ણકાર—ગેબી ધનુષ્યનો ટણકાર—સ્પ્રુચો—સ્પ્રુચો ને મેં મારો કર્તવ્યપથ જોયો—જોયો ને હું ઉઠ્યો—ઉઠ્યો ને મેં દીવો સળગાવ્યો—સળગાવ્યો ને હું લખવા બેઠો—લખવા બેઠો ને મેં લેખ પુરો કર્યો—પુરો કર્યો ને મેં બ્લોટિંગ વડે છાપ્યો, વગેરે વગેરે. આ રહ્યો તે વિદ્વાત્કાર્યો લેખ અને આ રહ્યું તે વિદ્વાત્કાર્યો લેખના લેખકનું નામ:—

મારા જોવાથી નિવાસસ્થાન
શી રીતે લખાય ?
તા. ૬-૧૨-૧૯૧૩
શનિ, રાત્રિના સાડા ચાર
ઉપર સાડા પાંચ
મીનીટ અને ચાર સેકન્ડ.

શ્રી તસ્કરપરિષદ ઉર્ફે શ્રી
તસ્કર હાઉસ ઓફ ડામન્સ
મંડળના માનદ સહમંત્રી.

એક ઐતિહાસિક નવલકથા.

(શૃંગાર રસથી જલકાતી, ભયાનક રસથી ભરપુર, કરુણ રસથી ઉભરાતી અને અન્ય રસોના મિશ્રણથી ઉજળતી.)

પ્રકરણ ૧.

જુપો ભેદ.

રત્રિ હતી. વરિયાણુના કિલ્લામાં ગાઢ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. કિલ્લાના એક ધુરજ ઉપર એક ઝાંખો દીવો બળતો હતો અને આસપાસ દિલગીરી ભર્યો પ્રકાશ નાખતો હતો. કિલ્લાના એક વિશાળ ખંડમાં ત્રણ મનુષ્યો ગંભીર વદને બેઠાં હતાં. ખુણામાં એક સુવર્ણ દીવીમાં બળતો દિવો આ ત્રણ મનુષ્યના પડછાયા દિવાલો ઉપર આમથી તેમ નચવતો હતો.

“પુત્રી ! વહાલી પુત્રી !” કિલ્લાનો માલિક રાણો અભયસિંહ સ્નેહથી બોલ્યો.

“આપુ ! આરા !” પુરુષના પોષાકમાં સજ્જ થએલ યુવાન બોલ્યો.

“દીકરી ! બેટા ! તારી આખી જીંદગીની મુંઝવણનો આજે નીવેડો લાવવો છે. મારો મોટો ભાઈ મહારાજ રણમલસિંહ આ રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા છે, અમારા પિતા મૃત્યુ પામતી વખતે એવું

કહી ગયા છે કે રણુમલને પુત્ર નહીં હોય તો તેના પછી મારો પુત્ર ગાદીએ બેસે, પરંતુ મારે પણ પુત્ર નહીં હોય, તો જો રણુમલને પુત્રી હોય તો તેને ગાદી મળે, અને કદાચ જો તેને પુત્રી નહીં હોય અથવા જો હોય અને અપવિત્ર તરીકે જાહેર થાય તો મારી પુત્રીને ગાદી મળે. તેથી હું અને આ તારી મા પ્રભુ પાસે નિલ એક પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરતાં પણ તે પ્રાર્થના નિષ્ફળ ગઈ અને તું અમને પ્રાપ્ત થઈ. અમે તેથી ઘણાં નિરાશ થઈ ગયાં. આટલાટલાં વર્ષાંતું મારું સ્વપ્ન નાશ પામતું જણાયું. કોમલનેરનું મહા રાજ્ય મારા હાથમાંથી સરી પડતું દેખાયું. આહ! અમે એવાં આશા ભર્યા હતાં! પાંચ પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં પણ રણુમલને પુત્ર કે પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી.

“ પરંતુ તેજ વખતે મને એક વિચાર આવ્યો. ‘હજી શું ગયું છે? બાજી હજી મારા હાથમાં રહી શકે તેમ છે!’ આ પ્રમાણે મને જણાયું કારણ કે તું મધરાતે જન્મી હતી અને ફક્ત છ દાસીઓ અને એક સોયાણીજ આ વાત જાણતી હતી. પુરો એક કલાક નહીં થયો એટલામાં મેં તે સાતેને સ્વધામ પહોંચાડી દીધાં. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે આખું રાજ્ય આપણા અભયસિંહને ત્યાં કોમલનેરના મહા રાજ્યનો ગાદી વારસ જનમ્યો છે’ એવી પ્રચંડ અને આનંદભરી ઘોષણાથી ગાજી રહ્યું. બેઠ અમે બહુ સાવચેતીથી જાળવી રાખ્યો—કોઈને પણ તે વિશે શક ગયો નહીં.

“ જ્યારે તું દશ વર્ષની થઈ ત્યારે રણુમલને ત્યાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો. અમારા હૃદયમાં શોક વ્યાપ્યો પરંતુ વ્યથાવસ્થાના સામાન્ય દુઃસ્થનો—દાકટરો—શીતળા ઝોળી વગેરે ઉપર અમને આસ્થા હતી, એટલે અમે હીમ્મત રાખી રહ્યાં. પણ તેમાં અમને નિરાશાજ મળી; પુત્રી મૃત્યુ પામી નહીં. પણ આપણને તેનો શો ભય છે? કારણ કે હા! હા! હા! અમારે તો પુત્ર છે ને! અને અમારા પુત્રનેજ આખરે ગાદી મળશેને! તને અઠ્ઠાવીસ વર્ષ થવા આવ્યાં.

પણ પુત્રી ! તને કુમાર ભીમસિંહના નામ શિવાય અન્ય નામથી દુનીઆએ બોલાવી નથી.

“હવે મારા લાઈ રણમલને વૃધ્ધાવરથા આવી છે અને અંગમાં શક્તિ રહી નથી, એટલે તને એણે ત્યાં બોલાવી છે. તને અત્યારથીજ રાજ્યના કાર્યમાં નિપુણ બનાવવી એવો તેનો ઉદ્દેશ છે એથી તારે આજે અહીંથી નીકળીને ત્યાં જવાનું છે. પણ તારે એક વાત ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપવું ઘટે છે. જો સાંભળ ! કોમલનેરના રાજ્યમાં આજ અनेક વર્ષ થયાં એક એવો કાયદો ચાલતો આવેલ છે કે જો કોઈ પણ સ્ત્રી રાજ્યાભિષેક થયા પહેલાં રાજ્યસિંહાસન ઉપર એક ક્ષણુભર પણ બેસે તો તેને મૃત્યુની સજા કરવી. માટે ગમે તેમ કરી સિંહાસન ઉપર બેઠા સીવાયજ તું રાજ્યકારભાર ચલાવજે, અને જ્યાં સુધી તારો રાજ્યાભિષેક થાય નહીં ત્યાં સુધી તેજ પ્રમાણે વર્તજે. તારી જાતિ પરખાશે તો નહીંજ પણ આપણે તો સાવચેતી લેવીજ જોઈએ.”

“અરે ! બાપુ ! અરેરે ! ફક્ત આને માટેજ મારી આખી જીંદગી તમે અસત્યના માર્ગે મુકી દીધી છે. મારે શા માટે મારા કાકાની પુત્રી મનાદેને આ પ્રમાણે દગો દેવો ? નહીં બાપુ ! આમ ન ઘટે !” પુરુષના પોષાકમાં સજ્જ થયેલ તે યુવતીએ કહ્યું.

“શું, મારા બુદ્ધિપ્રભાવથી તારા સુખને માટે રચાયેલી બાજી ઉપર તું અત્યારે પાણી ફેરવવા માગે છે ? ખજરદાર ! દીકરી ! તું તારા પિતાના જ્વાળામુખી જેવા ક્રોધની સામે ટક્કર નહીં લઈ શકે.” રાણો અભયસિંહ દાંત કચકચાવીને બોલ્યો. પરિણામે બેએક દાંત તેજ ક્ષણે તુટીને જમીન ઉપર પડ્યા. પણ આવેશમાં આવેલા ક્ષત્રીય અગ્નિને તેની થોડીજ પરવા હતી !

પ્રિય વાંચનાર ! આ પછી વાત આગળ ધણી લંબાઇ, પણ એ બધી લખવી શા માટે ? તું બુદ્ધિવાન હશેજ એટલે કલ્પના કરી શક્યો હશેજ. ભીમકુમારના નામથી ખ્યાતિ પામેલી રાજકુમારીએ

ધણું રદન કર્યું—ધણા કાલાવાલા કર્યા—અસત્યના માર્ગે આસ્થાથી કેવું દુઃખ થાય છે તે વિશેનાં અસંખ્ય દર્શાંતો (કૌરવ પાંડવ, રામ રાવણ વગેરેનાં હશે ! હરિશ્ચંદ્રનું નામ પણ વખતે કામે લગાડ્યું હોય ! મારી ખરાબર ખાત્રી નથી.) કહ્યાં, પણ અભયસિંહનું પત્થર જેવું હૃદય કશાથી પીગળ્યું નહીં; એટલે આખરે ભીમકુમાર પોતાના રસાલા સાથે કામલનેર ઉપડી ગઈ-ઉપડી ગયો.

પુત્રીના ગયા પછી દિલગીરીમાં કુખતો અભયસિંહ પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે બોલ્યો: “ દેવી ! આપણી બાળ સફળ થશે એમ લાગતું જાય છે; હજી સુધી તો પાસા સવળા પડ્યા જાય છે. મેં સરદાર કલ્યાણસિંહને રણમલ્લની પુત્રી મનાદેને ગમે તે રીતે અપવિત્ર કરવા માટે ત્યાં મોકલાવી આપ્યો છે. તેની ખુબસુરતી અને વાફ્યાતુર્યથી તે જરૂર મ્હાત થશે એમ લાગે છે, એટલે આપણી દીકરી કદાચ મહારાજા તરીકે ગાદીએ નહીં બેસે તો મહારાણી તરીકે તો બેસશેજ.”

“ પ્રાણનાથ ! મને ભય લાગે છે ! ”

“ અરે છટ ! એમ ભય રાખ્યે શું વળે ? હજી તને મારી અદ્ભૂત શક્તિનો ખ્યાલ નથી. ”

પ્રકરણ ૨.

ઉત્સવ અને આંસુ.

કો મલનેરની રાજ્યધાની ઉત્સવથી ઉછળી રહી હતી. કુમાર ભીમસિંહ યુવરાજ તરીકે રાજ્યકારભાર ચલાવવા પરિયાણથી આવ્યો છે, રાજમાર્ગ ઉપર હજારો લોકોની ઠૂઠ જામી ગઈ છે. અને વર્તમાનપત્રોના ખાસ વધારામાં કુમારની મોટી છબીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હોવાથી તેમની લાખો નકલો ખપે છે. (તે વખતમાં વર્તમાન

પત્રો હતાં કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે. પણ આમ લખવાથી આ જમાનાના વાંચકવૃંદને તે સ્થિતિનો અરાબર આભાસ થાય માટે લખ્યું છે.) રાજ્યનું આખું લશ્કર સફ સમારી ઉભું રહ્યું છે. ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રાથમિક કન્યાશાળામાં ભણતી બાલિકાઓનાં ગીતો (ત્વરાથી કન્યાશાળાના લાગતા વળગતા કવિઓ તરફથી જાણીતાં નાટકનાં ગાયનોના રાહમાં જોડાયલાં) સંભળાય છે, અને નિશાળો તે દિવસે અંધ હોવાથી બાળકો લોકોના ટોળામાં અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા કરી રહ્યાં છે.

પછી તો અનેક માનપત્રો અપાયાં, અનેક પ્રદર્શનો કુમાર ભીમસિંહને હાથેજ ખુદ્દાં મુદ્રાયાં અને તે વખતે જુસ્સાદાર ભાષણો થયાં. કેટલાંક ફૂંડો થયાં અને નવી નાટક કંપનીઓના નવા ખેલના પડદા ઉંચકાવવાની ક્રિયા પણ તેમને હાથેજ કરાવવામાં આવી. વગેરે વગેરે.

પરંતુ તેજ વખતે મહેલના એક ચોરડામાં રણમહાસિંહની પુત્રી મનાદે, દુષ્ટ કલ્યાણસિંહે પ્રપંચની મોહજાળ પાથરીને તેને અપવિત્ર કરી હતી અને પાછળથી પોતે સહસા અદૃશ્ય થઇ ગયો હતો તે વિશે પશ્ચાતાપ કરતી આંસુ પાડતી હતી. તેનો વિલાપ અક્ષરશઃ અહીં લખત તો ગમે તેવા કટણ હૈયાના મનુષ્યથી પણ રડી દેવાત, એટલે તે વિલાપ અહીં વર્ણવ્યો નથી; પરંતુ તેમાં અહભુત કર્ણુરસ ઉભરાતો હતો, છલકાતો હતો, છલકાઇને ઢોળાઈ જતો હતો, તેમાં કશો શક નહિ.

પ્રકરણ ૩.

વળું ગુચવાતું ગયું.

કેટલોક વખત વીતી ગયો. પત્રોના અધિપતિઓ ભીમસિંહના કૌશલ્યના ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાંડા થઇ ગયા. મહારાજ રણમહે રાજ્યની તમામ સત્તા ભીમસિંહને સોંપી દીધી.

પરંતુ આટલું સુખ છતાં ભીમસિંહના હૃદયમાં આનંદ ન હતો તેથી. સર્વને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું હતું, પરંતુ તેનું કારણ ઉઠું હતું. કુમારી મનાદેએ તેની સાથે પ્રીતિ કરવા માંડી હતી ! આખા જગતનો પ્રેમ તેને પ્રકુલ કરતો પણ મનાદેનો પ્રેમ ! તેના હૃદયને તેનાથી કેમ શાંતિ મળે ? મહારાજ રણમહેને પણ મનાદેના આવા વર્તનથી સંતોષ ઉપજ્યો, અને તેણે ખાનગીમાં લગ્નના ખર્ચનો અડસટ્ટો પણ કરવા માંડ્યો. તેમજ લગ્નની કંકેત્રીઓ કયા છાપખાનામાં છપાવવી તે વિશે અનુભવી મંત્રીમંડળ સાથે મસલત કરવા માંડી. મનાદેના મુખ ઉપરની લખાનક દિલગીરી ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા માંડી, અને ત્યાં પ્રકુલતા પ્રસરવા લાગી.

કુમાર ભીમસિંહ ગભરાઇ ગયો. તેણે મનાદે સાથેનો સંબંધ ઓછો કરવા માંડ્યો, પરંતુ તેથી તો બાજી ઉલટી વધુ બગડી. જેમ જેમ કુમાર તેનાથી દૂર થવા લાગ્યો, તેમ તેમ મનાદે તેની પાછળ પાછળ જ ભમવા લાગી. આથી પ્રથમ તેને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું, પણ પાછળથી તે ગભરાયો અને મનાદેના આવા વર્તનથી અંદર કંઈક છૂપો ભેદ છે એમ તેને જણાયું.

આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી ચાલે ? આખા રાજ્યમાં આ વિશે ચક્ર-ચાર ચાલી રહી હતી. મહારાજ પોતે પણ આથી વિમાસણમાં પડ્યો. ખીચારો ભીમસિંહ ચિંતામાં અડધો થઈ ગયો, તેવામાં એક

વખતે તો મનાદે અને તે બન્ને એક ઓરડામાં એકઠાં થઈ ગયાં. મનાદેએ તેને અટકાવીને કહ્યું: “પ્રભુ! તમે જ્ઞાને મારો ત્યાગ કરો છો? મેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે? હું તમને મહાઉં છું—વહાલા મારા ઉપર દયા લાવો!”

કુમાર આ અચાનક હુમલાથી અને આ શબ્દોથી દિગ્મૂઠ બની ગયો—તે એક પણ શબ્દ બોલી નહીં શક્યો. આથી મનાદેએ તેનો જીદો અર્થ કરી લીધો, અને કુમારને કંઠે વળગીને તે બોલી: “આહા! આખરે તમારા હૈયામાં દયા આવી! મારા ઉપર રહમ નજર કરો છો!”

કુમાર પરસ્વેદથી ભીંજાઈ ગયો અને વૃક્ષનાં પાંદડાંની માફક થર થર ધ્રુજવા લાગ્યો. આખરે દબતાથી તેણે કુમારીના હસ્ત છોડવ્યા અને લયાનક શાંતિથી કહ્યું: “નહીં; કુમારી! નહીં, તમે શું માગો છો તેની તમને ખબર નથી. તમારી માગણી કોઈ દિવસ પણ મારાથી કષુલ રાખી શકાય તેમ નથી.” આટલું બોલીને કુમાર વિજળીક ટ્રામની ગતિથી અદસ્ત થઈ ગયો. મનાદે શોક સાગરમાં ડૂબી ગઈ. ઉભયને એમ જણાયું કે હવે મૃત્યુ સીવાય અન્ય માર્ગ તેમને માટે રહ્યો નથી.

પ્રકરણ ૪.

લેદ ખુલ્યો!

કાળને થોડો ઝાલ્યો ઝલાય છે! દિવસો, મહિના પસાર થવા માંડ્યા. કુમારી મનાદેના મુખ ઉપર ગાઢ નિરાશા પ્રસરી રહી. તે અને કુમાર સાથે દીઠામાં આવતાં નહીં. આથી વૃદ્ધ મહારાજનું હૃદય ભગ્ન થઈ ગયું અને તેના પ્રયત્ન શરીરમાં ક્ષયરોગનાં ચિહ્ન જણાય છે એમ મોટા મોટા ઇકતરોએ અભિપ્રાય આપ્યો.

ધીમે ધીમે એક વાત રાજ્યમાં ઉડવા લાગી—સર્વત્ર પ્રસરવા લાગી. “કુમારી મનાદેએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો છે!” આવી ભયાનક કહાણી રાજ્યમાં છવાઈ ગઈ. સર્વત્ર હાહાકાર થઈ ગયો. કુક્ત અભયસિંહના વરિયાળુના કિલ્લામાં આનંદ છવાયો.

“આહ! આખરે મારી મુરદ જર આવી! કુમાર ભીમસિંહનું રાજ્ય અચળ થયું! મારી ભીપણ પિપાસા તૃપ્ત થઈ! ખસ. હવે મારી બાજી બગાડનાર આ પૃથ્વીપટે કોણ રહ્યું છે?” આ પ્રમાણે ગર્વનાં વાક્યો બોલતો અભયસિંહ આનંદમાં ઉછળવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૫.

ભયાનક આકૃત.

ગુનાહની તપાસ શરૂ થઈ હતી. કોમલનેરના સર્વ સત્તાધિકારીઓ અને સંભવિત ગૃહસ્થોથી દરબાર ભરાઈ ગયો હતો, અને માથા ઉપર થાળી ફેરવે એવી ભીડ થઈ રહી હતી. કુમાર ભીમસિંહ સિંહાસનથી સહેજ નીચે એક આસન ઉપર ગંભીર મુખાકૃતિ કરીને બેઠો હતો, અને આસપાસ મોટા મોટા ન્યાયાધિકારીઓ બેઠા હતા. મહારાજા રણુમલસિંહે આજ્ઞા કરી હતી કે તેની પોતાની પુત્રી છે એમ જાણીને મનાદે પ્રત્યે કશી પણ દયા પ્રદર્શિત કરવી નહીં. ભીમસિંહે આ તપાસના કાર્યમાંથી પોતાને મુક્ત કરવાને મહારાજાને ધણા વિનવ્યા પણ રણુમલ એકનો બે થયો નહીં.

આખા દરબારખંડમાં કુમાર ભીમસિંહના હૃદયમાં જોટલી દિલગીરી થતી હતી, તેટલી કોઈ અન્યના હૃદયમાં નહીં થતી હોય; પણ તેના પાપી પિતાનું હૈયું આજ આનંદથી ઉભરાતું હતું, અને સર્વ કોષથી જાનોમાનો તે દરબારમાં આવીને તાલ જોતો હતો.

મુખ્ય ન્યાયાધિકારી બોલવા ઉઠ્યો. લોકોમાં ગાઢ શાંતિ પ્રસરી

રહી. “કુમારી ! આ રાજ્યમાં એવો કાયદો છે કે લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડાયા સીવાય જો કોઈ સ્ત્રી બાલકનો જન્મ આપે તો તેને દેહાંત દંડની સજા કરવી. તેમાંથી છુટવાનો ફક્ત એકજ માર્ગ છે, તે યુવરાજ ભીમસિંહ, તમને કહી સંભળાવશે, માટે ધ્યાન પુર્વક સંભળો !”

દુઃખીહૃદયી કુમાર ભીમસિંહે ઉઠીને બોલવાનો ચત્ત કર્યો, પણ તેટલામાં અમાલ્યે તેને અટકાવ્યો. “નહીં ! યુવરાજ અહીંથી નહીં ! આવી સજા ફક્ત રાજ્ય સિંહાસન ઉપરથીજ આપી શકાય છે. આપ હવે રાજ્ય તુલ્યજાઓ, માટે સિંહાસન ઉપરથીજ સજા ફરમાવો.”

ભીમસિંહના હૃદયને આઘાત થયો. તેને હજી રાજ્યાભિષેક થયો ન હતો. જો સિંહાસન ઉપર બેસે અને પાછળથી જણાય કે તે સ્ત્રી છે તો પોતાને પણ દેહાંત દંડની શિક્ષા થાય, પણ હવે કરવું શું ? બીજો માર્ગ રહ્યો ન હતો. હજારો આંખો ભીમસિંહના સામી દટ્ટિપાત કરી રહી હતી; હજારો હૈયામાં શક ઉત્પન્ન થતો હતો. જરાક ટીક કરે તો પરિણામ શું આવે તે કહી શકાય તેમ ન હતું, તેથી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકીને યુવરાજ સિંહાસન ઉપર જઈને બેઠો, અને ત્યાંથી ગંભીર અવાજે બોલ્યો : “ગુનેહગાર કુમારી ! મહારાજ રણમલ-સિંહની આજ્ઞાથી હું તને ફરમાવું છું કે આ ગુનાહમાંથી છુટવાનો ફક્ત એકજ માર્ગ છે. બાળકને જન્મ આપનાર પુરૂષનો પત્નો મેળવી આપશે અને તેને દેહાન્ત દંડ કરાવશે, તોજ તું આ શિક્ષા-માંથી મુક્ત થઈ શકીશ. હજી પણ તારે છુટવાનો સમય છે, માટે તે પુરૂષનું નામ ત્વરાથી કહી દે !”

સભામાં મૃત્યુના જેવી શાંતિ પ્રસરી રહી. એક ટાંકણી પડે તો પણ અવાજ થાય એવી નિઃશબ્દતા ફેલાઈ રહી. રાજકુમારીએ ધીમે ધીમે પોતાનું મસ્તક ઉંચું કર્યું; તિરસ્કારથી-ક્રોધથી-ધિક્કારથી છદ્મ-કાતી આંખોએ યુવરાજ ભીમસિંહના સામી મીઠા માંડી કુમારી મનાઈ બોલી : “તે પુરૂષનું નામ કુમાર ભીમસિંહ છે !”

કુમાર ભીમસિંહનું હૈયું આ વજ્રધાતથી છિન્ન લિપ્ત થઇ ગયું. નિરાશાના સમુદ્રમાં કુબી ગયું-કાળા ઘેર અંધકારમાં લિપ્ત થઇ ગયું. હવે શો માર્ગ ! આ તહોમતમાંથી બચવાનો ફક્ત એકજ માર્ગ હતો, પણ તે માર્ગ ગ્રહણ કરતાં પોતે સ્ત્રી છે એમ જગતને જાહેર કરવું પડે અને પરિણામે રાજ્યાભિષેક થયો ન હતો એટલે મૃત્યુની સગ્ન ખમવી પડે ! તે સીવાય બીજો શો ઉપાય ?

આ વિચારથી, નિરાશાથી, લયથી, દુઃખથી સિંહાસન ઉપરથી કુમાર ભીમસિંહ અને લોકાના ટોળાંમાં ઉમેશો તેનો પિતા અભયસિંહ બેલાન થઇને જમીન ઉપર ઢુટી પડ્યા !

*

*

*

*

પ્રિય વાંચનાર ! અને અનેક કલાકો પછી આપણો સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે. તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો, રાજા હો કે રાણી હો-જે હો તે હો-સર્વથા તું જે હો તેને માટે મારી અલ્પશક્તિ અલ્પમતિ પ્રમાણે થોડી થોડી સામગ્રી આ નવલકથાના કોષ્ઠક કોષ્ઠક પાનામાં તને મળી આવે, કે કે પણ ભાવતું ભોજન નહીં મળવાથી કેવળ લુખ્યે કોઠે પાછા જવાનો અને ઘેર ખીચડી કરીને ખાવાનો વખત તારો નહીં આવે, એ વિચારથી આ નવલકથા લખવાનું તારા અદ્વના લેખકે શરૂ કર્યું હતું, અને જો એ કાર્ય પરિપૂર્ણ થાત તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકની પદ્ધિ પ્રાપ્ત કરત એ નિઃસંશય છે, પરંતુ તેમ થવાનું ભાવિમાં નથી એટલે લાચાર ! તું આ નવલકથાનો ઉત્તરાર્ધ ક્યાંય પણ વાંચીશ નહીં !

(ખરી વાત એમ છે કે મેં મારા નાયકને (નાયિકાને) એવી સ્થિતિમાં મુકી દીધો છે (મુકી દીધી છે) કે હવે તેને તેમાંથી શી રીતે છુટો કરવો (છુટી કરવી) તે મને સુઝતું નથી. માટે મેં તો તેનું સ્નાનસુતક કરી નાખ્યું છે. બસે તે નાયકને (નાયિકાને)

પોતાની ઇચ્છાનુસાર જેમ કરવું હોય તેમ કરે, અને આ ભયંકર સ્થિતિમાંથી છુટવું હોય તો છુટે, અને પડી રહેવું હોય તો ત્યાંજ પડી રહે—મારે તેની સાથે કશી નિસ્ખલ નથી. પ્રથમ મને એમ લાગતું હતું કે આટલી નાની ગુંચવણ હું સહેલાઈથી ઉકેલી શકીશ, પણ અનુભવ મળ્યા પછી મને તેમ જણાતું નથી. નસીબ !)

કરુણુરસ કથા.

લેખકોને આવી પડતી વિટમ્બણામાં એક વિટમ્બણા એવી છે કે જે વખતે જે વિષય લખવાનો વિચાર કર્યો હોય તે વિષયને લગતા વિચારો મગજમાંથી નીકળે જ નહિ. જ્યારે આપણે હાસ્યરસથી ભરપૂર લેખ લખતા હોઈએ ત્યારે અચાનક આ જગતની કૃત્રિમતા, આપણે મનુષ્યોની દીનતા, જીવનમાં આવી પડતાં અસહ્ય દુઃખો વગેરે આપણી દ્રષ્ટિ આગળ તરી આવે છે; આપણે આપણા જીવનમાં કર્યું જ કરી શક્યા નથી તેનું જ્ઞાન આપણને તે વખતે થાય છે; અનેક કુમળાં હૈયાંને આપણે દુઃખ દીધું છે, અનેકને વગર કારણે સતાવ્યાં છે અને અનેક સુખભર્યાં જીવનમાં આપણે દુઃખનો અંશ દાખલ કર્યો છે તેનું સ્મરણ થતાં આપણું વદન શીકકું થઈ જાય છે. શૂન્ય હૃદયે આપણે આપણા લેખ સામું જોઈ રહીએ છીએ અને હાસ્યરસના સાહિત્ય તરફ બહુ સખ્ત અણુમતો પેદા થઈ આવે છે. એથી ઉલટું અતીશય કરુણુરસ કથા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ અને રોમીઓ અને બુલીયેંટ, એથેલો અને મેકમેથના નાટકોના કરુણુ રસ, શૃંગાર રસ અને જ્ઞાનરસ રસ વિશે વિચાર કરવામાં મન પરોવવા માંડીએ; નેપોલિયનની પડતી, પ્રતાપનો અદ્ભૂત ટેક અને ગ્રેમ શૌચાંકિત મહારાજ પૃથુરાજ વગેરેની કથા સ્મરણમાં લાવીને તે ઉપરથી કરુણુ રસ કથામાં આપણે ગંભીર તત્વ ઉમેરવા મામતા હોઈએ તે વખતે આપણને કાણુ જાણુ ક્યાંથી હાસ્યરસની વૃત્તિ થઈ

આવે છે. ઓથેલો અને મેકબેથના નાટકોમાંથી આપણને હસવાનું મળી આવે છે. ચન્દ્રિકાના સુમધુર પ્રકાશમાં ગાન કરતી રાત્રિએ જીલીયેટના મુખકમળને ચુમ્બન અર્પીતો નીસરણી ઉપર ચડેલો રોમીઓ! આપણા હાસ્યને પાત્રજ થાય છે; તે વખતે નીસરણી ખસી પડી હત તો રોમીઓની શી સ્થિતિ થાત તેવા અયોગ્ય વિચાર આપણા હૃદયમાં રઝૂરી આવે છે; આખી દુનિયાને ડોલાવનાર નેપોલિયનની ચડતી પડતીના વિચારને બદલે તેના બેઠા બાંધાનાં શરીરનો ખાલ આપણા મનમાં ખુંચ્યા કરે છે; પ્રતાપ, પૃથુરાજ અને રણધેલા સદાશિવ ભાઉની ભવ્ય અને પ્રચ્છડ આકૃતિઓ આપણને હાસ્ય યુક્તજ લાગે છે. એનું કારણ શું હશે? શું સર્વ લેખકોને એજ પ્રકારની લાગણી થઈ આવતી હશે? જો તેમ હોય તો તે અટકાવી શકાતી હશે?

મને એક વખત આ જાતનો બહુ કડવો અનુભવ થયો હતો. દિવાળીને ટાંકણે પ્રસિદ્ધ થતા હિન્દુ સમાચારના સ્પેસલ અંકને માટે ખાસ મને તેના અધીપતીએ બોલાવ્યો અને તે પ્રસંગને માટે એક કૅચ્ચરસ કથા લખી આપવાનું મારી પાસે કણુલાવ્યું.

“મને હાસ્યરસને બદલે કૅચ્ચરસનું કામ ક્યાંથી સોંપ્યું?” મેં પુછ્યું.

“ખીજ બધી વાર્તાઓ લખવાનું કામ મેં સોંપી દીધું છે; ફક્ત આજ બાકી રહી ગયું છે.” અધીપતીએ જવાબ આપ્યો.

“તમારે ક્યારે જોઈશું?” મેં પુછ્યું.

“જેમ બને તેમ જલ્દીથી,” અધીપતીએ કહ્યું. “ઓગસ્ટના છેલ્લાં અઠવાડિયાં સુધીમાં મને તમારી વાર્તા મળવીજ જોઈએ.”

હું “બહુ સાઈ” કહીને ઘેર ગયો અને વાર્તાને માટે વિચાર કરવા લાગ્યો પણ ફક્ત રમુજ બનાવોથીજ માઈ મગજ ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. તે વખતે જો મેં અંગ્રેજ કૅચ્ચરસ કથાઓનાં બે ત્રણ વૉલ્યુમ વાંચીને મારા મગજને શાન્ત નહિં પાડ્યું હોત તો મને જરૂર મહારામજી

થઈ આવત. “આત્યારે હું જોઈએ તેવા ‘મુડ’ માં નથી એટલે હમણાં લખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મુખર્ષિ છે. પણ હજી ક્યાં વખત બરાઈ ગયો છે! હજી તો બહુ વાર છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મેં તે વાર્તા લખવાનું મુલતવી રાખ્યું.

પણ એમ કરતાં ઓગસ્ટનું એકાદ અઠવાડીયું વીતી ગયું પણ મારાથી તે વાર્તા શરૂ થઈ નહિ. જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ હું વધારે રમુજી બનતો ગયો; એથી મને એક બીજો રસ્તો સુઝયો. ધણીવાર જ્યારે મારાથી લુલ્લથી બહુ ખવાતું ત્યારે મને હૃદયદ્રાવક વાર્તાઓ લખવાની ઈચ્છા થઈ આવતી. આથી મેં ત્રણ દિવસ લાગલાગટ બારે ખોરાક ઉપર મારો ચલાવ્યો ત્યારે પરિણામે મને ત્રીજે દિવસે રાતના અજીર્ણ વિકારને લઈને બહુ સ્વપ્ન આવ્યાં પણ તે બધાં સ્વપ્ન બહુજ હાસ્ય ઉપજાવે તેવાં હતાં. એક સ્વપ્નમાં મેં હાથીઓને ઝાડ ઉપર ચડવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતા જોયા. બીજા સ્વપ્નમાં અમારા ગામના ત્રણચાર વૃદ્ધ મોભાદાર ગૃહસ્થોને અંગ્રેજ હેટ પહેરીને ડૅન્સ કરતા જોયા અને ત્રીજા સ્વપ્નમાં કેટલાક નામીયા લેખકોને માથાં ઉપર ચાલવાની શરતમાં ગુંથાઈ ગયેલા જોયા. આથી ધણાં મોટાં અદ્વૈતાસ્યથી આખો ઓરડો ગળવતો હું જાગી ઉઠ્યો અને અજીર્ણ વિકારની મદદથી કરુણુરસ કથા લખવાનો પ્રયત્ન નિરાશ થઈને છોડી દીધો. પછી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી કરુણ, શૃંગાર, વીર અને હાસ્યનાં રસોથી ભરપૂર નવલ કથાઓ વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનું એ એજ પરિણામ. કવિતાઓ પણ વાંચી, તોપણ એનું એજ. સરસ્વતીચન્દ્રની નવલ-કથા વાંચીને મને બહુજ હસવું આવ્યું. દરેક પાત્ર જરાજરામાં ગીત ગાવા મંડી જતાં હતાં તે વિશે વિચાર આવ્યા અને તે લોકો બધાં સૂર અને તાલમાં રહીનેજ ગાતાં હશે કે ગમે તેમ ખેસરાંજી ઝુકાવ્યાં જતાં હશે તે વિશે મનમાં ભાંજગડ થવા લાગી. શ્રીયુત્ત નરસિંહરાવની

કવિતાઓ વાંચીને તેમનાં ધણાંખરાં પાત્રોને આટઆટલાં સ્વપ્ન શી રીતે આવતાં હશે, અશ્રુર્ણ વિકારને લઇને તો નહિ આવતાં હોય, સુતી વખતે તે પાત્રોએ સુંઠની ગોળી લીધી હોત તો સ્વપ્ન આવત કે નહિ એવા અણુધટતા વિચારો આવવા લાગ્યા. નાનાલાલનું ઈન્દુ-કુમારવાંચીને મને જલેંક વર્સમાં કવિતા બતાવવાનો શોખ થઈ આવ્યો અને આખો દિવસ જે બોલતો તે બધું જલેંક વર્સમાંજ બોલવા લાગ્યો; “જેડા શીવવાના શીવવાના જેડા” એ જાતની બેતો બનાવવામાં હું શુંથાઈ ગયો. રાજકવિ વર્ડઝવર્થની “વી આર સેવન”ની કવિતા વાંચીને મને પેલી છોકરીની મુર્ખતાને માટે ચીડ ચડી. હૃદય-દ્રાવક નવલકથામાં જ્યારે જ્યારે નાયિકા મૃત્યુ પામતી ત્યારે હું સીસોટી વગાડીને ગાયન ગાતો અને જ્યારે અંદર એમ લખ્યું હોય કે નાયિકાના મૃત્યુ પછી નાયકે કોઈ દિવસ સ્મિત કર્યુંજ નહિ ત્યારે મને એમ થતું કે એના મ્હોંમાં અવાળું આવ્યાં હશે તેથી એનાથી હસાતું નહિ હોય !

આથી કંટાળીને મેં સંગીતનો પ્રયોગ અજમાવ્યો પણ તે પણ નિષ્ફળ ગયો. આખરે નિરાશ થઇને મેં મારો અનુભવ અધીપતીને કહ્યો.

“અરે, તમે શું બોલો છો ?” અધીપતી અજમ થઇને બોલ્યો. “તમે આટલી એક નાની વાર્તા નહિ લખી શકો ?”

“આ વખતે નથી લખાતી તેનું કેમ ?” મેં જવાબ આપ્યો.

“પણ એમ ધારો કે એક સ્ત્રીને વચન આપીને એક પુરુષ આલ્યો, જાન્ય અને પાછળથી ઝૂરીઝૂરીને પેલી સ્ત્રી મૃત્યુ પામે,” અધીપતીએ મને ઉત્સાહિત કરતાં કહ્યું.

“એમાં શું લખું ? લખતી ક્યાં દુઃખ ઓછું છે કે પેલી સ્ત્રીને એટલી લાગણી બતાવવાની જરૂર પડે ?” મેં કેંક કંટાળીને ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે એકાદ બાળકની કથા હ્યો તો કેમ ? એક બાલક પથારીમાં સુતું સુતું અન્ય સર્વને ઉપદેશ આપે અને પાછળથી મૃત્યુ પામે એવું લખો તો ?” અધીપતી બોલ્યો.

“અરે, એમાં લખવું ‘તું શું ? દુનિયામાં છોકરાં ક્યાં ઓછા છે ? એકાદ મૃત્યુ પામે તો એટલો ઘોંઘાટ ઓછો.” મેં ચીડવાઈને ઉત્તર વાળ્યા.

અધીપતીએ પણ નિરાશ થઈને કબુલ્યું કે આ વખતે મારાથી કરુણુરસ કથા લખી શકાય તેમ નથી.

x

x

x

x

બે ત્રણ દિવસ પછી હું બદનું ભોપાળું અને ભદ્રંભદ્ર વાંચતો બેઠો હતો અને તે ઉપરથી કેંક રમુજ લેખ લખવાનો ચત્ત કરતો હતો એટલામાં મને કરુણુરસ વાર્તા લખવાની વૃત્તિ થઈ આવી અને બે કલાકમાં મેં તે લખીને પેલા અધીપતીને મોકલાવી દીધી. એટલે આખરે તે દિવાળીના અંકમાં મારી કરુણુરસ કથા પ્રસિદ્ધ તો થઈજ.

સ્વપ્ન.

સ્વપ્નમાં આપણે જે કે' જોઈએ છીએ અથવા તેા જે આપણને કે' થાય છે તેથી આપણને કશું પણ આશ્ચર્ય થતું નથી. આપણા જીવનમાં જ્ઞાન અને અનુભવજ આપણને આશ્ચર્યનો અર્થ સમજાવે છે.

સ્વપ્નની દુનિઆમાં જ્ઞાન અને અનુભવ દાખલ નથી થઈ શકતાં. ત્યાં તેા આપણે આત્મા દુનિયાની અનેક શૃંખલાથી સ્વતંત્ર થઈને અનેરા માર્ગે દિવ્ય પ્રદેશમાં વિહરે છે.

જે જાતના જીવનનો આપણને અનુભવ હોય તે સીવાય બીજી રીતનું જીવન હોઈ શકેજ નહિં એ જાતની આપણા શુષ્ક હૃદયની માન્યતા ત્યાં દૂર થઈ જાય છે એટલે તે દિવ્ય પ્રદેશમાં જે અવનવી વસ્તુઓ નિરખીએ છીએ તેથી આપણને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું નથી, સ્વપ્નમાં આપણે સ્વચ્છન્દે વિહાર કરીએ છીએ અને આકાશમાં પક્ષીની પેઠે ઉડયન કરીએ છીએ તોપણ આપણને આશ્ચર્ય પેદા થતું નથી; આપણે નઅવસ્થામાં ગમે ત્યાં વિચરીએ છીએ તેા પણ આપણને કોઈ અટકાવતું નથી. આપણા મૃત્યુ પામેલા સ્નેહીએ સ્નાયે આપણે અનેક પ્રકારની ત્યાં ગોષ્ટિ પણ કરીએ છીએ. તે સ્થિતિમાં આપણે જે કે' નિહાળીએ છીએ તે આપણી દીન ભાષા શી રીતે વર્ણવી શકે ? સ્વપ્નમાં આપણે પૃથ્વીપટે કોઈ પણ દિવસ નહિં જોવાયેલા દિવ્ય પ્રકાશ જોઈએ છીએ અને મનુષ્યોના કર્ણે નહિ પડેલા એવા દિવ્ય ધ્વનિ સાંભળીએ છીએ.

જો આપણી ખરી કલ્પનાશક્તિ કોઈ પણ વખતે સ્વતંત્ર રીતે અને સ્વચ્છન્દે વિહાર કરી શકતી હોય તો તે નિદ્રામાંજ છે. બ્યારે આપણે જાગૃત અવસ્થામાં હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે કશું જ અનેઈ કલ્પી શકતા નથી. ફક્ત જે છે અને જે હતું તેના રૂપાન્તરજ આપણે કરીએ છીએ અને તેમાં આપણે કૈંક નવું સત્ય શોધી કહાડયું હોય તેમ આનંદ માનીએ છીએ.

ડીન સ્વીફ્ટે પોતાની કલ્પનાશક્તિના ઘોડા ધણા દોડાવ્યા પણ આખરે તે શું કરી શક્યો ! આપણા કરતાં એક જાત ધણી નાની ઉપજાવી કહાડી અને ખીજી જાત આપણા કરતાં મોટી બનાવી; માણસને ઘોડાની જગ્યા આપી અને ઘોડાને માણસની આપી. જીલ્લ-વર લીટને પૃથ્વીને બદલે પૃથ્વીના ઉંડા ભાગને પૃથ્વી બનાવી. રાષ્ટ્રર હંગારે એક સ્ત્રીને આપણી સ્ત્રીએ કરતાં વધુ વયવાળી બનાવી. અન્ય લેખકો પણ આપણા જીવનમાં જુદા જુદા રૂપાન્તર કર્યા જાય છે; એથી વધારે શું કરે છે ? એથી વધારે કરી પણ શું શકે ?

મનુષ્યો કલ્પનાશક્તિની મર્યાદા આટલી છે છતાં દરેક ટીકા-કાર લેખકો પાસેથી, ચિત્રકારો પાસેથી શિલ્પિ પાસેથી અને મનુષ્ય પાસેથી કૈંક ‘ઐતીહાસિક’ની આશા રાખે છે એ ક્યાંથી બને ? !

ટીકાકારની વાત નીકળતાં મને તેમને વિશે કૈંક કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. દરેક ભાષામાં એક એક એવો લેખક થઈ જાય છે કે જેમાં તેમાં ટીકાકાર તેનુંજ નામ આપણી આગળ ધરે; અંગ્રેજીમાં કોઈ જુદા સ્વરૂપનું નાટક લખવાનો યત્ન કરે તો ટીકા-કાર તરત લખશે કે શેક્સપીયરે પોતાના નાટકોમાં આ જાતનું તત્વ દાખલ કર્યું નથી માટે આ નાટક નકામું છે. શેક્સપીયરની શૈલિ ઉપરજ કોઈ નાટક લખવા માંડે તો ટીકાકાર કહેશે કે શેક્સપીયરનું અનુકરણ કરવાની ધૃષ્ટતા કરવાની હિમ્મત દેખાડનાર લેખકને શી સજ્જ કરવી તે મને સમજતું નથી. ગુજરાતીમાં કોઈક નવલકથા

લખવાની હિમ્મત કરે કે અમુક ટીકાકાર લખશે કે લેખક પુસ્તક લખ્યા અગાઉ ગોવર્ધનભાઈની સરસ્વતિચન્દ્રની નવલકથા વાંચી જાત તો સાફ. ગુજરાતી સાહિત્યની ન્યાં વાત નીકળી કે નવલકથા સંબંધી હોય તો ગોવર્ધનભાઈ, નવી જાતની શૈલિ હોયતો નાનાલાલ અને હાસ્યરસ સંબંધે હોયતો રમણભાઈનું નામ તો ટીકાકારો આગળ મુકવાનાજ.

હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે અમારી કલાસમાં પણ એમજ થતું. ન્યાં અમે કેંક લુલ્ય કરીએ કે તરત માસ્તર અમને કહેશે કે આ રમણીકના જેવા ક્યારે થશે ? (ને કોણ જાણે રમણીક શાથી કલાસમાં હંમેશાં પહેલો નંબરજ રાખતો. અલબત્ત, અમે બધા એમજ ધારતા કે તેને કેંક જાડુ આવડતું હશે નહિ તો એમ રોજ પહેલો નંબર ક્યાંથી રહે ! અમારો તો કોઈ દિવસ નહોતો રહેતો !) અમે ડીકટેશનમાં લુલ્ય કરીએ તો તરત સાંભળવાનું થાય કે રમણીક તો આ પ્રમાણે લુલ્ય નથી કરતો ! રમણીકના જેવા દાખલા ગણતાં તમે ક્યારે શીખશે ? રમણીકના જેવું નિયમીતપણું સાચવતાં તમને ક્યારે આવડશે ? આ પ્રમાણેના માસ્તરના રમણીક પુરાણથી અમે બધા બહુ કંટાળી ગયા. પછી એક દિવસ ઉધુંચતું સમજાવીને અમે રમણીકને બાગમાં લઈ ગયા અને ત્યાં ચૌદમું રત્ન એવું તો આવ્યું કે—!

તેજ પ્રમાણે મને શેક્સપીઅર, ગોવર્ધનભાઈ, રમણભાઈ વગેરેનાં નામ સાંભળતાં તેવીજ જાતની વૃત્તિ થઇ આવે છે. પરંતુ હું સ્વપ્ન વિશેજ બોલવા માગું છું એટલે આડા-અવળા વિષયો ઉપર બોલવું યોગ્ય નહિ તેમ છતાં મને ‘ટીકાકાર’ સંબંધી એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે કહેવા જેવું છે.

મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે હું એક અજણ્યા પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં સર્વ કાર્યો ટીકાકાર દ્વારાજ થતાં. હું એ મુલકમાં થોડાં વર્ષ રહ્યો પણ મને એ પ્રદેશ કોઈ પણ રીતે રમણિય લાગ્યો નહિ.

આ મુલકમાં પ્રથમ લેખકો હતા અને તે પુસ્તકો લખતા પણ ટીકાકારોએ તેમને વિશે લખ્યું કે “તેમના કોઇ પણ પુસ્તકમાં ‘ઔરીજનલ’ જેવું જણાતું નથી. આવા નિર્માલ્ય લેખકો આવી વાતનાં તદ્દન સામાન્ય અને શુષ્ક પુસ્તકો લખી પ્રજાનો અમૂલ્ય વખત ગુમાવે છે તેના કરતાં જઈને ધાસ કાપતા હોય તો પણ સાફ.”

લેખકોએ ટીકાકારનું કહેવું સ્વીકાર્યું અને ખેતરમાં મજૂરી કરવા ગયા પણ ત્યાં તો તેમને કશો અનુભવ નહતો એટલે ઉલટા વિધ્નરૂપ થઇ પડ્યા. ખેતરના માલિકે તેમને કહ્યું કે એના કરતાં પુસ્તકો લખે અને ખેતરમાં આવીને ખીજનો વખત નહિ ગુમાવે તો સાફ! ગરીબ બિચારા લેખકો! એમણે તે કોનું કોનું માનવું?

એ દેશમાં ચિત્રકારો પણ હતા તેમના ચિત્રો ઉપર પણ ટીકાકારોએ સખ્ત પ્રહાર કર્યા. તેમણે લખ્યું. “આવી જાતનાં ચિત્ર ચિતરવાથી તેઓ શું કરવા માગે છે? રાફેલ, રોમની, ટરનર અને રેનોલ્ડઝની ઉમદા ચિત્રકળાની આવી અધમ સ્થિતિ શાથી આવી ગઈ હશે કે આવા નિર્માલ્ય ચિત્રકારોનાં ચિત્રો પણ આપણી પ્રજા સહન કરે છે? આવી રીતે ચિત્રકળામાં પોતાનો વખત ગાળવાને બદલે તેઓ ધર રંગવાનો ધંધો શામાટે કરતા નથી?

પરંતુ તે વખતે ટીકાકારોને એમ તો થતુંજ નથી કે ચિત્ર ચિતરવાનું છોડી દઇને ચિત્રકારો ખીજું કશું કરવા એસે તો વખતે પોતાનો અને પ્રજાનો ઉભયનો વખત બચાડે.

મારી બાલ્યાવસ્થામાં એક દિવસે હું ‘ગપસપ’ માં પુરેપુરે ગુંથાઇ ગયો હતો એટલામાં અમારા એક વડીલ અમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે મારા હાથમાં ‘ગપસપ’ જોઇને ઉંચી જાતનું સાહિત્ય વાંચવાથી મગજ શક્તિ કેવી ખીલે છે તે વીશે લંબાણથી મને બાપણ આપ્યું અને મારા હાથમાંનું ‘ગપસપ’ છીનવી લીધું. ભગ્ન હૃદયે હું ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો અને વાડીમાં ગયો. સાંઝે જ્યારે પાછો

ધરમાં આવ્યો ત્યારે મારા શરીર ઉપર ચાર ઝખમ પડ્યા હતા. ડાબી આંખ સુત્રી આવી હતી, કપડાં મેલાં થઇને બેએક જગ્યાએથી ચીરાયાં હતાં, પડોશીના કુતરાનો પગ ભાંગ્યો હતો, બારીનાં ત્રણ કાચ પુટ્યા હતા અને માળીના ઝુંપડામાં ત્રણ બિલાડાં પુરાયાં હતાં ! એના કરતાં મને મારા વડીલે ‘ગપસપ’ વાંચવા દીધું હોત તો ? વચમાં પોતાનું ડહાપણ વાપરીને મને સુધારવાનો યત્ન નહિ કર્યો હોત તો ?

બિચારા ચિત્રકારોએ ટીકાકારોની ટીકા સાંભળી ચીતરવાનું છોડી દીધું. રફતે, રફતે, શિલ્પિઓ, સંગીત શાસ્ત્રીઓ, નાટ્યકારો, ભાષણ કર્તાઓ અને બીજા અનેક મનુષ્યોએ ટીકાકારના વજ્ર પ્રહારથી નિરાશ થઇને પોત પોતાના ધંધા છોડી દીધા અને જે ધંધામાં પોતાને બિલકુલ આવડત નહતી તે ધંધામાં તેઓ પડ્યા.

એ પ્રમાણે આ લોકોનું નિકન્દન કરીને ટીકાકારોએ બીજાને માર્ગ દીધો. ગૃહસંસારની વાતમાં પણ તેમણે માથું મારવા માંડ્યું. કોઇએ નવું ધર બંધાવ્યું કે તેના ઉપર ટીકાકારોનો મત તો ખરોજ. કોઇને ત્યાં લગ્ન થવાના હોય તો તેમાં પણ ટીકાકારોનો મત તો ખરોજ. કોઇને ત્યાં છોકરું જનમ્યું કે ટીકાકારો ત્યાં જઇને તેના વિશે મત પ્રદર્શિત કરવાનાજ. આખરે લોકો કંટાળ્યા અને તેમણે એક મોટી સભા ભરીને ઠરાવ કર્યો કે બધા ટીકાકારોને સમુદ્રમાં ડુબાવી દેવા અને હવે પછી કોઈ પણ મનુષ્ય બીજા મનુષ્યના કાર્ય ઉપર ટીકા કરવા નીકળે તો તેને પણ તેજ સજા કરવી. ટીકાકારો આ સાંભળીને ધણા ગુસ્સે થઇ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે ટીકાકારોની સામા આ જાતનાં પગલાં હજી સુધી કોઈ પણ પ્રજાએ લીધાં નથી તો આ પ્રજા શી રીતે લઈ શકે ? પણ એમનો દિવસ ફર્યો હતો. લોકોએ કહ્યું કે અમારાં બીજા કોઈ પણ કામમાં તમે ‘ઓરીજનલિટી’ દીડી નથી તો આ કાર્યમાં તો છે એમ તમેજ

સ્વીકારો છો. માટે એ શિક્ષા અમલમાં મુકવામાંજ આવશે અને પરિણામે એ પ્રમાણે ટીકાકારોની સત્તા નાબુદ થઈ એટલે તે પ્રદેશમાં પાછી શાન્તિ ફેલાઈ.

ટીકાકારોએ આ વાંચીને ગભરાવાનું નથી અને માફ લગાડવાનું નથી કારણ કે ગમે તે વખતે આવેલાં સ્વપ્નમાં આવેલી બાબત કેં સાચી પડતી નથી. લોકો કહે છે કે ફક્ત સવારના મળસ્કામાં આવેલાં સ્વપ્નાજ સાચાં પડે છે પણ મને આ સ્વપ્ન ક્યારે આવેલું તે બરાબર યાદ નથી એટલે તે વિશે કશા સત્ય નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહિ, વળી મળસ્કામાં આવેલાં બધાંજ સ્વપ્ના સાચાં પડે છે એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી કારણ કે મને ઘણાં વર્ષ ઉપર એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે હજી સાચું પડ્યું નથી.

જાણે હું એક વખતે સીનેમેટોગ્રાફ જોવા જવાનો વિચાર કરીને ઘેરથી નીકળ્યો. ગેટ આગળ આવીને જ્યાં હું અંદર દાખલ થવા જાઉં છું ત્યાં સીનેમેટોગ્રાફ કંપનીનો એક માણસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને મને કહેવા લાગ્યો કે જો અંદર દાખલ થવાની મરજી હોય તો તમારા પગ અહિં મુકતા જાઓ; પાછા ઘેર જતી વખતે લેતા જાઓ. આ સાંભળીને મારો મિનસ ગયો અને આવો વિચિત્ર કઠંગો નિયમ કોની સત્તાથી એણે રાખ્યો છે તે વિશે મેં તેને પૂછ્યું, મેં એમ પણ કહ્યું કે એ વિશેનું “ટાઇમ્સ” અને “બોમ્બે ક્રોનિકલ”માં લખીશ.

પરંતુ પેલા માણસે મને વિનયથી ઉત્તર આપ્યો કે બધા આવનાર મનુષ્યોને આવજા કરતી વખતે પગને લાઇને બહુ અડચણ પડે છે તેથી હવેથી એજ નિયમ રાખવો પડ્યો છે કે બધાંજ મનુષ્યોના પગ બહાર રાખી મુકવા. ઈંગ્લંડ અને પારીસમાં પણ એજ નિયમ અમલમાં મુકવામાં આવ્યો છે.

મને એમ લાગ્યું કે આ નિયમ બહુજ ગેરકાયદેસર છે પણ તે વખતે હું ટીકીટ ખર્ચીને અંદર દાખલ થવાનો નહતો પણ મારા એક મિત્રનો મિત્ર ક્યાંકથી ત્રણ પાસ લઈ આવ્યો હતો તે વડે હું અંદર

જવાનો હતો એટલે મેં ઝાઝી રકઝક કરી નહીં પણ પગ ત્યાંજ આગળ મુકવા તૈયાર થયો.

મને તેજ વખતે ખબર પડી કે પગ આવી સહેલાઈથી કહાડી શકાતા હશે. પેલા માણસે તરત મારા પગ કહાડી નાંખ્યા અને તેને એક નંબર ચઢોડયો અને મને પણ તેજ નંબર સાથે રાખવાને આપ્યો. હું અન્દર જઈને ખેડો પણ આખો વખત મને એન પડ્યું નહિં. વખતે મારા પગ મને પાછા નહિં મળશે તો ! પગનો નંબર બદલાઈ જશે તો ? કોઈના કઢંગા પગ મારે આવી જશે તો ? અથવા કોઈ સ્ત્રીનાજ પગ મને મળશે તો ? આટલું થયા પછી આંખ ઉઘડી ગઈ.

વળી બીજું એક સ્વપ્ન પણ મને મળસે જ આવ્યું હતું.

એક દિવસ હું રસ્તેથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં એક કેકાણે પુટપાથ ઉપર કેળાંની છાલ પડી હતી. તે જોઈને મને કેંક કુતૂહલની લાગણી થઈ આવી. મારે ઉતાવળનું કામ નહિ હોવાથી હું કેળાંની છાલથી થોડેક દૂર ઉભો રહ્યો. અરધા કલાકમાં તે કેળાંની છાલે કરીને બે ગૃહસ્થ, એક પટાવાળો, એક સાઈકલીસ્ટ અને એક મજૂર જુદી જુદી સ્થિતિમાં ભુમિ માતાને નમન કરતાં જમીન ઉપર ગબડી પડ્યા. આ દેખાવ જોઈને મને ખુબ હસવું આવ્યું. તે ઉપરથી પોલીસના સિપાઈઓએ મને પકડીને ફાંસીતી સજા કરી.

આ સ્વપ્ન પણ હજી સુધી ખરું પડ્યું નથી.

ગમે તેમ હો અને નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં આવતાં સ્વપ્નનું સ્થાન આપણા જીવનમાં ગમે તેવું હો પણ એટલું તો નક્કિજ કે આપણા કે આપણા જીવનમાંના સ્વપ્ન-જગૃત અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલાં સ્વપ્ન-આશાના મમતા ભર્યા હસ્તવડે બંધાયેલા આપણા હવાઈ કિશ્કાઓ વગર આપણું આ જીવન કેવું શુષ્ક અને નિરસ લાગત ! રણમાં ભટકતા મુસાફરને જો મૃગજળ સદા આગળ ને આગળ ખેંચી

નહિ જતું હોત તો મુસાફર કદી આગળ વધી શકતજ નહિ; એ ત્યાંને ત્યાં પડીને મૃત્યુ પામત ! ભવિષ્યમાં મળનાર સુખરૂપી મૃગ-જળથી લલચાઇને આપણે આતુરતાથી, ઉત્કંઠાથી જીવનપથે ત્વરાથી ચાલીએ છીએ !

જ્યાં સુધી જીવનપથ દેખાય છે ત્યાં સુધી આપણે અમર આશાને ઓથે ચાલ્યા જઇએ છીએ અને પથ પુરો થતાં આગળ શું હશે એ વિચારથી ગભરાઇને-ખંચાઇએ ક્ષણભર અટકીએ છીએ વળી પાછો આશા પોતાનો કર લાંબાવે છે અને અર્ધ આશાભર્યા, અર્ધ નિરાશાભર્યા, હિમ્મતથી, નાહિમતથી આપણા પાપ-પુનરૂપી સંપત્તિ લઇને તે ઉડા, ઉડા અંધકારમાં આપણે ભુસ્કો મારીએ છીએ !

વિલાયત જઈ આવેલાઓ.

આ પણા દેશમાં દુઃખ ઓછાં નથી, રાજ્યદારી દુઃખો, સાંસારિક દુઃખો, ધાર્મિક દુઃખો, આર્થિક દુઃખો એવાં ધણાં ધણાં દુઃખ આપણા કુમળાં જીવનને કચરી નાખવા આપણી આસપાસ સદા વીંટળાઈ વળેલાંજ હોય છે. જ્યાં નજર ફેરવીએ ત્યાં એ તો નજરે પડે છેજ. આટલી મોટી સંખ્યામાં વળી પાછો કોઈ માણસ ઉમેરો કરે—કરવા માગે તો સ્વાભાવિક રીતે સામા માણસોને તેના ઉપર ગુસ્સો આવેજ. એ માણસો એમજ માની લે કે આ માણસ તો સાવ નિરાશાવાદી જ છે—એ તો હંમેશનો રડતોને રડતો જ રહેવાનો ! છતાં પણ મારે મારું એક દુઃખ આજે છતું કરવું છે. મેં ધણો લાંબો સમય એ દુઃખ મુંગે મોંએ સહન કર્યું પણ હવે સહન થઈ શકતું નથી. કારણ કે દિવસે દિવસે એ દુઃખ વધુ વિસ્તારમાં અને વધુ પ્રમાણમાં ફેલાતું જાય છે અને ફેલાવવાનું જ. આ દુઃખ તે “વિલાયત જઈ આવેલા”નું !

કોઈ કહેશે કે વિલાયત જનાર માણસ પોતાને ખર્ચે (અલ-ખત, ધણા બીજાને ખર્ચે અને બીજાને જોખમેજ જાય છે.) અને પોતાને જોખમે વિલાયત જાય છે અને ત્યાંથી પાછા આવીને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે છે અને પોતે સંપાદન કરેલ જ્ઞાન વડે દેશનો તેમજ પોતાના જાતિ લાભઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેમની સામા અવાના મને શા કારણો મળ્યાં હશે ? ઉત્તરમાં મારે એટલુંજ કહે-

વાનું કે વિલાયત જનાર માણસો જે વખતે જાય છે તે વખતે એક ઉદ્દેશથી જતાં નથી. કોઈ અહિંથી અભ્યાસમાં બહુજ સારી રીતે પ્રવીણતા મેળવી ત્યાં સીવીલીયન કે એમ. ડી. અને એફ. આર. સી. એસ. થવા જાય છે. કોઈ એથી ઉલટું, અહિં બધીજ પરિક્ષામાં ધપા ખાઇને પરવારે ત્યારે ઉંચા અભ્યાસને માટેજ (એટલે કે ત્યાંની ઉપાધીઓ બહુજ સહેલાઈથી મેળવવા) યુરોપ જવાના હોય. કેટલાકો હવા ફેરને માટે ગજવામાં ધનજીભાઈ ઉછળતા હોય તેટલા માટેજ જતા હોય. ત્યારે કેટલાકો વેપારને માટે જતા હોય. કેટલાકો મફતકે ચંદન ધસમે લાલીયાનું ધોરણ રાખી કોઈ શેડીયાની ખુશામત કરી યુરોપ બીડી જતા હોય. આમ ગમે તે કારણને લઇને કે ગમે તેવા સંજોગોમાં તેઓ જાય છે એમાં મારે વાંધો નથી. પાછાઆવીને પોત પોતાની આર્થિક સ્થિતિ બીજીની આર્થિક સ્થિતિ બગાડ્યા વીના, સુધારે તેમાંય મારે વિરુદ્ધતા નથી. દેશનો ઉદ્ધાર કરે તેમાંય મારે બોલવાપણું નથી. પણ પોતાના જાતિભાઈઓનો ઉદ્ધાર કરવાના અભખરા જે એ લોકો પોતાના મગજમાંથી કાઢી નાખતા હોય તો બહુ સાફ. જેટલા વિલાયત નહિ ગયેલા હોય તેટલા બધા છેક જંગલીજ હોય છે અને તેમને સુધારવાનું મહાન કાર્ય તે પાક પર-વરદિગારે વિલાયત જઈ આવેલાઓનેજ સોંપ્યું હોય એવો ભ્રમ એમના મનમાં પેશી જાય છે અને એથીજ એ વર્ગ મને-મારા જેવાં બીજાં અસંખ્ય મનુષ્યોને અત્યારે દુઃખ આપી રહ્યા છે. હું માત્ર અતિશયોક્તિ કરીને આમ કહું છું એમ પણ ધણાને લાગશે પણ એવા માણસોએ આવા વર્ગના મનુષ્યોને ઓળખ્યાજ નથી, તેમણે એમનો નિકટનો પરિચય માણ્યોજ નથી એમ હું માનું છું.

આ વર્ગનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે માત્ર છ દિવસથી માંડી છ વરસ સુધીમાંનો કોઈ પણ સમય તેઓ વિલાયત ગાળી આવ્યા એટલે તેઓ આ જમત ઉપરના એકે એક વિષયમાં પારંગત! અહિંનો

કોઈ વિદ્વાન પોતાના જીવનના પચીસ વર્ષ નાણાશાસ્ત્ર અને આર્થિક શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગુમાવી બેઠો હોય. પણ જો એણે યુરોપની ધર્મિય ભૂમિ ઉપર પગ નહિ મુક્યો હોય તો તે અડખંગ ! કેવળ મૂર્ખ ! અને જો માણસ કેંક અકસ્માતથી ત્યાં જો ત્રણ માસ ગાળી આવ્યો હોય તેનું જ્ઞાન આજ શાસ્ત્રોમાં કશા પણ અભ્યાસ વીના પેલા વિદ્વાન કરતાં ચઢીઆતું હોવુંજ જોઈએ ! આજ પ્રમાણે બધી બાબતમાં ઈંગ્લાંડથી ફ્રાંસ, ફ્રાંસથી ઈટાલી, ઈટાલીથી જર્મની, ત્યાંથી ઝેકા-સ્લોવેકીઆ વગેરે દેશોમાં માત્ર મળને માટે એકેક દિવસ જમ આવનાર માણસની વાતો જો તમે સાંભળો તો બસ, આફરીન ! તમને એમજ લાગે કે હિંદુસ્થાનમાં જો કોઈ પણ એક્સપેરિન્સના વિષયનો વિદ્વાન હોય તો તે આજ માણસ છે.

પાંચ દસ મિત્રો બેઠા હોય, સાધારણ ગર્યાં ચાલતાં હોય તેમાં ધારો કે તમે ચિત્રકલાનો વિષય કાઢ્યો. તમારામાંના એક મિત્રે પાંચ દસ વર્ષનો સખત અભ્યાસ એ વિષય ઉપર કર્યો હોય અને બારે શ્રમ ઉઠાવ્યો હોય, તેમિત્ર એ વિષય સંબંધી કેંક વિચારો કહેતો હોય એટલામાં, જો ત્યાં કોઈક વિદ્વાયત જમ આવનાર હાજર હોય અને તેણે આખા યુરોપની સેંકડો ગેલેરીમાંથી માત્ર એકજ અને તે પણ ઉપર ઉપરથીજ જોઈ હોય તો પેલા બિચારા ચિત્રકલાના સાચા અભ્યાસીનું આવીજ બન્યું. જરાક સ્મિત કરી સાણુથી દિવસમાં દસવાર ઘોયેલા હાથના અભિનય કરી તે વિ. જ. આ. બોલવા માંડશે, “હા હા હા ! તમે તમારા આ વિચારો શા ઉપરથી બાધ્યા છે ? દુષ્ટમાં કે રોમમાં, કે લાંડનમાં કે બરલીનમાંની ચિત્રની ગેલેરીઓ તો તમે નહીંજ જોઈ હોય ! પણ હા, તમે ક્યાં યુરોપ ગયા હતા ! હા હા હા ! એટલે ચિત્રકલા વિશેના તમારા વિચારો પંદરમી સદીના હોય તેમાં નવાઈ શી ! તમે જેટલું બધું કહો છો તે બધું કલાથી વિરુદ્ધ છે સમજ્યા ? હું જ્યારે રોમ ગયો હતો ત્યારે

(આટલેથીજ તમારે સમજી લેવું કે ચિત્રકલાનો વિષય પુરો થયો)
મેં ત્યાંની કલાના ચિત્રો જોયાં હતાં. અરે કેવાં ગ્રાંડ ! પુર્વની કલા
પશ્ચિમની આગળ પાણી ભરે પાણી ! પણ હા, હું એક વાત કહેવાની
ભુલીજ ગયો. એક વખત અમે ત્યાં હોટેલમાં ગયા હતા ત્યાં અમે
સાફુંજ જમ્યા પણ તમે માનશો ? અમને કેટલું ખીલ આવ્યું તે !
સાંઠ હજાર ફ્રાંક, હવે તે વખતમાં ફ્રાંકનું એક્સચેન્જ કેવું ! ”

તમારામાંથી એકાદ જહીતો જહીતો બોલે : “ પણ-પણ ફ્રાંક
ક્યાં રોમમાં ચાલે છે ? ”

“ હા હા હા ! ” વિ. જ. આ. બોલી ઉઠે છે. ઠીક, બાઈ,
ઠીક, અમે યુરોપ જઈ આવેલા હજમત કરી આવ્યા કે તું અમને
જ્ઞાન આપવા માગે છે ! હં, પણ તે ખાણાના અમને પચીસ હજાર
કોનન બેઠા હતા. તે વખતનું એક્સચેન્જ પણ કેવું ! એક પૌંડના
પંદરથી સત્તર હજાર કોનન મળે ! ”

વળી કોઈ હિંમત કરે. “ કોનન તો આસ્ટ્રીઆમાં કેની ? ”

આનો ઉત્તરજ નહિં મળે. વિ. જ. આ. ખીજીજ દિશામાં
પ્રયાણ કરે. “ પણ આ બધો એક્સચેન્જનો ઘોંટાળો મુસોલીની
ચોખ્ખો કરી નાખવાનો. શો માણસ ! શી એની પ્રતિભા ! બાકી
ખ્રીસ્તે કે પેઇનલેવ કે પોંકારે તો બધા વાતો કરી જાણે. તમે બધા
એમ સમજો કે એ લોકો તો કાણ જાણે કેવા મોટા નેતાઓ હશે.
પણ અમે જાણીએ ને. અને આ તમારો લોખંડ જ્યોર્જ ! નાણા શાસ્ત્રનો
એને કડકો આવડતો નથી, બાકી તમે સ્વરાજની જીમો મારો છો
એ તો બધાં ફાંફાં છે. તમે ક્યાં અને એ લોકો ક્યાં ! એમની ડીસી-
પ્લીન કેવી, એમની પ્રમાણિકતા કેવી, કામ કરવાની એમની દક્ષતા
કેવી ! તમે તો પંદરમા સૈકામાં વસો છો પંદરમા ! ”

આજ પ્રમાણે એમનું બાપણુ ચાલ્યાજ કરવાનું. પછી તમે
બધા કાંતો ઉઠી જાઓ અથવા તો એ બાઈની જીભ કૈંક આંચકો

આવે અને બંધ થઇ જાય તોજ એ બાપણુ અટકે. તે સીવાય તમે બધા ખાઓ તે જંગલી જેવાં અને એ બધા વિ. જ. આ. ખાય તે સુધરેલા. આપણે ગમે તેવાં કપડાં પહેરીએ તો પણ તે ઢેંકે. ચર્ડ કલાસ. અને એ બાધ ગમે તેવાં ફાટાં તુટાં પહેરતા હોય છતાં એ ફેશનેબલ ! એમની ચાલવાની રીત બોલવાની રીત, બેસવાની રીત, ઉભા રહેવાની રીત, સ્ત્રીઓ સાથે બોલવાની રીત, બાલકો સાથે બોલવાની રીત, પુરુષ જોડે બોલવાની રીત, નોકરો સાથે બોલવાની રીત, શેડીઆઓ જોડે બોલવાની રીત આ બધી રીતો ખુદ રાજા જ્યોર્જે જોયેલી અને પસંદ કરેલી. અને તેની સાથે આપણી કોઇપણ રીત હરીફાઈમાં ટકી શકેજ નહિ !

આ જાતનું વર્તન આ વિ. જ. આ. એટલે કે વિલાયત જર્મ આવનારનું હોય છે. અને પરિણામે જ્યાં સુધી આ વર્ગનો એક પણ પ્રતિનિધિ હાજર હોય છે ત્યાં સુધી આપણને એક ક્ષણ પણ વિશ્રાંતિ મળતીજ નથી.

આ દુઃખ વિહારવા આપણે શો માર્ગ લેવો ? કાને શરણે જવું ?

નિરાશાવાદી.

સમાજ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં એકનો એકજ. પછી તમે આ દેશમાં જુઓ કે ઇંગ્લાંડમાં જુઓ કે રશિયામાં જુઓ કે આફ્રિકાના અરણ્યમાં જુઓ, પણ સમાજ અને તેની પ્રકૃતિઓ એકની એકજ. આ સમાજમાં અનેક વ્યક્તિઓ હોય છે તેમાંય 'નિરાશાવાદી' એક અજબજબ વ્યક્તિ છે. શું તમારા મિત્રમંડળ અને સગાંવહાલાંના જગ્યામાંથી કે શું અમારા મિત્રમંડળ અને સગાંવહાલાંના જગ્યામાંથી પણ એકાદ નિરાશાવાદી તો નીકળવાનોજ. એના હૃદયની રચનાજ કે એવી હશે કે એનાથી આશાવાદ સહનજ નહિ થઈ શકતો હોય. એના મુખના અવયવોજ એવાં હશે કે એનાથી છુટથી હસવું લવાયજ નહિ. એની આંખજ એવી હશે કે જેનાથી એને દરેક વિષયની કાળી બાજુજ જણાય. એનું મોં જોતાંજ, એની ચાલ ઉપરથી જ, એના કપડાં પહેરવાની ઢપછપ ઉપરથી જ, એની ખેસવાની લઢણુ ઉપરથીજ તમે જાણી શકો કે આ પક્કો નિરાશાવાદી છે.

અમારા મંડળમાં પણ આવા એક નિરાશાવાદી છે જેમને મન દરેક પ્રસંગ કેઈ બચકર દુઃખ ઉપજાવનાર કે તેની આગાહિ કરનારજ હોય છે. એક સામાન્યજ પ્રસંગ થ્યો: અમારા પડોશીને ત્યાં પુત્રપ્રસવ થયો. બધે આનંદની ઘોષણા થઈ રહી. કમનસીમે નિરાશાવાદી ત્યાંજ તે વખતે બેઠા હતા. તે તરતજ બોલી ઉઠ્યા. “બાઈ!

આનંદ આનંદ તો તમારો ક્યાં આવળો નીકળી જાય. આવડાં નાનાં છોકરાંઓનો કેં બરોસો હોય ! મોટા ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના, પહાડ જેવા છોકરાઓ ધડીના છટા ભાગમાં ફાટી પડે છે તો આવડાં કુમળાં ફુલનું શું કહેવાય ? સહેજ શરદી લાગી તો બે કલાકમાં સાફ ! ”

અમે બધાં તો એમનો સ્વભાવ જાણીજ રહેલાં હતાં એટલે અમારા-માંથી કોઈએ સામે જવાબ વાળ્યો નહિ અને વાત એટલેથીજ પતી.

એક વખત અમારા એક સગાને ત્યાં લગ્નનો આરંભ થયો હતો. લગ્નમાં સાધારણ ચાલે તેવાં ગરખાંઓ એક મોટા ખંડમાં ચાલી રહ્યાં હતાં અને આનંદની તો છોજો ઉછળી રહી હતી. પેલા નિરાશવાદી મશાલાવાળી મ્હાનો એક કપ અને કોપરાપાક તેમજ બરફીના થોડાક કકડા પેટમાં ગોઠવીને, તકીયાને અઢેલીને જરા સ્વસ્થ થયા એટલે તેમણે વાત ઉપાડી. “ તમે બધા આનંદ તો કરો છો પણ આવાં લગ્ન માંડીને તમે શી જવાબદારી માથે ખેંચી રહ્યા છો એનું તમને કોઈને જ્ઞાન છે ? એટલું યાદ રાખજો કે લગ્ન એમ સમા ઉતરવાં બહુજ મુશ્કેલ છે. સોમાંથી નવાણું ટકામાં તમે જોશો કે કેં ને કેં વિધિ નડવાનાંજ. સગામાંથી કોઈ મરી જાય, પરણનાર જોડાંમાંથીજ કોઈ માંદુ પડે કે વળી માંડવામાં આગળ લાગે. આવું ઘણું ઘણું આવી પડે છે એ અમે નજરે જોયેલું છે. પેલા મારા મામાના સાળાનો દાદો પરણ્યો તે વખતે બધાએ બહુ ધામધુમ કરી હતી પણ લગ્નને દિવસેજ બરાબર તેનો બાપ મરી ગયો ! બેલો ! એટલે આમ ઉછાંછળા તો થવું જ નહિ. હા, લગ્ન ઉકલી જાય પછી તમે તમારે જોઈએ તેટલો આનંદ કરજોની; તમને કોઈ ના નહિ પાડે ! જોકે તેમાં પણ સાર કશો નથી. કારણ કે એ તો બાઈ; કુંવારો કેડે મરે અને પરણેલો પીડાએ મરે ! હા ! ”

એમને બધી શ્તુઓ અને બધા માસ સરખાજ દુઃખથી ભરેલા લાગે. વરસાદ જ્યાં સુધી પડવા નહિ માંડયે. હોય ત્યાં સુધી એમને મોંચેથી બચંકર દુકાળની આગાહિજ તમે સાંભળ્યા કરો. છપનીયા

દુકાળના વર્ણનો તેમના મુખમાંથી ઝળઝળ કરતાં હોય પણ જે ક્ષણથી વરસાદ પડવા માંડે તેજ ક્ષણથી તેમનો મીઝસ કુદરતની સામા ઉકળા આવે છે. “અસ, મંદવાડ હવે ઘર ધાલવાનો. માંડ ટગમગુ આપણે ઘર ચલાવતા હોઈએ ત્યાં વરસાદથી શરદી થવાની અને ડાકટરોના ખીલ ભરતાં ભરતાં માથામાં તાલ પડી જવાની.” આ પ્રમાણે એમનું બાપણુ શર થાય એટલામાં થોડા દિવસ લાગલાગટ તડકો નહિ પડયો એટલે એમને લીલા દુકાળના ભણકારા વાગવા માંડે. શિયાળામાં પણ જે ટાઢ નહિ પડી તો પછીનું ચોમાસું અગ-ડવાનું એ ધાસ્તી એમના હૃદયમાં પેશી જાય અને જે કકડતી ઠંડી પડે તો ત્રિદોશથી છોકરાંઓનો કચડધાણુ નીકળી જશે એમ એમને થયા કરે. ઉનાળો તો એમનો કટો વેરી છેજ.

રાત્ર્યદારી વિષયમાં અગ્રિજે એમને નહિ ગમે. મહાત્માજી દેશને પાયમાલ કરાવાના છે એવી એમની માન્યતા. મોડરેટ લીડરો ઇલ્કાબના લાલચુ અને બાયલા હોવાથી દેશની દશા ‘પુરી કરવાના એવું એમણે આજ કેટલાં વર્ષોથી નક્કી કરી રાખેલું છે. સુધારાની બાબતમાં પણ સુધારાવાળાઓ પારકાં છોકરાંને જતી કરાવનારાઓ છે એવું એમના હૃદયમાં ઠસીજ ગયલું છે અને જ્યાંસુધી એક પણ જુના વિચારવાળો જીવતો હશે ત્યાં સુધી દેશની પ્રજા સશક્ત થવાની નથી એવું તેમણે હજારો વખત બાર મુકીને જણાવેલું છે.

ઘરમાં એમને કશાથી આનંદ મળતોજ નથી. ઓપીસમાં એમને કદી હર્ષ થતો નથી. ઘેર કેઈ દિવસ સાઈ જમવાનું હોય તો ખીજે દિવસે આખું કુટુંબ માંદુ પડશે એ વિચારથી તે ખાવામાં મજા લઈ શકતો નથી. ઓપીસમાં પ્રોમોશન મળે તો એનાથી વધુ પ્રમાણમાં ઘરનો ખર્ચ વધવાનોજ એ તરંગથી એમનાથી ખુશ થવાતું નથી.

આવા નિરાશાના અનન્ય ભક્તને આપણે શું કહેવું? તેમને આ ભક્તિમાંથી કેમ ઉગારવા ?

“આપણું માસિક પત્રો અને તેમના અધિપતિઓ”

પાશ્ચાત્ય પ્રજના સંસર્ગથી આપણામાં અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ એટલી બધી વધી પડી છે, કે જેમાં ને તેમાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ પુસ્તકો લખવામાં, ચિત્રો ચિતરવામાં, વિદ્યા-બ્યાસ કરવામાં, અન્ન લેવામાં, ચાલવામાં અને ઉંઘવામાં પાશ્ચાત્ય પ્રજા કેવી રીતે વર્તે છે, તેજ આપણે જોઈએ છીએ અને પરિણામે તેજ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન પણ કરીએ છીએ. પરંતુ આ વૃત્તિની સામા જો કોઈ સંસ્થા અને તે સંસ્થાના વાહકો પોતાની પીઠ ધરીને ઉભાં રહ્યાં હોય અને પાશ્ચાત્ય પ્રજના રીતરિવાજોનાં ગમે તેવાં આકર્ષણ સામા પણ અડગ ધૈર્યથી-જાણે યવનોના હુમલા સામા રાણો પ્રતાપ અને તેના રણગ્રેલા રજપૂતો લડતા હોય-ટકી રહ્યાં હોય તો તે સંસ્થા અને તેના વાહકો આપણું માસિક વર્તમાનપત્રો અને તેમનાં અધિપતિઓ જ છે ! પરંતુ જમતમાં પયગંમ્બરો પોતાના દેશમાં કવચિત જ પૂજાય છે, એટલે જ્યારે આ સંસ્થા અને તેના વાહકોમાં પણ કલિયુગની અસર વ્યાપી રહેશે અને જ્યારે તેઓ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવા માંડશે, ત્યારે આપણે દીન બની જઈને ગુમાવેલાં રત્ન માટે શોક કરીશું અને પત્રોદ્ધારા, લેખોદ્ધારા અને ત્વરાથી તૈયાર થયેલી લલિત હંદ

“આપણું માસિક પત્રો અને તેમના અધિપતિઓ.” ૨૮૭

અને હરિગીત છંદની કવિતાઓદ્વારા તે શોક પ્રદર્શિત કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

આપણું માસિકો અને અધિપતિઓ પાશ્ચાત્ય અનુકરણ કરવાની સામાં લડત ચલાવે છે એટલું જ નથી; તેમનામાં એક જાતનો એવો અદ્ભુત હાસ્પરસ રહેલો છે કે જેને પુરેપુરો સમજીને તેમાં ભાગ લેવામાં અસાન ગ્રાહકો અને લેખકોને બહુ બહુ મુશ્કેલી પડે છે.

પાશ્ચાત્ય વર્તમાનપત્રો અને અધિપતિઓ કોષ્ઠક રીતે એવું માની બેઠાં છે કે એકલા દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોજ નહિ પણ માસિક વર્તમાનપત્રોએ પણ મહિનાની અમુક તારીખે જ પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ. અલબત્ત પશ્ચિમના રિવાજનું નામ પડ્યું એટલે એ રિવાજ ખરો છે કે ખોટો છે, તેનો તલમાત્ર વિચાર કર્યા વગર આપણા દેશીઓ માની બેઠા છે કે ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રો જેમ નિયમિત રીતે પ્રસિદ્ધ થાય છે તેજ પ્રમાણે અહિંના પણ થવાં જોઈએ. પરિણામે આપણું દૈનિક અને સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોનો ખોટો ભાગ નિયમિત રીતે પ્રકટ થાય છે. પરંતુ સુભાગ્યે આ વિચિત્ર રિવાજને હજી સુધી આપણું માસિકોએ મચક આપી નથી. શા માટે આપે ? શું પ્રત્યેક માસની પહેલી તારીખે આપણું માસિકો પ્રકટ થાય તો દેશની સ્થિતિ સુધરી જવાની હતી ? નિયમિત રીતે પ્રકટ થવાથી ગ્રાહકોની સંખ્યા વધવાની હતી ? અને ગ્રાહકો તેમને વધારે લવાજમ મોકલાવી આપવાના હતા ? શું આપણા અધિપતિઓને ફક્ત એજ ધંધો છે ? અને શું આપણે પણ પહેલી તારીખે ફક્ત એની જ રાહ જોતા બેઠા છીએ ? અને એક રિવાજ ખોટો છે એમ ખતાવવું હોય તો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે તેનાથી જેમ અને તેમ ઉધું વર્તન કરવું એમ ધારીને આપણું માસિકો આ બાબતમાં નિયમિતપણું સ્વીકારતાં જ નથી. ગમે તે મહિને, ગમે તે વખતે અને ગમે તે તારીખે આપણું માસિકો એકાએક પ્રકાશમાં આવે છે અને

કાચી ઉધમાંથી આપણે જેમ જગી ઉઠીએ છીએ તો તરત જ પાછા નિદ્રાવશ થઈ જઈએ છીએ, તેમ આપણાં માસિકો પાછાં અંધકારમાં લિપ્ત થઈ જાય છે ! મારો મત એવો છે કે દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે અમુક વર્તમાનપત્ર આપણને મળતું જ હોય તો એમાં નવીનતા શી ? એમાં આનંદ શો ? “ધી ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં આપણે આંગણે આવીને આપણી નિદ્રામાં ખલલ પાડે છે તેથી આપણે કેવા ખિન્ન થઈ જઈએ છીએ ? બીજાં સર્વ કાર્યો પડતાં મુકીને તે આપણે વાંચી જવું પડે છે. આ તો કોઈક દિવસ આપણે જમીને બેઠા હોઈએ, વાંચવાનું સાધન કશુંજ આપણી પાસે હોય નહિં અને શું કરવું, શું કરવું એવા વિચારો આપણા હૃદયમાં ઉદ્ભવ્યાં કરતા હોય તે વખતે અચાનક પોસ્ટમેન આપણાં બારણાં ઠોકીને એક જ માસિકની એક જ મહિનાની એકજ નકલ અથવા તો ત્રણ ચાર મહિનાની સામગ્રી નકલો આપણને આપીને ચાલ્યો જાય છે. આપણું હૃદય પ્રકુલ થઈ જાય છે. આટલાં સુખની આશા આપણે જીવનમાં રાખી નહતી તેમ છતાં આવી મળ્યું, એવું જાણીને આપણે પ્રભુના ગુણ ગાઈએ છીએ અને આતુરતાથી તે માસિક કયા મહિનાનું હશે અને કેટલા મહિનાનું સામટું હશે તે જોવાને ઉત્સુક બની જઈએ છીએ. ‘માસિક છેલ્લું ક્યારે આવ્યું હતું ?’ એ પ્રશ્ન પ્રથમ આપણે આપણા હૃદયને પુછીએ છીએ. પણ આવા અચાનક મળેલા આનંદથી ઉભરાવું હોયું તે પ્રશ્નનો ઉત્તર દઈ શકતું નથી, એટલે આપણે ઘરમાં પત્નીને અને બાળકોને પુછીએ છીએ. લાં પત્નીના કહેવાથી જણાય છે કે છેલ્લું માસિક છ મહિના પહેલાં આવ્યું હતું પણ પુત્રીનો મત તેથી જુદો પડે છે. પુત્રીના કહેવાથી જણાય છે કે તેણે કોઈ પડોશીને લાં ત્રણ મહિના પહેલાંનું તે જ માસિક જોયું હતું. આ ઉપરથી ગૃહમાં નાનોશો રોડકલહ થાય છે અને આખરે

“આપણું માસિક પત્રો અને તેમના અધિપતિઓ.” ૨૮૫

અધાં મળાને પેલા માસિકનો મહિનો વાંચવાનો યત્ન કરે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે તે માસિક છેલ્લા પાંચ મહિનાનું સામકું નિકળ્યું હતું !

ઈશ્વરે “ધી ગ્રાન્ડ મેગેઝીન” પોતાની જાહેરખબરોમાં લખે છે કે અમારાં એકેએક પાનામાં કે’નું કે’ વાંચવાનું મળી આવે છે અને તે જો તમે બરાબર વાંચશો તો અમારું માસિક વાંચતાં તમને બરાબર એક મહિનો થશે. આ પ્રમાણે કોઈ આપણા ગુજરાતી માસિકે લખવાનો યત્ન કર્યો હોત તો તેના અધિપતિને અહિંના મોટા મોટા પુરુષોએ ધુળથી ભુડો કરી નાંખ્યો નહિં હોત શું ! આ જીવનમાં “ધી ગ્રાન્ડ મેગેઝીન” એકલું જ વાંચવાનું છે ? અને આખો મહિનો તે જ વાંચ્યા કરે તો બીજાં કાર્યો ક્યારે થાય ? પણ આ તો અંગ્રેજી માસિકે લખ્યું એટલે આપણે ખુશ થઈએ છીએ અને દરેક મહિને કેટલું વાંચવાનું મળે તેનો વિચાર કરતાં તેને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આપણાં માસિકો આવી રીતે કાલ ગુમાવવાનું શિક્ષણ આપવા માગતાં નથી ! આપણાં માસિકોને આપણાં ધર્મ, ફરજ, કર્તવ્ય વિષે બહુ ઉચ્ચ અભિપ્રાય છે, તેથી તેઓ પોતાનું વાંચવાનું એવી રીતે ગોઠવે છે કે ગ્રાહકોનો બહુમાં બહુ અરધો જ કલાક ગુમાવવાનું થાય !

અમેરિકાનું “ધી હારપ મેગેઝીન” નવા વર્ષની શરૂઆતમાં આખા વર્ષમાં પોતે શું શું પ્રસિદ્ધ કરનાર છે તે જણાવી દે છે. ઓછામાં ઓછી છ વાર્તાઓ, બે ત્રણ મુસાફરીના લેખ, એક વિજ્ઞાન સંબંધી લેખ વગેરે અમારા દરેક અંકમાં છાપશું એવા વિચાર તેનો અધિપતિ કે’કે મગજબીથી જણાવે છે. પણ તેથી વાંચનારને કેટલી ચિંતા થાય છે તેનો તેને બિલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. છ વાર્તા આપણે ક્યારે વાંચશું, મુસાફરીના લેખ શી રીતે વંચાશે, વિજ્ઞાનના લેખમાં સમજણ શી પડશે, વગેરે અનેક વિચારો ગ્રાહકના હૃદયને

વ્યગ્ર કરીને તેને દુઃખના સમદ્રમાં હોમી દે છે. આપણા માસિકો અને અધિપતિઓ આથી ઉલટો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે. કોઈ પણ વખત “આટલું બધું શી રીતે વંચાશે?” એ વિચાર પોતાના ગ્રાહકને આવવાજ દેતા નથી. ત્રણ ચાર મહિને એકાદ વાર્તા વાંચનારના થાકેલાં હૈયાને શાંતિ આપવા છાપેલું છે; ગરીબ મનુષ્યોને મુસાફરીનાં વર્ણનો વંચાવીને તેમના હૃદયને વ્યથા કરાવવાનું તેમને પસંદ જ નથી !

“ધી અમેરિકન મેગેઝીન” પોતાની પ્રશંસા કરતાં બોલી ઉઠે છે કે અમારા દરેક અંકમાં તમે કેંક નવીન જ જોશો. હું એમ પુછું છું કે આપણાં માસિકોમાં નવીનતા નથી એમ કોણ કહી શકે છે ? આપણાં માસિકો છેલ્લાં ક્યારે નીકળ્યાં છે, હવે ક્યારે બહાર પડશે અને અંદર કઈ જાતના લેખ આવશે એ વિશે જે પુરુષ ખરો વર્તારો બહાર પાડવાને બીકું ઝડપે તેને હું રૂ. ૧૦૦ (પ્રતિ વર્ષે એક આનાના હકતા લેખે) આપવા તૈયાર છું !

આ સીવાય અંગ્રેજી માસિકોએ એક બહુ હલકો રિવાજ પકડ્યો છે. દરેક લેખકને તેના લેખ બદલ કેં ને કેં પૈસા આપવા જ અને તે ઉપરાંત તે લેખવાળો અંક પણ તેમને મફત મોકલાવવો ! આપણાં માસિકો અને અધિપતિઓ આ રિવાજની સામાં હડહડતાં છે. આવી રીતે વિદ્યારેવીનું વેચાણ કરીને લેખકના હૃદયમાં ક્રુદ્ધ બાવ ઉત્પન્ન કરાવવાનું તેમને યોગ્ય લાગતું નથી ! તેથી ઉલટું તેમણે એવો ધારો રાખ્યો છે કે લેખકોને પૈસા તો નહિ, લેખવાળો અંક પણ નહિ તેમજ સાથે સાથે તે લેખકનો લેખ પોતે છાપી શકશે કે નહિ તેનો જવાબ પણ નહિ ! ખરે જ, આટલી વિપત્તિઓ છતાં પણ લેખકો પોતાની કલમ ચલાવે અને નિરપૃહતાને ચાહતાં શીખે, એ જ ઉદ્દેશ આપણાં માસિકોના અધિપતિઓના હૃદયમાં સ્થપાઈ રહેલો છે.

“આપણાં માસિક પત્રો અને તેમના અધિપતિઓ.” ૨૮૭

તેમની હાસ્યરસવૃત્તિ કેવા ઉંચા પ્રકારની છે તે બતાવવાને હું એકાદ બે દૃષ્ટાંત આપું તો અચોક્ક્ય નહિ ગણાય.

આપણા ફોર્ટીઝ રમના ટેબલ ઉપર એક ગુજરાતી માસિક પડયું હોય છે, અચાનક કોઈ મિત્ર ત્યાં આવી ચડે છે અને તેની દૃષ્ટિએ પેલું માસિક પડે છે. પેલા માસિકના પુઠા ઉપર મોટા અક્ષરે “ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતું એકલું સચિત્ર માસિક” એમ હોય છે. એટલે પેલો મિત્ર ઝડપથી તેને ઉંચકીને અંદર ચિત્ર જોવાનો યત્ન કરે છે. ગરીબ બિચારો ! તેને એમ ખબર રહેતી નથી કે એ તો આપણાં માસિકોની પરિહાસ વૃત્તિનું એક અનુપમ દૃષ્ટાંત છે. તેમાં ચિત્ર બિલકુલ હોતાં જ નથી અને હોય છે તો તે પણ બે ત્રણ મહિને એકાદ બે. કોઈ મનુષ્ય એમ પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે આમાં મસ્કરી નથી પણ દગો છે, પણ તેમને એટલોજ જવાબ બસ થશે કે પ્રથમ તેમણે અર્વાચીન હાસ્યરસના લેખકોના લેખોનું મનન કરવું જોઈએ. જગપ્રસિદ્ધ “માર્કટવેઈ”ને એક વખત the island of snakes (સર્પોતો દાપુ) નામક લેખ લખ્યો હતો, તેમાં સર્પો અને દાપુ વિશે કથું જ નહતું.

વળી કેટલીક વાર આપણાં માસિકો આશ્ચર્યજનક વરતારા કાઢી શકે છે. તેમના અધિપતિઓ શી રીતે ભવિષ્યકાળના અદ્ભુત પડદા ચીરી શકતા હશે તે તો કોણ જાણે, પણ જુન માસમાં બનેલા બનાવો વિશે તેના આગલા મે અને એપ્રિલ મહિનાના તે માસિકોના અંકમાં મેં ધણીવાર વાંચ્યું છે અને એક વખત તો મેં છ મહિના પછી બનેલી વિગત છ મહિના અગાઉના ગણાવા માગતા માસિકમાં વાંચી હતી !

પણ આટલાટલું છતાં આપણા માસિકોની જોષએ તેવી કદર આપણો વાંચનાર વર્ગ કરતો નથી એ બહુ શોચનીય છે. ફક્ત ચાર માંચ અંક ઉપરથી તેને વિશે અભિપ્રાય બાંધવો એ કેવળ મુખાંક

છે. તમારે ઓછામાં ઓછાં એ ત્રણ વર્ષ સુધીના અંક જોવા જોઈએ જ; પછી જ તમારાથી તે માસિકની યોગ્ય તુલના થઈ શકે. આમ નહિં કરવાથી બધી વાર આપણાં સુપ્રસિદ્ધ માસિકોને બહુ અન્યાય થાય છે. મારા એક બહુ લામણીભર્યા હૃદયવાળા મિત્ર એક વખત મારી પાસે એક સારા માસિકના ગ્રાહક થવાની ઈચ્છા દર્શાવી. આ ઉપરથી મેં એક સુપ્રસિદ્ધ માસિકનું નામ આપ્યું અને તેના ચારેક અંક તેમને જોવા આપ્યા. જોઈને પ્રસન્ન થવાને બદલે તે બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને તે મેલ'કોલીઆથી પીડાતા હતા એટલે આથી તેમને આઠેક દિવસ સુધી બહુ સહન કરવું પડ્યું. પ્રથમ મને કરી સમજણ પડી નહિં પણ પાછળથી તપાસ કરતાં જણાયું કે તે ચાર પાંચ અંકમાં ફક્ત એક જ વિષય ચર્ચાવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં એક પક્ષના ત્રણ ચાર વિદ્વાનોના અને બીજા પક્ષના ત્રણ ચાર વિદ્વાનોના બહુ કડક ભાષામાં લખાયલાં લખાણો જ છાપવામાં આવ્યાં હતાં ! છેક ચોથા અંકમાં આ અંકની પૂર્ણાહુતિ થવાને બદલે ચર્ચાપત્રીઓનાં લખાણો ઉપરથી એમ જણાતું હતું કે હજી તે વિષયમાં કેટલાક એવા પ્રશ્નો રહેલા હતા કે જે ઉપર બહુ જ બારિ-કાઈથી અને લ'બાણથી વિવેચન કરવું આવશ્યકનું હતું. મારા મિત્ર બધી જ બાબતોમાં મંભીર રૂપ લઈ લે છે એટલે તેમની તો ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ ચર્ચાનું પરિણામ બધા વિદ્વાનો વચ્ચે હથોહાથની ઝપાઝપી અને ખુનામરડીમાં આવવાનું છે અને છેવટે તે માસિકના અધિપતિ તેમજ આગેવાન વિદ્વાનોને કાળાંપાણીની સજા થવાની છે ! મેં બહુ બહુએ સમજાવ્યા કે એ તો આપણાં ગુજરાતી માસિકોની એવી ખુબી-જૂ છે અને બીજાં લખાણોને બદલે દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમાં આવવાં જોઈતાં ચર્ચાપત્રો પોતાના માસિકમાં છાપીને એક જાતની નવીનતા જ આપણને શીખવે છે, પણ તેમના મનનું સમાધાન થયું નહિ. હજી પણ કોઈ કોઈ વખત તે મિત્ર મને પુછે છે કે પેલાં ચર્ચાપત્રો બંધ થયાં કે નહિં ? જો હું ના કહું છું તો

“આપણાં માસિક પત્રો અને તેમના અધિપતિઓ.” ૨૮૬

પોતે બહુ ખિન્ન થઈ જાય છે અને પોલીસોએ કૈંક પગલાં ભરીને એ અટકાવેલાં હોવાં જોઈએ એમ કહે છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં માસિકોમાં એક બીજી ખોડ એ છે કે તેમનામાં એક એવો સિદ્ધાંત રાખી મુકેલો છે કે એક માસિકમાં છપાવેલો લેખ બીજાં માસિકમાં નહિં છાપવો ! અલખત, વિચારશીલ, મનુષ્યોને આ સિદ્ધાંતની નિર્માલ્યતા તરત જ જણાઈ આવશે ! આપણાં માસિકોનો મત એવો છે કે અમુક વિદ્વાને એક ભાષણ કર્યું અને તે અધિપતિની નજરમાં યોગ્ય લાગ્યું એટલે બસ; પછી દરેકે દરેક માસિક તો શું પણ દરેકે દરેક દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્ર પણ તે જ ભાષણ અદ્વરશઃ છાપવાનાં. મેં એવી રીતે કેટલાક વિદ્વાનોનાં ભાષણો આઠ કે નવ પત્રોમાં વાંચ્યાં છે ! આમાં અધિપતિઓનો આશય ખોટો હોતો નથી. તેમને એમ કે ગમે તે પ્રકારે પણ આ ભાષણ દરેક મનુષ્યને જીવંત થવું જ જોઈએ. પણ એથી વાંચનારને બહુ ખરાબ અસર થઈ જાય છે. મેં જ્યારે ઉપર કહેલાં ભાષણો પ્રથમ વાંચ્યાં ત્યારે કીક લાગ્યાં, બીજી વાર વાંચ્યાં ત્યારે કંટાળો આવ્યો અને પછી જેમ જેમ હું તે વાંચતો ગયો તેમ તેમ હું ઉશ્કેરાતો ગયો. જ્યારે મેં તે જ ભાષણો પાછાં સાતમી કે આઠમી વખત વાંચ્યાં, ત્યારે તો મનને એવું થઈ આવ્યું કે જો તે વખતે તે ભાષણ છાપનાર અધિપતિ અને તે ભાષણ કરનાર વિદ્વાન મારી સન્મુખ હોત તો બહુ વિપરીત પરિણામ આવત ! પણ આખરે આપણે બધાં મનુષ્યો જ છીએ—અપૂર્ણ છીએ. બીજા સારી શીખામણ આપે પણ તે આખરે આપણને રૂચે જ નહિ, એમાં શીખામણ આપનારનો શો વાંક ?

આ સીવાય બીજી એક નવીનતા આપણાં માસિકોમાં અને તેમના અધિપતિઓમાં છુપાઈ રહેલી છેઃ લવાજમ અગાઉથી ભેગું કરી લઈને, જે ત્રણ અંક પ્રકટ કર્યા પછી માસિકને અઠાળ મૂક્યું

પમાડી દેવું ! લેખકો પાસેથી લેખ મંગાવીને તેમને જ સાત મહિના આશામાં રાજાવીને છેવટે જણાવવું કે અમુક અનિવાર્ય કારણોને લઈને તમારો લેખ ગ્રુમ થઈ ગયો છે, માટે જો છપાવવાની ઇચ્છા હોય તો પુનઃ લખી મોકલવો ! બે ત્રણ વર્ષ પછી અચાનક પાછલાં વર્ષોનો સામટો એક અંક બહાર પાડીને ગ્રાહકો પાસે તેનાં નાણાં વસુલ કરી લેવાની ઇચ્છા રાખીને ગ્રાહકની હાસ્યરસવૃત્તિને ખરી કસોટીએ ચડાવવી ! વગેરે વગેરે.

પણ પછી બધીજ નવીનતા અને બધાજ ગુણો આપણી વાંચનારી પ્રજામાં ઉઘાડાં પાડી દઈએ અને તેથી કરીને અચાનક ગ્રાહકોની સંખ્યા પચાસ ગણી વધીને યુરોપ, અમેરિકા, ચીન, જાપાન વગેરે દૂર દૂરના દેશોમાંથી પણ અસંખ્ય માગણી આવે તો આપણા કાર્યવ્યવસાયી અધિપતિઓ બહુ ગભરાઈ જાય અને આવી અસંખ્ય માગણીને પહોંચી વળવાને કેવળ અશક્ત થઈ જાય એમ ધારીને અહિંથીજ વિરમું છું.

લોટરી.

એક દિવસ ઑપ્રીસથી હું ઘેર ગયો ત્યાં મારી સ્ત્રી ચંચળ અતિશય ઉશ્કેરાયલી સ્થિતિમાં આમથી તેમ ફરતી હતી. હું અંદર દાખલ થયો એટલામાંજ તેણે પુછયું: “ પેલી ટીકીટ ક્યાં ? એ ટીકીટ ક્યાં છે ? ”

“કે ટીકીટ ? શેની ટીકીટ ? એ તું થું ખોલે છે ? મેં પુછયું.

“બસ, એ તો હું ધારતીજ હતી. એવું તે આપણા નસીબમાં કોઈ દિવસ હોય પણ ખરું ? જ્યારે નસીબ ઉઘડ્યું ત્યારે તમે ટીકીટ ગુમાવી ” આવું ખોલીને તેણે રડી દીધું.

બારણાં આગળ પડોશીઓના દેખતાંજ રકાસ થવા માંડ્યો હતો તે અટકાવવા મેં ચંચળને હાથ પકડીને અંદર ખેંચી અને બારણું દબ દીધું. પછી પુછયું: “ પણ તું પહેલાં કહે તો ખરી કે એ ટીકીટ તું શેની માગે છે ? નાટકમાં જવાની કે સીનેમેટોગ્રાફની કે ટ્રેનની કે શેની ? એકદમ રડવાજ માંડે એમાં શી સમજણ પડે ! ”

“અરેરે ! હજી તો તમે સમજતા પણ નથી ! આપણને લોટરીમાં બીજું ઇનામ મળ્યું છે-દિવાનખાનાનું ફરનીચર-પણ તમે ટીકીટજ ખોઈ નાખી એટલે કહેવાથી પણ શો ફાયદો અને રડવાથી પણ શો ફાયદો ! ”

આ ઉપરથી મને યાદ આવી ગયું. હજી સુધીમાં મેં લગભગ ૫૦૦ લોટરીમાં પૈસા ભર્યા હશે. કોઈકમાં પહેલું ઇનામ સાત લાખ

રૂપિયાનું હતું તો કોઈકમાં પાંચ હજારનું હતું. કોઈકમાં મોટી મોટરકારનું હતું તો કોઈકમાં જીવતા સિંહની જોડીનું હતું. રૂપિયા અને મોટરકારનું તો જાણે સમજ્યા પણ સિંહની જોડી મને મળી હત તો હું શું કરત તેનો વિચાર તો મેં કોઈ વખતે કર્યોજ નહતો. અને મને લોટરીમાંથી એક પાછનું ઇનામ પણ મળવાનુંજ નથી એવી મારી ખાત્રી હતી તેથી ઇનામની જાત અને કિંમત જાણવાની હું કોઈ દિવસ દરકાર કરતોજ નહતો.

મારું નસીબ લોટરીની ખાજાતમાં એટલું બધું હડીલું છે કે કેં કહેવાની વાતજ નહિ. એક વખત હું મારા ચાર મિત્રોની અને મારી એક એમ કરીને પાંચ ટીકીટ લઈને ઇનામો ખેંચવાને ગયો હતો. મેં પહેલાં મારા બે મિત્રો તરફથી પડીકાં ખેંચ્યાં તો બન્નેમાંથી સારાં ઇનામો નીકળ્યાં; એટલે લોભાઈને ત્રીજી વાર મેં મારે માટે ખેંચ્યું તો પડીકું તદ્દન ખાલી! પછી બાકીનાં બે મિત્રોનાં ખેંચ્યાં તો પાછાં બન્નેમાંથી ઇનામ નીકળ્યાં હતાં!

હું તરતજ બોલી ઉઠ્યો. “એમાં રડવાની કેં જરૂર નથી. મારી પાસેથી ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ કદી ખોવાતી નથી માત્ર કયે દેકાણે સુકી દેવાઈ છે એજ કદાચ મને યાદ નથી રહતું.” આટલું બોલીને મેં ઝડપથી કપાટો, ટ્રંકો, ઈસ્કોતરાં વગેરે ખોલવા માંડ્યાં. કોટ પાટલુનના ગજવાં પણ શોધવાં બાકી નહિં રાખ્યાં. ધીમે ધીમે શોધનું ક્ષેત્ર મોટું થતું ગયું. ચંચળ પણ શોધમાં શમીલ થઈ. આખરે કલાક દેઢેક પછી ટીકીટ રસોડામાં અથાણાના દાળડાઓનાં રકબીમાંથી મળી આવી.

અન્ય અનુષ્ઠાના ભોગે, હરામની મળનાર વસ્તુના વિચારમાં જે તરતનો આનંદ થયો તે શાંત પડતાં મેં આસપાસ નજર કરી જોઈ. અમારી નાની નાની ઓરડીઓમાં નવો સામાન મુકવાની તલ-માત્ર પણ જગ્યા ન હતી. આથી મેં પુછ્યું: “એ ફરનીચર વેચીને બારોબાર પૈસા ઉપજાવી લઈએ તો ?”

“તમારે ફાવે તેમ કરોને. ઘરમાં હમણું જ ચીથરાં અને લૂકડાંનાં ખોખાં પડ્યાં છે એ શાં ખોટાં છે!” ચંચળના આ જવાબથી, મારા નાટક જોવાના શોખ, સારાં સારાં લુગડાં સેટે, સાબુઓ વગેરે વાપરવાના ભોગે મેં ફરનીચરની જો સારી સારી વસ્તુઓ, સારી જાજમ, અને એક આરસીવાળું કપાટ આણ્યાં હતાં તેની આવી કદર થતી જોઈને હું ખિન્ન બની ગયો; પણ સ્ત્રીઓના અતિ-શયોકિત અને કટાક્ષયુક્ત ભાષણોથી હું છેક અજાત નહતો એટલે એ વિશે હું વદવિવાદમાં ઉતર્યોજ નહિ. વાતાવરણ શાંત થતું ગયું અને અમે બન્ને સાંઝના અમારાં ધનામ પેટે આવનાર ફરનીચર જોવા ગયાં. તે જોતાંજ મારા હાંજ ગગડી ગયા. એ ફરનીચર કાંઈ રાજ્યમહેલને માટે હતું. મારા જેવા ત્રણ ચાર ઓરડીના બ્લોકમાં રહેનાર માટે હતુંજ નહિ. વાડરોમ (એક પ્રકારનું કપાટ)માં ઘેડા પણ બાંધી શકાય તેમ હતું. મોં ઘોવા કરવાનું વોશરોન્ડ પણ એટલા મોટા પાયા ઉપર રચવામાં આવ્યું હતું અને સાધારણ રીતે પચાસ માણસની રસોઈ કરવાને માટે વાપરવામાં આવે તેટલું તો તેનું કુંકું હતું. આ સીવાય એક ફેસિંગ ટેબલ મીજલસ હોય અને અસલના વખતમાં આરસા ટીંગાડવામાં આવતા હતા તેવડા આરસાઓવાળું પણ અમારે નસીબે હાજર હતું. આ ઉપરાંત ચાર સાદી ગાદીવાળી ખુરશીઓ અને બે મોટી, લગભગ નાના કદના પલંગ જેવડી, આરામ ખુરશીઓ હતી.

ચંચળ આનંદથી દિવાની બની ગઈ. બધા આરસામાં પોતાનું મોં જોઈ વળી, અને દરેક ખાનામાં, દરેક વખોરામાં પોતે શી શી ચીજો મુકશે તે પણ તેણે નક્કી કરી દીધું. માત્ર એક નાનું ખાનું તેણે સ્નેહભાવે મારે માટે રહેવા દીધું. ચંચળે તો આ ફરનીચર તેજ રાતે અમારે ત્યાં મોકલવામાં આવે તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરવા માંડી પણ હું દહતાથી સામો થયો અને આખરે બીજે દિવસે બપોરે આવે

તે પ્રમાણે ઠેરવવામાં આવ્યું, અને સાથે સાથે મારે પણ ઑપીસમાંથી અડધો દિવસ રજા લઇને ઘેર જઇ પહોંચ્યું એવું નક્કી કર્યું.

અમે ઘેર ગયાં કે તરતજ ચંચળે આવનાર ફરનીયર ક્યાં અને કેમ ગોઠવવું એ વિશેની તૈયારીઓ કરવા માંડી. જે ઓરડીને અમે ડ્રોઇંગ રૂમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરતાં હતાં તે ૧૪ શીટ પહોળા અને ૧૪ શીટ લાંબા હતી પણ તેની ચંચળને મુશ્કેલી હતીજ નહિ. તેણે તો તરતજ કહ્યું “ જુઓ વાડરોજ અહિં મજાનું રહી જશે અને ડેસીંગ ટેબલ આ જગ્યાએ ખરાબર ગોઠવાઇ જશે.”

જે થોડુંકણું ફરનીયર તે ઓરડીમાં હતું એટલાથી તેમાં હાલવા ચાલવાની જગ્યા હતીજ નહિ પણ આવી ક્ષુદ્ર હકીકત સ્ત્રીઓના ધ્યાનમાં આવેજ નહિ એ દેખીતું છે.

ખીજે દિવસે સવારે જમવામાં ખીચડી અને છાશ અને તેમાં પણ ખીચડી લગભગ કાચી એટલુંજ હતું કારણ કે ચંચળ અને અમારી ચાકરડી અમારા ડ્રોઇંગ રૂમના ફરનીયરને ખીજ કોઇ પણ જગ્યાએ ખસેડવાના પ્રયાસમાં ગુંથાઇ ગયાં હતાં. તે ફરનીયર વેચી દેવાની સુચના મેં કરી જોઈ પણ ચંચળે તે ઉડાવીજ દીધી. “ આ-પણે કોઇ મોટી જગ્યા લઇએ તો પાછું આવું ફરનીયર આપણને મળે કે ? ” આ જવાબથી મેં એ વાત છોડી દીધી.

હું જ્યારે ત્રણ વાગ્યે ઑફિસથી ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે ફરનીયરનું ગાંડું આવી પણ પહોંચ્યું હતું. જીરાસુ લોકોનું નાનું સરખું ટોળું ગાંડાની આસપાસ ઉભું હતું. ચંચળ ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં ખારણામાં બેઠો હતો.

“અરે અહિં તો પંચાતી થઈ છે ! આપણે શું કરશું ? ” તે બોલી. “ વાડરોજ તો અંદર આવતુંજ નથી.”

વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે અમારા નાના સાંકડા દાદર ઉપર ચાર મજુરો વોશ સ્ટેન્ડ લઇને ફસાઈ ગયા હતા. દાદરના રમણા

સુધી પણ આ ચાર મજુરો અને આ વોશ-સ્ટેન્ડ શી રીતે જમ શક્યાં એ મારાથી સમજાતું નહતું. અલ્પજ્ઞતા, દાદરની આસપાસની ભીંતની સ્થિતિ તો નજરે જોઈ શકાય એવીજ રહી નહતી. દાદરની પાસેના અમારા લૈપમાંથી માત્ર લેપનું મોઢીયુંજ સહીસલામત રહ્યું હતું અને તેપણ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં તો નહિજ.

જ્યારે વોશ-સ્ટેન્ડની આ સ્થિતિ થઈ ત્યારે વાર્ડરોએ તો આ દાદર ઉપરથી લઈ જવાનો યત્ન કરવો એ પણ નકામું જ હતું. મેં અને પેન્ના ચાર મજુરોએ આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવાને માટે વાડામાં સભા ભરી અને આખરે એને બારીમાંથી ઉપર લઈ જવાનો યત્ન કરવો એવા ઠરાવ ઉપર અમે બહુમતીથી આવી શક્યા. પણ બારી વાટે એને ઉપર ચઢાવવાને સાધન હાજર નહિ હોવાથી વાર્ડરોએ વાડામાંજ તાડપત્રીથી ઢાંકીને રાખવામાં આવ્યું અને મજુરો વિદાય થયા.

ચંચળ તો આનંદથી લગભગ ઉન્માદિની થઈ ગઈ હતી. અમારા સુવાના ઓરડામાં નજર નાખવાથી, યુદ્ધ સમયમાંના કોઈ સિપાઈ બચ્ચાના તંબુનું સ્મરણ થતું હતું. કોઈ તદ્દન નકામી વસ્તુની પેઠે મારો પતંગ એક ખુણામાં જમ પડ્યો હતો. નવાં ફરનીચર-માંનું ડ્રેસીંગટેબલ અમારા નાના કઠોરાનાં એક પુરાં બારણાંને અને તે ઓરડાની એક પુરી બારીને ઢાંકી દઈને આખા ઓરડામાં અંધ-કારનું સાત્રાજ્ય પ્રસરાવતું ઉભું હતું, એટલે કઠોરામાં જવું એ કેવળ અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. પતંગની આસપાસ ખુરશીઓ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી કે પતંગ ઉપર ચડવું હોય તો પ્રથમ સિંગલબાર કે ડબલબારની કસરતમાં પ્રવીણ થવુંજ પડે !

હું તે દિવસે કેવી રીતે પતંગ ઉપર જમ પહોંચ્યો એ હવે મારાથી કહી શકાય તેમ નથી, પણ હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મારા શરીર ઉપર કમમાં કમ તેર ઝખમો પડ્યા હતા. ધોતીયું અને પહે-

રણ ચીરાઇને લગભગ નકામાં થઈ ગયાં હતાં તેતો નકામાંજ ! રાતે પણ ત્રણેક વખત અંચળે મને કહ્યું: “જરા ઉઠીને જોઈ આવશો ? મને લાગે છે કે જો કોઈની નજર પડી તો આપણું વાડરોળ જરૂર ઉપડી જવાનું.” મને કહેવાનું તો ધણું મન થયું કે એવા કોના ભોગ લાગ્યા હોય કે આ વાડરોળનો ભાર વેંદારે” પણ એથી વાત વધી પડત એટલે મેં એટલેથીજ પતાવ્યું કે “તું એ બાબત નચિ-તજ રહેજે. મારો જન જશે તો પણ હું વાડરોળ ચોરાવા દેવાનો નથી.” બીજે દિવસે સવારે મળસ્કામાંજ મજુરો દોરડાં, ધરેડીઓ વગેરે સામાન લઇને આવી પહોંચ્યા અને અલ્પ સમયમાં વાડરોળ ત્રિશંકુની પેઠે બારી અને જમીન વચ્ચે અદ્દર લટકતું રહી ગયું. આસપાસના પડોશીઓ બારીએ ઉભા રહીને આ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યાં. તેમની નિદ્રાનો ત્યાગ થવાથી તેમની લાગણી અમારા પ્રત્યે કે જુદાજ પ્રકારની થઈ ગઈ હતી. વાડરોળમાં જાણે જીવ હોય અને તેમ છતાં અમે તેને આ પ્રમાણે દોરડાંથી ટાંગીને દુઃખ દેતાં હઇએ તેમ વાડરોળની દયા ખાવાના અને અમને અને મજુરોને ગાલિ-પ્રદાનથી વધાવી લેવામાં પ્રયાસો પણ થયા. બે માણસોએ તો આ વાડરોળ બારી વાટે અંદર જશે કે નહિ એ બાબત શરત પણ મારી. કેટલાકોએ મજુરોને યંત્રશાસ્ત્ર વિશે સમજણ પાડવાનો અને ધરેડીના દાખલાઓ કહી બતાવવાનો પણ યત્ન કર્યો.

ધીમે ધીમે વાડરોળ બારી સુધી આવ્યું, મજુરો તો કમઅ-સ્કલ હોયજ પણ મારા જેવા દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા પુરૂષે પણ આ બાબ-તનો પ્રથમથી કેમ નિર્ણય નહિ કર્યો હોય એ મને સમજતું નથી. બન્યું એમ કે બારીમાંથી એ વાડરોળ જઈ શકે એમ હતુંજ નહિ. અલબત્ત, બધાં માણસોએ આવી નજીવી બાબતમાં ધમાલ એટલી કરી હતી કે કદાચ હું મારી અપૂર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં વિસરી ગયો હઈશ, કારણ કે શાંતિમય વાતાવરણમાંજ મહાપુરૂષોની શક્તિઓ

વિકાસ પામે છે. પણ આ જગતમાં એવી શાંત રીતે અને ગંભીર રીતે વિચાર કરવા દેવાની તકજ કોણ આપે છે ?

વાર્ડરોઅ પાછું નીચે ઉતર્યું. ચંચળે લગભગ રડવાની અણી ઉપર આવી જમને કહ્યું: “ ત્યારે આપણે એને નીચેના ઓરડામાંજ રાખીએ; એમાં શું ! ” મનુરો ભારે શ્રમથી એવી સ્થિતિમાં આવી ગયા હતા કે તેમણે કશો પણ ઉત્તર આપ્યા વિના અને મારી પણ સલાહ લીધા વિના નીચેના ઓરડામાં તેને ઘુસાડી દીધું. સુભાગ્યે તે અંદર પેહું તો ખરું, પણ દાદરના કઠોરાના ડાંગા અને ખારણાના ખુણામાં એવી રીતે ફસાઇ પડ્યું કે તેને તે જગ્યાએથી જો ભીંત તોડવામાં આવે તોજ ખસે એમ થઇ પડ્યું. આખરે તેને તેજ જગ્યાએ વાર્ડરોઅને રાખીને, મારી પાસેથી ઠેરવેલા કરતાં લગભગ બમણા પૈસા લઇને મનુરોએ રૂખ્સત લીધી. આગલું ખારણું તો દેવાઈ શકતું હતું એટલે અમને ઝાઝી ચિંતા તો રહી નહતી. માત્ર દાદર ઉપર ચડવું હોય તો કઠોરા ઉપર થઈ નેજ જવાય તેમ હતું ! કઠોરા આગળ અમે ટુંકો ગોઠવીને કામચલાઉ પગથીઆં કરી દીધાં એટલે તે મુશ્કેલી પણ અમે ટાળી શક્યાં.

જમવાની સ્થિતિ તો એવીજ રહી હતી એટલે જે કેં કાચું કેરું હતું તે ખાધને હું ઑફિસ જવા નીકળી પડ્યો. સાંજે હું પાછો આવ્યો ત્યારે મને આવકાર આપવા ચંચળ હમેશની માફક ખારણા આગળ ઉભી ન હતી એટલે હું પેલી ટુંકાના પગથીઆં ઉપર ચડીને દાદર ઉપર થઇને ઉપર ગયો; ત્યાં ચંચળ અને ચાકરડી મારા પલંગ-વાળા ઓરડામાં આખા ઓરડાને ઘેરીને ઉભેલાં ડ્રેસીંગ ટેબલને પૉલીશ કરવામાં મશગૂલ થઇ ગયાં હતાં. હું જેવો અંદર પેડો કે તરતજ ચંચળે ખુબ મારી: “ જો જો, જો જો ! જરા સંભાળ તો રાખો ! અમારી આખા દિવસની મહેનત ઉપર ધુળ વળી જશે. હજી પૉલિશ લીધું છે.”

“એ બધું તો ખરું પણ જન્મવાનું લીધું છે કે સુકું?” મેં જરા કટાક્ષથી પુછ્યું.

“તમે એમ દરેક બાબતમાં મસ્કરી કરો છો તે ઠીક નથી લાગતું. આખો દિવસ મજુરી કરી તેને માટે શાખાશીને બદલે જન્મવાની વાત લાવો છો ! હું અને ચાકરડી તો કાચું કેરું ખાધ લેવાના છીએ, અને તમારે તમારાં બહેનને ત્યાં આજનો દિવસ જમી આવવાનું છે આમાં રસોઇનો ટાઇમજ ક્યાંથી મળે ?”

“હા, એ યોજના ખોટી નથી. મારાથી આ લીલાં પૉલિશની વાસજ ખમાતી નથી.” હું બોલ્યો.

“તમને તો બધી વાતમાંજ ચેનચાળા છે ! આ પૉલિશની તો મેં આજે બાર બાટલી વેચાતી લીધી છે. એનો ચળકાટ તો જુઓ !”

બાર બાટલીની શી કિંમત હશે તે જાણવાની દરકાર કર્યા વિના હું સડસડાટ દાદર ઊતરી પડ્યો. પણ ઉતાવળમાં નવા માર્ગની દિશા ભુલ્યો અને વાડરોબની સાથેજ જોરમાં અફળાયો. આથી ઉશ્કેરાઇને મેં ચીડમાંને ચીડમાં વાડરોબને ત્રણેક લાત ચોડી કહાડી અને પછી નવા માર્ગે ઉતરીને બહેનને ત્યાં જમવા ગયો.

*

*

*

*

વધારે લખવાની જરૂર છે ? મોટાં ઘરને માટે અમે શોધ કરવા માંડી. પણ બાડાંના પ્રમાણને લીધે અમે તેમાં વિજયી નીવડ્યાં નહિં. ત્રણચાર દિવસમાં દાદરથી નવા માર્ગે, ઉતરવાની વૉશ-રૅન્ડને ધોખીના પાંજરા તરીકે વાપરવાની, ડ્રેસીંગ ટેબલને સોફા તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની અને વાડરોબને એક નાની ચોરડી તરીકે વાપરવાની અમને ટેવ પડી ગઈ અને તે પ્રમાણે ક્યાં સુધી ચાલત તે હું કહી શકતો નથી; પણ એટલામાંજ એક દિવસ સાંજે હું ઓશી-સથી પાછો ઘેર આવ્યો અને બારણું ઉઘાડ્યું ત્યાં મને સર્વ ખાલી

ખાલી લાગ્યું. દાદરના નવા માર્ગનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા રહી ન હતી. હું આશ્ચર્ય પામતો ઉપર ચડ્યો ત્યાં ઘોખીના પાંજરા તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતું વૉશ-સ્ટેન્ડ પણ નહિ અને સુવાના ઓરડામાં એક ચક્રવે રાત્રી ચલાવતું ફેર્સીંગ ટેબલ પણ નહિ; માત્ર ચંચળ કુસકાં ખાતી પલંગ ઉપર હતાચ વદને ખેડી હતી. પુછતાં પુછતાં ખચર પડી કે લૉટરીવાળાઓ બધા પૈસા લઇને અને ધનામો ન્યાંથી લીધાં હતાં તેમને પણ પાઈ પરખાવ્યા વિના પલાયન થઈ ગયા હતા; એટલે ફરનીચરવાળાઓ આવીને અમારું ફરનીચર પાછું ઉઠાવી ગયા હતા !

તે દિવસ પછી ચંચળ લૉટરીમાં પૈસા ભરવાની સખત સામે છે અને સરકારે તેમજ ગાંધીજીએ એવી રીતે હરામખોરીને, આળસને અને લુચ્ચાઇને ઉત્તેજન નજ આપવું જોઇએ એમ દ્રઢતાથી પ્રતિ-પાદન કરવા યત્ન કરે છે.

સુખ.

જગતમાં આદમખાવા જનમ્યા ત્યારથી મનુષ્યજાતે સુખ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય યોજવા માડ્યા છે અને તેને અમલમાં મુકવાના યતન પણ કરી જોયા છે. અમુક મનુષ્યોને સુખ મળે અને બાકીનાઓને દુઃખ મળે એવી વ્યવસ્થા તો થઈ શકે તેમ છે અને અમુક પ્રમાણમાં આ દુનિયામાં એમ બનતું પણ આવ્યું છે. પણ જ્યારે ઘણા પયગંબરો, અનેક મહાત્માઓ અને અસંખ્ય દોઢડાણાઓ આખી મનુષ્યજાતને સુખી કરવાના અખતરા કરે છે ત્યારે તેઓ તેમના યતનમાં અફળ જ નીવડે છે અને અફળ જ નીવડવાના. નેપોલીયન જેવો માણસ ભણે એમ કહે કે એની પોતાની ડીક્ષનરીમાં ‘અશક્ય’ જેવો શબ્દ નથી. પણ છતાં અમુક બાબતો અશક્ય હોય છે જ. નેપોલીયન જેવા મોટા માણસની સામે કે કહેવું કે લખવું એ ડહાપણુબરું નહિં કહેવાય બાકી એમની ડીક્ષનરીમાં એવો શબ્દ નહોતો છતાં વિધિએ વાટરણના રણસંગ્રામમાં તેમને વિજય પ્રાપ્ત કરવો અશક્યજ થઈ પડ્યો એ વાત હવે આપણાથી અજણી રહી નથી.

આખી મનુષ્યજાતને સુખી કરી શકાય એવી માન્યતામાં માનવા ત્રાણા એક મોટામાં મોટી બાબત ભુલી જાય છે અને એને લઈને જ એઓ પોતાનો તેમજ બીજનો વખત આ મૂઝવણ જેવી વાત પાછળ ગુમાવે છે. એ બાબત એ છે કે દરેક માણસને એક જાતનું સુખ જોઈતું નથી. દરેક માણસની ખોપરી ભુદી અને એજ પ્રમાણે તેની સુખની ભાવના પણ ભુદી. તે ઉપરાંત માણસોમાં વર્ગ પણ

કેટલા બધા ! મુળ ત્રણ વર્ગ તો જાણીતા જ છે: પુરુષ, સ્ત્રી અને બાલક. આ ત્રણ વર્ગના પેટા વર્ગ હજારોની સંખ્યામાં છે. ગરીબ, ધનવાન, રોગી, નિરોગી, યુવાન, વૃદ્ધ વગેરે વર્ગ ઉપરાંત દરેકના મગજમાં સુખની ભાવના જુદી એટલે સરવાળે એમાં કેંજ અને તેવું નથી. વળી આ દુનિયા પ્રમાણમાં એટલી નાની મને જણાય છે કે દરેક માણસને પોતાની ભાવના પ્રમાણે વર્તવાને બની શકે તેમ છે જ નહિં તેમજ એક માણસની ભાવના બીજા માણસની ભાવનાની બરાબર વિરોધી છે એટલે અશક્યતા એર વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

કેટલાકો સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે તું તારું જ સંભાળવાને બદલે આવું ચીજાવલું ડહાપણ ચલાવવા શા માટે તૈયાર થયો છે ? જવાબમાં કહેવાનું એટલું કે શિખામણ આપવી તેમજ અન્યના વર્તનની ટીકા કરવી એ મનુષ્ય જાતિનો જીવનસિદ્ધ હક છે. આ બે વસ્તુ આપણા જીવનમાં નહિં હોત તો જીવન શન્ય બની જાત. શિખામણ આપવાની ચર્ચા કરતાં મને એક મારા મિત્ર યાદ આવે છે. બંગલગના ઉસ્કેરણીલયા દિવસોમાં તેઓ પોતે એનારકીઝમની બહુ તરફેણમાં હતા. જ્યારે પાંચ દસ મિત્રો મળ્યા હોય ત્યારે આ બાઈ બહુ બચકર બાષણો (અલખત ખાનગીમાંજ) આપતા હતા અને એજ શસ્ત્રવડે આપણા દેશનો તો શું પણ દુનિયાનો ઉદ્ધાર થશે એમ તે કહેતા. જ્યારે જ્યારે એ ચળવળ શાંત પડવા માંડતી જણાય ત્યારે એમનું હૃદય તિરસ્કારથી ઉભરાઈ જતું. દુનિયામાં બધા નામદોંજ ભેગા થયા છે એમ તે વખતે તેમના બાષણનો ટુંક સાર હતો. તેવામાં તેમના મોટા દિકરાએ અચાનક એક દિવસે જણાવ્યું કે તેનો વિચાર યુરોપ જઈને આવા સોશયલીસ્ટોની સાથે જોડાવાનો થાય છે. આટલું સાંભળતાં જ આ બચકર એનારકીસ્ટના ભવાં ફરી મયાં. કોઈથી તેમનું આખું શરીર કંપવા લાગ્યું. તેઓ ખરાડી ઉઠ્યા; ‘દિકરા!

વાહરે વાહ ! સાત પેઢીનું નામ બોળવા તૈયાર થયા છો ? તમને બાણાવવા આટઆટલા પૈસા ખર્ચ્યા તે કયી આશ્ચર્ય ? કે રળીને અમને તું ઘડપણમાં ખવડાવે; અને આવાં તુતમાં જોડાઈ અમને ફનાફાટીઆ કરવા નહિ. સમજ્યો કે બાઈ ! જે મોટો નેતા થઈને દેશને ઉદ્ધાર કરવા નીકળ્યો છે તે ! ધરના છોકરાં ધંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો !” આ પ્રમાણેની વાક્યોની પરંપરા અને તેમાં ઘટતી તેમજ અણઘટતી કહેવતોની કચુંખર એમના મુખમાંથી સતત વહેવા માંડી. છોકરાએ એક બે વખત એમને યાદ દેવડાવવાનું કર્યું કે એમના સિદ્ધાંત ઉપરથીજ તેણે પોતાની ઇચ્છા દેખાડી હતી. પણ જવાબમાં લંબકણું, મુરખો, બેવકુફ વગેરે વિશેષણો મળ્યાં અને છેવટે “એટલુંજ સમજતો નથી કે એ તો હું બીજાઓને માટે કહેતો હતો. આપણે દુનિયાની હજાર જંગલ પડી. ન્યાતમતનું અનેક રીતે સાચવવાનું રહ્યું ! આપણથી તે એવા રાજદારી વિષયોમાં પડાય પણ ખરું ? તું એમ. એ. થઈ જા એટલે સીધો પેલા સાહેબની સીફારસથી તને એજ્યુકેશનલ ખાતામાં રખાવી આપું કે મારે માથેથી ચિંતા ટળે.”

બીજી કૈંક આનેજ મળતી કથા મહાત્માજીના અસહકાર વખતની મને સાંભરે છે. એક ગૃહસ્થ નામદાર સરકારનો મોટો પગાર ખાતા હતા અને અપ-ટુ-ડેટ અંગ્રેજી પોશાકમાં ફરતા હતા તે જે બીજા લોકો ખાદી નહિ પહેરતા તેમને માત્ર શિખામણો જ નહિ પણ ‘બીકણુ, બાયલા, દેશદોહીઓ’ વગેરે ઉપનામો આપી આપીને કોમ્પતા હતા.

આ ઉપરાંત શિખામણુ આપવાનું નહિ હોય તો હમણા ત્રણ અને ચાર ચાર વાર પરણેલા પુરૂષો ગાંભીર્યથી જીવાન વિધવાઓને ત્યાગમાં રહેલ રહસ્ય સમજાવતા જોવામાં આવે છે અને વિધવાઓને તો પ્રભુભક્તિમાં અને સમાજની સેવામાં જ જીવન ગાળવું ઘટે એમ

કહેનારાઓએ શો ધંધો કરવો ? નાનામાં નાના પ્રશ્નથી માંડી રાષ્ટ્રિય પ્રશ્નો સંબંધી પણ શિખામણ આપનારાઓના ટોટા પડ્યા નથી એટલે શિખામણ આપવી એ તો માણસનો મોટામાં મોટો ધર્મ છે અને—

પણ આ તો હું કહેવા કે માગું છું અને કહું છું કે ! જગત આખાને સુખી બનાવી શકાય કે નહિ એ અતિ મહત્વનો વિષય હું ચર્ચા રહ્યો છું અને દરેક મનુષ્યની સુખની ભાવના જુદી છે એને લઈને એમ બનવું અશક્ય છે—કેવળ અશક્ય છે એ સત્યનું પ્રતિ-પાદન કરી રહ્યો છું. પરંતુ સમય, શક્તિ તેમજ લખવાના અને છપાવવાના સાધનોનો પ્રમાણમાં અભાવ છે એટલે આ વિષયમાં ઉંડાં નહિ ઉતરતાં હું હુંકમાં જ મારું દ્રષ્ટિબિંદુ સમજાવવાનો યત્ન કરીશ. સમાજના મોટા મોટા વર્ગની સુખની ભાવના કેવી છે એ સમજાવી દઉં એટલે વધુ કહેવાનું રહેજ નહિ.

બાલકો: બાલકો પ્રભુના પયગંબર છે વગેરે વગેરે વાતો કવિઓ કરતા આવ્યા છે અને કહે છે પણ આપણે સ્વપ્રસૂષ્ટિની વાતો કરતા નથી પણ સચોટ, સાદા વ્યવહારની જ વાતો કરીએ છીએ એટલે એ બધું આપણને નકામું છે. બાલકોના સુખની ભાવના એવી હોય છે કે તેમનાથી મોટાં દરેકે દરેક માણસે—શું સ્ત્રી કે શું પુરુષ—બાલ-લકની એકે એક આજ્ઞાનું પાલન કરવું. આખો દિવસ ઉઘી રહે અને આખી રાત એમને રમવાની ઇચ્છા હોય તો વડીલોએ રાતના ઉજ્જ-ગરા કરીને એમની સામા બેસીને એમને રમાડવાં, કુતરાં બીલાડાંની ભાષાનું અનુકરણ કરીને એમને હસાવવાં, વચ્ચમાં વચ્ચમાં દુધ વગેરેનો ખોરાક એમને આપવો અને છતાં મોં ઉપર કોઈ પણ જાતના ગુસ્સાના કે કંટાળાનાં ચિહ્ન બતાવવાં નહિ. પોતે માંદાં પડે તો દવા આપવી નહિ, જો આપવી હોય તો દવા દાડમના શરબત જેવી મીઠી હોવી જોઈએ અને તેના દરેક ડોઝ પછી બખબે પેંઠા કે નવટાંક નવટાંક

ગાંડીયા આપવાની યોજના કરવી જ જોઈએ, વડીલોએ પોતાની આમદાની તરફ નહિ જોતાં, બાલકોને મોંઘાંમાં મોંઘાં રમકડાં તેમજ બાબાગાડીથી માંડીને જેમ જેમ બાલકની ઉંમર મોટી થતી જાય તેમ તેમ ટ્રાઈસીકલ, બાઈસીકલ, મોટર સાયકલ વગેરે અપાવતા જવું અને વળી વિદ્યાભાસનું તો એમની આગળ નામ જ નહિં દેવું. ગાંધીજીનો રકુલો સાથેનો અસહકાર તો હમણા નીકળ્યો, પણ બાલકોનો એ અસહકાર તો આજે પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે.

સ્ત્રી: ‘યત નાર્યસ્તુ પુજ્યતે’ વગેરે બાબતો ‘બાલક એ પ્રભુના પયગંબર છે, એના જેવી જ વ્યવહારીક જીવનમાં રથ ન પડી શકે એવી નથી એટલે એ વિશે તો મૌનજ ધારણ કરવું યોગ્ય છે. સ્ત્રી ખરું સુખ ક્યારે અનુભવી શકે? ઉત્તરમાં એટલું જ કે એના પતિએ પોતાને માટેના સ્વરાજ્યની ભાવનાઓને તિલાંજલી આપી દેવી જોઈએ. સવારે સાડા પાંચથી ઉઠીને ઘરમાં બધું કામકાજ પતિએજ કરી લેવું જોઈએ અને તે પતાવ્યા પછી ઓશીસ જવું. ત્યાંથી પાછા આવીને તેણે તરત ગૃહકાર્યમાં પરોવાઈ જવું, બાલકોને રમાડવાં, પત્ની સીરાય ખીજ કોઈ પણ સ્ત્રીની સાથે સંભાષણ નહિ કરવું અને આવક પુરતી છે કે નહિં એની ગણતરી કર્યા વિના પત્નીને માટે આભુષણોની અનેક વસ્તુઓ અવારનવાર બજારમાંથી લાવ્યા કરવી. પડોશીઓએ તે સ્ત્રીનો ઉગ્ર સ્વભાવ સહન કરવો. તે સ્ત્રી કોઈપણ સારે પ્રસંગે સાઈ ખાવાનું ચખાડે પણ નહિ, તે છતાં પડોશીઓને ત્યાં કોઈપણ વાની થઈ હોય તો તે યોગ્ય પ્રમાણમાં એને ત્યાં આપી જવી. છોકરાંઓએ જન્મ્યા પછી તરતજ પોતાની બરદાસ્ત લેતાં શીખી લેવું જોઈએ અને કોઈપણ દિવસ માંદાં પડવાની ઘટ્ટતા કરવી જ નહિ. ઘાટી ઘાટણે બહુજ ઓછા પગારમાં ચોવીસે કલાક બાઈના હુકમને આનંદથી માથે ઉઠાવવો જોઈએ, અને બોલી કરી હોય તેના કરતાં દસગણ વધારે કામ કરી લેવું જોઈએ.

પુરુષ: બહાર જાહેરમાં ગમે તેવી સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની વાતો કરતો હોય છતાં ઘરમાં તો પત્નીએ તેને દેવ તરીકે પૂજવો જોઈએ. પોતે આઠ વાગ્યે ઉઠે છતાં તે પહેલાં ઘરનું બધું કામ આટોપાઈ જવું જોઈએ. છોકરાંઓનું કકલાણ તેના દેખતાં જરા પણ થવા દેવું નહિ જોઈએ. પતિ પાસે એક પણ પાઇ માંઝા વિના આખું ઘર પત્નીએ સારી રીતે ચલાવવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ અઠવાડીયામાં બે ત્રણ વખત ભજ્યાં, મુડીયાં અને મીઠી વાની તૈયાર થવી જોઈએ. પોતે વિદ્વાન છે, સમાજમાં નેતારૂપ છે, ખુબસુરત છે, ધારે તો આખું જગત સર કરી શકે એવો છે એમ પોતાની પત્નીથી માંડીને એકેએક મનુષ્યે તેમજ બીજાં બ્રાહ્મણીએ ધારવું જોઈએ. દુકામાં પુરુષની સુખની બાવના આટલી સાદી અને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી છે !

જુના વિચારવાળો પુરુષ: પોતાની જ્ઞાતિ દુનિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એમ જગતે માનવું. રાજ્યદારી, સાંસારિક, સામાજિક, તેમજ નૈતિક વગેરે વિષયોમાં ઉપસ્થિત થતા મહાપ્રજ્ઞોમાં પોતે ચંચુપાત પણ નહિ કર્યો હોય અને પાપડીની જુદી જુદી વાની કેટલી થઈ શકે અને જ્ઞાતિની ઉજાણીઓમાં અમુક રૂતમાં દુધપાકપુરીનું જમણુ થઈ શકે કે શીખંડ પુરીનું એમાંજ એમનું આખું જીવન વ્યતિત થતું હોય છતાં અન્ય મનુષ્યોએ તેમને જગતના પુરુષોત્તમોમાં ગણવાજ જોઈએ. પોતે ચાર વખત, પાંચ વખત પરણી શકે પણ દસ વર્ષની બાળવિધવાએ તો આખો જન્મારો સમાજ સેવામાંજ ગાળવો (પછી ભલે એ સમાજમાં આમના જેવાં પુરુષ રત્નોજ હોય) જોઈએ.

શેઠીઆ તેમજ અમલદારો: કલાર્ક નામના બ્રાહ્મણીએ ઓછામાં ઓછો પગાર લઈનેજ સંતાપ માનવો જોઈએ. પ્રોમોશનને માટે કોઈ પણ દિવસ તેણે અરજી નહિ કરવી તેમજ ન્યાય અને અન્યાયની વાતોનો વિચાર સરખો પણ તેણે ન કરવો. સવારે આશરે નવેક વાગ્યે ઓ-

શીસમાં દાખલ થઈ જઈ રાતના નવ દસ સુધી આનંદથી કામ કરવું. ઓશી-સની બહાર કામ ઉપર મોકલે તો ગાડી તો શું પણ ટ્રામનો પણ બનતાં સુધી ઉપયોગ નહિ કરતાં. પ્રભુએ આપેલા પગનોજ ઉપયોગ કરી લેવો. તે પ્રાણીએ ઉપરી અમલદારને દિવસમાં અનેક વેળા નીચા નમીને જ હજૂર કરીને સલામ ભરવી. રાતના નવ વાગ્યે ઓશીસ છોડતા પહેલાં પણ દરેક અમલદારને મળીને “ હું તમારો દાસાનુદાસ છું, તમારા ચરણની રજ છું. મેં આજ અનેક અપરાધો કર્યા હશે એ બધાની ક્ષમા આપશો; અને હે દયાળુ દેવ ! હવે હું મારે ધર જાઉં ? ” આ પ્રમાણેની યાચના બહુ નમ્રતાથી, બહુ વિવેકથી બણી અદાથી અને દારૂથી દીનતાથી કરવી.

કલાર્ક : પોતાની યોગ્યતા કરતાં ઓછામાં ઓછો દશ ગણો પગાર તેમને મળવો જોઈએ. અઠવાડીયામાં એક રવીવાર ઉપરાંત, શનીના અડધા દિવસ ઉપરાંત, બીજા પાંચેક દિવસ જો છુટી મળી શકતી હોય તો ઠીક. ઓશીસમાં કામ કરે છે કે નથી કરતા એ વિશેની કોઈપણ પ્રકારની દેખરેખ ઉપરી અમલદાર રાખે એ એક પ્રકારની એ લોકોની ધૃષ્ટતાજ છે અને એમ કદી પણ નહિ થવું જોઈએ. જો ત્રણ ત્રણ મહીને પ્રોમોશન આપવાનું નહિ બની શકે તો જ છ મહીને તો પ્રોમોશન આપવું જ જોઈએ. ઓશીસનો ટાઈમ એકાદ વાગ્યાથી ચાર સાડાચાર હોવો જોઈએ, અલગત જો રમનું પ્રમાણ ઉપર લખાયું છે તે પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે તો ઓશીસનો વખત બહુ મહત્વનો નથી.

• - ધાટી અને નોકર:-આખા દિવસમાં દોઢેક કલાકનું કામ કરી રહ્યા પછી એની ઇચ્છા હોય ત્યાં-ટ્રોઈગર્મમાં કે ગરમે તેના બેડરૂમમાં કે કોઈપણ રથજે-એને નિરાંતે નિદ્રાવશ થવા દેવો. મહીનામાં પાંચ પંદર દિવસ નહિ આવે તો તેમાં તેને ઠપકો નહિ દેતાં તેને ખુશખ-ખતી આપવી. પોતાને જીખ લાગે તે વખતે કોઈને પણ પુછ્યા વિના

પોતે બંડારિયું ઉધાડી મગજના લાકુ પેટમાં ભરે તો બધાએ આખા-
ડાજ કરી જવા. પૈસાની તાણુ જણાતાં, ધરમાંથી કોઇપણ માણસના
મગજાનો વાટવો કાઢી તેમાંથી પાંચ દસ રૂપીઆ ઉપાડે તો જેના
મગજામાંથી ભાર હલકો થયો હોય તેણે એ બાબત ચુપચીદીજ પકડવી
અને બને તો બીજા પાંચ દસ રૂપીઆ વાટવામાં મુકી રાખવા.

આ સીવાય ઘણા વર્ગો ઉભા કરી શકાય તેમ છે. દરેક વર્ગને
માટે પણ ઘણું વધારે લખી શકાય તેમ છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજા
પોતાના હાથ નીચે સદા ગુલામ થઇ રહે એમજ ઇચ્છા ધરાવે છે,
એક વેપારી પેઢી બીજી બધી પેઢીઓ દેવાળાં કાઢે એવું જોવાને
ઇચ્છે છે. પગે ચાલનારાઓ, મોટરમાં બેસનારાઓને અકસ્માતો થાય
એ જોવામાંજ સુખ અનુભવે છે. મોટરમાં બેસનારાઓ પગે ચાલ-
નારાઓ અડફટમાં આવી જાય એમાંજ મોજ માને છે.

કોઈકે કહેશે કે અમે અમુક વર્ગમાં છીએ છતાં એ વર્ગની
તમે કદપેલી ભાવના અમે નથી માનતા. હું કહું છું કે “હશે, કદાચ
તેમ પણ હોય, છતાં એ વર્ગના સોમાંથી નવાણું માણસો તો એમજ
માને છે ને !” તો બસ, પછી આ બધાય જુદા જુદા વર્ગના તમામ
મનુષ્યોને એમની ભાવનાઓ ફળીભૂત થઇને સુખ ક્યારે મળે ? મળી
શકે કે નહિ ? મળવું શક્ય છે ?

મારો ઉત્તર છે : કેવળ અશક્ય ?

શું તમારે ઘેર બેઠાં બંગાળી ભાષા

શીખવી છે ? તો વાંચો

ગુજરાતી બંગાળી શિક્ષક.

—મુદ્ય રૂપીઆ ત્રણ—

ઘેર બેઠાં હારમોન્યમ શીખવા માટે

તદન નવું પુસ્તક

પ્રો. ભારતલાલ પુનમચંદ માસ્તરકૃત

સરલ સંગીત ગાઇડ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

અળવાનું ઠેકાણું:—

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

કેશવબાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

ૐ શ્રી ૧।

હાસ્યરસના જાણીતા લેખક

શ્રી૦ જાગીરદારની

કલમથી લખાયેલ તદન નવુંજ પુસ્તક

ઉંઘિયું ભાગ ૨ નો.

અથવા સખરસિયું

સુંદર ચિત્રો — એન્ટીક ગ્લેઝ કાગળ

મનમોહક બાઈન્ડીંગ.

કિંમત ફક્ત રૂપીઆ દોઢ.

મળવાનું ઠેકાણું :—

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

કેશવબાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

રસીક નવલકથાના પુસ્તકો.

ચમત્કારીક ખૂન	૨-૦-૦
શેરલોક હોમ્સના સાહસ કર્મો	૨-૦-૦
જગીરદાર કે જલ્લાદ	૨-૦-૦
પ્રાણ કે પ્રતિષ્ઠા	૩-૦-૦
પ્રેમની ખુમારી ૧ થી ૨ ભાગ સંપૂર્ણ	૬-૦-૦
ડીટકટીવ જયંતના અદ્ભુત પરાક્રમે	૨-૮-૦
ડીટકટીવ જયંતના સાહસ કર્મો	૪-૦-૦
કાળને કિનારે	૨-૮-૦
અદ્ભુત લુટારો	૩-૮-૦
વેર વસુલ ભા. ૧ થી ૪	૧૨-૦-૦
શ્રીમંત સંહારક મંડળ	૪-૦-૦
સોનેરી ટાળી	૪-૮-૦
બહાદુર બાળા ભા. ૧ થી ૨	૩-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર	
ભા. ૧ થી ૨ દરેકના	૩-૦-૦
પક્ષલતા	૩-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું :—

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

કેશવબાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

—: હાસ્યરસનું હળવું સાહિત્ય :—

મસ્ત ફકીરની મસ્તી	૨-૦-૦
મસ્ત ફકીરનો હાસ્ય ભંડાર	૧-૮-૦
રાજ્યરત્ન ખીરબલનો હાસ્ય ભંડાર	૨-૮-૦
ઉંધિયું ભા. ૧ લો	૧-૮-૦
„ ભા. ૨ જો	૧-૮-૦
ફધળા કાકી	૧-૮-૦
દેવોને ખુલ્લા પત્રો	૧-૪-૦
દોઢ ડહાપણ સાગર	૧-૮-૦
વિનોદ વાટીકા	૨-૦-૦
હાસ્યકુંજ	૧-૪-૦
રસના ચટકાં	૧-૪-૦
હાસ્યમંદિર	૨-૦-૦
બોધાના બખેડા	૧-૦-૦
આનંદ-લહરી	૨-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું :—

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

કેશવબાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

—: શિષ્ટ સાહિત્યના સુંદર પુસ્તકો :—

રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ. કૃત
પહેલાં ચાર પુસ્તકો.

કોકિલા	પાકું પુઠું સુંદર રેપરસહિત	૨-૦-૦
શિરીષ	” ”	૨-૦-૦
હૃદયનાથ	” ”	૨-૦-૦
જ્યંત	” ”	૧-૮-૦
કાંતમાળા ઉત્તમ લેખોનો સંગ્રહ		૪-૦-૦
તીલકગીતા		૪-૦-૦
અમદાવાદ (ગૂજરાતનું પાટનગર)		૬-૦-૦
તણખા ભા. ૧ થી ૨ (દરેકના)		૧-૮-૦
મણીકાન્ત-કાવ્યમાળા		૩-૦-૦
ફોટોગ્રાફી		૨-૦-૦
ઇંદીરા અને બીજી વાર્તાઓ		૨-૦-૦

મળવાનું મુખ્ય સ્થળ :—

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ.

કેશવબાગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

